



О. Сорокин БОГУН

О. СОКОЛОВСЬКИЙ

# Б О Г У Н

ІСТОРИЧНИЙ РОМАН  
З ЧАСІВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ



**ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРОВА ХВИЛЯ»**

**Мюнхен**

**1957**

**Німеччина**

**O. Sokolowskyj**

**B O H U N**

**R O M A N**

**Verlag „Dniprowa Chwyla“ München, Bundesrepublik Deutschland**

---

**Druck: „BIBLOS“, München, Heß-Straße 50-52**

*«Із діячів, імена яких дійшли до нас від першого десятиріччя Хмельниччини, Богун, безумовно, найвизначніший.»*

*О. Єфименко*

*«Степ, воля, війна — були його стихіями. Геній війни і жіноча химера створила цього козака, що не було йому рівного.»*

*L. Kubala*

*«Богун прагнув волі козацької, повної, необмеженої пактами й привілеями... Ненавидів усіх, що на ту волю накладали гальмо...»*

*Старшина, що вганяла за привілеями — і та шанувала його, як шанувало обдерте, брудне, голодне поспільство...*

*Стати «богунцем» означало тоді те саме, що мати свідоцтво про відвагу й мужність»...*

*Antoni Rolle*

Історичний роман О. Соколовського «Богун» вперше був надрукований 1931 року в підсоветській Україні, у видавництві «ЛІМ».

Відомо, що на вимогу видавництва автор мусів переробляти свій твір кілька разів. Це є безсумнівним доказом того, що ідейна концепція роману ніяк не вкладалася в рамки приписаного окупантом світогляду, і доводиться жалувати, що в нашому виданні первісна редакція роману не могла бути відтворена.

Але, не зважаючи на вимушені зміни, твір О. Соколовського залишився остільки перейнятим національною ідеєю, що в умовах винищувального походу, розпочатого більшовиками вже наприкінці 20-тих років проти української культури і нашого народу взагалі, він не міг бути толерованим. С. Косіор заатакував роман за його «націоналізм» і «антиросійські тенденції», і негайно після цього твір О. Соколовського був вилучений з бібліотек і книгарень. Сам автор був заарештований і засланий. Даними про його дальшу долю наше видавництво, на жаль, не розпоряджає.

Український читач на еміграції, що, як і Богун, неохитно вірить у визволення свого народу, сподівається, належно оцінить цей визначний твір нашої історичної белетристики.

Видавництво «Дніпрова Хвиля».

# ЧАСТИНА ПЕРША

*«Шляхта живе, як у раю, а селяни — як у чистилищі.  
А як ще селянам трапиться попасти в неволю лихому  
панові — їхнє становище гірше від галерних невільників.  
Ця неволя багатьох із них змушує до втечі, а найвідваж-  
ніші йдуть до запорожців».*

*Guillaume de Beauplan*

*Ой, у Лубнях кругоярих, у високім замку  
Сидить пишний князь Ярема на тесовім ганку.  
Насупився князь Ярема: все листи читає.  
«Враже хлопство... Хамське кодро», — раз-по-раз  
гукає...»*

---

*«Позаймали волоцюги  
Всі провалля і яруги.  
Де могили, де прикмети,  
Там чатують їх бекети.  
На кониках вигравають,  
Шабельками повертають —  
Хмельницького виглядають...»*

---

*«Під страшну негоду  
Через Жовту Воду  
Не знайшли пани броду».*  
П. Куліш



Року 1590-го за молодого короля польського Зіґмунда Бази одержав князь Олександр Вишневецький з королівської ласки «пустелю ріки Сули по тому боці Дніпра», де князі Вишневецькі з давніх-давен володіли величезними просторами.

Тоді ж саме й князь Микола Рожинський «на підставі конституції сеймової» став паном «пустельних урочищ над річками Сквирою, Растваницею й Кам'яницею аж до меж Паволочі».

Року 1609-го пан Валентій Олександр Калиновський одержав у подарунок від короля «певну пустелю Гумань», що в дійсності займала щось чи не тридцять миль землі української.

З цього часу з надзвичайною швидкістю, з гарячковим, нестримним поспіхом, захоплювали польські маґнати безмежно широкі, мало залюднені, казково прекрасні землі на кресах Дикого Поля.

Людові, що жив споконвіку на цих вільних землях, обіцяли пани цілковиту волю від всяких данин та обов'язків.

Усім, хто жив або приходив селитися на панських займанщинах, надавали маґнати великих пільг, будували села, містечка й замки для оборони від татарського нападу.

Протягом дуже недовгого часу на пустельних просторах за Києвом, Брацлавом і Баром зароїлися численні оселі . . .

Ще зовсім недавно хвилювало тут море буйних степових трав, паслися табуни диких коней, гайсали стрункі сарни й меткі сайгаки, брехали в яругах червоні лисиці, в гаях та чагарниках було повно всякого звіру й птаства, в річках і озерах аж кишіло од риби.

Але все більші й більші шматки Дикого Поля одвойовувала людина.

Щороку ширше й далі на південь чорніла під ралом жирна родюча земля, все далі й далі розливалися зелені хвилі буйного, високого жита.

Хоч небезпечно було в цих краях від хижих татар, хоч треба було тут орудувати однаково добре і ралом і гострим мечем, хоч не минало й року, щоб не гнали чамбули татарські в полон сотень і тисяч українського люду, — проте все більшими й більшими юрбами сходився люд в ці краї шукати щасливої долі...

Магнати раділи. Пожадливо підраховуючи майбутні прибутки, вони чекали, поки осяде люд, поки збагатіє від рільництва, бджільництва, скотарства, — поки казково родюча земля сторицею заплатить «нікчемним хлопам» за їхню брудну «хлопську» працю.

А через деякий час, коли у хлопів було вже що взяти, коли багато хто з бундючних магнатів нараховував уже в своїх маєтностях десятки тисяч простого люду, коли завертілися й загули кола тисяч млинів, перемелюючи тисячі тисяч пудів золотої пшениці! — почало панство вигадувати все нові й нові податки: і з диму, і з млинового кола, і десятину, і ставщину, і очкове, і рогате, і сухомельщину, і поволовщину, і таке інше.

І застогнав під панським ярмом колись вільний люд, і вибухнули криваві повстання, і розлилися по всій країні люті хвилі пожеж, і піднялися до неба стовпи чорного диму — над містечками, над містами, над панськими замками...

Але не встояли проти регулярного польського війська розпорошені загони повстанців: вибито до ноги найсміливіших, замордовано на палях, на шибеницях, порубано й спалено ватажків козацьких, і приневолений був народ скоритися можновладним панам.

Минали роки... Знов і знов спалахували народні повстання, але кінець-кінцем переможцями ввесь час залишилися пани.

По всій Україні розташоване було військо Речі Посполитої польської. Пильно й ретельно стерегли магнати своє добро.

А стерегти таки справді було що: вже року 1620-го князі Острозькі, Заславські, Потоцькі, Конецьпольські, Вишневецькі та інші володіли величезними, незліченними скарбами.

У самого тільки князя Януша Острозького було: «Міст і містечок вісімдесят, сіл дві тисячі сімсот шістдесят, червоних злотих шістсот тисяч, талярів твердих чотириста тисяч, монети різної двадцять дев'ять мільйонів, ламаного срібла тридцять діжок, цугів та ридванів п'ятдесят, коней верхових сімсот, кобил-маток чотириста, бидла й овець — без ліку...»

Не останній — якщо не перший — маґнат був і князь Ієремія Вишневецький, що року 1619-го одержав у спадщину всі добра батька свого Михайла, а трохи пізніше без жодної на те ухвали польського сойму, зробився владарем «п'ятидесяти містечок на широких пустелях за Переяславом».

По ріках Сулі, Удаю, Слпороду, Солониці й далі — ген аж до кордонів Московії простяглася займанщина Вишневецьких.

Близько тридцяти п'яти тисяч господарств платило податок князеві. Чотириста двадцять три кола млинових мололи збіжжя на Вишневецьчині, і з кожного кола одержував князь Ярема по два червоних злотих щорічно...

А скільки ж то було тут пасік, майданів до здобування салітри, поташевих буд, бобрових гонів... Скільки було смолярів, дігтярів, бортників, будників, чабанів, рибалок у цих землях!..

І всі вони повинні були платити данину князеві.

І Задніпрянщиною далеко ще не обмежувалися Яремині володіння: на правому боці Дніпра — у воеводствах Волинському, Руському, Сандомирському — Вишневецьким належав широкий пас земель від берегів Дніпра аж до Кракова.

В розкішних замках Яреминих — у Білому Камені, у Вишневеці, в Збаражі, в Лубнях — були тисячі слуг, сотні збіднілої, колись бундючної шляхти, що служила князеві, немов тому королеві.

Мав Ярема і власне військо — щось близько п'яти тисяч жовніра різної зброї: були тут і полк піхоти німецької, і полк панцерний, і власна армата.

Войовничий був князь Ярема. Ходив він і на татар, і на москалів, що прозвали його Палієм, а найбільше на козаків-повстанців . . .

Не завжди щастило йому в походах, але за впертість свою, за люту жорстокість мав він славу найкращого войовника в Польщі.

Отож, коли року 1646-го помер старий гетьман великий коронний Станіслав Конецьпольський, — багато хто сподівався, що король Владислав Четвертий віддасть булаву гетьманську Яремі.

Сподівався цього й сам Ярема. І коли король завітав був до замку Яреминого в Білому Камені, недалеко Львова, — зустрінуто його з нечуваною досі пишнотою. Бито з гармат на честь короля та його дружини, Марії Людвіги . . . Кілька днів одбувались бучні бенкети . . . А на прощання подарував королеві Ярема коня, якому й ціни не було, золоту зброю, саджену самоцвітами, булаву й шаблю в такій самій коштовній оправі.

Від Гризельди — дружини Яреминої — одержала королева позолочену, обиту малиновим оксамитом карету з шістьома чудовими кіньми.

Вишановано подарунками і слуг королевих і посла французького де-Брежі, що був при королі, і великого канцлера коронного — Осолінського . . .

Та недовго тішився Ярема й Гризельда надією на булаву гетьманську: віддав її король Миколі Потоцькому, а на гетьмана польного призначив воеводу Чернігівського Мартина Калиновського.

З того часу став князь Ярема найлютішим ворогом короля, великого канцлера, нових гетьманів та всіх їхніх прихильників.

Жив у себе в Лубенськiм замку, наче б то не звертаючи уваги на все, що діялось у Варшаві.

Але ні для кого не було таємницею, що можновладний, ні від кого незалежний господар Задніпрянщини ні на хвилину не залишав надії на булаву гетьманську і тільки чекав слушного часу . . .

Чекати довелося недовго . . .

Лубенський замок князя Яреми стояв на високій горі над Сулою. Ще здалеку — за кілька миль — з того боку річки видно було високі чотирикутні вежі з круглими банями, з вузькими вікнами й довгавими стрільницями.

Густий старовинний парк, оточений зчорнілим від часу муrom, розкинувся навколо.

Грізно дивилися з мурів жерла гармат, зловісно чорніли в стрільницях довгі рури важких гаківниць, розмірено, мов неживі, походжали вартові жовніри з мушкетами в руках і гасловими трубами через плече.

Внизу, під самими мурами, темнів повний води широченний глибокий рів, над яким, починаючи од важких, оббитих залізом дубових воріт, висів на товстих ланцюгах звідний міст.

Над брамою, над в'їздом три башти з сірого дикого каменю стерегли міст од ворога.

Суворо й гордо дивився замок на мізерні будівлі міста, на села, на далекі степи Засулля, на чорні густі непроглядні ліси, на хрести православного Мгарського монастиря, що ледве виднівся на узгір'ї серед гущавини столітніх дубів.

Жорстока, страшна, неблаганна сила почувалася в цих мурованих баштах, у цих темних мурах, у цих сторожких довгавих чорних очах стрільниць: така сама, як і господаря замку — князя Яреми.

Була рання осінь 1647-го року.

І ближчі й далекі ліси, і міські сади, і старовинний парк коло замку вже подекуди жовтіли й червоніли осіннім золотом.

В ніжній глибокій прозорій блакиті тануло бабине літо.

Князь Ярема стояв на високім балконі й дивився вниз — у парк, де ще з раннього-рана кипіла робота.

Щось чи не дві сотні людей метушилося по широких алеях, коло квітників і оранжерій, коло водограїв і статуй, під липами, під тополями, під дубами, під мурами й коло замкового двору.

Були тут і двораки, і піддані з околиць сіл. Копали,

носили землю й цеглу, рівняли доріжки, обкопували дерева, щось будували на схилі, над яром — коло великих важких грудомач суворого сірого граніту.

Стриманий гомін працюючих — немов би приглушений стогін — ледве долітав до князя Яреми: не любив князь голосних хлопських розмов... Тільки пронизливі уривчасті покрики численних наглядачів тішили йому вухо.

— Ах, яка незрівнянна краса! — почувся позад Яреми приемний, трохи гаркавий жіночий голос, і літня, ще в повній красі й силі жінка в блакитному з золотом убранні вийшла з розчинених скляних дверей.

— Не розумію, яка може бути краса в метушні цього бидла? — зневажливо повів плечем Ярема і скося ще раз глянув униз на людей у парку.

— Ах, ні! Я не про те, — посміхнулась пані, — я про річку й степи...

Тиха, спокійна, з широкими затоками Сула і осінні замріяні далі засульських степів були справді чудові.

— То чого ж пані так поспішає до Києва, коли їй тут так подобається?..

— Пані не поспішає: це я поспішаю, — відсапуючи, промовив червонопикий пан, такий товстий, що ледве проліз у двері.

Це був Януш Тишкевич, воевода київський.

— Ух, спека, — додав воевода, обтираючи рукавом малинового контуша спітніле чоло.

Він хотів був сісти в один з фотелів, що стояли на бальконі, але завагався, бо в покоях весело вдарила музика.

— Прощу до столу, — сказав князь Ярема.

По гухнатих м'яких килимах пройшли вони через простору двосвітлу залю, де стояв трон князя Яреми, а на високім склепінні намальовано було небесні світила. Поминули ще цілу анфіляду розкішно оздоблених в оксамити, венецькі свічада, в мармур та срібло покоїв і опинилися в високій просторій їдальні, де грала на хорах музика.

Стіни їдальні виблискували темножовтим ясенем з дубового горорізьбою.

Вздвж стін, на довгих, підтримуваних штучно вирізьбле-

ними підпірками полицях красувався срібний, золотий і кришталевий посуд.

Посередині стояв накритий кількома сніжнобілими обрусами, один поверх другого, довгий стіл.

На срібних тацях, полумисках і мисках навалено було понарізувану великими кусками свинину, варену, з часниковою підлевою баранину, волячі язики з сливами, курятину, поросятину, сало й копчені ведмежі окости.

Тут же, в кришталевих посудинах шумувало пиво, в золотих довгошиїх глечиках стояли різноманітні наливки й жовтий прозорий німецький мед.

Коли увійшов Ярема з Тишкевичем і воеводиною, слуги, що метушилися навколо столу, немов зацікавилися. Товстий, сивий маршалок з надзвичайною спритністю відсунув князеві крісло.

В ту ж мить ударила музика, розчинилися навстіж двері з сусідніх покоїв, гості й двірська шляхта почали сходитися до столу.

Першими йшли дружина Яреми Гризельда, поруч з підчашим коронним Миколою Остророгом, за ними гусарський полковник Стефан Чарнецький з патером в одязі ордену єзуїтів, а далі вже менші пани, більшість яких постійно мешкала в замку, складаючи численний і пишний почет князя Яреми.

Щось чи не півсотні панів у сатових і оксамитових, голубих, жовтих, червоних, малинових кунтушах, шитих шовками, сріблом і золотом, посідали круг столу на дубових вирізованих стільцях з високими спинками.

Обід почався, Ярема їв і пив дуже мало. Зате Тишкевич не минав ні ведмежатини, ні поросятини, ні бужанини. Він брав своїми пухлими, товстими руками найсмачніші шматки, клав їх собі на тарілку, спритно розрізував довгим ножом і, безперестанно набиваючи рот, задоволено чмякав. Не забував і про наливки, так що слуга, який стояв у нього за кріслом, ледве встигав наливати.

Незгірше вправлялися й Остророг, і Стефан Чарнецький, і супутник його патер з плюскнявим обличчям. Але вони хоч не забували про слуг і численних собак, що крутилися поміж

кріслами й під столом: і собакам, і слугам од усіх бодай щонебудь та й перепадало. І тільки Тишкевич, здавалося, забув про все, окрім своєї їжі.

За першою стравою, на знак маршалка, слуги зняли перший обрус і подали рибне: осетрів у важких срібних ваганках, коропів із червоною масною підлевою, карасів у сметані просто на сковородах, фаршированих щук . . .

Панство швидко впоралося і з ними.

— А скажи мені, пане полковнику, — промовив Ярема, побачивши, що Чарнецький уже перестав їсти, а Тишкевич тількищо з жалем проковтнув останній шматок осетрини: — скажи мені, що там чути в Чигирині про ту зваду козацького сотника з паном підстаростою: кажуть, не поступається сотник? . . .

Чарнецький блимнув зеленкуватими очима.

— Не поступається, але що з того?

Виявилося, пан підстароста діяв цілком законно: той Хмельницький не мав на Суботів жодного права . . .

— А що, певно значний козак Хмельницький, — кажуть до самого короля їздив? — запитав Тишкевич.

— О, то bestія! . . А хутір же який! Чи не кращий у всім старостві! . .

— Дуже вже панькається король з тією козацькою наволочю, — сказав Ярема, — давно б слід їх приборкати.

— Свята істина! — хотів був прилучитися до розмови па-тер езуїт, але несподівано ригнув і мусів обмежитися лише тим, що звів очі до неба.

В цю мить слуги почали знімати другий обрус і ставити на стіл пироги з дичиною, паштети, бігоси, вареники, дичину.

Тишкевич потягнув до себе обома руками чи не цілого сайгака. Ярема, бачучи, що з воеводою годі зав'язати якусь розмову, поки не подадуть вин і медів, знову звернувся до Чарнецького:

— Ну, а про турецьку війну вже нема розмов поміж козаками?

— Та щось наче трохи принишкли . . . Але думка моя така, що і король, і великий канцлер таки ще не залишили цієї справи . . .



— О, той канцлер, — несподівано загорівся гнівом Ярема, — хитрий лис!

— Тільки про своє дбає, — вмішався Тишкевич, насилу таки проковтнувши те, що було в роті: — а навіщо нам та війна? .. Ледве с'як-так налагодили господарство після останньої ребелії, а тут знов... Знаємо ми цю війну: почнуться податки, побори, підупаде торгівля, хлопи почнуть розбігатися... І так уже знову чогось заворушилися... А коли ще, боронь Боже, війна...

— Не розумію, — поважно почав тоненьким голосом худий Остророг, — не розумію, чого тим хлопам од вас розбігатися? .. Тут, у Київському воеводстві та на Задніпрі — це ж просто рай для хлопства! .. У нас, на заході, хлопи працюють на пана чотири, а то й п'ять день на тиждень, роблять часом і в свята... І чинші куди вищі, і данини... А тут що? .. Якийсь день-два в жнива чи в косовицю — та й вже.

— Не зовсім, — заперечив Ярема, — я своїх на Лубенщині таки привчив трохи більше часу віддавати панові... А замкові роботи? А заборона варити горілку й пиво? А мелення збіжжя?

— Вони задля горілки на стіну полізуть, — улесливо підтакнув патер.

— Не на стіну, а на вербу або на дуба, — пожартував Тишкевич, — бачив я, княже, дорогою твої прикраси, — висять, як груші...

— А що ж? Панькатися з цим бидлом? Не хоче коритися, —хай на вербі погойдається.

— То так вони всі повтікають на Запоріжжя, — зауважив несміливо Остророг.

— Знайдемо й там! .. Ех, слухається король отого лиса-канцлера! .. Давно б час розкидати, з землею зрівняти це чмелине гніздо! ..

— Тоді б і схизмати скоріше до правої віри почали навертатися, — прошепотів патер.

— Все ж таки... оборона кресів, — почав Остророг.

— Вигадали таке! .. Оборона... Запоріжжя... Орден лицарський! — з жовтю перебив Ярема, — та я б на королевному місці не вагався й хвилини... Звідки бунти, непокора, роз-

пуста? — Звідти! Вигадали — «оборона». Ні... Я таки не втерплю: я сам колись піду на них з огнем і мечем!..

Остророг не відповідав нічого: почали подавати вина, меди, яблука, груші, виноград, сливи...

Вже після перших келехів розмови за столом стали голосніші. Вже не так прислухалося панство до слів князя, воеводи, Чарнецького... У всіх поволі розв'язалися язики і в їдальні піднявся такий гармидер, що навіть не чутно було гарчання собак, які, не зважаючи на погрози слуг, люто гризлися за кращі шматки недоїдків.

Вже почало й смеркатися, вже й свічі запалено в кришталевих люстрах та в литих важких канделябрах, — а панство все ще не вставало з-за столу.

Ярема сидів похмурий. Протягом усього обіду він їв мало, пив іще менше. І це не тільки сьогодні, а й завжди: про нього навіть слава ходила, що й замолоду не любив він, протилежно до більшости панів, уклонятися Бахусові й Венері та що в нього тільки один бог — Марс.

Проте ця поміркованість залежала зовсім не від богів: Ярема просто хворів на шлунок і боявся його обтяжати.

А коли щось занадто вже — так, як сьогодні — починало пекти й крутити всередині, — ставав князь похмурий і злий і все згадував, що якась ворожка ще років десять тому сказала, що він помре від шлункової хвороби.

Правда, він зараз же звелів ту ворожку повісити, але слів її не забував...

Ось і тепер, прислухаючись до ледве чутного бурчання в животі, він згадував про цю розхристану, розпатлану сиву бабу, що колись так кумедно вила й борсалася, намагаючися розірвати ремінний зашморг...

Бурчання в шлунку не припинялося.

Пани майже всі були п'яні, і князь, не звертаючи на себе нічєї уваги, вийшов з їдальні й попростував у парк освіжитися.

Хоч був уже вечір, роботи в парку ще не припиняли.

Непомітно пройшов Ярема липовою алеєю майже до самого яру.

Раптом коло кущів, усього лише за кілька кроків, — почув він тиху розмову:

— А хіба що? Знов її бачили? — пошепки запитав чийсь голос.

— Це мітлу вогняну? . . .

— Еге ж . . .

— Не знаю . . . Гомонять, що то не мітла на небі . . . Гомонять, що то меч Божий . . .

— М-меч Божий н-на па-нів! . . . — стримано, але виразно загув перший голос.

— А л-лайдаки, бидло прокляте! . . . — звіром заревів князь, плігнув і вхопив якусь постать за плечі.

Друга перелякано метнулася вниз — у яр.

— Стий, стій, лайдак! . . . Шкуру здеру з живого! — заверещав Ярема.

Але той, що тікав, уже зник у темряві.

### 3

Другого дня, в неділю, в Лубнях, у церкві Святої Трійці службу Божу відправлено трохи раніше, ніж пани почали розходитися з костюлу.

День був теплий, і на людях, що виходили з церкви, зовсім не помітно було теплого одягу. Сірі свити, широкі брилі, чорні шапки й темні хустки утворювали одноманітну масу. Тільки де-не-де серед убого вдягнутої юрби зеленів довгий кунтуш поважного міщанина, синіла сукня його дружини або спалахувала в ласкавому промені осіннього сонця червона дівоча стрічка.

Не чутно було голосної розмови, тихий гомін ледве лунав над юрбою, і лише з двох рядів калік та старців, що стояли коло церковної брами, інколи виривалося проникливе й благальне:

— Подайте каліці темному . . .

— Подайте сліпому нещасному . . .

— Подайте, Христа ради, що милость ваша . . .

На цвинтарі, коло стрункої тополі зупинився худорлявий хлопець років тринадцяти. Він весь час нетерпляче переступав з ноги на ногу й витягував шию, — намагався когось розгледіти серед юрби.

— І чого вона так пізно виходить? Завжди остання . . . Все молиться — все цілує ікони . . .

Хлопець нетерпляче повів плечима і очевидячки намірявся повернутись до церкви, коли раптом у юрбі почулося:

— Ярема . . . Ярема . . . князь Ярема . . . — і всі погляди зосередилися на групі вершників, що наближалася від костьолю.

Чудовий вороний кінь легко й урочисто ступав під Яремою. На збруї, на малиновому жупані князя, на шаблі й на соболевій шапці з пером горіли золото й самоцвіти.

Вершники, що їхали півколом позад князя, були одігнені з неменшою пишнотою. Краса їхніх коней, розкіш їхньої зброї й одержі ще дужче кидались в очі на фоні сірої одноманітної юрби простого люду, що боязко розступався поспішаючи дати дорогу панам.

І старі, і молоді, що тільки но повиходили з церкви, з прихованим острахом знімали шапки й низько, дехто до самої землі, вклонялися князеві.

А він, згорда поглядаючи на юрбу, зрідка і ледве помітно похитував головою — так, що не можна б сказати, чи то він відповідає на привітання, чи тільки хоче придивитись пильніше.

Холодні банькуваті очі та довгий шорсткий рудуватий вус надавали темножовтому, аж чорному обличчю князя якогось холодного, жорстокого виразу.

Хлопцеві, що, схиливши простоволосу голову стояв під тополею, здалося, що Ярема глянув на нього гнівно й погрозово.

— Невже Петро виказав? — ворухнулась підозра, і холодна комашня забігала хлопцеві по спині.

Він не смів підвести очей, не наважувався пересвідчитися, що князь уже далеко, що він уже не дивиться хлопцеві в вічі своїм холодним страшним поглядом, що вже поїхала до замку в роззолоченій кареті княгиня Гризельда, що вже навіть останні пани пройшли повз церкву.

— Лайдак! Шкуру здеру з живого! — пригадав хлопець учорашню погрозу в парку, — замордує рудий собака, та й край . . . Йому що?

В уяві знов промайнули холодні банькуваті очі. Страшні

картини встали перед очима: ось закатований на смерть на гаями собачий кухар, що зварив щось не те для Яремових собак, ось непокірний дід-пасічник, що не схотів давати князеві десятину, а ось і батько, що спробував колись тікати на Запоріжжя...

Довго хворів і кашляв батько після Яремових канчуків, та так і помер, не одужавши...

— А ті, що зникають невідомо куди?.. Кажуть, що їх катують у західній башті... Становлять босими ногами на розпечені сковороди, видарають з живого тіла шматки м'яса, вирізують із шкіри ремінь...

— Максиме, — ти тут?.. А ми тебе з Оленою шукаємо, шукаємо... Диви: та він тут зовсім заснув!..

— А, це ти, Варко? — немов прокидаючися від страшного сну, скрикнув Максим.

— Ні, не я! — На дідька ти мені здався?... Якби не сестричка твоя, — давно б уже я була в замку... Ну, гомоніть, та швидше...

Олена сумно дивиться на брата. Тонкі її губи нервово тремтіли, в ніжному голосі почулися приховані сльози:

— Ну, що? Надумався?...

Максим мовчки схилив голову.

— Знаєш, я зараз так молилася, так молилася... І наче полегшало якось на серці... Може, князь простить Петрові?... Може, все якось обійдеться?... Може, тікати не треба?...

Олена розгублено подивилася навколо. На цвинтарі не було вже нікого.

Шаруділо од вітру пожовкле листя. Мертво чорніли похилі хрести над могилами.

— Якраз!... Він простить... — «Закатувати канчуками, коли не скаже хто інший»... Ні, сестро, мені вже тут не життя...

— Та куди ж ти втечеш?

— Світ-заочі... От якби на Січ пощастило...

— На Січ?... Та ти ж молодий ще зовсім... і потім... вони ж конечно гнатимуться...

— Не наздоженуть...

— Максиме! — не втерпіла Варка, — Петро ж гарний хлопець, — нізащо не викаже... Виходить, що й тікати не треба...

— От такої! — «Виходить»! То що ж? — Хай Петра закатують? . . . Ні . . . Завтра ж уранці хай скаже, що то був я . . . Хай ловлять . . .

Максим справді мав рацію.

Варка й Олена мовчки дивились на нього. Якось не вірилося, що сьогодні вночі Максим, може, навіки покине їх і подасться світ-заочі — в невідому, далеку, небезпечну дорогу . . .

А хлопець стояв, трохи схиливши голову, стиснувши зуби і вперто насупивши брови: страшно тікати, але ще страшніше опинитися в пазурах у Яреми . . .

— Та як же воно все це сталося — розкажіть мені врешті доладу? — запитала Варка, побачивши, що Олена ось-ось не витрамає й заплаче . . .

— Та як . . . рівняємо ми з Петром доріжку в старому парку, — знаєш, там, де ясеня громом розбило. Ну, от. А вже надвечір . . . Потомилися ми дуже. От Петро обперся на заступ та й каже: «Ну, й проклята ж, каже, робота: коли не коло коней, то з заступом . . . Обридло, каже, добіса . . . А ще он князь коло Гадяцького шляху знов якусь греблю хоче гатити . . . Чи не доведеться, каже, й нам з тобою, Максиме, в грабарі йти: пан Броніслав, каже, щось давно на нас скоса поглядає» . . . «Не згадуй, кажу, лисого чорта проти ночі . . .» Покопали ще трохи . . . Смерклося . . . Глянув Петро на небо та й питає: «А що, каже, не казала тобі сестра, що в панів про вогняну мітлу чутно?» «Ні, кажу, а хіба знов її бачили?» «Не знаю, каже . . . Гомонять, каже, що то не мітла на небі: гомонять, що то меч Божий . . .» А я підняв заступа і, мов той дяк у церкві, як загуду, наче в діжку: «М-меч Б-Божий на панів! . . .» А Петро, замість реготати, вирячив очі й пополотнів так, немов чорта в мене за плечима побачив . . . Глядь, — а то ж сам Ярема . . . Я тоді — вниз, у яр . . . А Петра спіймано.

— Ну, що ж, — тяжко зідхнула Олена, — доведеться нам, Варко, виряджати його в дорогу . . . Гляди ж, Максиме . . .

Голос їй увірвався, очі потьмарилися сльозами.

— От такої! . . . Оці вже мені баби! — розсердився Максим, але не витримав і одвернувся й собі.

— Ну, годі, годі! — вдавано жваво зацокотіла Варка, — умовмося, що й як, — часу небагато . . .

Олена й Варка були за покоївок на жіночій половині і інколи виконували доручення самої Гризельди: навіть у свято гаяти часу їм не доводилося. Максимові теж треба було поспішати до замку, бо пан Броніслав ще вчора лаявся, що в стайні, де працювали Петро з Максимом, нема ладу.

Пошепки, хапаючись, почали обмірковувати подробиці майбутньої втечі: де побачитися востаннє, яку взяти одягу, як вийти з міста вночі, як поводитися після втечі Олені, що переказати Петрові . . . Боялися, щоб про щось не забули, і не раз поверталися до того, що вже були вирішили.

— Ну, здається, все, — нарешті сказав Максим.

— Все . . . Хай тебе Господь благословить, — перехрестила брата Олена.

Варка мовчки кусала губи.

Шаруділо під вітром пожовкле листя на спустілому цвинтарі. Мертво чорніли хрести над могилами.

— Ну, гайда, — посміхнувся до дівчат Максим.

Незабаром вони вже підходили до замку.

#### 4

Трохи осторонь від замкового мосту, з обох боків широкої вулиці розташовано було приміщення для челяді, частину касарень, стайні, шопи, возовні, клуні та інші будівлі великого замкового господарства.

За цими будівлями йшли крамнички, шинки, ятки, а далі вже починалося місто.

Максим жив не в самому замку, а в одному з приміщень для стайничих. Це значно полегшувало втечу, бо ввечорі можна було вийти до міста, не викликаючи нічийої підозри.

Гострокіл, що оточував місто, був не всюди однакової височини. Перелізти вночі через нього було досить легко, тим більше, що вартові в спокійний час стояли переважно коло міських брам.

Перед вечором Максим востаннє походив коло коней, нагодував собаку Вовка, якого дуже любив, потім пішов під замок на умовлене місце — попрощався з сестрою.

Вовк уцепився йти за ним. Це був чималий сірий, кудлатий,

дуже лютий собака. Ще маленьким щенятком Максим знайшов його й вигодував. З того часу Вовк слухався Максима і інколи навіть лащився до нього зовсім не по-вовчому.

— Чи не взяти б Вовка з собою? — ворухнулася думка, але зараз же й згасла.

— С-сюди, щоб тебе собаки з'їли! — з несподіваною для самого себе злістю крикнув Максим.

Вовк завищав і втік.

Олена прощатись не вийшла: прибігла сама Варка і то на одну хвилинку, — пані Гризельда щось трохи захворіла, і всіх покоївок заганяли так, що аж у голові гуло.

— У . . . бісові душі! — заскреготів зубами Максим, і вродливе обличчя його стало страшне від люті. Одна тільки й була у Максима Олена, — матері він не пам'ятав, батько помер тому кілька років.

Змалку покуштував Максим панської ласки — штурханців, різок, а як підріс — і канчуків. Скільки пам'ятав себе, — ввесь час тяжка, остогидла робота, знуцання й цілковита залежність од панів і наглядачів.

Якби не сестра, не Олена — з її теплим, рідним серцем, — чи витримав би Максим цей жах, це рабське життя? . .

І ось тепер, коли доводиться йти світ-заочі, коли треба чи не навіки покидати Олену, — не можна навіть глянути на неї востаннє . . .

— Ну, годі, годі, Максиме! — заспішила Варка, побачивши, що хлопець немов скам'янів, — ось тобі Оленине благословення.

Вона наділа на шию Максимові мідного хрестика.

— Хай тобі Господь помагає . . . Та ще казала Олена, щоб узяв кожуха. Неодмінно, — ночі холодні . . .

— Візьму, — бовкнув Максим і збрехав: в кожусі важко і небезпечніше, ніж у свитці.

— Ну, прощай, треба бігти, — прошепотіла Варака й одвернулася.

Максим довго дивився їй услід.

Потім, коли Варчина біла сорочка востаннє майнула коло замкових воріт, — пішов лащуватися в дорогу.

Смеркалося. В приміщенні для стайничих — довгій брудній



і вогкій касарні — було майже зовсім темно, коли Максим підперезався тугіше, накинув на плечі свиту й поклав за пазуху невеличкий клуночок з їжею.

За халяву засунув кіску, поруч із нею вмістилася ложка. В другу халяву Максим поклав в окремії ганчірці трутник і кресало з кількома кременцями.

— Ну, здається, все, — ворухнув хлопець губами. І раптом вагання опанувало його.

— А може зостатися? Може все якось обійдеться? Та й куди втечеш? Однаково, де пропадати, чи тут, чи там . . .

Максим уявив собі страшний непроглядний ліс, чорний осінний степ . . .

Жах стиснув йому серце. Руки безсило звисли. Він безпорадно оглянув касарню й зупинився поглядом на юрбі челяді, що грала в кості в кутку, коло каганця.

— Ех, біс його батькові! Смали на всі! — голосно скрикнув хтось із грачів, і цей крик наче протверезив Максима. Він похапцем перехрестився і, не оглядаючись, вийшов надвір.

Починав накрапати дощ. Хоч він зараз же й перестав, але Максимові було й того досить:

— Добра признака . . .

До гостроколу, що оточував Лубні, Максим дійшов без перешкод: тільки коло замку ще вештався дехто з жовнірства й челяді, а в самому місті вже всі спали, і лише де-не-де в осіннім тумані блимав самотній вогник.

— Ну, в полі можна буде й біжком, — подумав Максим, перелізши через гострокіл і повертаючи не Переяславський шлях.

— Тільки от повз кладовище треба проходити: як не йтимеш тихо й поважно, як бігтимеш, та ще, боронь Боже, оглядатимешся, — може бути погано . . .

Відьом Максим боявся не дуже: «відьму треба тільки перехрестити вміючи, а от коли вовкулака учепиться, — тоді капут . . . »

Ніч була не дуже темна. Від кладовища вийнуло якимсь холодком . . . Якісь білі плями танули над могилами.

— Господи, Господи, Сусе Христе, — зашепотів Максим, силкуючися пригадати хоч якусь молитву.

Але окремі слова ніяк не в'язалися до купи, а ноги якось самі собою починали ступати швидше.

— Ні, так не можна! — стиснув зуби Максим, вийняв ножа з халяви, і зробивши над собою зусилля, пригадав і пошепки почав проказувати «Отченаш».

Знайомі слова молитви його заспокоїли.

Кладовище залишилося позаду. Максим хотів був уже прискорити крок, аж раптом виразно почув, що ззаду хтось його наздоганяє.

Крок був легкий, не людський. Волосся заворушилося Максимові під шапкою . . .

— Тікати! — майнуло в свідомості.

— Наздожене! — тьохнуло серце.

І в ту ж мить щось страшне, кудлате й вогке кинулося на хлопця, штовхнуло в груди й одскочило.

— Гав, гав, гав! — радісно гавкав і верещав кудлатий Вовк, підплигував, бруднив своїми шорсткими, волохатими лапами груди й плечі Максимові і все намагався лизнути йому обличчя.

— Та відчепися ти, щоб ти стерявся! — штовхнув його ногою Максим.

Але Вовк ще довго не міг заспокоїтись і гайсав, наче скажений.

З Вовком біглося куди веселіше.

Темний, широкий, грязький шлях уже не здався таким таємничим і страшним. Тільки до природних верб Максим ніяк не міг звикнути . . .

Кожного разу, помічаючи над шляхом вербу, він уважав її або за купу вершників, що наближалися, або за якесь невідоме страховище . . . Лякався й куців, що несподівано виринали з темряви, і неясних страшних голосів мертвого таємничого степу.

— Може то вітер шелестить у сухому бадиллі, а може блукають поховані без попа мерці? . . .

Навіть Вовк інколи надто тривожно потягував носом і неначе з пересторогою починав тертися коло самих ніг . . .

Аж ось у далині зачорнів ліс.

— В лісі страшніше . . . Але зате й схватися легко . . .

— Треба бігти чимдуж на захід, усе на захід, — докладнішого пляну в Максима не було.

Він не уявляв, чи багато вже пройшло ночі, — почував тільки, що дуже боліли ноги й плечі, що серце немов хотіло вирватися з грудей, що дихати було важко.

Але він усе біг, намагаючись не зменшувати швидкості. Кілька разів падав, відчув, що дуже роздряпав об щось руку, але зараз же про це забув і думав тільки, що за ніч треба відбігти якомога далі.

Ліс зустрів Максима глухим шелестом верховіть, духом гнилого осіннього листя, холодом вогких туманів, таємничими голосами нічних птахів.

Але чулися не тільки ці голоси: почулося, що все в лісі не спить, а живе якимсь таємничим життям... і кремезні дуби, і широколітві липи, і темні переплутані кущі — здавалися живими.

І не встиг Максим пересвідчитися, що то не руки таємничих істот, а віти звичайного дерева, як знову здавалося йому, що з-за стовбура виглядає страшний лісовик, що ген за кущами біліють одіння лісових русалок...

— То ж берези, звичайні берези! — заспокоював себе Максим, але все ж таки волосся ворухилося йому на голові, а на тілі виступав холодний циганський піт.

— Якби не Вовк — пропадати б, — чомусь спало на думку.

Максим ухопив собаку за довгу вовну на шиї й ніжно її погладив:

— Не одбігай так далеко, Вовчику!... Ходім лишень бдижче до середини шляху. .

Але Вовк чомусь не хотів і поривався вперед.

Раптом він зразу наїжився й загарчав.

— Апчхи! — вдарило, мов з гармати, над головою.

І через мить Максим уже летів наосліп крізь нетрі й кущі.

Ніколи незнаний ще йому жах до болю стискав йому серце, затримував віддих, обезвладнював рухи...

Але Максим не піддався йому, не падав і біг, як навіжений, натикаючись на дерева й дряпаючи лице об віти.

Раптом земля наче вирвалася йому з-під ніг, він полетів у якусь прірву, боляче вдарився об щось і знепритомнів.

Максим став приходити до пам'яті від гострого духу горілки.

Не розплющуючи очей, він ворухнув спраглими губами, відчув у роті горілку, проковтнув і одкрив очі.

Над ним схилилося старе, подзьобане віспою обличчя з довгими сивими вусами.

— Що? Смачна? — Пий, братіку, пий... — Ну, чого ти?... роззявляй ширше... Ну, тепер смокчи... Та не так же!... Ех, ти! І козак — мов козак, а пити не вмієш... Та ти сядь краще!

Максим сів.

Вовк радісно завищав і став лащитись.

Довговусе обличчя одсунулось.

— Пити, — прошепотів Максим, і дід знову притулив йому до рота невеличке барильце.

— Чого ти тікав?...

— Злякався, — думав...

— Думав, що лісовик?... Або ще якась гемонська сила?... Апчхи!... Від лісовика, братіку, не втечеш... Ні... Він тебе так закрутить, так заплутає, що й не зчуєшся, як пропадеш ні за нюх табаки! Апчхи!... Ану, дай лишень мені барильце — треба трохи в горлі промочити — може і в носі не так крутитиме. Ну й горілка ж!... Певно і в Яреми твого такої нема.

— А звідки ви, діду, знаєте, що я з Яреминих?...

— Звідки?... Ач, який швидкий: «звідки»?... Ну, а що ж ти, з того світу з'явився чи що?... Хто тут під Лубнями не Яремин? Все Яреміне, матері його ковінька, — і ліс, і земля, і бджоли, і млини, і худоба, і люди...

— А ви, діду?

— Ого-го! Та ти, я бачу, бистрий на розум! Не діжде він, бісової душі, щоб ще й дід Панас був його... Ні, матері його ковінька, дід Панас не бидло якесь!... Хоч і ти не бидло... Дід Панас не з таких... Було колись... Спробували колись запрягти й діда Панаса. Е, та що там казати!... Ти он краще посунь до мене барильце. Що? не можеш? Рука болить?

Максим, справді, не міг ворухнути лівою рукою, а пальці на ній мов задублили.

— Ану, покажи... Еге-ге!— диви, вже й напухла... Болить?.., А так?... Теж болить? Ану, давай ще тут давону трохи.

Максим скривився від болю.

— Та ти не кривися, як середа на п'ятницю, — я тільки помацаю, чи цілі кості!... Ну от, — певно цілі. Ти ще скажи спасибі Богові, що шиї нескрутив: дивися, з якої височини тебе швиргонуло.

Вже зовсім розвиднілося, і Максим побачив, що справді яр був дуже глибокий.

Навіть не вірилося, що можна було впасти з такої височини і не розбитися.

Дід пошпортався в своїй торбинці, вийняв кривого ножа, зідрав лико, примусив Максима випростати пальці удареної руки і швидко їх забинтував.

— Ну, тепер ось тобі лико через плече, — закладай руку й не виймай... Прийдемо до коша — побачимо...

— До якого коша?...

— До козацького!... А ти що ж, думав, що крім Яреми з його посіпаками тут уже й не стрінеш нікого?.. Ні, матері його ковінька! — Ще не всіх, братіку, запрягли в ярма: стане ще козаків і на Ярему і на його кодро... Вставай, лишень, обтрушуйся та ходім потроху...

— А собака в тебе добрячий, — сказав дід, коли вони вже пройшли кілька кроків, — якби не собака, навряд чи й знайшов би я тебе... Ач, яка гущавина!... Я вже знов почав був тоді засинати, коли чую — щось вие... Вовк — не вовк і не відьма: не так виводить. Ну, а коли не вовк і не відьма, то певно собака. Ну, думаю, матері його ковінька, все 'дно спати не дасть — піду, побачу... Добрячий собака... Глянь, як хвостом викручує... Та як його звати?

— Вовк.

— А тебе?

— Максимом.

— Т-так... Максим. У мене колись товариш був — Максим. Ти ще певно тоді під стіл пішки ходив... Добрий козак

був той Максим . . . І так пропав ні за цапову душу . . . Багато тоді пропало ! . . . Вже зовсім були ми прорвалися з Филоненком через лядське військо . . . Та ти чув колинебудь про Филоненка? — раптом сердито увірвав дід і перекинув торбину на друге плече.

— Авжеж чув, діду . . . І про Гуню, і про Острянина, і про Богуна чув . . .

— Ну, що ж ти чув? . . .

Максим, плутаючись, почав розповідати все, що він знав про козацьке повстання 1638-го року.

Дід увесь час нетерпляче смикав себе за вуса. Нарешті не втерпів.

— Ач, якого понавигадували ! . . . Хіба ж Острянин був на Старому Дніприщі? . . . Зовсім його там не було ! . . . Ще з-під Жовтина уступалися під Дмитром Гунею. Ой, що то за ватажок Гуня! Та він тоді так був укріпив табір, що Потоцький би нізащо його не погромив . . . Це ж тоді ото й з Богуним трапилось: виїхав перед військо лядський ротмістр Чарнецький . . . Панцер на ньому залізний, кінь теж — мов залізний. Виїхав і нахваляється:

«Лайдаки, мовляв, ви, козаки, боягузи: ніхто проти мене не здержить ! . . .» А Богун — ще ж зовсім тоді молодий був — як вилетись із табору на вороному, як помчить, мов скажений, на того Чарнецького, як ударить на нього з усієї сили, — повалив, перекинув разом з конем ! . . . Е, та що згадувати? ! Кинулись ляхи раз, вдруге, втретє, — не на таких напали ! . . . Хотіли виманити козаків з табору — почали Ярема з Чарнецьким палити околицні села, різати й мордувати люд. Ой, скільки тоді народу загинуло ! . . . Не жалували кляті ляхи ні жінок, ні дітей . . . Але Гуня тримався твердо. Нічого, що бракувало поживи й припасу, — знав Гуня, що з-за Дніпра поспішає на одсіч полковник Филоненко . . . І прорвалися ми були тоді з Филоненком, тільки не в добрий час . . . Е, та що згадувати ! . . . — Ти що ж? теж може козакувати думаєш? . . .

Максим ніяково посміхнувся: картини героїчної боротьби козаків, мов живі, стояли йому перед очима, і таким нік-

чемним, таким маленьким здавався він сам собі, і чогось навіть трохи страшно було з цим говірким дідом.

А той поволі розкурював люльку і все поскикував свого сивого вуса.

— Ну, чого ж ти нічого не кажеш? Коли тікав, — певно ж щось міркував? Чи так прикрутило, що й подумати було ніколи? ... Ну, чим ти там прошпетився?

Максим розповів.

— Еге-ге!... то Ярема певно за тобою з собаками ганяти-ме!... А я думав просто так — покозакувати заманулося... Еге-ге!... То нам краще тоді трохи на північ ударитись. Покружляємо днів два, а тоді можна й до коша... Ну, ходім швидше.

Дід перекинув торбину на друге плече і швидко почимчикував ледве помітною стежкою.

Довго йшли вони, продираючися крізь непролазні нетрі, переходячи глибокі яри і злязачи на порослі столітніми дубами горби.

Місцевість ставала все горовитіша, яруги траплялися все частіше. Раз навіть обминали високу гору, в якій дід показав Максимові темну печеру.

— Тут колись люди жили — за наших прадідів... Он дивися — ще й досі їхня сокира валяється.

Справді, коло в'їстя сіріла важка обточена каменюка з діркою для держака.

— Диви, — нахилився Максим, — воно й справді сокира...

— А ти не вірив? Та я колись, матері його ковінька, сам одного такого в лісі зустрів!... Тільки це туди далі — на північ, над самою Сулою... Вискочив на мене з печери з отакеною ломацогою... Якби не пістоля, і не одборонився б!... А пострілу він злякався: зразу ж, як гадюка, зашився в кущі.

Довго ще розповідав дід про таємничі печери в лісах понад Сулою, про диких людей, про підступи й витівки нечистої сили, про скарби, закопані десь під Лубнями, і про те, як їх можна розшукати й здобути.

Максим слухав з цікавістю. Але часто думка його мимоволі летіла до замку — до сестри й Варки, до Петра... «Чи випу-

стив його Ярема з льоху, чи ні? Певно випустив: шукає мене... Якраз — знайде, рудий собака!»

Максим почував себе чудово. І непролазні хащі, і яри, і переплутані стежки, і говіркий — такий рідний — дід, і осіннє сонце, що інколи просвічувало крізь іще густе, вже подекуди пожовкле листя — все це нагадувало Максимові про одно, — він вільний...

Він може йти, куди хоче, може робити, що забажає, може дихати вільно і не боятися ні наглядачів, ні Яреми, нікого в світі.

— І як ще можуть терпіти ті, що zostалися? ... Яке нужденне, сіре, яке жахливе їхнє життя! ...

Максим намагався про нього не згадувати. Але незабаром воно само нагадало про себе...

На третій день ранком, коли сонце ще не підбилося над верховіттям дерев, яр, яким потроху продиралися крізь кущі дід і Максим поволі почав глибшати, потім стежка пішла на гору, і вони несподівано опинилися не широкому битому шляху.

— Той самий, Переяславський, — сказав дід і раптом присів, — цить, цить: їде хтось... Ану, залазь осюди в кущі... Пап'ятай — я сліпий, старець, а ти — поводитир...

Шляхом від Переяслава посувалася довга валка.

Спереду їхало кілька вершників, — Максим зразу ж пізнав Яреминих гайдуків. За ними — вози, навантажені великими грудоміхами граніту.

Коло кожного воза було кілька погоничів, краєм шляху теж ішли люди, в яких Максим пізнав грабарів.

Трохи позаду, верхами — ляхи-наглядачі.

Валка посувалася дуже поволі. Колеса по маточини вгрузали в розм'яклу землю. І коні, і люди, крім вершників, були дуже стомлені.

Раптом останній віз зупинився.

— Нь-ньо, ньо! — залунали похриплі голоси погоничів, але коні не рушили з місця.

— Ану, піддай! — нахилився до воза високий грабар у подраній свиті і, ставши коліном у грязь, спробував підштовхнути воза плечем.

— Ану, ще раз! — захрипів його голос.



— Ану, ра-зом! — нахилилося ще кілька погоничів, але віз стояв нерухомо.

— Ет, бидло прокляте! — захвилювався старший наглядач і кинувся з нагаєм до грабарів. Але в цю мить віз рушив.

Валка була вже зовсім близько. Максимові добре було видно і вози з гранітом, і навіть докраю знесилені обличчя грабарів і погоничів.

— То вони для княгині Гризельди каміння везуть: наказала Гризельда, щоб усюди в парку були такі каменюки, от і возять аж з Переяслава, — прошепотів хлопець дідові.

Раптом валка зупинилася знову. Тепер уже треба було підштовхувати передній віз... Знову заметушилися погоничі й грабарі, знову щось зацьвенькали поляки-наглядачі.

Під возом, з лівого боку, найближче до діда й Максима напірав плечем схудлий грабар з почорнілим обличчям.

— А-ну — ра-зом! — хрипіли зморені голоси, і лице грабаря наливалось кров'ю, на лобі напружувалася товста жила, очі немов хотіли вискочити з орбіт.

— А-ну — ра-зом! — пролунало чи не вдесьте, і віз, на решті, зрушено з місця.

Але худий грабар не випростався, як його товариші, а якось кумедно скривився й присів ще нижче, потім застогнав, захитався і впав край дороги...

Кров темним струмком приснула йому з рота...

Максим зірвався на рівні ноги.

— Куди ти! — просичав дід, ухопивши його за свиту, — допоможуть йому й без нас... Ходім лишень далі од гріха...

І не даючи Максимові спам'ятатися, дід потягнув його в гушавину.

## 6

У Вінниці, на майдані — там, де колись був старий замок — з раннього-рана рипіли вози, іржали коні, ремигали воли, лунали тисячі голосів.

Хоч снігу ще й досі не було, ярмарок зібрався куди більший, ніж минулого року.

Не кажучи вже про місцевих ремісників і міщан, про посполитих з околиць сіл та про мовчазних чабанів з да-

леких степів, — були тут і галасливі верткі маленькі цигани з чорними, як воронове крило, кучерями, і євреї, і поляки, і волохи, і навіть поважні вірменські купці з Кам'янця і з далекого Львова.

Чого, чого тільки не понавозили вони на ярмарок!

Окремою довгою лавою стояли вози пасічників з медом і воском, трохи далі — вози з лісовим товаром, з дьогтем смолою, поташем; ще далі — величезні гурти волів, що їх скуповувано для гданських та шлезьких купців; ще далі — різноманітні ятки з розкішними східними тканинами, з напрочуд гарними килимами, з сап'янами, з винами, з бакалією, з кінською збуєю...

З давніх-давен уславилося Поділля й Побужжя своєю торгівлею: це ж через ці краї йшли товари з турецького сходу на Львів, Краків, Замістя, Варшаву, Київ і навіть на Москву.

Отож і вінницький ярмарок, хоч і не такий був, як у славетному Кам'янці Подільському, а все ж було тут на що подивитися, було чого й попрослухати, — бо кому ж, як не купцям, знати, що діється і в Туреччині, і в Молдавії, і в Угорщині, і в Німеччині, і у Венецькій республіці, і по інших далеких краях?

Купці все більше для панства та для міщан багатих розповідали...

У посполитих та в козаків були свої оповідачі.

То тут, то там — коло якогось воза або коло гурту волів чи овець — можна було помітити кобзаря з саквами на плечах, з бандурою, з хлопцем поводитирем.

Але небагато знали кобзарі про чужі землі — оповідали все більше про Київщину, Білоцерківщину, Чигиринщину, Задніпрянщину, а найбільше про Січ Запорізьку.

Чималі юрби збиралися коло кобзарів, але не коло всіх: були й такі, що сьогодні ще ні разу не співали своїх дум і пісень, немов би чогось чекали.

Один з таких кобзарів сидів на доброму кованому нозі — недалеко вірменських яток з бакалією, коло самих возів з сушеною рибою.

Поруч із ним уместився худорлявий хлопець років тринадцяти. Тут же, під возами крутився сірий, кудлатий собака.

Дід розмовляв з якимсь дядьком у драній свиті.

Хлопець майже не слухав цієї розмови і з цікавістю придивлявся до різноманітної, різноголосової юрби, що шуміла навколо.

Кого тільки в ній не було! І козаки реєстрові, і польські жовніри, і німці з регулярного польського війська — в широких, темносірих брилях з яскравими перами, в коротеньких сукняних куцях, підперезаних широким ремнем, і пишно вдягнені пихаті шляхтичі — неодмінно з цілою юрбою підпанків та двораків, і поважні бородаті міщани з жінками й дітьми...

Але кого справді було цього року надиво багато, так це запорожців.

Одягнені вони були дуже різноманітно: в одного червоний жупан аж горів золотим гаптуванням, другий був у широкому заяложеному очкурі та в кожусі наопащ, з-під якого просвічували волохаті, засмалені на сонці груди, в третього була напрочуд висока смушева шапка з довгим червоним верхом, а четвертий, здавалося, зроду ходив без шапки і світив свіжо поголеним черепом, на якому теліпався грубий, жорсткий, мов конячий хвіст, оселедець.

Але в кожному з них почувалося щось своєрідне, запорізьке, щось таке, від його навіть у найбільшому натовпі всі розступалися, і запорожець проходив вільно, без перешкод.

— І що то воно у них за прикмета така? — міркував худорлявий хлопець, — може по зброї коштовній пізнають запорожця? ... Ні, не по зброї... Може по плечах широких? ... По голові, піднесеній гордо? По очах, що дивляться сміливо і трохи неначе глузливо? ...

— І що то таке у тих запорожців? — хотів був спитати хлопець у старого кобзаря, але тільки повів плечима, побачивши, що дід іще й досі розмовляє з дядьком у драній свитині.

— Е, що й казати! — говорив дядько, відповідаючи на якесь запитання дідове, — були колись козаки, а тепер — піддані... Мали колись і волів, і овець, а тепер... Куди ж там уже, коли панщина аж чотири дні, а в жнива, то й п'ять?... А вполюеш там що чи вловиш — неси панові... Б'єшся, б'єшся, мов риба об лід, а інколи навіть горілки випити нема за що... Та й то

ще пий у пана в шинку, а коли не в пана — плати вину... Зроду-звіку ще не було так тяжко, як тепер...

Дід-кобзар щось зауважив.

Дядько похнюпився.

— Гей, малпам дорогу, малпам! — почулося трохи праворуч. — Малпам, хрищені, нещасним малпам! — голосно й різко кричав кремезний дядько непевного вигляду.

За ним ішли дві чималі малпи. Трохи вища, сліпа трималася позаду і держалася за видючу.

У неї в передній лапі було щось подібе до дерев'яної миски, в якій бряжчало кілька мідяків.

Юрба трохи розступилася. Кремезний дядько голосно висякав носа і почав цілу промову:

— Малпам подайте, нещасним малпам!... Погано тепер простому чоловікові, а ще гірше малпі, та ще сліпій!... Якби з сліпою та не видюча — чекала б сліпу смерть неминуча! Навіть тепер у них такі злидні, що не знаю, чи проживуть іще якісь три дні!... А була колись і нивка, й пасіка, й хата... Та така вже доля проклята: все забрали злі, як собаки, панські посіпаки!...

— Ого, бач куди він верне, — почулося в натовпі стримані голоси.

— І коли б ще якісь маґнати! — гірко скаржився кремезний, — для маґната не жаль і рідної хати, — а то казна-що: підпанки, лизоблюди, псарі... та жиди-рандарі!...

— Ач, матері його ковінька, як закручує! — штовхнув старий кобзар хлопця, — слухай, Максиме, та вчись...

— А де ж то сліпа собі гулю набила? — запитав чийсь веселий голос із натовпу.

Кремезний гірко похитав головою:

— Ой, не питайте, хрищені, не питайте: краще про свої лоби добре дбайте!... Забилася сліпа малпа, забилася, бо в панському костьолі молилася!... Було колись у сліпої малпеня, та вбило його на паль зле паненя... От і просила сліпа панського Бога: чи не дасть хоч на старість ще одного малого...

— Га-га-га!... Го-го-го! — аж струсонувся від реготу натовп.

— І не гріх тобі, чоловіче, отаке казна-що верзти? — ви-простався на возі старий кобзар, — бачу, ти вже чоловік літній, та й здоров'я тобі небракує... Личило б тобі краще в якогось дідича на ґрунтах сидіти, ніж отак-о по ярмарках тинятися...

— А як же з малпами, діду? Покинути їх напризволяще чи що? ... Гей, малпи мої бідолашні! — крикнув кремезний, звертаючися скоріше до юрби, ніж до малп, — чи покинути мені вас тут, а самому на Січ майнути, чи віддати вас панові, рандареві навіки: хай бере й вас, як забрав уже ваші ниви, ставки й ріки? — Чи може ще трохи побути з вами: чи не дамо собі якось ради з панами? ...

Якийсь невловний рух пройшов натовпом.

— Ну-ну! — шепотіли і поблизу, і далі, — і не боїться ж, дивись ти, про таке запитати...

Малпи стояли, похнюпившись.

— Не покидайте їх, дядько, не залишайте! — задзвенів десь аж із-за возів веселий насмішкуватий голос, — може й з малп колись люди будуть...

— Будуть, будуть! — залунало в юрбі.

Чийсь мідяк бразнув, упавши в малпину миску. За ним упав другий, третій, десятий... Не бракувало й срібних монет, а високий сивоусий січовик у старому кожусі кинув навіть червоного.

За кілька хвилин миска була повна вщерть.

Кремезний дядько діловито витягнув з великої торби меншу, з грубого полотна і висипав у неї гроші.

Потім зняв шапку, вклонився на всі чотири сторони, взяв видючу малпу за лапу і знов закричав голосно й різко:

— Гей, хрищені! — малпам дорогу, малпам! — Нещасним малпам!

Він одійшов ще зовсім недалеко, коли до воза, де сиділи Максим і дід, підбіг сліпий на одно око старець.

Він щось сказав потихеньку дідові, і той зараз же нахилився до хлопця.

— Жовніри, Максиме, матері їх ковінька: біжи, віднеси свитки й шапки для малп. Хай повертає сюди... та не зразу, — хай трошки зажде...

Ледве Максим зник у юрбі, як з протилежного боку з'явилося кілька жовніврів.

— Де він, лайдак?

— Де той, що з малпами? . . .

— Ей, ти, бидло, де він? — звернувся рудий, одягнений, мов сиворакша, жовніврів, до якогось похмурого дядька.

— Той, пане, що з малпами?

— Ну? . . .

— Зараз тут був . . .

— Куди пішов? . . .

— А хіба він, пане, пішов? . . .

— До діабла!... Де він подівся, тисяча чортів і одна відьма!...

— Ой, паночку, та він же тількищо . . . з малпами . . .

— Нагаями його! — закричав нетерпляче рудий жовніврів.

— Пішов, пане, здається, в той бік, — показав дядько пужалном туди, звідки з'явилися жовнівріри.

— Брешеш, лайдак! — беріть його! — закричав рудий.

Але дядько з надзвичайною спритністю вже одскочив до ближчого воза. Через мить шапка його майнула десь коло вірменської ятки і зникла.

Жовнівріри пішли далі.

Через п'ять хвилин Максим підійшов до діда, ведучи з собою якусь непевну істоту, що зростом нагадувала підлітка; хлоп'яча свитка обвисла на ній, як на тичині, шапка закривала їй не тільки очі, а й ніс. Шия її була обмотана не то хусткою, не то ганчіркою.

Таку ж саму істоту трохи згодом привів і старець, сліпий на одно око.

— Клади на воза, укрій рядом та починаймо, — сказав дід.

Максим подав дідові бандуру, підсунув йому якогось мішка, дід уместився зручніше і почав перебирати струни.

Пальці все швидше й міцніше перебігали по струнах. Гомін у юрбі почав завмирати, дехто підходив ближче, щоб краще почути.

Дід почав стиха, але дедалі все більше підносив голос: помітно було, що кобзар розраховує на якнайбільшу аудиторію:

Ой, там на татарських полях,  
На козацьких шляхах  
Не вовки-сіроманці квиляють-проквиляють,  
Не вірли чорнокрильці  
Клекочуть і під небом літають, —  
То сидить на могилі козак старесенький,  
Як голубонько сивесенький...  
У кобзу грає-виграває  
Жалібно співає...

Дід схилив голову, заплющив очі, знову розплющив, глянув на слухачів, на Максима.

Той сидів коло малп нерухомо.

Натовп немов завмер. Здавалося, що дід і є той козак сивесенький, про якого співає, і що навколо не ярмарок, а безмежний степ:

Кінь біля старого постріляний, порубаний,  
Ратище поламане,  
Піхви без шаблі булатної,  
У ладівниці — ні однісінького набою...

Несподівано в натовпі почався якийсь рух. Дід сидів високо й добре бачив, що до нього хочуть протиснутися ті самі жовніри, що шукали малп...

Але ні один м'яз не здригнувся дідові на обличчі, а струни бандури знов забриніли:

Тільки й осталась йому бандура подорожня,  
Та у глибокій кишнені люлька-бурунка,  
Та тютюну півпапуші...

Максим теж помітив жовнірів і глянув на діда. Той моргнув йому і співава далі:

Козак-сердега люлечку потягає,  
У кобзу грає-виграває,  
Голосно співає:  
«Гей, браття мої, панове молодці,  
Славні козаки-запорозжці...  
Де ви ся повертаєте,  
Як ви ся маєте?...  
Чи до Січі-матері прибуваєте,  
Чи татар-бусурменів,  
Як череду,  
У полон заганяєте?...»

У юрбі хтось вилаявся крізь зуби:

— Та куди його лихий несе ? . . .

— Штовхни його, рудого собаку, щоб аж прилип ! . . .

Дід зиркнув одним оком і побачив, що рудий жовнір уже за кілька кроків од воза.

Максим трохи зблід і, хвилюючись, поглядав то на жовніра, то на вкритих рядном малп.

Дід грав і співав далі, немов нічого не помічаючи:

Коли б мені Бог поміг старі ноги розправляти,  
За вами, козаки, поспішати —  
Може б ще я здужав на останку віку заграти,  
Голосно вам заспівати:  
Нехай би моя кобза знала,  
Що мене рука християнська поховала.  
А вже мені старенькому без кобзи пропадати —  
Не можу я по степах чвалати . . .

Рудий жовнір стояв уже коло самого воза і підозріло поглядав на всі боки.

Високий, худий, довговусий січовик з великим кривим носом підсунувся й обперся об воза якраз проти жовніра. Дід співав:

Будуть мене вовки-сіроманці зустрічати,  
Будуть дідом  
За обідом  
Коня мого заїдати . . .

— Та чого ти штовхаєшся, нечиста сило! — grimнув на весь голос кривоносий січовик саме в ту мить, як рудий жовнір глянув на малпу, що несподівано почала вовтузитися під рядном.

— Хлоп! — закричав рудий жовнір. — Бидло ! . . .

— Геть звідси! — заскреготів січовик зубами і хотів схопити рудого за гайдавери.

— Преч! — завереццав рудий, і довга його шаблюка свиснула в повітрі.

Січовик в одну мить вихопив свою і своєчасно відбив удар:

— Геть звідси, стерво собаче ! . . .

— Геть! — заревла юрба.

В ту ж мить січовик ударив рудого шаблею по голові.



Того ж вечора, в одному з вінницьких передмість, у просторій хаті запорожця Зайди були досить численні збори.

Були тут і Максим з дідом Панасом, ісліпий на одно око старець, і той січовик, що рубонув на ярмарку польського жовніра, і кремезний дядько, що ходив з малпами

Малпи теж грілися коло печі в кутку. З нових, кого ще Максим раніше не зустрічав, найбільшу його увагу привертали височенний, жилуватий січовик з великим кривим носом та сам господар.

Іван Зайда вже кілька років зимував у Вінниці. Як тільки теплий південнозахідній вітер нагадував йому про весну, як тільки журавлині ключі починали курликати під ясноблакитним небом, тягнучи з вирію кудись на північ, — ставав Зайда якийсь смутний і розгублений.

Люлька все частіше не хотіла горіти й гасла, а Зайда, бувало, годинами посмоктував її і забував запалити . . .

Коли ж починали заленіти в полях свіжі вруна, коли сонце щодня пригрівало все гарячіше, а по вінницьких церквах якось сумно дзвонили великопісні дзвони, — Зайда кудись зникав.

Восени, перед Покровою він повертався якийсь оновлений, міцно засмалений сонцем, обвіяний степовим вітром.

Тижнів два пиячив та шурубурив по корчмах, по ярмарках із такими ж. як сам, зайдиголовами, пропивав геть чисто все до нитки, потім вертався до своєї хати і брався до праці.

А працював він так, що заздрили йому всі шевці не тільки з околиць сіл, а навіть самі цехмайстри вінницькі. Бувало, пошше чоботи — то їм і зносу немає. Навіть найзаможніші міщани, навіть самі райці давали йому замовлення.

Що й казати, — шив добре.

Але цієї зими сталося з ним щось незвичайне: зроду-звіку того не було, щоб Зайда одмовлявся од роботи. А цієї зими тільки й чутно було від нього:

— Не можу, ні, не можу . . .

А проте працював багато . . . Тільки невідомо на кого. Не чорти ж йому чоботи замовляли ? . . .

— А щось не без того: всі січовики — характерники...  
Добре, що хоч хата його далеченько від інших — аж коло самої царини....

Така була загальна думка про Зайду. Дуже б здивувалися люди, коли б побачили в Зайдиній хаті велике запілля, що в ньому повно було чобіт.

Дух від цього взуття приємно лоскотав ніздрі Максимові.

Хоч сонце вже сіло давно, спати хлопцеві не хотілося...  
Ще б пак! — скільки було хвилювань сьогодні... Ще б пак!  
— з хвилини на хвилину сюди мав прийти той, про кого Максим чув так багато.

— Щось Іван запізнівся! — нетерпляче сказав кривоносий козак, і в голові його почулися якісь невластиві українцеві горлові, а разом скрипучі ноти.

— Та час би вже, — позіхнув дід Панас.

Одноокий старець бадьоро пройшовся по кімнаті і сів до дубового столу з таким виглядом, наче б то він сів на верхи на баского коня.

Помовчали.

Аж ось надворі люто загавкав собака і зараз же перестав.

— Добривечір, товариство! — привітався новоприбулий, відчиняючи двері.

— Здоров був!...

— Здоров!...

— Панові Йванові — мое шанування... Так само й од малп привітання. Пробачте, пане: старі поснули — сьогодні добре медку хильнули.

— Був би тобі мед, якби жовніри злапали... Це вже, здається, вдруге така морока?

— Ні, в Білій Церкві трохи інакше було...

— Гляди!...

— А здається мені, що я того рудого і в Білій Церкві бачив, — сказав дід Панас.

— Якого? ... Отого сиворакшу? — аж підскочив одноокий.

— Авжеж.

— А справді, той жовнір дуже подібний до сиворакши, — подумав Максим, і йому теж здалося, що він його вже десь бачив.

— Коли так, то вже зовсім кепська справа, — сказав ново-прибулий і пройшовся від столу до печі.

Максим не спускав з нього очей. Перше, що зразу ж кидалось у вічі — це дуже широкі плечі цієї людини. Хіба тільки в кремезного хазяїна малп вони були такої самої широчини. Але в хазяїна малп досить виразно випирало чимале черевце, стан же новоприбулого був тонкий і гнучкий, мов у дівчини. На свіжо поголений, міцно поставлений голові чорнів невеликий чуб, чорний спущений донизу вус різко відтінював круте підборіддя й рівний ніс із трохи заширокими ніздрями. Тонкі брови розбігалися від перенісся широкими смілими дугами. Якраз там, де вони сходилися, досить помітний був неглибокий, уже певно дуже давно загоєний шрам, від якого чоло здавалося надто широким. Очі були звичайні — карі, веселі. Але хвилинами спалахували в них якісь блискавки, якісь незвичайні промені. Від них таке, на перший погляд, звичайне обличчк цього козака світилося своерідною владною красою. Спритність, відвага лева, хитрість лиса і воднораз одвертість і щирість оживлювали це обличчя. Глянувши на нього один раз, запам'ятаєш на все життя, впізнаєш серед сотень і тисяч інших.

— Так ось він який, отой Богун! — думав Максим, жадібно стежачи за кожним рухом цього незвичайного козака, — так ось він, отой ватажок козацький, про якого так багато розповідав дід!

Богун помітив пильний погляд Максимів.

— А ти, хлопче, певно той, що з Лубен? Казав дід Панас, казав . . . А де ж твій собака? Що ? . . . Кажуть, непоганий з нього товариш малпам . . .

— Ота сліпа просто закохалася в нього, — буркнув хазяїн малп.

Богун посміхнувся.

— А все таки з малпами, здається, вже край . . . Хіба тільки під Краковом про них ще не знають . . . Та й отой сиворакша щось не дарма за вами учепився аж од Білої Церкви . . .

— Ну, що ж . . . Сиворакшу сьогодні почастували як слід: певно не встане, — сказав кривоносий.

— Де там! — про нього в ратуші довідувалися: тільки

шапку розрубано, а голова майже й не покуштувала . . . Днів за три й на коня сідатиме.

— Кепсько, матері його ковінька!

— Дуже кепсько, діду Панасе . . . Та все 'дно скоро вже малпам на відпочинок: вилетів уже сокіл із клітки — певно вже загорогами . . .

— Та що ти кажеш, Іване? — здивувався кривоносий, — от би нізачо не повірив, що Богдан розірвав з ляхами . . . Певен був, що якомсь помириться . . .

— Був такий гріх, — сказав Зайда, — спадало й мені на думку, чи не закрутить йому голову панство . . . А жаль би було, якби з Богдана вийшов такий самий підляшок, як з Барабаша та інших . . . Признайся, Богуне, — невже в тебе й гадки про це не було?

— По щирості, товариство, — не було ніколи . . . Бачив я його і в полі, і на морі, і серед польського панства . . . Ой, чи не вищий він од усіх нас на цілу голову . . .

— От такої! — недовіжливо хитнув головою кривоносий, — зроду-звіку ще не було, щоб той, що з каламарем, був добрий вояка . . .

— А ось побачимо, — перепинив дід Панас, — дай біг пам'ять — мало вже не п'ятнадцять років, як зійдуться козаки, то без суперечок про Хмеля ніяк не обійдеться . . . Життя покаже . . . Розкажи краще, Богуне, чи давно він на Січі?

— Як ся має, про що дбає, чи скоро на ляхів вирушає? А то малпи наші мало не півтора місяця все про одно поспільству оповідають: може й обриднути, — посміхнувся хазяїн малп.

— Ото ж воно й є. Про чвару його з Чаплінським чули?

— Це про Суботів? — Та чули, вже й чути обридло! — сердито махнув рукою кривоносий.

— Тут і під Вінницею таких сварок — хоч греблю гати, — додав Зайда.

— Буває й з маленької хмари великий грім. Та врешті чвара з Чаплінським тепер уже річ другорядна . . . А чули ви, товариство, що гетьман коронний звелів був сказати Богдана на горло?

— Та невже?

— За що ж?

— За чвару з Чаплінським? Та Богдан же не абиякий опришок — сотник козацький!...

— Писар усього війська Запорізького!...

— Та Богдан же від самого короля привілей мав!

Богун почав був відповідати, аж раптом надворі загавкав собака.

Кривоносий схопився за шаблю, хазяїн малп пересунув люльку з правого кутка рота в лівий, дід Панас подивився на Максима, що трохи зблід.

Тільки Богун і Зайда нічим не виявили занепокоєння.

Зайда прочинив двері, поздоровкався з кимсь у сінях, сказав «почекай» і почав виносити з запілля чоботи в добре поперецьязуваних сирицею юках.

Всі стежили мовчки.

Богун запалив люльку, пройшовсь до дверей, повернувся і раптом нахилився до чобіт.

— Ану, показуй свою роботу...

Зайда взяв пару чобіт за передки, голосно ляпнув чобіт об чобіт, для чогось подув на них і подав Богуніві.

Той помацав і обдивився уважно.

— Добрі. Служитимуть, поки в панів добудемо...

Зайда задоволено хмикнув.

Богун допоміг йому носити, і через півгодини роботу було скінчено.

Надворі почулося тупотіння копит і стихло.

Богун умостився зручніше на лаві і почав оповідати.

— І були б такі скарали на горло Богдана... Не подивилися б, що вірно служив і проливав свою кров за Річ Посполиту... Не подивилися б, що сам король відзначив Хмельницького поміж козаками... Так уже все склалося... Ото як утік Богдан зі склепу Чаплінського, довідалися ледве не того ж дня, що в степу з'явилися татари... Вирушив із Чигирини сам староста Конецьпольський, а з ним полковник Кричевський. Аж ось повідомили Конецьпольського, що Хмельницький у Крилові бунтує на ярмарку козаків. Брехали певно, бо не такий Богдан, щоб на тонку прясти... Звелів тоді староста вхопити Богдана й доручив вартувати Кричев-

ському, а сам якнайшвидше сповістив гетьмана. Але в той же день, як прийшов наказ від Потоцького, — Богдан зник... Не встеріг Кричевський...

— Щось воно не так, матері його ковінька, — не такий полковник Кричевський, щоб не встерігтися.

— Хмельницького встережеш! — зауважив хазяїн малп.

— Чи не встеріг, чи не стеріг, однаково — шукай вітру в полі... Бачиш, Максиме, — звернувся Богун до кривоносого, — от і приятелювання з ляхом на щось придалося...

— Кажі краще, що там на Січі! — з досадою перепинив Кривоносий.

— На Низу тепер козаків обмаль. Але на одну звістку про втечу Хмельницького вже подалося на Січ чимало... На весну, гадаю, можна буде стягнути кілька тисяч... Але проти коронного війська це дуже мало... Велика надія на реєстрових: дехто з старшини...

— Геть старшину! — запроданці лядські! — блиснув очима кривоносий.

— Зрадники!...

— Ой, не кажіть: є серед них такі, що зразу ж приєднаються до повстання... Але й цього буде замало...

— Та що ти, Йване: «замало та замало!» Та на одну лише звістку, що вирушили січовики, встане весь люд християнський! — захвилювався одноокий старець, що досі сидів мовчки.

— Такого червоного півня запустимо, що аж чортам завадить...

— Так то воно так, діду Панасе, але з вилами та косами проти регулярного війська не дуже то багато зробиш.

— Знайдуться й шаблі, й мушкети... Думаєш, мало їх у поспільства приховано?...

— Та он у Зайди є деякі підрахунки: це ж крапля в морі... До речі, діду, — ви ж недавно з Лубенщини: скільки тепер у Яреми війська?

— Та, мабуть, тисяч до шести набереться: драгунії — полк, райтарії важкої — полк, піхоти німецької щось півтори тисячі... Знов же армата, матері їх ковінька... Не менше, як шість тисяч.

— От бачите: один Ярема, коли вчасно вирушить проти низовиків, може їх подолати.

— Та ти злякався його, рудого собаки, чи що? — аж скипів кривоносий.

Богун здивовано посміхнувся.

Максим глянув на нього, на кривоногого, на діда, на Зайду: кіба ж може, мовляв, Богун когонебуть боятися? . . .

— Вовка бояться — у ліс не ходити . . . А от що б ви, товариство, сказали про спілку з татарами?

— З невірою?

— Геть татарву!

— Не інакше, як старшина крутить . . .

— Та воно й мені так здавалось . . . Але для першого початку татари можуть бути для нас дуже корисні . . . Тільки для першого початку.

Хазяїн малп пересунув люльку з одного кутка рота в другий.

Дід Панас недовірливо похитав головою.

Кривоносий схопився з місця, зробив кілька кроків по хаті, зупинився проти Богуна, несподівано повернувся до присутніх і, струсонувши над головою своїми величезними кулаками, раптом гримнув так, що аж малпи коло печі прокинулись.

— На погибель панам! . . . Хоч із нечистою силою, хоч з усім пеклом, — аби тільки подолати ляхів! . . . Спалити, вирізати всіх до ноги — щоб і духу панського не залишилося на Україні! . . .

Запанувало глибоке мовчання. Кожний уявляв собі дику, незліченну орду татарську, збиті копитами ниви, руїни спалених сіл.

Максим мимоволі стежив за Богуном. Наче якась тінь упала тому на обличчя. Але зараз же в очах загорівся сліпучий вогонь. Плечі немов поширшали, могутні груди високо підвелися.

— Нема ради. Шкода говорити! Буде, повинна бути така війна, якої ще не було! . . . За всяку ціну мусимо скинути з себе панське ярмо. Інакше — викоренять пани навіть саме ім'я козацьке.

Після того, як молодий хорунжий коронний Олександр Конецьпольський одержав староство Чигиринське, він майже не жив у своєму замку в Підгірцях — недалеко від Бродів, на південь від них.

Збудований ще за старого гетьмана великого коронного, Підгорецький замок був один з найкращих в усій тодішній Польщі.

Не рік і не два важкої, надсильної праці сотень і тисяч підданих пішло на цей замок. Пам'ятником химерної фантазії панської, символом гніту панів над тисячами простого люду — стояв він на високій, порослій дубовим та грабовим лісом горі.

З бальконів і вікон його відкривався широкий краєвид на околишні села, на поля, на яри, на ставки, на сині ліси і на потужну фортецю в Бродах.

На трьох терасах навколо замку стояли важкі гармати. Високі вали оточено було глибоченними ровами.

В саду, що розкинувся по горі, виглядали з гущавини легкі альтанки, чорніли химерні гроти, били гомінки водограї, білили чудові статуї роботи найкращих італійських майстрів.

Років чотири тому, коли одружився молодий Конецьпольський з Варварою Канцлерянкою Замоїською, молодшою сестрою Гризельди, що була за князем Яремою, — часто відбувалися в Підгірцях бучні бенкети.

Але за останні роки, після того, як молоде подружжя виїхало до Черкас і лише коли-не-коли навідувалися в Підгірці, тихо стало в розкішному замку.

— Та й добре, що тихо, — думала одна з колишніх покоївок пані Конецьпольської, Оксана, — добре, що тихо, що ось уже й осінь минула, й Різдво, й Водохрища... вже й весна недалеко... Весна... Чого це я її так чекаю? Чекала й торік... А його все нема й нема. Певно й не буде...

Потужне сумління чийогось рога почулося коло замкової брами.

Оксана метнулася до вікна, але зараз же одійшла і сіла:



той, про кого вона мріяла, не міг засурмити в панський ріг, не міг приїхати з таким почетом.

— А проте, — хто ж приїхав?

Дівчина глянула крізь вікно і пополотніла.

— Пан Чарнецький! — Потвора з сірим страшним обличчям і зеленими очима...

Ці очі, цей погляд, що тонку гадючу отруйну посмішку Оксана знала занадто добре.

Ще два роки тому, коли старий гетьман доживав свої останні дні, пан Чарнецький звернув на Оксану увагу...

— Ой, що б воно й було, якби не наша молода гетьманша!...

Оксана завжди згадувала про неї з великою вдячністю... Але тепер її вже нема... Що ж буде?...

Шитво випало з Оксаниних рук, — в уяві промайнули зелені очі Чарнецького. Навіть згадувати про цю потвору було для Оксани великою мукою.

— Ой, якби тоді та не молода гетьманша!...

У небіжчика гетьмана Конецьпольського було три дружини. Першої — Жолкевської — Оксана зовсім не пам'ятала. Друга, Любомірська — поважна жінка, якось несподівано померла влітку 1645 року — ще зовсім недавно.

Гетьман, уже дуже старий, поховавши врочисто дружину, раптом зібрався до Кракова.

Всі дивувалися: чому саме до Кракова, а не в степи, на шляхи татарські або ген аж за пущі Барські до берегів Дністра?

Адже не раз вирушав старий гетьман у ті дикі краї оглянути вартові заони, що стояли на кресах, розвіяти по широких степах свою тугу, помірятися силою з чамбулом татарським...

А ще дивніше було, коли повернув гетьман до Бродів. Веселий, помолоділий, того ж дня заходився він готувати зустріч молодій дочці воеводи Познанського Софії Опалинській, з якою щойно одружився в Кракові.

Сумний, немов би осиротілий після смерти старої гетьманши замок умить одмінився: забігали, заметушилися сотні слуг, почали наново фарбувати й убирати просторі покої,

сріблом, золотом і чистим глибоким шклом коштовних венецьких свічад заблищали «ізби гостинні», призначені для учт і бенкетів; по стінах, по підлогах покоїв простелено пишні килими, гаптовані золотом червоні, сині, блакитні едваби, а в кімнаті, де так ще недавно померла старша гетьманша, поставлено розкішну алькову з дорогоцінним китайським наметом турецьким, що здобув його гетьман у самого баші під час Хотинської війни.

Незабаром приїхала до замку й нова гетьманша.

Казали, що молодій уже років двадцять п'ять, коли не більше.

Але з літами не згасла, не потьмарилася її врода. Як і років тому п'ять, сліпучо-прекрасна була ця жінка. Недарма казали про неї в Кракові, що то ангол святий зійшов на землю, щоб здивувати й ущасливити людство.

Оксані аж страшно стало, коли вона вперше побачила цю жінку: ця незвичайна краса не тільки чарувала й захоплювала, — водночас вона примушувала відчутти щось нелюдське, щось потойбічне...

— Діяблиця! — сказав старий патер Антоній, і слово те пошепки повторювано десятки, сотні разів.

— Діяблиця! — казали старі вояки з генеральної військової канцелярії; — діяблиця, — шепотіли пани, панянки, шляхтичі і весь численний двір коронного гетьмана...

І розбіглася, і зросла, і міцно засіла в серцях поголооска, що нова молода привернула до себе старого гетьмана чарами, що й краса її від нечистої сили, що гетьманша не леда-яка відьма, а страшна, невідома ще досі потвора.

Оксана теж, як і всі, трохи боялася гетьманші, але щось їй підказувало, що ця жінка дуже нещасна, що вона нездатна чинити зле.

Отож Оксані неначе камінь заліг на серці, коли все частіше, все голосніше згадувано по всьому замку нечисту силу, коли, немов би важка хмара, передчуття якогось страшного нещастя нависло над Бродами.

І справді: не минуло й двох місяців, як старий гетьман раптом заслаб і з невідомих причин, усього лише через кілька днів — помер...

Отоді то й зустрілась Оксана вперше з Чарнецьким . . . Силасилена панства — мало не ціла Польща з'їхалася до Бродів.

Сто тисяч злотих витрачено зі скарбниці Конецьпольських на похорон.

На чолі кліру стали єпископи луцький і волоський, монахів сто сорок, ксьондзів сто, попів та протопопів двадцять дев'ять.

Перед труною їхав вороним конем пан Коморовський — ротмістр, що дуже подібний був станом і лицем, а особливо бородою до померлого гетьмана: він репрезентував небіжчика...

Був на ньому червоний саетовий жупан з діамантовими пелтицями, в руці тримав булаву, саджену коштовним камінням.

За ним шестеро коней у жалобних попонах везли труну. Обабіч повозу сорок слуг, трубачів та сурмачів тридцять, довбишів з бубнами шість.

За марами — родина й гості значніші: сенатори, послы від короля, від королеви й від королевого брата, військові, урядовці, почет.

Був серед цієї юрби й Стефан Чарнецький . . .

Тяжко б тоді довелось Оксані, якби молода вдова не погодилася відпровадити її до Підгорецького замку . . .

І ось уже чи не два роки Оксана в Підгірцях. Шие й вишиває . . . Дуже подобається їй робота дружині молодого Конецьпольського. Хоче вона забрати Оксану до Черкас. А покищо загадує їй усе нову й нову роботу: то гаптувати золотом дорогі саети, то вишивати хустки, рушники, стрічки . . .

З раннього-рана до пізної ночі гнеться Оксана над шитвом. Ніколи для себе — завжди для панів . . .

І ще є в Оксани робота: ходити за хворими. Ще з того часу, як гоїла вона рани козакові, що порубаний був у сутичні з молодим Конецьпольським, — почали оповідати про Оксанине вміння. Ліків вона знала небагато, але здатна була як слід перев'язати рану, загоїти якусь болячку, інколи навіть і зупинити кров. Цього було досить, щоб її вважали за лікарку.

Рідко хто в замку не думав, що ліки — це чари.

Але ні в кого не повертався язик назвати Оксану чарівницею. Дуже вже неподібна до чарівниці була вона зі своїм

сумним обличчям, зі своєю скромною заплетеною темнурою косою, з блакитними, трохи неначе здивованими очима, що в них помітно було приховану тугу.

Та й молилася вона гаряче й довго, немов черниця.

Правда, молилася не найсвятішому панові Христу, не панському Богові, а своєму — хлопському...

А все ж молилася.

І ніхто з численної замкової челяді й дрібної шляхти не насмілювався сказати про Оксану щось образливе... Так воно якось пішло ще за життя старого гетьмана: батько Оксани — простий козак — чимсь дуже прислужився був Конецьпольському в поході проти татар. Оповідали, що врятував гетьмана від неминучої смерті, а сам загинув.

З того часу взяв Конецьпольський Оксану з старою бабою до замку. Баба скоро померла. Тяжко довелося Оксані. На щастя, старий гетьман не забув про неї запитувати, і тому ніхто не насмілювався образити або скривдити сироту.

Але тепер старий гетьман давно вже в сирій землі, немає й молодшої гетьманші...

А Чарнецький з'явився в Підгірцях не дарма...

Кілька днів намагалась Оксана нікуди не виходити, щоб не повернутися йому на очі. — Не сидітиме ж він тут увесь час, має ж від'їхати...

Але Чарнецький чомусь зволікав. Кажали, що він повертається до Чигирини з Варшави і що молодий Конецьпольський доручив йому навідатися до Підгірців, а головне — оглянути в Бродах великі майстерні, де виробляли едwab.

Оксана ховалася... А проте непомітно стежила й знала, що цілими днями ходить по замку високий ошатний Чарнецький, а за ним, наче тінь, клишоногий, низенький з плюскнявим обличчям і масними вицвілими очима патер езуїт.

— Яких тільки нема серед цих езуїтів: є такі, що й найбільший маґнат з ними не зрівняється, а немало й таких, що, як оцей, скидаються скоріше на слуг чи льокаїв...

---

Ходять Чарнецький з патером і придивляються до всього, і розмовляють про щось, густо пересипаючи мову латинськими висловами.

Ось і зараз зупинились вони у внутрішньому дворі, просто проти світлички, де працює Оксана, і про щось таємниче шепечуться. Патер увесь час показує на вікно.

Чого б тільки не дала Оксана, щоб почути їхню розмову!

— Ох, пане, она ж схизматка, — розсипається перед Чарнецьким патер, — проста, брудна хлопка. Цо ж то такого в ней пан відзі?

Хмара пробігає сірим, подзьобаним віспою обличчям Чарнецького. Зелені очі спалахують гнівом...

— А пжецеж ладна хлопка, ой ладна! захлинається патер слиною, — якраз для пана!

— Пане ойче, часу небагато, — каже Чарнецький. — Чи все підготовлено?

— Ой, пане, пан сам знає, яке то вперте, яке невдячне те хлопське бидло. Терба ще злота, пане: кілька червінців. О, за кілька червінців тих хлопів можна купити разом з душею...

Дзвенить золото, патер облизується й дме на руки, немов би червінці печуться...

— Фініс коронат опус! — кінець ділу вінець! — урочисто проголошує патер. — Завтра вночі ми її викрадемо.

Чарнецький поволі рушає до ближчих дверей. За ним, мов тінь, мов слуга, мов собака — низенький слинявий патер...

---

— Оксано, Оксаночко! ти зовсім не виходиш із хати. Ходім униз, у челядницьку, — кажуть кобзар прийшов.

— Кобзар, Катрусю? — немов прокидаючись від сну, питає Оксана.

— Та ще який! старий, сивий, мов голуб, а голос — чудовий...

— Ходім, сьогодні ж можна — неділя...

Кобзарі в Підгорецькому замку не бувають майже ніколи, — не пускають. Але цей якось упросився.

У великій, темній, з низькою стелею челядницькій повно народу. Тут і покоївки, і грубники, і гайдуки, і льокаї, і пахолки, і конюхи, і кухарі, і водовози, і швачки, і пральниці. Набилося стільки, що й дихати важко.

На широкій лаві — сивоусий кобзар з бандурою. Поруч з ним хлопець років тринадцяти. Він пильно роздивляється

навкруги, немов би шукає когось серед присутніх. Ось на хвилину зупинився поглядом на Оксані і наче почервонів трохи.

— Ні, рано ще такому молодому на дівчат задивляться...

— Диви, яке ж то вродливе хлоп'я! — здивовано шепочуться покоївки.

— А яке худе та нужденне...

— А яка свита подрана...

— Дала, мовляв, карі очі, та не дала долі...

— А й справді, яке нещасне, — думає Оксана, зустрічає хлопців погляд і почуває, що хлопець дивиться на неї якимсь незвичайним поглядом.

Ось він витягає з-за пазухи хустину.

Ой, щось наче дуже знайома Оксані ця хустина!... Дуже знайома... Та ба: хіба мало однакових, ну, зовсім однако-вісінських хустин?

Але серце вже б'ється тривожно, немов би щось передчуває.

А хлопець згорнув хустину і не ховає її.

Зрідка погляне то на Оксану, то знову на хустку і немов би похнюпиться.

Чогось тривожно, чогось хвилинами радісно й страшно Оксані.

— А що, як у хлопця справді та сама хустина, що вона її подарувала колись тому... козакові, якого жде ось уже другий рік?

А струни бандури бринять і рокочуть, а струни говорять про волю, про весну, про степ, про лиху сирітську долю, про очі дівочі, що в'януть у неволі, про те, як тяжко жити серед чужих людей...

І раптом відчиняються в челядницькій двері, чутно приглушений шепіт челяді...

Оксана бачить, що ввійшли пан Чарнецький з патером і теж слухають кобзаря.

Чарнецький аж їсть Оксану очима.

Дівчина червоніє і ще нижче схиляє голову...

— Ой, ладна хлопка, далібуг ладна, — ледве чутно шепоче Чарнецькому патер.

А кобзар наче б то вже втомився: нахилився до хлопця і щось шепоче.

— Максиме, це ж сам Чарнецький, матері його ковінка. Хлопець підхоплюється і подає дідові води . . .

Знову бреньять струни бандури. Знову лунає старечий міцний і врочистий голос. Тихо. Лише коли-не-коли чутно чиесь зідхання.

Чарнецький і патер уже пішли . . .

— Може їх і не було зовсім? Може вони тільки страшний сон?... Може і замок, і люди в челяді теж сон? — Ні, ні. Є й Чарнецький, і патер, і все страшне, мов примара, життя . . . Тільки десь далеко, далеко відійшло воно під рокіт бандури.

Ой, на чорному морі, на білому камені  
Ясненький сокіл жалібно квилить-проклинає,  
Смутно себе має —  
На Чорнеє море спильна поглядає.  
Що на Чорному морі недобре ся починає,  
Що на небі усі зорі потьмарило —  
Половину місяця за хмари вступило,  
А із Низу буйний вітер ловіває,  
А по Чорному морю  
Супротивна хвиля вставає,  
Якорі зриває,  
Чайки козацькі на три часті розриває.

Скільки разів чула Оксана думу про Олексія Поповича! А чому ж це тільки сьогодні так глибоко, глибоко западають у серце немудрі слова? . . . Чому, мов живе, хвилює перед очима страшне, розбурхане море, кидає, б'є, заливає козацьку чайку, а над страшними чорними хвилями — ще чорніші, ще страшніші примари хмар?

А дід уже співає про інше — про щось невимовно сумне й рідне.

І здається Оксані, що то не до струн бандури, що то до її серця ледве помітно торкається дід рукою, що то не для всіх, а тільки для неї співає він своєї пісні . . .

Їхав козак на війноньку,  
Прощав свою дівчиноньку:  
Прощай, дівчино зарученая,  
Їду в чужу сторононьку . . .

Дай м'ні, дівчино, хустину —  
Може де в бої загину —  
Темної ночі закриють очі  
В темну могилу заріють...

Ще ніколи не чула Оксана цієї пісні... Немов би навми-  
сне склав її дід...

І раптом пекучий біль стискає дівчині серце: «Подарувала  
хустину, десь у диких степах загинув козак, і ось тепер дід  
переказує останній привіт від нього... Хіба ж не такий буде  
кінець пісні? Хіба ж не тому хлопець ізнов розгорнув ху-  
стину й пильно дивиться в вічі Оксані?...»

Ледве стримується вона, щоб не заридати, а сльози рясні  
мимоволі вже затуманюють зір...

Аж раптом голос немов би зраджує діда; вже не сумно,  
вже зовсім бадьоро лунає пісня:

Дала дівчина хустину...  
Козак в боях не загинув —  
Степом татарським,  
Шляхом Кучманським  
Верне коня на Україну:  
«Коню мій, коню, срібні стремена,  
Швидше додому — жде наречена»...

Але що сталося? Чому не співає далі кобзар, чому він  
підвівся й поклав бандуру?...

— З хлопцем...

— Що сталося хлопцеві? — лунає тривожний гомін...

Хлопець лежить на долівці лицем униз, дід стривожено  
нахилився над ним.

— Нічого, нічого, — заспокоює дід, — це буває... Хворий  
він трохи... Та ще от рана в нього на нозі.

— Та що сталося?

— Коли він захворів?

— Тихше, тихше, — шепоче дід, — дайте хустку: треба  
насамперед голову накрити чимсь чорним.

Хлопець лежить на лаві.

Поволі всі виходять із хати.

Тільки Оксана з Катрею залишаються. Оксані треба огля-  
нути хворого. Він лежить горілиць, обличчя йому зблідло,



очі заплющені, а з-за розстебнутої на грудях сорочки видно ту саму хустку. Ту саму...

— Принеси, Катрусю, води холодної...

— Оксана? Та сама? — шепоче, немов у нестямі, хлопець і подає їй хустку.

Дідові очі блищать незвичайним вогнем.

— Тобі привітання від Богуна... від Івана Федоровича,  
— пошепки каже дід.

## 9

Глибокий яр тягнеться майже од самого Підгорецького замку аж до густого дубового лісу, що розкинувся на кілька миль.

Над яром, а де-не-де й на самому дні ростуть вузлуваті широколітні в'язи, по схилах густо розрослися ліщина, глід, колючі терни.

Снігу майже нема, хоч уже лютий місяць. Чорно й пусто навкруги, півтемно в яру, тихо.

Аж ось чутно чується розмову; три вершники в темних свитах їдуть ледве помітно стежкою, що в'ється гадюкою по самому дні яру.

— Кажали, що там, коло дуплястої груші, — показав Одноокий.

— Ну, що ж? — стрінемо трохи ближче, — відповів Кремезний.

Третій молодший, що їхав позаду, раптом зупинив свого вороного.

— Цитьте... йдуть...

— Де йдуть? — здивувався Кремезний, — не видно й не чуто.

— Вуха тобі клейтухом позакладало! — засміявся молодший.

Постояли тихо.

— А справді, йдуть, — посміхнувся Одноокий, — ну, й вуха ж у тебе, Богуне!...

Далеко, на хвилі майнули дві постаті: одна висока, похила, з мішком чи з бандурою за плечима, друга низенька, жвавіша, струнка.

— Агов! — потихеньку крикнув Кремезний.

— Агов! — весело відповів молодий голос.

— Ну, все як слід, — сказав дід Панас, — бачили... Прийде.

— А зраділа як! — скрикнув Максим і почервонів. Богун почав докладно розпитувати... Зовнішньо він був зовсім спокійний. Тільки ніздрі ледве помітно роздimalися та неглибокий шрам над переніссям неначе трохи поглибшав.

Оксана мала прийти надвечір до тих тополь, що стояли над яром, коло самої стежки до замку. Щоб не звернути чиеїсь уваги, вона повинна була сказати, що йде до корчми ще раз оглянути хлопцеві рану, бо інакше, мовляв, хворому може бути дуже погано.

Оксана не спала всю ніч. Тільки на ранок наче трохи зімгнула; але зараз же знову вихром закрутилися думки, встали в уяві ті самі образи, що всю ніч не давали їй заспокоїтись, одпочити...

— Іван Богун!... Невже він знову приїхав? Це просто неймовірно. Цілих два роки жодної звістки, цілих два роки тільки спогади, тільки надії. Та й ті за останній час немов би згасали... Справді, як вона могла не вірити? Як могла піддатися сумнівам, коли він сказав на прощання:

— Приїду. Не скоро — може аж на ту весну, може навіть на другу. Але приїду. Коли не забудеш, коли не знайдеш собі другого — поїдемо зі мною: може й краще тобі буде в козацькій родині, ніж у цьому кублі лядському...

— Може й краще, — який він смішний!.. Та мабуть у пеклі краще, ніж тут. День-у-день над шитвом, серед чужих, серед панів, що знущаються над вірою, що поводяться з простими людьми гірше, ніж з бидлом... І потім Чарнецький...

— Невже таки справді Іван приїхав? Невже справді завтра... ні, не завтра — сьогодні — можна буде навіки вирватися з неволи? Так, як вирвався тоді він... Ох, як давно це було!

Стояла прозора осінь. У Бродах готувалися до зими: рубали дрова в ближчих лісах, закінчували поправляти гетьманські покої, добудовували великі нові стайні.

По селах їздили панські офіціялісти й наглядачі — збирали податок.

На північ щодня тягнулися довгі валки з пшеницею, житом, вівсом: сотні тисяч пудів різного збіжжя щороку продавав Конецьпольський німецьким і шведським купцям.

А з дальших і дальших земель Конецьпольщини щодня підходили все нові й нові валки з хлібом, з воском і медом, з сушеною рибою, з поташем, салітрою, смолою, дьогтем, — теж на північ. А скільки ж то валок тягнулося, поминаючи Броди, просто на Краків, на Шлезьк, на Варшаву, на Гданське?

Багату данину збирав старий гетьман зі своїх семи сот сорока сіл, зі своїх чи не найбільших у Польщі маєтностей... Сотні дрібних і великих орендарів, десятки тисяч підданих платили податок магнатаві.

Нерідко бачила Оксана й тих, які одмовилися платити данину панові. Велика тюрма в Бродах завжди була повна.

Ой, як боялась Оксана, що й Іванові теж доведеться сидіти в тих темних, вогких склепах!...

А проте — Бог милував.

Дивно якимось усе це сталося.

Стояла прозора осінь. Одного дня прибіг орендар з якихось дуже віддалених сіл. Кінь під ним ледве держався на ногах.

— Бунт, бунт! знову хлопи бунтують! — рознеслося по замку.

І зараз же помчав молодий Конецьпольський на чолі загону драгунії.

— Бити, палити, різати, вішати, з корінням вирвати хлопську сваволю!...

І притихло якимось у замку, і челядь якимось немов посмутніла; нижче схилились у всіх голови, немов би згасли, потьмарились очі...

А панство кляло й нахвалялося:

— Ну й дасть же їм молодий хорунжий!...

— Він їм покаже дорогу до стайні!...

— О, то — рицеж!..

— За кілька днів упорається з тим бидлом.

Але минув тиждень, другий... Молодого гетьмана все не було...

Нарешті, примчав конем джура — привіз листа. За два дні стануть у Бродах . . . Спалили, зруйнували дощенту село . . .

Старий гетьман виїхав зустрічати.

Тоді то воно й трапилось.

Оповідують по-різному, а було так:

Попереду їхав загін драгунії на чолі з гетьманичем. Посередині гнали юрбу зв'язаних, закутих, забитих у колодки, напівголих повстанців. Позаду — теж чималий загін кінноти.

Зупинилися серед поля, на перехресті: саме під'їхав старий гетьман . . . Залунали вівати, вдарили сальви з мушкетів . . .

Ніхто й не помітив, як раптом з'явився коло самих повстанців якийсь козак: певно під'їхав стежкою, що крутилась до лісу ліворуч.

Був козак на баскому вороному коні, у звичайній чорній козацькій свиті. Тільки шабля блищала дорогою оправою.

Простий, звичайний козак. Тільки очі горіли гнівом, а в заломі тонких уст помітно було муку.

— Стій, під'їздити не можна! — закричали вартові жовніри.

Козак не звернув уваги.

— Гей, добрі люди! . . . Де це вас так покривджено?

У відповідь залунав стогін.

— Преч! . . . — знову крикнули жовніри. Але козак не звернув уваги.

— Ех, і жаль же, — звернувся він до повстанців. — Ех, і жаль же, що ми не знали! А то дали б ми чосу отому виродкові! — Козак показав у бік Конецьпольського.

— Преч, лайдаку!

— Бій! . . .

— З'абій! — залунали голоси жовнірів.

— Тихо, ви, стерво лядське! — крикнув козак так голосно й грізно, що його почули навіть найдальші з усього загону.

— Іване, братіку! — В ту ж мить застогнав хтось із повстанців, — Іване . . .

Але жовнір ударив повстанця кольбою по голові, і той упав.

В одну мить вороний кінь доскочив до жовніра, люто дзвизнула шабля, і жовніра голова покотилась додолу.

Всі скам'яніли . . .

— Бій! — закричав жовнір велетенського зросту; але не встиг ще він замахнутись мечем, як уже захитався від страшного удару...

Кілька найвідважніших кинулося на козака, але кінь його плигнув убік і знову з люттю наскочив на ворогів. Знов покотилася чиясь голова, зойкнув і полетів у повітря чийсь меч...

— Чаклун!...

— Характерник!...

— Диявол!...

— Шабля його не візьме: стріляйте з мушкетів, — почувлися перелякані голоси.

— Взяти живим, — наказав старий гетьман.

Тепер ніхто вже не насмілювався вийти проти козака сам-на-сам.

Навалилася цілою юрбою з усіх боків, обплутали й стягнули з коня арканами.

Як лікувала його, як доглядала, як молилася Богові за старого гетьмана, що звелів неодмінно вилікувати козака, як покохала й призналася, як довідалася, що він удивець і що в нього десь аж під Вінницею малий хлопчик — Оксана згадувала сотні разів. А як страшно було того темного осіннього вечора, коли всі гадали, що Богун доживає останні години, а він, заховавши за пазуху ножа, загорнутого в Оксанину хустину, обмірковував, як вийде вночі через незамкнені двері, як проведе його садом Оксана і як він опиниться за мурами замку...

— Чаклун... характерник... відьмак! — шепотіли й пани, й слуги, побачивши другого ранку, що на лаві, де лежав увесь час козак, залишилася тільки маленька купка попелу...

А серце Оксані аж грало з радості й гордоців.

— О, він розумний, — такого не наздоженуть...

І справді: Богуна майже не шукали... Старанно зібрали попіл на ліжку, облили смолою, закопали в яру й забрили в «могилку» осиковий кіл. Так, мовляв, безпечніше...

Але не вбереглися: він знову тут... Ось уже скоро схід сонця... День осінній — короткий...

Тільки аж тоді, коли вийшла за браму, згадала Оксана про пана Чарнецького.

— А що, як він якось довідається? Скоріше, скоріше туди до тополь, що над яром!...

Але спершу треба було зайти до корчми, де, як гадали в замку, чекатимуть її кобзар і хлопець...

— О, скоріше б, скоріше до тих тополь!

Оксана не завертала б і до корчми, вона з усієї сили побігла б до яру, якби побачила, що від самої брами, нагинаючись і ховаючись, ішов за нею патер з плюскнявим обличчям.

— О, то щенсліви випадек! — потирав собі руки патер, — о, яка ж то глупа хлопка!... Тераз юж не умкне...

Коли Оксана зупинилася коло корчми, патер, піднявши поли вище колін, побіг якнайшвидше до замку.

Чарнецький сидів у високому кріслі чорного дерева й потягав вино з великого срібного кубка. Певно не перший це був кубок, бо очі Чарнецькому посоловіли, щоки, що завжди були жовтосірого кольору, тепер червоніли, а довгий хижацький ніс був білий, як крейда.

Патер знав цю прикмету і трохи — на мить — розгубився.

— Га? цо? — заревів Чарнецький, — по́шла? По́ цо ж то по́шла? Га, цо?

Патер почав пояснювати.

— До діабла! — скрикнув Чарнецький і з усієї сили кинув важкий кубок на мармурову підлогу, — розумем, вшистко розумем! Трпех драго́нув зе мнон, не в'енцей...

— Пане вельможни, вшистко то тшеба робіць ціхо...

— Га? цо? до діабла!...

Не встигла Оксана сказати з Богуном і кілька слів, як налетів Чарнецький з драгунами...

Добре, що в яру було майже зовсім темно.

Богун в одну мить допався до коней, підсадив Оксану. Хазяїн малп з Однооким теж устигли сісти на коней і намірялися прикрити відступ.

Але це б не врятувало Богуна й Оксану від шаленого наскоку Чарнецького, якби не дід Панас, що раптом потягнув Максима за руку, насунув йому шапку майже до самих плечей і закричав не своїм голосом:

— Оксано, до мене!...

Чарнецький в одну мить опинився біля них, ухопив і поклав Максима поперек сідла. Драгуни скупчилися коло Чарнецького, не помічаючи, що дід зупинив коня під грушею і не тікає...

— Преч! — несподівано закричав Чарнецький. — Вшисци до замку!...

Драгуни служняно повернули коней.

Максим лежав нерухомо.

— Догodne тебе, мое кохáne? — нахилився до нього Чарнецький, — випустив поводи і обережно почав знімати з Максима шапку...

— Вівколак!... — закричав він, мов божевільний.

Кінь його злякано рвонувся вбік, Максим плигнув додолу. Чарнецький не встиг опам'ятатися, як дід Панас шпигонув кинджалом його коня, і той почав кидатись так, що ледве не скинув з себе вершника...

Через кілька хвилин дід з Максимом уже виїхали з яру і зустріли хазяїна малц з Однооким, яких Богун відрядив їм на поміч...

— Догodne тебе, мое кохане? — засміявся дід, коли Максим пересів на запасного коня.

Хоч як треба було поспішати, а Богун не міг утриматись і кріпко поцілував Максима й діда Панаса.

— Ну, діду, — сказав він з захопленням, — багато траплялося мені пригод, а такої ще не було.

— Га-га-га! — реготав хазяїн малц, — а чого це ви, діду, коня, а не вершника шпортнули?

— А хіба тобі невідомо, що на таких панах завжди панцер?... Та й рука вже не та, що колись під Кафою...

Оксана від хвилювання не могла промовити й слова.

Вона тільки вдячно дивилася то на Максима, то на діда Панаса.

— Гей-гей, поспішаймо! — нагадав мовчазний Одноокий. Богун потихеньку свиснув. Утікачі змовкли, коні помчали, як вітер.

Лунко били копита об замерзлу дорогу.

З-за хмар виглянув місяць — козацьке сонце.

Не минуло й години після втечі Оксани, як Чарнецький з десятима жовнірами й патером уже гнав навздгін.

Хміль вилетів йому з голови, зелені очі горіли люттю, ніздрі широко роздimalися.

Патер, забувши свій сан, лаявся так, аж присутнім жовнірам ставало соромно.

Цілу ніч гналися майже без відпочинку. На ранок довелося їхати через якесь село.

Не встигли ще проминути церкву, як побачили здалеку кількох вершників, що билися з двома козаками.

Вже зовсім приходило до скруту одноокому козакові, на якого насідало аж трое жовнірів. Другий козак, кремезний, із товстою, як у бика, шиєю, з усієї сили намагався допомогти одноокому, але не міг: мав проти себе чотирьох супротивників, з яких аж надто небезпечний був рудий, одягнений, мов сиворакша, шляхтич. Він з такою люттю махав своєю довгою шаблею, з такою силою й швидкістю сипав удари, що Кремезний ледве встигав їх одбивати...

Аж раптом з-за повороту, як вихор, вилетів козак на вороному коні, в чорній свиті.

Він ударив на рудого з таким розгоном, що повалив його на землю разом з конем.

Не встиг ще Чарнецький опам'ятатися, як Кремезний і Одноокий приєдналися до свого визволителя, а через хвилину вже тікали чимдуж геть.

Чарнецький підїхав.

— Ой, ой, — стогнав рудий, розминаючи ногу. — То диявол, а не козак...

— Хто?

— Та отой же, розбійник, бунтівник — Богун!...

— Богун? — здивувався Чарнецький.

— Проше пана, то хіба пан не знає, що то Богун? — сердито спитав рудовусий, але раптом обличчя його стало лагідне й улесливе:

— Вельможний пане Чарнецький! Пшипа́дам до нуг... То пан певно бачив мене при дворі старости чигиринського?



— Та щось, здається, пригадую: пан, здається, колись виконував одне секретне доручення пана Олександра Коцецьпольського?

— Так ест! Єстем, коли пан пригадує, шляхтич Симон Гавронський.

— Так, так... тільки не гаймо часу, пане Гавронський, сідаймо на коні — втікачі ще недалеко.

Через хвилну вони вже мчали навздогін.

— То як же панові Гавронському пощастило простежити за Богуном? — запитав Чарнецький.

— О, тут їх ціле кубло розбишацьке!... Ще з самих Черкас стежив я за одним кобзарем. Пан розуміє, що то не дід, а шпиг розбишацький? ... Про Хмельницького пан чув? ...

— Чув...

— Ну, то й дід, і хлопець, що з ним, і отой одноокий, і той, що з малпами — то все шпиги того ребелізанта.

Патер аж закрутився в сидлі...

— То виходить — ту хлопку вхопив Богун? ...

Чарнецький вилаявся:

— Якби ви, свенти ойче, не морочили тоді мені голови, — було б інакше! ...

Патер похнюпився і довгий час їхав мовчки. Настрій йому був рішуче зіпсований.

Так, здавалося, легко було звабити ту зухвалу хлопку. Червінці Чарнецького, здається, вже самі лізли до патерової кишені, аж раптом цей розбишака Богун... — Пан Чарнецький недурно так посумнів: хоч би й пощастило, врешті, вирвати хлопку з козацьких рук, — чи захоче тепер її вельможний пан? ...

Але дивлячись, як уперто гнав Чарнецький коня все вперед і вперед, патер преконався, що за хлопку можна б тепер одержати чи не більше злотих, ніж перед цією нещасливою пригодою.

Зідхаючи і півголосом проказуючи слова молитов, їхав патер поруч із Сиворакшею-Гавронським, а Чарнецький усе забігав конем уперед.

Мов добрий хірт, що раптово загубив свіжий слід, кидався він з одної стежки на другу: розпитував подорожніх, лаявся

й кляв, а коло якогось хутора навіть жорстоко побив одного селянина, який нібито бачив чотирьох вершників, але, чи була з ними жінка, сказати не міг.

Нарешті, через три дні після виправи, патер настільки стомився, що радий би був навіки одмовитись од червінців Чарнецького, аби тільки хоч трохи спочити.

Чарнецького запал теж помітно підупадав.

Півсонно слухав патер багатослівні оповідання рудого Сиворакши про козацьких шпигів, про кумедію з малпами на ярмарку в Вінниці й про Богуна, що його Сиворакша теж вважав за характерника.

«Вінниця... Вінниця...» — чомусь крутилося патерові в голові слово, найчастіше повторюване Сиворакшею.

— Вінниця! — раптом голосно вимовив патер, глянувши якось непевно на рудого свого співбесідника і скочив конем до Чарнецького.

— Чи не гадає вельможний пан, що нам треба їхати якнайскорше до Вінниці?...

— До чорта в зуби! — роздратовано гримнув Чарнецький, — і так змарновано тільки часу! За кілька днів мені треба бути вже в Корсуні.

— То пан полковник ще встигне до Корсуня... Коли ж справді у Вінниці шпигунське кубло, то так чи інакше Богун неодмінно там з'явиться... А то вже наша буде справа його спіймати...

— Часу, свенти ойче, не вистачить підстерігати того розбишаку: пан гетьман і так певно вже незадоволений з моєї відсутности.

— А чого йому бути незадоволеним? — Пробачте, пане полковнику, що вмішуюся до військових справ, але хіба вже діло з отим Хмельницьким таке негайне?

— Дуже негайне...

— Розумію... Справді, без такого досвідченого, як пан полковник, вояки тяжкенько таки буде старому гетьманові: кажуть, уже зовсім ослаб, тільки ридваном і їздить.

— Так. Настільки слабкий, що може б і булаву кому іншому слід би держати...

Згадавши про булаву, про майбутній похід на козаків, Чарнецький ледве чутно зідхнув. «Ех, якби та йому, Стефанові Чарнецькому, дісталася ця булава! Нехай не тепер: тепер ще рано — смішно й казати про це, коли є такі, як Заславський, Остророг, Вишневецький. Куди вже там проти них якомусь Чарнецькому... Ну, а все ж таки колись, у майбутньому... Що з того, що він не княжого роду? — Зате войовник над войовниками! Розгромити якогось Хмельницького, ще раз, як бувало, погромити татар. Підвестися на такий щабель слави, щоб ні в кого й язик не повернувся сказати, що пан Чарнецький не старожитнього роду... Е... та що там гадати!... Хоч би якось з оцією хлопкою скінчити та скоріше до війська... Хай знають, що гусарія пана Чарнецького...»

— То всім відомо, що гусарія пана Чарнецького — окраса всього війська коронного! — улесливо сказав патер. — То може б пан тимчасово всю справу з тією хлопкою доручив мені? Гадаю, що простеживши Богуна у Вінниці, можна б було й про хлопку швидко довідатись. А пан тим часом нехай би їхав до Корсуня...

— Пане Гавронський! — замість відповіді покликав Чарнецький.

Той в одну мить опинився поруч.

— Готовий до послуг...

— Кажеш, пане, що добре знаєш в обличчя того Богуна?

— Так.

— І всю його зграю? ... Добре. А коли б я дав панові якесь доручення в цій справі, то пан би не odmовився?

Сиворакша якось кумедно ворухнув рудим вусом і похилив голову на знак згоди.

— З паном хорунжим коронним я про пана говоритиму особисто, — тягнув далі Чарнецький. — А з свого боку можу запевнити пана, що за послуги він дістане таку нагороду, що навряд чи й сподівався коли такої... А справа така: пан добре знає Богуна, святий отець (патер закопилів губу) — знає ту хлопку... Отже ви вдвох швидко її відшукаєте. А, відшукавши, негайно везіть до мене.

— А як же ми знатимемо, де на той час шукати вельможного пана?

— Везіть її просто до Черкас. Якщо мене там не буде, — вичікуйте, довідайтесь, чи скоро приїду, відрядіть кого з листом чи що. Їхатимете, звичайно, через Корсунь. Дуже можливо, що й там мене застанете. А хлопки нікому, чуєте, нікому не показуйте, тим більше, борони Боже, ні в кого не залишайте... Сподіваюся бути в Черкасах негайно ж, як приборкаємо отого Хмельницького і всю запорізьку наволоч.

— То, значить, на Вінницю? — улесливо посміхнувся патер. — О, то моя ідея, вельможний пане!...

Чарнецький мовчки розв'язував черес.

У патера потекла слина.

Через півгодини Чарнецький зі своїм загоном круто звернув на схід.

Патер із Сиворакшею та його жовнірами попрямували на Вінницю.

Увечорі другого дня вони вже були коло великого мосту через Буг, а ще через якусь годину патер уже шушукався з воротарем ордену отців бернардинів...

## 11

— А що, Оксано, — краще тобі в козацькому сідлі, ніж на панському дзиглику? — спитав Богун, коли втікачі по кількох днях важкої дороги вже під'їздили до Вінниці.

Оксана вдячно йому посміхнулася: вона зовсім не звикла, щоб про неї хтось турбувався.

А втомилася вона так, що ледве-ледве могла триматися в сідлі; весь час то в яр, то з яру, то лісом, то лугом, майже ніколи битим шляхом — усе манівцями...

— Ну й дорога! — закрутисто вилаявся дід Панас, але зараз же посміхнувся і чи не вдесьте спитав Максима, — догодне тобі, моє кохане?

— Та мені що? — відказав той, — а от як би з малпами чогось не трапилось...

Усі якось притихли: згадували про хазяїна малп та Одноокого.

— І треба ж було їм зупинятися коло корчми! з серцем

сказав Богун, — якби не той випадок, усіх би був захопив отой Сиворакша . . .

— Ну, з Сиворакшею то може б ще якось упоралися, — зауважив дід Панас, а от що Чарнецький міг так швидко наспіти, — я зовсім не сподівався.

Оксана й Богун од'їхали трохи вперед. Їхні коні були далеко кращі, ніж у Максима й діда Панаса. Дідів сірий так утомився, що ледве витягнув ноги з чорної липучої розквасі.

— Добре ще, що Чарнецький і Сиворакша подались не за нами, — сказав Максим, — і як воно тоді в Вінниці Кривоніс так незручно рубонув Сиворакшу ? !

— Нічого, — кивнув на Богуна дід Панас, він їм усім дасть раду — й Сиворакші, й Чарнецькому . . . Хоч і той, кажуть, теж характерник . . .

— Хто? — спитав Максим, якось по-новому придивляючись до Богуна.

— Та отой же, рябий чорт — Чарнецький. Тільки куди їм: немає в ляхів таких характерників, як у нас . . .

— Кажу тобі, що нема! — з притиском додав дід, хоч Максим і на думці не мав заперечувати. — Ти гадеєш, що це так собі Чарнецький погнався не за нами, а за Однооким ? . . . Якраз ! . . . Та ти глянь, як під ним кінь іде . . . Бач, як легко ступає по багноці, бач, як виграє ? . . .

— Що ви там, діду, хлопцеві голову морочите? — з помітним незадоволенням сказав Богун.

— Та я нічого, дорога, кажу, гемонська.

Дивно було Максимові, що Богун на такому чималому віддалені почув їхню розмову. «А може й справді таки характерник ? . . . »

— Діду, а, діду, — боязко прошепотів хлопець, — а воно нічого, що з нечистою силою ? . . .

— Ге-ге-ге . . . Що він — недовірок якийсь чи що ? . . . На ляхів та на бумсурменів, братіку, інакше не можна . . .

Богун озирнувся знов. Дід і хлопець притихли. Максим усе з більшою цікавістю придивлявся до Богуна. Той їхав, глибоко замислившись.

— Ех, забарилися! — міркував він, час від часу поглядаю-

чи на стомлених коней. — Зовсім уже невдовзі зазеленіють у степу буйні трави... Он і Потоцький уже давно військо стягує...

Справді, з усього помітно було, що Богун забарився. Хоч іхали ввесь час, намагаючись обминати оселі й заплутуючи сліди по ярах і гаях, а проте коли-не-коли зустрічалися з людьми і майже щоразу чули все тривожніші, все певніші новини.

— Майже все польське військо вирушило з Бару під Білу Церкву.

— В Нестерварі, в Брацлаві залишено зовсім невеличкі залоги: всі вирушують під Чигирин...

— Татари там чи запорожці заворушилися — хто його знає, а тільки щось серед ляхів неспокійно...

— На Січ, кажуть, тепер і не думай дістатись: всюди по шляхах вартові лядські загони; знов, кажуть, запорожці якусь кашу заварили...

— Гей, гей! буде тепер панам лихо — висипався хміль із міха!...

Дід Панас посміхався, Максим аж полетів би туди, де «щось ворушилося», Оксана все тривожніше поглядала на Богуна:

А той мовчав, уважно роздивлявся навкруги і наче б то тільки й думав, на яку його краще стежку звернути, як переїхати річку або обминати занадто вже крутий яр.

Нарешті Оксана не витримала:

— Та розкажи ти, Йване, доладу: що воно там на Запоріжжі починається?...

— А лихий його знає!... Я й сам гаразд не второпаю... Наче б то щось трохи зарано.. Про Хмельницького я вже тобі казав. Можливо, що й дуже велика війна буде... А надто, коли прийдуть татари... А щось наче на те заноситься: казали, що голод великий у Криму настав. Та й приятелів там у Хмельницького багато.

— Ну, а ти ж як? — виходить, що й ти незабаром на Січ вирушаєш?

Богун замислився: Ви не вперше за все життя стиснула серце тривога: «а як же Оксана?» Але зараз же встала перед

очима Січ запорізька, малинові корогви, рідні козацькі полки, картини майбутніх боїв...

— Що ж, серденько! Така вже доля козацька. Я вже тобі казав: не годиться мені на печі сидіти, коли все товариство стає до бою.

— Та невже ж таки не спочинеш дома хоч тижнів два?

— Не знаю. Певно не можна буде: і так ми вже забарилися... Ти вже там якось сама з Тимком раду даси. Наші старі хороші, дарма що нерідні...

Оксана мовчала. Вона відчувала, що Богун не погодиться залишитися дома нізащо в світі.

Теплий південнозахідній вітер ласкаво торкав русяві пасма Оксаниних кіс, пестив обличчя, ніжно цілував очі, ніби хотів розвіяти дівочий сум...

В кінці греблі  
Шумлять верби,  
Що я насадила —

якось весняно-м'яко почав співати Максим, але чомусь зараз же замовк.

Починав накрапати дощ...

---

До Винниці приспіли надвечір. Місто вже спало, коли підїхали до невеличкого, вкритого гонтою будинка недалеко Вознесенського монастиря.

Двір був обведений високим дубовим гостроколом, міцна важка брама подекуди оббита залізом.

Богун довго стукав, поки нарешті десь заскрипіли двері, хтось із каганцем підійшов до брами і відхилив кватирку.

— Добрий вечір, діду, — це я, — трохи схвильовано сказав Богун.

— Іване... Яким побитом? От не чекали! — радісно відповів старечий голос.

Через хвилину брама стояла навстіж.

— А ти ж казав, що дай Біг на Великдень побачитись, — обняв Богуна старий.

— Що ж, діду, — домашня думка в дорогу не годиться: не так склалося, як гадалося... Ну, а як ви тут? Як Тимко?...

— А що нам робиться? Тільки от стара щось хворіє... Еге-ге! та це ж Опанас із тобою! Здоров, здоров, братіку...

— Здоров, Андрію...

Діди обнялися.

— Ну, заходь, заходь, Опанасе, не барись: цікаво на тебе при світлі глянути. А ви, хлопці, — звернувся він до Максима й Оксани, — розсідлуйте коні та теж скоріше до столу: зголодніли певно в дорозі...

— А скільки ти там, Андрію, хлопців бачиш? — лукаво спитав дід Панас.

— Та двох же; ще ж, дякувати Богові, не повилазило, — трохи незадоволено сказав дід Андрій. — І завжди ти, Панасе, з якимись витівками!...

— А отже не двох, убий мене святий грім, не двох.

В цю мить Богун підійшов до Оксани. Перевдягнена, вона справді дуже нагадувала хлопця.

Дід Андрій аж руками розвів.

— Еге-ге! Та що ж ти мовчиш, Іване? ... Дивись ти, яку красуню привіз — і ні тобі пари з уст!...

Оксана низько вклонилася. Дід підійшов і поцілував її в чоло.

— Здорова була, доню! Хоч і не син мені Іван, а кращий за рідного сина... Та чого ж ми стоїмо? Он і стара вже прокинулася.

Справді, на ганку з'явилася жіноча постать.

Богун підійшов, поцілував руку, подвів Оксану.

— Дивись, Ївго, яку наречену привіз Іван, — підійшов дід Андрій.

— Бачу, бачу, — поцілувала Оксану стара — Та звідки ти знаєш, що вона йому наречена? ... Може вже й жінка шлюбна: у молоді ж тепер швидко...

— Що ти, що ти, стара; за якихось три тижні навіть Іван не встигне...

Увійшли до хати. Стара заходилася коло вечері, Богун коротко розповів про пригоду в Підгірцях.

— Так ось воно як виходить! — сказав дід Андрій, — а я собі мізкував, що ти весь час у родичів нареченої був... А воно бач, як обійшлося...



— А як же тепер з весіллям? — спитала стара.

— Та хто-зна, бабуню: мені знов ось їхати треба. Вже хіба коли повернуся...

— І оце ти його, Оксано, так і відпустиш?

— Та хіба його можна вдержати? — зашарілась Оксана.

— Знаю, знаю, — похитала головою стара. — З моїм так само було. Коли не гірше... Було мені років сімнадцять. Ну, навернувся тоді оцей паливода. А треба вам знати, що я не простого роду: небіжчик-батько, хай йому земля пухом, був міський лавник. Не дуже то хотілося йому віддавати мене за якогось пройдисвіта. Та й любої доньки своєї неволити не хотів. Покликав тоді він Андрія, та й каже:

— Слухай, каже чоловіче добрий, ось тобі моя воля: хочу, щоб усе було, як у добрих людей. Вінчайся, каже, хоч і зараз. Щождо весілля, то справимо його тільки тоді, коли твоя мати, як слід по закону, виділить тобі твою частку батьківщини, щоб було тобі з чого записати віно Івзі (себто мені). А я, каже, і собі за цей час про посаг подбаю. На цю справу, каже, сам знаєш, — потрібний час...

Почухав тоді мій Андрій потилицю, та нічого не зробиш — довелося погодитись.

От і повінчалися ми й списали умову, а в ній зазначили, що весілля має відбутися аж через два роки після вінчання. А до того часу повинна я жити в своїх батьків, а майбутній мій, як Біг дасть, малжонок, себто оцей паливода, — у своєї матері чи де схоче...

А щоб котре з нас не зламало умови, — встановлено було й заставу аж у п'ятсот злотих...

То що ж ви думаєте? — зідхнула стара, — ледве не вийшло по-батьківському: цілих два роки гайсав десь по степах мій прищлий малжонок. І тільки в останній день з'явився до батька...

— Чого там в останній: ще два дні залишилося, — буркнув собі в бороду сімдесятлітній «паливода»...

— А що, братіку, — звернувся він до діда Панаса, — хоч і старі вже у нас ноги, а на такому святі, як весілля Іванове, певно б потанцювалося непогано... Легко сказати: дев'ять років козак без дружини...

— Та тому ж він так і літає по світах, — тому ж і спокою йому весь час нема! — додала баба Ївга.

Богун сидів мовчки. Він уже встиг глянути на Тамка, що спав на лаві поруч із бабою, встиг розпитатися про дещо в діда Андрія, і тепер йому ще ясніше було, що залишатись у Вінниці можна не більше, як день-два.

Йому жаль було так швидко розлучатися з сином, з Оксаною, з старими. Хотілося побути з ними хоч тиждень. Але ще більше хотілося на Січ, до Хмельницького — туди, в Дике Поле, де збиралися грізні хмари майбутньої боротьби за козацьку волю.

Дід Панас і Максим давно вже поснули коло коней, баба Ївга з Оксаною теж лаштувалися спати, коли Богун раптом сказав дідові:

— Треба побігти до Зайди. Повернись на світанку...

## 12

Зайда дуже зрадів Богунові.

Він аж схуд від хвилювання, одержуючи з усієї околиці все тривожніші вісті: то якийсь пан наказував поспільству негайно ж позносити йому всю зброю, то виходила заборона збиратися юрбами на вулицях і майданах, то, врешті, широко розголошено універсал великого гетьмана, в якому Потоцький писав: «Сповіщаємо всіх і наказуємо, щоб усі, хто повтікав із Хмельницьким, а також ті, хто приєднався до нього пізніше, повернулися до своїх осель і чекали на пробачення... А коли хто насмілиться тікати на Запоріжжя, той за провину цю відповідає життям дружини своєї і дітей, а також усім своїм майном»...

Але найдокладніші відомості Богун одержав якраз не в Зайди, а в міщан вінницьких та духовенства.

Від монахів Вознесенського монастиря Богун довідався, що серед польського панства нечуване занепокоєння, що з деяких ближчих до Січі маєтків панство вже виїздить, що де-не-де були вже окремі заколоти проти панів, що Вінницький магістрат уже склав кілька актів про «своєвольства хлопів».

Про Потоцького було точно відомо, що він стоїть з двад-

цятитисячним військом у Черкасах і наміряється, як тільки трохи підсохне степ, вирушити на Січ.

Другий великий відділ польського війська стояв у Корсуні на чолі з польним гетьманом Калиновським.

За таємним наказом гетьмана з усіх кінців з'їздилася до нього велика й дрібна шляхта, — кожний зі своїми хоругвами, з двірською міліцією тощо . . .

Дуже зрадів Богун, коли почув од монахів, що цими днями десь коло Бару знову з'явився кремезний заводіяка з двома малпами. Кажали, що їздить він парою добрих коней, що в нього на возі, крім малп, іще якийсь одноокий і що вони звертаються до народу від імени самого Хмельницького.

Про Хмельницького, часто листуючися з панотцями найдальших парафій, монахи знали, що він уже заклав спілку з татарами, що перекопський мурза Тугай-Бей на чолі величезної орди ось-ось уже перейде Дніпро і приєднається до січовиків.

Сам Хмельницький, писали монахи, за порогами — десь на Бучках офортифікував палями та ровами якийсь острів. Живности в Богдана досить, зброї теж вистачає, навіть є порохівня. Війська в нього, кажали, покищо до трьох тисяч, але воно щодня збільшується втікачами з лівого й правого берега . . .

Всі ці чутки дуже занепокоїли Богуна. Йому було ясно, що Хмельницький якнайдовше вдаватиме, ніби втік він на Низ від переслідувань пана Чаплинського і ніби купчить коло себе козацтво не для того, щоб воювати проти панів, а лише щоб помститися над Чаплинським і відібрати від нього свій хутір.

Але тепер з усього видно було, що це Хмельницькому не вдалося . . .

Видно було, що Потоцький готується до великої війни з козаками, що він добре уявляє собі серйозність становища і зовсім не вірить, що річ іде тільки про сварку Хмельницького з Чаплинським за хутір Суботів.

Неспокоїло й хвилювало Богуна також і те, що йому зовсім не пощастило перевести підготову повстання хоч скільки-небудь організовано; зовсім незнайомі йому люди,

десятки людей зголошувалися, яко послаи Хмельницького, запевняли, що він у першу чергу з'явився на Поділлі, що він не тільки проти панів, а й проти лейстровиків, що він усю землю віддасть хліборобам і запровадить усюди козацький лад.

Але чомусь найбільше вразила Богуна чутка, що десь аж під Дубном з'явився славетний полковник Іван Богун, що його спіймано й страчено на горло, але що це не біда, бо в Хмельницького знайдеться ще таких, як Богун, чимало...

— Ну й закрутилася ж веремія! — ввесь час похитував головою Богун і вже не міг чекати жодного дня...

---

— І коли це вже ти, татко, й мене з собою на Січ візьмеш? — допитувався семилітній Тимко, в той же час недовірливо поглядаючи на Оксану: — А що, як і вона на Січ вирушить?

Дівчина відчула побоювання хлоп'яти:

— Ну, що ж, ми вже, Тимко, з тобою якось перебудемо.

— У-м-м... перебудемо: не встиг татко приїхати і знов на Січ, і так завжди.

— Ото, який же ти ще коверзун! — взяв його Богун на руки, — а я ще хотів тобі сагайдак і лук привезти — справжній татарський.

— Сагайдак? Лук? Справжній? Гляди ж, татку!...

— А покищо — я тобі зроблю маленький, тим часом стріляти підучишся, — сказав дід Андрій, увиходячи з другої кімнати.

За ним увійшла і баба Івга. Порівняно з дідом вона здавалася настільки від нього молодшою, що з першого погляду ніхто б не сказав, що дід Андрій її чоловік.

— От вигадали! — незадоволено сказала вона, — то сагайдак, то рушниця; тільки й мови з хлоп'ям, що про зброю та про війну...

— Ну... почала вже своєї! — буркнув дід.

— А ти що ж, теж такої, як вони, думки? — звернулася баба до Оксани, — Тимко ж тобі тепер за рідного сина буде... Хай ось тільки піст мине...

Оксана зашарілася.

— Та тут, Івго, вже не Великодня треба чекати: од Іван каже, що дай Біг хоч на осінь побачитись, — сказав дід.

— От такої! Це що ж — ізнов за море? . . . А я була раділа, що про війну з турчином вже й балакати перестали.

— А що ж, бабуню? Може на батьківщину їхати? . . . на землю сідати? — посміхнувся Богун.

— Та невже ж тобі ще й досі не можна до Бубнова повернутися? Вже мало не десять років тиняєшся по чужих сторонах!

— Хоч би й можна було, бабусю, не такий тепер час. Та й Тимко тут до вас так привик, що краще, ніж у тих родичів... Жаль тільки, що занадто вже зним панькаєтесь. Ач, який пустун виріс! — підкинув Богун Тимка вгору.

Хлопець аж заверещав від задоволення.

— Ще, татку, ще!

— Ну, годі вже, йди, погуляй надворі, он бач, як сонечко засміялося . . .

Ласкавий промінь квітневого сонця заглянув крізь вікна в простору кімнату: довгий дубовий стіл з лавами коло нього, ікони, повбирані вишивками рушниками, велика скриня, кілька полиць із посудом — все немов ожило.

Тимко вибіг, застібаючи кожушок, Богун пройшовся по кімнаті і звернувся до діда.

— Вночі треба їхати; перекажіть кому слід щоб у всіх справах звертались до Зайди . . . Про Тимка й про Оксану — самі знаєте.

Дід тільки мовчки кивнув головою.

— А ти що, навіть без джури думаєш вирушати?

— Так безпечніше.

Дід запитав ще щось, Богун відповів.

Розмовляючи тихо й спокійно. Здавалося, що мова йде не про далеку небезпечну виправу, не про майбутню криваву війну, а про якісь зовсім звичайні речі.

Оксана сідала коло вікна, низько схиливши голову. О, як би вона зраділа, почувши, що любий її Іван залишається дома назавжди, ба навіть, що він не сьогодні поїде, а завтра чи післязавтра!

Але така надія навіть не ворухнулася в Оксанинім серці:

дівчина знала твердо, що про якесь зволікання не може бути й мови... Не пізніше, як уночі Богун мусить вирушати в далеку дорогу — назустріч бурі, назустріч кривавій грозі, що невблаганно насувалася з невідомих просторів Дикого Поля.

### 13

Незвичайне оживлення в місті Чигирині: на вулицях, на майданах, по корчмах і на подвір'ях сила реєстровиків, польських жовнірів різної зброї, німецької піхоти, панської челяді.

Сказати б, свято якесь... Але в свято б гуляли, пили й гукали по всіх шинках, танцювали б під троїсту музику, співали б пісень...

Сьогодні ж — так само, як і вчора, і вже кілька день: на вулицях рідко побачиш п'яного, не почувеш молодецького вигуку... А старці й кобзарі, що їх так багато буває на кожному святі в Чигирині, тепер наче б то поховалися...

Ні, не свято... Це лише готування до свята, і то незвичайного: кілька день тому отрублено похід на зрадника й бунтівника — колишнього сотника чигиринського — Зиновія Богдана Хмельницького.

Староста чигиринський — молодий Конецьпольський десь у Підгірцях чи в Бродах: кажуть, лежить хворий.

Отож найбільший рух помітно на подвір'ї в полковника чигиринського Станіслава Михайла Кричевського.

Старий полковник із раннього-рана приймає полкову старшину, видає накази, не забуває згадати про найменшу дрібницю.

Незвичайною енергією і наче б то якоюсь прихованою радістю блищать його сміливі очі. Щасливий старий вояка.

— Дивись ти, — шепочеться дехто з реєстровиків, — і чого б, здається, радіти старому полковникові? Це ж не проти невірної татарви, як бувало з старим Конецьпольським, це ж проти козаків доводиться вирушати...

— А з Хмельницьким — це ж усі знають — вони навіть приятелювали.

— «Куме Хмельницький!» — «Куме Кричевський!» — тільки було й чуеш.

— Ото як утік був Хмельницький з-під варті, хіба ж не казали, що Кричевський випустив його навмисне? . . .

— Ну, вже й випустив . . .

— Що не кажи, а другого такого полковника, як Кричевський, навряд чи й знайдеш . . .

— А все ж таки лях.

— Та який же він лях? — тількищо віри лядської.

— І батько — кателик, і дід: тільки, казали, прадід був грецької віри.

— Та хіба в тому річ?

— Он і Ярема Вишневецький був православний, та що з того? . . .

— Ну, про Ярему вже й не кажи: він би живими козаків у землю позакопував. А от що Кричевський воюватиме з Хмелем — це дивно.

— Воюватиме і з Хмелем, і з кожним, хто проти Речі Посполитої повстане. І нам треба воювати, — казав дехто з реєстрової старшини, — годі вже нам отих ребелій, все одно ні до чого доброго не доведуть!

З такими не сперечалися:

— Старшині що? Порозідалися собі на хуторах, цвенькають потроху по-лядськи, набувають ґрунт, багатіють, дехто навіть прізвища поперекручував на панський штиб. На чортового батька таким козацькі права?

— Постинати б їх, зрадників, усіх до одного! . . .

— Кричевський, дарма що лях, а куди кращий од цих підляшків . . .

— Але чого все ж таки так радіє Кричевський? . . . Вчора надвечір приїхав до нього якийсь шляхтич. Дехто казав, що з Бродів — з листами від пана хорунжого коронного, інші навіть божилися, що з Корсуня чи з Богуслава, але напевно сказати ніхто не міг. Сам же шляхтич надиво був мовчазний і навіть за кухлем доброго меду язика не розв'язував. Можливо, що йому взагалі важко було говорити: через усю праву щоку, закриваючи око й більшу частину лоба, туго намотана була в того шляхтича широка обв'язка: певно не так ще

давно хтось добренько почастував шаблюкою. І з ногою щось було в шляхтича не все гаразд: чи то теж від удару, чи може й зроду було так, але щось уже дуже припадав пан Цибульський на ліву ногу.

— Та який з нього в чорта Цибульський? — сміялися козаки, — пан Кривуля та й годі...

Так і звали його весь час — Кривуля.

— А що, Кривуля знов у пана полковника?

— Знов.

— Усе листи читають?

— Та хто його розбере: і листи читають, і розмовляють, а то й просто так сидять та венгжину посмоктують.

— А чого ж той Кривуля без пахолків приїхав?

— Та, кажуть, розбіглися в нього пахолки коло самого Чигирина...

— Та ну?

— От тобі й тпру! Пахолки певно не дурні: до Хмельницького ж зовсім тут недалеко...

— А що, хіба вирушив з Січі Хмельницький?

— Та хто-зна... А тільки щось дуже заворушилася старшина...

Про те, що Хмельницький з трьома тисячами запорожців та втікачів з України йде проти польського війська, офіційних відомостей не було. Але всі, навіть прості козаки й жовніри, про це знали. Дивувалися, що Кривуля теж певно збирався в похід, бо навішав на себе стільки зброї, що просто курам на сміх.

— Чи не занадто вже, пане Яне? — посміхаючись, казав Кричевський, — гляди, щоб це тебе якимось не зрадило...

— Нічого, пане полковнику: Ян Цибульський, шляхтич з-під Львова тільки так і може вдягатися...

— Виходить, то якийсь варіят, той Цибульський?

— Га-га-га! Авжеж варіят!...

— Ну, а коли знає його тут хтонебудь?

— Знає? Про нього, треба гадати, багатьом відомо... А бачити його напевно ніхто не бачив: сидить у себе на хуторі за лісами й ярами вже добрий десяток літ.

— Ну, гляди...



Той, кого Кричевський називав паном Яном, зовсім не скутильгаючи, пройшовся до дверей і швидко, немов згадавши про щось, повернувся.

— Ну, а люди пана полковника не зрадять? . . .

— Ні . . . Декому з них навіть про втечу відомо . . . Я навіть не знаю, до кого вони прихильніші — до мене чи до пана Богдана . . .

— А хіба це не все одно?

— Може й так. Але все ж таки сотник Хмельницький — одне, Іван Богун — друге, а лях Станіслав Кричевський — це вже щось інше . . .

Немов би якась темна тінь потьмарила обличчя старого полковника.

— Ех, Богуне! — з якоюсь прихованою тугою промовив Кричевський, — добре тобі . . . Через якийсь тиждень станеш під рідними прапорами. Битимешся за козацькі права... А я...

Богун здивовано підвів незакриту об'язкою брову:

— Поруч битимемося, пане полковнику!

— Коли пощастить . . . А все ж таки ляхові козаком не бути . . .

У цю мить хтось грюкнув дверима знадвору, увійшов джура і почав щось казати полковникові.

Богун одійшов до вікна і довго дивився на широке подвір'я, на жовнірів і козаків, що метушилися на ньому, на кількох коней, поприв'язуваних до високих стовпів з пригвинченими до них товстими кільцями . . .

Широке подвір'я, просторий і міцно збудований дім мав полковник Кричевський.

У високих світлицях з прозорими венецькими вікнами стояли міцні ясеневі й дубові меблі. Дубом і ясенем оздоблено було також стіни й сволоки. На полицях уздовж стін виблискував срібний і золотий посуд . . .

Але найкраща була кімната — збройниця. Важкі кольчуги й блискучі панцері висіли на стінах поруч з кривими турецькими ятагами, широкими литовськими мечами, французькими мушкетами, самопалами й кількома десятками пістолів. Були тут і туті татарські луки, і сагайдаки з напрочуд довгими стрілами, і черкеські кинджали в піхвах, саджених самоцвітами.

Видно було, що не в одній військовій виправі здобув їх полковник.

— З усього будинка він тільки збройницю, здається, й любить... Ех, не тут би — на Запоріжжі б йому тепер порядкувати! — міркував Богун, удаючи, що дивиться у вікно, а натомість увесь час поглядаючи то на Кричевського, то на всіх, хто до нього приходив.

А поглядати й стежити увесь час треба було неодмінно.

Насамперед через якийсь випадок вороги завжди могли довідатися, що шляхтич Цибульський — це є Іван Богун, подруге — з самого рана чекали новин від великого гетьмана, і Богун увесь час боявся, що ухвалений військовою радою плян походу на «ребелізанта Хмельницького» буде змінено.

А плян був чудовий...

Хмельницький за одержаними відомостями мав отаборитися десь між Дніпром і Тясмином. Війська в нього, гадали, щось понад три тисячі. Про татар певних відомостей у польського командування не було, але Богун знав, що татари могли надійти на поміч козакам щодня. До того ж з усієї України, навіть з місцевостей, де стояло коронне військо, юрбами тікало на Низ поспільство. Отже сили Хмельницького збільшувалися щодня.

Зростало й коронне військо. Але шляхта зі своїми хоругвами з'їздила надто повільно, про війну, здавалось, ніхто не думав і, замість готуватися у похід проти грізного ворога, панство щодня влаштовувало бенкети.

За приблизними підрахунками Богуновими всього польського війська в Корсуні, Черкасах і Чигирині мало бути до п'ятнадцяти тисяч, себто разів у п'ять більше, ніж у Хмельницького.

Але зате серед польського війська було щось понад п'ять тисяч реєстрових козаків... Рахувати на те, що всі вони перейдуть на бік Хмельницького, не доводилося, але все ж таки тільки шляхетська пиха й самовпевненість могли підказати плян, ухвалений військовою радою в Корсуні. Плян був такий:

Не чекати, поки зростуть сили Хмельницького, а вдарити на нього самим якнайшвидше.

А щоб не вибухли й не поширилися селянські повстання —

тримати і під Корсунем, і під Черкасами достатні сили. Гетьманам — великому й польному — не личить самим особисто вирушати проти якогось зрадника й розбишаки. Отже ухвалено поділити військо на три частини: перша під комісаром над реєстровиками Шембергом та під молодим гетьманичем Стефаном вирушає на Хмельницького сухоходом. Друга — під осавулами військовими Ілляшем та Барабашем має плисти на Низ від Черкас човнами.

Обидві ці частини весь час мають підтримувати між собою зв'язок.

В першій частині рахувалося до чотирьох тисяч війська, в тім числі півтори тисячі реєстрових.

У другій частині, що мала плисти Дніпром, — щось до шести тисяч, з них коло чотирьох тисяч реєстрових.

Нарешті, третя частина в складі приблизно п'яти тисяч, очолена обома гетьманами, покищо залишалася в Корсуні з тим, щоб у найближчому часі, коли надійдуть нові шляхетські хоругви, теж вирушити слідом за відділом Шемберга й Стефана Потоцького . . .

Чигиринський полк на чолі з Кричевським включено до складу того відділу, що йшов сухоходом.

Виходило, що поляки самі себе значно послаблювали: при сприятливих умовах Хмельницький ще довгий час мав би проти себе не все військо коронне, а тільки третю, хоч може й найкращу, його частину.

— Тільки б скоріше до своїх, — думав Богун, — тільки б скоріше повідомити Хмельницького про цей плян. Але треба чекати . . . Треба весь час триматися з полком Кричевського, а там буде видно . . .

— Ех, добре було б, якби Кричевського послали з тим відділом, що вирушає Дніпром! Там же і Джеджелій, і Вешняк . . . Там чи не на половину всіх козаків можна рахувати! Та й Барабаша з Ілляшем майже всі ненавидять. Правда, й комісарові Шембергові певно не втекти б від лютої кари, якби потрапив до рук козакам . . . Але відділ Шемберга складається з найкращих частин польського війська: тут же і драгуни пана Сапеги, і артилерія з двадцяти гармат, і гусарія Стефана Чарнецького . . .

Згадавши про нього, Богун не втримався, щоб не посміхнутись:

— Догodne тебе мое кохане? . . . — згадав він Максима й діда Панаса. І не міг уже одірватись від спогадів про Підгірці, про Вінницю, про Оксану . . .

Як недавно ще він залишив її, як ще зовсім недавно блукав по безлюдних дорогах, простував ярами й степами сюди, до Чигирина! . . . А ось уже завтра вранці похід, а ще через тиждень-два, коли пощастить — Хмельницький, товариші, захват визвольної війни . . .

— А що, пане Цибульські, чи не пора вже нам повечеряти? — підходить Кричевський, і вони, мов близькі друзі, йдуть до їдальні.

Близькі друзі: поляк, шляхтич, призначений на полковника в наслідок скасування козацьких прав ординацією 1638-го року, і козак-волоцюга, бунтівник, оголошений поза законом . . .

Полковник його королівської милости Чигиринського полку пан Станіслав Міхал Кричевський і ватажок козацький Іван Богун.

## 14

Ще сонце не викотилося з-за зелених весняних степів, ще тільки перші промені грали на високих баштах Чигиринського замку, — коли вдарно в бубни й тулумбаси, озвалися-засурмили сурми, заграли труби, заіржали й забасували під вершниками, чуючи похід, коні.

Попереду вирушала гусарія. Богун дивився на неї з високого полковницького ґанку.

У мідяних блискучих шоломах з позолоченими крилами, в залізних з мідними розводами панцерах, з довгими списами, на яких тріпотіли од вітру вогняножовті прапорці, на великих грудястих гнідих конях — гусари міцною, могутньою, грізною лавою звільна посувалися широкою вулицею.

— Страшна повинна бути атака цієї важкої залізної лави. Проти неї не встоїть ніяка сила . . . Кого не дістануть списами, не порубають важкими мечами вершники, того розтопчуть,

розчавлять, згнітять, змішають з землею велетні-коні. Все зламає, потрощить, рознесе на своєму шляху залізна гусарія...

Таке було Богунове перше враження. Але воно швидко розвіялося: ще здалеку помітив Богун на чолі гусарії довгасту постать Стефана Чарнецького.

— Коли й цей інколи може звонпити, то що вже казати про решту? — подумав Богун і мимохіть усю увагу свою зосередив на самому тільки полковникові.

Важкий, а разом напрочуд рухливий кінь твердо ступав під вершником. Поверх панцера, замість плаща була на Чарнецькому розкішна леопардова шкура... Вітер грав довгим зеленогарячим шарфом, позлотистий шолом світив ясно і грізно.

На чолі своєї гусарії Чарнецький здався Богунові куди кращим, ніж там, у Підгірцях. Навіть сіре, подзьобане віспою обличчя й блискучі зелені очі не псували його загального вигляду.

Чарнецький немов помітив на собі Богунів погляд: глянув на мить на ганок, потім повернув голову до ближчого поручника і щось промовив.

Чітко пролунала в гусарських шерегах команда, немов якийсь вітерець пробіг по лавах закованих у мідь і залізо вершників...

За гусарами йшли улани й драгуни, за драгунами — армата, далі — піший козацький полк і німецька піхота...

Такі різноманітні, такі неподібні один до одного були окремі військові відділи, а проте Богун відчув їхню єдність, їхню підлеглість тій вищій волі, що послала їх у невідомі степи — залити повстання залізними хвилями, знищити його вогнем і мечем...

Довго стояв Богун на ганку — все дивився на військо, що вже ледве мріло в даліні...

Аж ось озвалася сурма: то вирушав Кричевський на чолі свого полку.

— Дивіться ви, — сміялися козаки, — а той Кривуля таки непогано конем править!

— Далєбі, непогано...

Військо посувалося поволі...

У степу вже високо піднялися буйні трави. Неначе зелені хвилі безкрайого моря бігли і розливалися-танули десь аж коло блакитно-імлистого обрію. Де-не-де темніли якийсь час невеличкі байраки і знову зникали в весняних далях...

Що ближче до вододілу Дніпра й Інгульця, то частіше почали траплятися чималі яри, ґрунт ставав усе горбкуватий. Здавалось — ось-ось зачорніють Дніпрові узгір'я.

Але за ярами, за невеличкими пригорками знову зеленів степ, і здавалось — не буде йому кінця-краю.

Сонце, хоч був іще тільки кінець квітня, пекло, як у червні. Від спеки тяжко було не тільки закутим у залізо гусарам, а й піхоті...

— Важкенько таки довелось гусарам у залізних сорочках! — обізвався Кривуля до Кричевського.

Але той чомусь незадоволено хитнув головою і промовчав: видно було, що він чимсь дуже збентежений.

Справді: не далі, як сьогодні ранком — ще й тиждень не минув, як вирушили з Чигирина — до Кричевського під'їхав Чарнецький:

— Пане полковнику, а що то з тобою за шляхтич, що під ним кінь такий добрий?...

— Проше пана, Ян Станіслав уродзоний Цибульський з-під Львова... А що, справді таки кінь добрий?

— Як огонь!... А панові полковникові той пан Цибуський родич чи як?

— Родич. Може пан Чарнецький цього шляхтича колись знав?

— Цибульського? Ні, щось не пригадую. Але, здається бачив десь... Може й пізнав би, якби не ота обв'язка...

Помовчали.

— Щось дуже подібний той пан Цибульський до одного козака, — раптом сказав Чарнецький і поволі рушив до своєї гусарії.

Все це пригадував тепер Кричевський, міркуючи, що робити, коли в Чарнецького справді є якась підозра на Богуна.

Вимкнутися Богунові в степи, податися навпростець до Дніпра, а потім якусь розшукати Хмельницького — було досить легко.

Богун змалку знав степ і не заблукався б у ньому, дав би собі раду і швидко знайшов би Хмельницького.

Але втеча «Кривулі», поперше, могла б кинути тінь на самого Кричевського. Подруге — і це найголовніше — Богоуніві в рішальну хвилину неодмінно треба бути тут, серед реєстрових.

Кричевський не уявляв точно, що саме мав би робити Богун, коли польське військо наткнеться на табір Хмельницького; але старий вояка був певний, що саме тільки ім'я Богоунове багато б заважило серед реєстрових, коли б стало руба питання:

— З ляхами чи з Хмельницьким?

Кричевський напружено зважував усі «за» й «проти» і ніяк не міг знайти потрібного виходу.

Обставини склалися так, що треба було брати на увагу не тільки особисту Богоуніву небезпеку, а до певної міри і інтереси повстання, і долю самого Кричевського . . .

Старий полковник не боявся смерті, навіть ганебної смерті «зрадника» . . . Він, не вагаючись, пішов би на видиму страту, якби був певний, що так треба, що від цього залежить успіх його мрії і плянів . . .

А пляни в полковника були широкі, далекосяжні . . . Насамперед уже багато років Кричевський не відчував нічого спільного між собою й польським панством . . . Він навіть любив, коли згадували, що дід його був грецької віри: все ж таки це якось наближало його до козацтва.

А в козаках, у козацькому устрої Кричевський вбачав той новий лад, що повинен був, на його думку, замінити собою напівзгнилий устрій держави польської.

Бо чим, врешті, була Річ Посполита? Король тільки під час війни мав якусь владу. Сойм теж не мав уже великого значення. По суті кожний шляхтич був необмеженим паном над своїми підданими. Великі ж маґнати були справжніми «королями». Від Вишневецьких, Потоцьких, Конецьпольських, Заславських та від подібних до них залежало все. То вони, а не король і сойм, правили державою. За конституцією і найбільший маґнат, і найбільший шляхтич мали рівні права; але по суті більше прав мав той, хто був силь-

ніший. Отже магнати робили, що хотіли, не тільки з хлопцями, а й з дрібною шляхтою . . .

Для хляхтича, яким був Кричевський, відкрито було два шляхи: або йти в службу до якогось магната, або тиснути якнайдужче на хлопство, видушувати з нього якнайбільші зиски і тим самим вибиватися на великого пана.

Обидва ці шляхи були для Кричевського огидні.

Кричевський з натури любив військову справу, походи, небезпечні виправи . . . А придивившись ближче до козацького ладу, до простих козаків, — відчув у собі щось рідне і з цим ладом, і з козацькою вдачею.

Довгі розмови з Хмельницьким, зневага до нього Кричевського, з боку магнатів, певність, що старий лад у Польщі зогнив і тримається лише випадково, — зробили з Кричевського щирою прихильника козаків.

Звичайно, не в наслідок холодного розрахунку став полковник на бік Хмельницького: він гостро ненавидів «крулевят» і панську сваволю, народився і зріс на Україні, відчував, що люблять його козаки, і цього було досить . . .

Але, вирішивши раз назавжди зв'язати свою долю з долею козацького повстання, Кричевський не кинувся у вир боротьби наосліп: обережно й стримано чекав він сприятливої хвилини, коли відкритий перехід його на бік Хмельницького міг би заподіяти полякам найбільшої шкоди.

Тому то й непокоїла так старого полковника розмова з Чарнецьким про Богуна.

Обережно, щоб хто не підслухав, поділився Кричевський своїми побоюваннями з Богуном.

— Пізнав таки, рябе стерво! — вилаявся той.

Довго їхали мовчки.

Сонце вже заховалося за обрій. Захід немов палав у кривавих пожежах.

— На Дніпро: до барабашівців! — раптом нахилився до Кричевського Богун.

— Що? Не розумію, пане Цибульський . . .

— Треба умовитися з Шембергом, щоб відрядив мене на Дніпро — до Барабаша: їздять же інші для зв'язку . . .



Другого дня ранком Богун вирушив до Дніпра.

Доручення було не складне: відділ, що йшов суходолом, через велику кількість ярів та маленьких річок не міг посуватися вперед так швидко, як байдаки Дніпром . . .

Отже треба, щоб Барабаш не поспішав, тим більше, що зустрічі з передовими чатами Хмельницького можна було чекати щодня.

— Вітай! — сказав Богунові на прощання Кричевський.

— Щасливо, пане полковнику.

Кінь весело заграв під Богуном, коли той опинився в степу насамоті.

Сонце ще було зовсім невисоко, степ дихав ранковою прохолодою.

То поринаючи в високих свіжих росяних травах, то знову вириваючися з їхніх запашних пут, кінь весело біг назустріч сонцю.

Богун розстебнув пазуху, зняв шапку. Вітер розпалав буйний чорний чуб.

Широкі груди стали неначе ще ширшими від степового повітря . . .

— Гей! — поволі вирвався вигук.

Відчув добрий кінь, що на ньому не шляхтич Кривуля, не якийсь вар'ят Цибульський, а син цих безкраїх розкішних степів — козак.

Пригнувся до сідла вершник, і полетів кінь, як вітер.

— Гей! Гей! . . .

Але недовго тішився Богун, ганяючи з вітром наввипередки: сонце припікало все міцніше.

Ось воно вже простовисно над головою. Нерухоме, пекуче, немов з якогось розтопленого металю ополуденне повітря.

Тяжко коневі . . . Тяжко й вершникові, але спочити не можна: якнайскорше треба туди — на схід, до Дніпра, де пливуть на Низ байдаки з реєстровим козацтвом.

— На кого там можна рахувти? — намагаючися не куняти в сідлі, міркував Богун.

— Каленяка, Олексю, Гайдученку — все це свої, але гірші од ляхів... От хіба Джеджелій?... Коли він там — то швидко дасть раду. А втім побачимо. Хоч би тільки скоріше до Дніпра...

Сонце вже добігало до останньої чверті свого одвічного шляху, коли далеко на виднокрузі, на сході Богун помітив якийсь темний вузенький пасок. Ось він немов подовшав, поширшав, із синього став темнозелений, потім знову поширшав і немов розірвався.

Мореплавці, побачивши в безкрайому океані далеку смугу землі, і ті не радіють так, як зрадів Богун, угледівши цей невеличкий, розірваний у кількох місцях пасок:

— То ж гайки над Дніпром!...

Далеко, широко — скільки досягнеш оком — розлився старий Дніпро. Тут, внизу, під ногами хвилі невтомно хлюпочуть об критий берег, далі — на самому стрижні — вирують і одсвічують крицею, а ще далі — ген аж за самотніми похилими вербами — то синіють, то зеленіють, то раптом бліднуть і гаснуть, зливаючися з ніжною блакиттю далекого, недосяжного неба.

Дене-де над цими безмежними просторами промайне гострокрила крячка, ліниво, ніби знехотя пролетить незграбна чапура, заграють у свою мелодійну журну сопілку кроншнепи або баранчик, злітаючи вгору, закрутяться, мов дзиґа, в передвечірньому повітрі і кілька разів, поспішаючи, вдарить у свій голосний бубник:

— Бен-бен-бѐн! бен-бен-бен!...

І знову врочиста тиша, і знов тільки хвилі вирують, і б'ються об криті береги, і виблискують крицею.

Радісно і водночас журно Богуніві дивитися в весняні Дніпрові простори.

Радісно — бо позаду нестерпна спека, тяжка дорога, сила подоланих небезпек і перешкод.

Журно — бо там далеко, у Вінниці, Оксана і Тимко, і старі...

Але не личить козакові журитися...

Поволі і напівсвідомо почав Богун скидати одягу.

Яке смішне, яке жалюгідне це незручне, кричущо-яскраво вбрання вигаданого пана Цибульського!

Яка насолода підставити вітрові голі широкі груди, повернути міцними вузлуватими м'язами!

Яке щастя кинутися з стрімкого берега в могутні Дніпрові хвилі, поринути в них глибоко-глибоко і потім широким, дужим помахом рук, спритними, розміреними рухами всього тіла боротися з швидкою, бурливою течією ! . . .

Або на час віддатися зрадливій волі, лягти догори і, спочиваючи, дивитись, як тихо, спершу поволі, а потім усе швидше й швидше одпливає далекий берег:

Дніпро щокроку інший. Ось наче зовсім тиха вода, а ось нездоланний, глибокий вир, з якого вирватись тільки досвідченому пливцеві.

А скільки ж таких місць на Дніпрі! Вони страшні навіть козакові, що змалку звик поринати в ці хвилі, а що вже казати про якогось чужинця? Богун колись бачив на власні очі, як татарин з конем довго виривався з могутніх Дніпрових обіймів, але не подолав їх, голосно скрикнув востаннє і зник разом з конем у страшній глибині . . .

Довго купався Богун, потім, полежавши трохи на сонці, скупав коня. Почало смеркатися.

Спати Богун не зважився:

— Треба всю ніч вартувати, чи не пливуть байдаки . . .

Часу, щоб усе обміркувати як слід, вистачить.

Але що воно там зачорніло на півночі в останніх променях сонця?

Неначе якийсь великий невідомий звір, похитуючи білою головою, пливе Дніпром.

— Та це ж байдак! — підхопився з землі Богун, — щогла чогось трохи зависока, а байдак ! . . .

Справді, з-за повороту ріки з'явився байдак, за ним, трохи згодом — другий, третій, четвертий . . .

Богун нашвидку, але старанно намотав на голову обв'язку, позатикав за пояс свої три великі пістолі, що викликали стільки реготу, коли він був ще з Кричевським . . . Потім, розрахувавши віддаль, не своїм, гучним і міцним, а зміненим, штучним, трохи хрипким голосом крикнув:

— Панове, панове ! . . .

На байдаку, нарешті, почули:

— Хто такий?

— Посел від пана Шемберга!

— Гасло? — запитав з байдака дужий голос.

— Кодак!

Байдак підійшов до берега на постріл з мушкета. Коло корми заметушилися: спущено човна.

Хвилюючись, придивлявся Богун до трьох козаків, що сиділи в човні.

Двоє — молоді парубки — зовсім, здається, незнайомі. А третій ? . . .

Третій — стерник — був сотник Филон Джеджелій. Богун зразу пізнав його по кремезній, присадкуватій постаті, по голові, що неначе трошки навскіс сиділа на жилуватій короткій шиї, і по маленьких татарських очах.

— Пан посел має листа від вельможного пана комісара? — запитав Джеджелій.

— Так ест. До пана осавула Барабаша . . .

— Та це ж Кривуля: ми його бачили в Чигирині! — прошепотів молодий козак другому. Той ледве вдержався, щоб не зареготати.

Справді, «пан посел» був дуже смішний у своїй різнокольоровій одежі та в малиновій шапці з великим зеленим пером.

— З ким маю честь? — чемно вклонився Джеджелій.

— Ян Станіслав, уродзони Цибульський . . . А пан?

— Филон Джеджелій, сотник . . .

Щось наче на мить затремтіло в голосі старого сотника.

— Пізнав чи ні ? . . .

Богун, шкандибаючи, вліз у човен, уместився проти стерника.

Молоді козаки вдарили веслами.

Суворо й пильно дивився Джеджелій просто Богунові в обличчя.

І раптом ніби якісь зміючки з'явилися на мить у татарських очах . . . Джеджелій підморгнув сивим усом:

— Пізнав . . .

Осаул реєстрового козацтва Барабаш був уже зовсім старий, нездатний до будь-якої активності. Не диво було побачити, як він несподівано засинав серед розмови. Голос його скрипів, як немазаний віз, руки тремтіли старечим тремтінням.

Проте він цупко тримався за владу, надану йому над козаками.

Казали, що осавулує не Барабаш, а його ще порівняно молода Барабашиха.

Для поляків не було людини кращої від Барабаша.

Підозрілий, хитрий, як лис, жорстокий з усіма, хто підлягав його владі, осаул у той же час був м'який і підлегливий з гетьманами, з магнатами, з старостами, з усіма поляками. Він умів лестити, не соромлячись.

Козаки його ненавиділи.

Прочитавши листа від Шемберга, Барабаш майже не розмовляв з «паном послом»: після вечері осаулові нестерпно хотілося спати.

Отже Богун скоро залишився віч-на-віч з реєстровою старшиною. Було тут кілька таких, що знали Богуна особисто: і сотник Семен Забуський — не те, щоб ворог, але й не друг Богдана Хмельницького, і чорний, як галка, Іван Галака, і величезний на зріст, синьоокий, білявий Степан Пободайло, і Волевач, і ще декілька інших. Становище було дуже непевне: щохвилини Богуна міг хтось упізнати...

Врятував Филон Джеджелій. Він якось дуже до речі позіхнув, «пан посел» позіхнув і собі, сказав «пшепрашам» і пішов спати.

Напрочуд тиха була квітнева зоряна ніч. Тільки хвили півсонно хлюпали об байдак та інколи сторожко, півголосом перекликалися вартові.

— Пиль-нуй...

— Пильнуй...

Різко чорніли обриси правого високого берега. Ліворуч — тільки вода, тільки сива мла.

Богун не спав. Вуха його розрізняло кожен найменший шелест на байдаку, очі напружено вдивлялися в темряву:

— Чи не йде Джеджелій?...

Джеджелія не було.

— Не прийде: обережний, як вовк.

Аж ось почулися чийсь кроки...

— Ні, це не Джеджелій — це хтось вищий і легший за нього, — Забуський.

Постать зникла коло Барабашевого намету.

— Не Джеджелій...

Почало розвиднятися.

— Не прийде. Заснути. Спочити...

Богун позіхнув, умостився зручніше і тої ж хвилини міцно заснув.

Прокинувся він від обережного, але впертого штовхання.

Над ним стояв жовнір, а трохи далі — сам Барабаш, дехто з старшини й кілька німецьких піхотинців. Богун миттю схопився на рівні ноги, і, ще не знаючи, що робитиме, але гостро, до болю відчуваючи страшну небезпеку, хотів вихопити шаблю...

Її не було...

— Я знаю тебе... Ти не Цибульський, ти зрадник — Іван Богун! — просичав Барабаш.

— Проще пана, — почав був Богун, але раптом гордо, з викликом глянув на осаула:

— Ну, то що ж?...

У ранковім півсвітлі помітно було, як затрусилася в Барабаша нижня щелепа.

— Ти... як ти здобув листа від пана комісара?... Де справжній посел?...

— Пан комісар дав мені листа особисто, — зухвало відповів Богун, напружено вдивлявся в обличчя старшини і сподіваючися побачити хоч один прихильний погляд.

Джеджелія не було. З знайомих був тільки Семен Забуський, що стояв трохи оподаль.

Він дивився немов співчутливо, але Богун зразу ж відчув, що на нього розраховувати не можна.

Тоді, розуміючи, що рятунку немає і що треба загинути

так, щоб про це довідалось якнайбільше присутніх на байдаку, Богун з несподіваною для самого себе люттю голосно крикнув:

— Та що ти мене допитуєш, стерво лядське?!

Жовнір, що стояв поруч, здригнувся від несподіванки. Богун використав цю мить: ухопив жовніра за боки і з усієї сили штурхонував на Барабаша.

Той перелякано скрикнув. Старшина вхопилася за шаблі, Богун пригонував убік, але зачепився ногою за якийсь зрізок, не міг додержати рівноваги і впав.

Німці кинулися на нього, зв'язали і кинули під Барабашів намет...

Богун лежав у незручній позі. Руки й ноги йому потерпли, сирий ремінь уп'явся в них до болю глибоко...

Сонце почало припікати. На байдаку все, здавалося, було спокійно. Лиш інколи долітали до Богуну окремі слова:

— Кривуля... не лях... козак...

— От тобі й Кривуля... от тобі й пан Цибульський, — гірко думав Богун. — Заб'ють, як собаку, і викинуть у Дніпро. Джеджелій, видно, допомогти не зможе... Забуський... ну, цей скоріше продасть, ніж допоможе... Може й Барабашеві це він виказав... Він чи не він?... Ну, та тепер уже однаково: хтось інший уже рахуватиметься і з Семеном Забуським, і з Барабашем...

Богун заплющив очі. Він не міг собі уявити, що через кілька годин, через годину, а може й раніше його розстріляють, втоплять у Дніпрі або замордують якимось інакше. Він не міг уявити, що серце його перестане битися, що гаряча кров не тектиме по жилах, а міцні м'язи ослабнуть навіки.

Неможливим безглуздям здавалося йому смерть якраз саме тепер, коли до Хмельницького вже, мабуть, не більше, як день дороги, коли на байдаку певно ж таки далеко не один Джеджелій співчуває повстанцям...

— Ні, не може бути...

І наче б то у відповідь на ці думки якийсь рух, якийсь гомін почувся на байдаку.

— Запорожець... запорожець на березі...

— Он... диви... з прапором...

Справді, високо над самою кручею стояв вершник у жовтогарячій жупані. Вороний його кінь був такий нерухомиий, що здавався залізним. Запорожець махнув білим прапором:

— Славному козацтву реєстровому від товариша військового Богдана Хмельницького найнижчий уклін! — залунав басовий голос. — Читайте, письменні, перекажіть неписьменним! Написано на цьому прапорі: «Спокій християнству».

Запорожець знову махнув прапором.

— Спокій християнству, на погибель ляхам-недовіркам!... Гомін хвилину пробіг по байдаку і затих.

Запорожець кричав далі:

— На погибель панам!... Годі вже їм на козаках верхи їздити!...

Козаки на байдаку голосно загомоніли. Старшина забігала туди й сюди.

— Не слухайте, не слухайте його, здрайці! — заверещав Барабаш, підходячи до натовпу, що оточив Джеджелія.

— Тихше!... Що тут за рада? — розгублено крикнув він, побачивши, що козаки не звертають на нього уваги.

Юрба наче б то почала заспокоюватися: ще хвилина, і Барабаш, здавалося, опанував би її увагу...

— А тобі чого тут треба, стара ганчірко? — несподівано заревів Джеджелій, і не встиг Барабаш опам'ятатись, як хтось списом ударив його в груди, кілька рук ухватило обважніле скривавлене тіло і, розгойдавши, кинули в воду...

У другому кутку відбивався від козаків полковник Вадовський. Купка старшин боронилася опліч із ним. З усіх боків лунали безладні постріли.

Опір барабашівців тривав не більше, як чверть години. Прихильну до поляків старшину швидко порубано, постріляно, потоплено в Дніпрі.

Тільки коло корми ще завзято махала шаблями купка німецької піхоти.

— Піддавайтеся... Кладіть зброю! — крикнув їм Джеджелій.

Німці не слухалися.

— Кидайте зброю, йолопи! Будете служити Хмельницькому: платитиме добре...



— Згода, — сказав німецький старший, — переходимо до Хмельницького... Тільки не зараз: термін нашої служби полякам у червні...

— Та що ти — з глузду зсунувся, чи що?...

Німець замотав головою, щось скомандував і перший кинувся на козаків.

Розлютоване козацтво вирубало німців до ноги.

Джеджелій перший розрізав сирицю на Богунових руках.

— На раду, на раду! — чутно було з усіх боків.

Джеджелій з Богоном опинилися в середині козацького кола.

— Панове товариство! — почав Джеджелій, — насамперед треба обрати отамана.

— Джеджелія ватажком!

— Джеджелія!

— Богуна!

— А де той Богун? ... З неба упав, чи що?

— Кривулю!

— Джеджелія!

— Забуського!

Тепер тільки Богун помітив, що майже поруч із ним стояв Забуський і дивився кудись убік.

Богун і собі глянув у тому напрямі і зараз же скрикнув:

— Байдаки! ... а що з іншими байдаками?

Але Джеджелій уже зміркував і наказував:

— На весла, хлопці!

— На весла!

— До керми!

— Гармаші, до гармат!

На ближчому байдаку заграла труба.

— Слухайте, слухайте! — загукали звідти. — Полковник Гурський питає: чи справді на вашому байдаку бунт проти корони польської? ...

— Пошли ти свого Гурського під три чорти! — дзвінко й весело закричав Богун. — Не треба нам таких полковників... Оберем собі вільними голосами, кого схочемо!... Бийте, товариство, ляхів, не минайте й підляшків! Хмельницький з татарами зараз тут буде! ...

Страшний галас зчинився у відповідь на Богунові слова.

— Вперед! — наказав Джеджелій.

Але байдак, на якому був за командувача полковник Гурський, уже не потребував допомоги...

На Дніпрі починався вітер.

17

«... Хмельницький многими ума свого очима, яко ловець хитрий, на всі сторони поглядаючи і караули в мило і далі від обозу іміючи... рушил ку Жолтой Воді.

«В п'яток теди п'ятої неділі по Пасці мая четвертого передня страж Хмельницького з передньої ж стражі польської, двох язиків піймавши, припровадили до Хмельницького.

«Кгди сказали йому, же войська польського доброго при комісару і каштеляну сину гетьманському знайдуться (двадцять три тисячі і що вже Жолтую перейшло Воду, — теди Хмельницький на тому ж місці (яке від Жовтої Води у миль дві заледве було) удержався непорушно для розпораження до битви війська свого, яке через той подвечорок і ніч управил і розпорадил, як належало...

«А поляки, стративши своїх двох язиків і устрахнувшись, цофнулися назад і, переправивши Жолтую Воду, там же над нею ошанцовалися, за подвечорок і ніч вдовж і вшир на чверть милі значній й глибокій вколо себе учинивши окопи...»

Таку приблизно нотатку записав у своєму діяріюші Самійло Зорка, найближчий приятель і неодмінний писар Богдана Хмельницького.

Зорка глибокодумно почесав пером перенісся і хотів був додати ще щось, коли раптом з того боку, де наїжився списками польський табір, ревнула гармата.

З козацького табору відповіли.

— Ну, почалося «кореспонденція», — буркнув трохи схвильовано Зорка, обережно закрити діяріюш, загорнув його в хустку і сховав у шкатулку з німецьким замочком.

Поробивши все це з належною урочистістю. Зорка вийшов з намету.

В польському таборі помітно було незвичайний рух. Грали труби, без перерви били бубни.

Піхота виходила з окопів і шикувалася під насипаними за ніч валами.

Трохи згодом з'явилися і гусари Стефана Чарнецького, за ними драгуни й улани. Вони виїздили з-за валів по шість уряд і ставали перед піхотою.

— Добра, далєбі добра кіннота! — не витримав, щоб не похвалити, Зорка, — ой, добра...

Справді, видовище було напрочуд гарне. Кожний вершник, кожний ряд вершників, кожна хоругва виділялися чітко, мов якась велетенська горорізьба. Криця, залізо й золото панцерів і шоломів виблискували на сонці. Грізний ліс трохи нахилених уперед, оздоблених жовтими й зеленими прапорами списів де-не-де переривався і давав місце шитим шовками різнокольоровим стягам, що маяли на тлі ясноблакитного неба.

Серед більш-менш одноманітно вдягненої маси вершників різко визначалися хорунжі, поручники, ротмістри в леопардових і тигрових шкурах, у жовтих, червоних, зеленогарячих плащах...

— Та-ак... військо добряче, — ще раз крутнув головою Зорка, — не дарма ж Богдан так неохоче починає. Та тепер уже хай буде, що буде: зволікати не можна... Невже не здержимо?

Зорка зліз на зроблену з кількох великих возів своєрідну башту і тривожно оглянув козацький табір.

Неначе комашня, метушилося коло возів, коло наметів, коло гетьманського шатра козацтво.

На лівому й правому крилах укріплення, там, де за позв'язуваними міцною сирицею загородами возів стояли гармати — по дві на кожному крилі, — помітно було гармашів з запаленими ігнотами в руках.

А під валами вже шикувалися запорожці.

Комонника запорізького було не більше, як півтори тисячі. Більшість коней — низькорослі, на перший погляд кволі — татарські.

Вершники — майже всі в білих полотняних сорочках. Довгі списи — без прапорців.

Найближче до Зорки був курінь Стеблінський — крайне ліве крило.

Зорка з тривогою вдивлявся в суворі, засмалені на сонці, покусані комарями обличчя січовиків:

— Чи витримають ці лугарі, рибалки, обшарпані зайдоголови проти залізних лицарів у леопардових шкурах?

— Ех, дощику Бог не дає, — глянув Зорка на небо, — якби розквасило трохи степ, куди б веселіше було проти важкої райтарії та гусарії. А втім — запорожці й так витримають. Якби тільки отой Тугай-Бей не вичікував та посполиті оті — втікачі — якби хоч трохи скоріше звикали до військової справи . . .

Справді, збігли панські піддані, що давно вже почали були шикуватися, ніяк не могли з цим упоратись. Безладний гомін увесь час стояв над їхньою величезною юрбою. Замість списів, шабель та мушкетів більшість була озброєна вилами, косами, сокирами або просто голоблями . . .

Порівнюючи з цим безладдям, запорізька піхота, що довгими шерезами струнко стояла поза кіннотників, здавалося напрочуд витриманою й дисциплінованою.

— Куди там до неї лядської піхоті! — міркував Зорка, — справді вояки, а от посполиті оті, то справжня кара Господня . . .

Але нарешті і в юрбі посполитих запанував якийсь лад . . .

Там, де Переяславський курінь замикав собою праве крило, з'явився на білім коні Богдан Хмельницький. Поруч із ним їхав хорунжий, тримаючи білий стяг з червоним хрестом. Трохи оподаль — група запорізької старшини.

Хмельницький, часто зупиняючись, їхав уздовж фронту. Він щось розмовляв, йому відповідали вигуками і підкиданням шапок угору.

Нарешті, коли Хмельницький був уже проти Стеблінського куреня, Зорка добре почув і всю його недовгу енергійну промову.

— Панове товариство! Бити панів сьогодні вам не вперше. Бийте ж їх, вражих синів, як били ваші батьки й діди. Нічо-

го, що лицарі їхні закуті в залізо: м'язи в них — панські. Ту-  
гай-Бей вдарить на їх ззаду . . . Вперед же, за волю козацьку!

— На погибель ляхам! . . .

— На погибель! . . .

— Веди нас, батьку! . . .

— На погибель! . . .

Хмельницький махнув рукою.

На цей знак ударено зразу з усіх чотирьох гармат.

Довбиші забили в казани, засурмили сурми. —

— Вперед! . . .

Запорізька кіннота рушила одночасно на лівому й правому  
крилах, а за хвилину подався вперед і центр.

Усе військо рушило за кіннотою, що утворила рухливий  
широкий півмісяць, гострими кінцями обернений до поль-  
ського табору.

Уже коні козацькі переходили в гальоп. Уже Зорка з три-  
вогою стежив, як готувалась і собі кинутися вперед польська  
гусарія, — коли раптом зовсім несподівано сурми заграли  
гасло на відступ.

Зорка здивовано глянув у бік Хмельницького.

Оточений купкою старшини, той про щось розмовляв з  
високим запорожцем у жовтогарячому жупані.

Кіннота, зачувши гасло, в одну мить перешикувалась і  
повернула назад так швидко, що поляки ніяк не могли вико-  
ристати несподіваного відступу.

Не встиг ще Зорка злізти з своєї башти, як козацьке вій-  
сько вже входило за вали і розміщувалося в таборі.

Польське військо, постоявши якийсь час, теж почало захо-  
дити до своїх окопів.

Зорка чимдуж побіг до Хмельницького. Але його затри-  
мували на кожному кроці:

— Та куди ти, Самійле, летиш, мов скажений?

— Що таке?

— Що сталося?

До Хмельницького було ще дуже далеко, коли Зорку обсту-  
пила ціла юрба, так що пройти не було ніякої змоги.

Не встиг ще Зорка сказати, що йому теж нічого ще неві-  
домо, як раптом тисячогрудний радісний крик прогрімів над

табором. Прокотилась могутня луна — і знову, неначе весняний грім, ударило й загуло:

— Слава!

— Слава!

— Слава!... — ревнула юрба, що оточувала Зорку.

— Слава! — захоплено крикнув і Зорка, хоч і не знав, чого це кричать козаки — так само, як не знав цього і ніхто з тих, що кричали навколо.

Аж ось почало затихати.

Джура, джура від самого Хмельницького! — почулося за возами.

Молодий джура з червоним від хвилювання і швидкої ходи обличчям став на віз.

— Панове товариство! Все реєстрове військо, що їхало Дніпром, перейшло на наш бік!... П'ять тисяч козаків уже на татарських конях і за якусь годину будуть у нашому таборі!...

— Слава!... — ревнула юрба.

— П'ять тисяч?... Та це ж майже цілий реєстр.

— Цілий реєстр!...

— Старшину, що не схотіла до нас приєднатися, порубано, потоплено в Дніпрі!...

— Туди їм і дорога, підніжкам панським!

— Туди й дорога!

— А з Барабашем що?

— Те, що й з іншими!

— Оце добре. Далєбі добре...

— Та невже ж уся старшина зрадники?

— Ні, не вся: Ганжа, Гладкий, Джеджелій, Вешняк, Волевач, Мозира, Топига, Бурбадут, Гиря, Забуський — ці з нами..·

— От уже не повірив би про Забуського!...

— А ще звелів переказати гетьман, — кричав далі джура, — що в польському таборі під Шембергом та Потоцьким не більше, як три тисячі!... А що гетьмани — під Корсунем. У них не більше, як п'ять тисяч!... А на лівому й правому березі — ген аж до самого Бару — повстання!...

Джура не договорив: сотні жилавих мускулястих рук піднялися над головами, немов ревіння якогось могутнього

велетня вирвалося з грудей юрби і прокотилося, наче хвилі морського прибою.

Зорка чимдуж побіг до намету Хмельницького. Він і сам не помітив, що з того часу, як він уперше побачив коло Хмельницького запорожця в жовтогарячів жупані, пройшло вже кілька годин.

В гетьманському широкому наметі вже сиділи на шкурах, на килимах турецьких, а то й просто долі і високий, білявий Чорнота, і чорний, худий Гладкий, і Небаба, і Джеджелій, і Богун, і ще кілька зовсім невідомих Зорці козаків.

Хмельницький з веселим, привітним лицем походжав між гістьми.

— А як йому обличчя міняється! — мимоволі подумав Зорка, — вранці жовтий і грізний був, наче хмара . . .

— Самійле! — почувлися голоси, — сідай до компанії . . . Пий . . . Ох, і мед же, я тобі скажу!

Джура націдив Зорці великий кухоль меду.

Хмельницький хильнув із свого кубка і звернувся до Богуна:

— Ну, то як же на твою думку, Іване, — добру матимемо підтримку від поспільства? . . .

— Як поб'ємо завтра ляхів, жоден підданий не залишиться в пана. Це так на Брацлавщині. А в інших місцях гаразд не знаю: давно був . . .

— Ну, а міщанство як?

— Так як завжди . . . Трохи вагаються, але є й такі, що хоч зараз у військо . . . Тільки кажуть: бороди не охота голити.

— Ну, а Перебийноса давно бачив? — спитав Гладкий.

— Та ось, виходить, уже з місяць . . . Дуже він був спершу обурився, що з татарами спілку заклали. «Ганьба, — каже, — всьому народові козакоруському».

— Подумаєш, який русин знайшовся! — невдоволено зауважив Хмельницький, — і не повірив би, що шотляндець . . .

— Та що ти говориш? — здивувався Гладкий. — Кривоніс не козак? . . .

— Козак то козак, а тільки родом із Шкотії . . .

— Та невже? — почувлися здивовані голоси.

— За що купив, за те й продаю: он попитайте в старших людей. Як прийшов на Січ, то й слова, кажуть, по-нашому не міг сказати.

Зорка аж рот розкрив, почувши цю новину:

— Неодмінно треба вписати в діяріюш . . .

— То, виходить, на твою думку, Іване — загадково посміхнувся Хмельницький, — ляхів треба побити конечно ? . . .

Богун знизав плечима:

— А тож як?

— Завжди цей Богдан щось крутить, — звернувся Гладкий до Вешняка, — оці вже мені крутії . . .

— Ну, то що ж, невже надумав миритися? — з прихованою надією в голосі запитав Забуський.

— Миритися завжди краще, ніж битися, — посміхнувся Хмельницький.

Гомін незадоволення почувся серед присутніх.

— То що ж, — тягнув далі Богдан, — бити то й бити: я не від того . . . Тільки може б просто забрати в ляхів армату та й нехай собі йдуть з Богом . . . Та може б ще, коли пощастить, нехай би пообіцяли, що піклуватимуться про повернення наших прав . . .

— Отуди! — закричав Чорнота. — Так вони тобі й пообіцяють ! . . . Обіцянка — цяцянка. От коли наступимо їм на горло — справа буде певніша . . .

— Як хто, а я проти того, щоб марудити час трактуванням, — сказав Джеджелій.

— І я, і я! — озвалися Вешняк і Гладкий.

— Ой, не діло, не діло говорите, панове товариство: не так то й легко буде побити ляхів, хоч їх там усього три тисячі . . . А от якби вдалося, не втратити й краплі козацької крові, одним трактуванням забрати їхню армату, а самих прогнати к бісовій матері, — ото б гарна була штука ! . . .

— Щоб приєдналися до коронного війська ! . . .

— До якого щодня прибувають нові підкріпи ! . . .

— В якому й зараз уже понад п'ятнадцять тисяч ! . . .

— Не бувати цьому ! . . .

Випито вже було чимало. Настрій утворювався дуже несприятливий для Хмельницького.



— Ну, завтра видно буде, — пролунав його гучний голос, покриваючи гомін незадоволення, — завтра порадимось. Сьогодні ж у нас свято. Пийте, гуляйте, дорогі гості! . . .

Хмельницький одним духом перехилив великий, у дві добрих пригорці срібний кубок.

— Бувай! — крикнув Небаба і, немов проковтнувши щось гаряче, хукнув:

— Добрячий мед . . .

Інші теж пили за здоров'я Хмельницького, за все запорізьке військо, за кожного з присутніх зокрема і за всіх разом . . .

Зорка, який — противно козацькому звичаєві — не любив пити багато, вийшов, трохи похитуючись, і попростував до свого намету. Там, не зовсім твердою рукою відчинивши шкатулку, витягнув діярюш, перегорнув кілька сторінок і почав писати:

«Хмельницький особнії пильнії понад Дніпром поставив дозори. Тії то прето дозори, зочивши війська воднії, призвали їх для розговору з собою . . . Теди одержали од них обітницю, же всі за Хмельницьким, із судов водних висівши, підуть проти поляків війною за свої древнії права й вольності, не дбаючи на тую присягу, которую гетьманам польським поневолі виконати мусіли . . . — До чого й Барабаша — теплішого полякам приятеля з його единомислениками радою своєю наклонити обіцяли . . . Леч когда тая їх рада пред Барабашем була суетна і бездільна, абіе во всем флоту водном возгорівся вогонь гніву й ярости, в котрім не тільки Барабаша з його единомислениками забито, но і всіх німців виколото і нуртам Дніпровим віддано . . . »

З того часу, як Богун привіз до Винниці Оксану, Тимко дуже повеселішав.

Навіть прощання з батьком, здається, не дуже зіпсувало йому настрої, бо вже другого дня, одержавши від діда Андрія новий лук, Тимко тільки й знав, що влучати стрілами у вигаданих татар та бігати до Оксани з новинами про незліченну

кількість забитих ворогів, прострілених татарських очей та сердець.

Оксана любила пригортати цього веселого, жвавого хлопчика, гладити його по впертій стриженій голівці, цілувати задержані сміливі очі, що чомусь так нагадували батька... Чому? ... Аджеж зовсім неначе неподібна була ця дитина до того далекого, суворого, загартованого в боях козака... А проте гляне, бувало, Тимко на Оксану, засміється, блисне своїми карими оченятами — і наче живий встає перед дівчиною Богун.

З того часу, як він поїхав, Оксана любила сидіти під в'язом, у садку на сонечку.

Вишня вже починала цвісти білим цвітом, і ніжні хвилі солодких весняних пахоців розвивалися в свіжій повітрі.

Далеко білили стіни Вознесенського монастиря, ще далі — за ними — голубіло весняне небо.

Коли довго дивитися в цю голубу далечінь, коли стежити за білими весняними хмарками, що виринають з незмірних небесних глибин, — здаються іноді Оксані ці бистроплинні хмарки срібнокрилими птицями з небесного раю... Такі бистрокрилі, такі легкі, такі ніжні й спокійні... Так радісно, так відродно стежити за ними і линути водночас думкою туди, далеко в запорізькі весняні степи, де птицею лине в зелених просторах козацький кінь з таким рідним, з таким милим, таким далеким вершником.

Але підбігає Тимко, хапає Оксану за руку, грається її важкою косою:

— Та подивіться ж ви, як стріла встромилася!...

— Мамо, мамуню... будьте ви кінь, а я татарин... Тільки дайте — я заплету в дві коси.

Бувало, що вона згоджувалася...

Бігали тоді вони з Тимком по садку, весело лунав срібний дівочий сміх, ще веселіші, ще голосніші були хлопцеві вигуки й верещання.

А промені сонця ставали ще більше сліпучими, і дід Андрій, що годинами грівся на призьбі, немов молодшав.

Але бувало, що, погладивши хлопчика по голові, Оксана знов поринала в задуму, і Тимко, зрозумівши, що їй треба

вже дати спокій, біг кудись на подвір'я, на вулицю або навіть до річки...

Після приїзду Оксани знайшовся в Тимка ще один товариш — Максимів Вовк.

Сам Максим навідувався до Оксани нечасто: все десь пропадав із дідом Панасом.

А Вовкові так тут сподобалося, що він, здавалося, тільки хвилинами скучав за Максимом. З Тимком же так потоваришував, що без хлопця й кроку ступити не хотів.

А надто великими приятелями стали вони після одного випадку...

Тимко мав дуже погану звичку дразнити капуцинів: вони так кумедно плуталися ногами в своїх довжелезних халамидах, так смішно прицокували по дерев'яних містках своїми великими дерев'яними черевиками, так таємниче і багатозначно оглядалися, нагиналися і так смішно щось завжди мурмотіли собі під ніс, перебираючи чотки, — що не було ніякої змоги втриматися, щоб не підбігти до якогось капуцина ззаду, не смикнути його за халамиду або не заверещати йому над самим ухом.

А як же тоді смішно дивитись, як від такої наруги кинеться капуцин, мов опечений, як замахає рукавами, мов той млин крилами, як заплне й захреститься, проклинаючи і накликаючи на зухвалого хлопця всі громи небесні...

А хлопець уже далеко десь на паркані або й на дереві:  
— Капуцин — чортів син! Капуцин — чортів син!...

Отож раз уївся Тимко одному капуцинові так, що той гнався за хлопцем мало не чверть години. Червоний від реготу й швидкого бігу, підібравши рукою штани, м'ячиком котився Тимко, виблискуючи на поворотах рожевим хвостиком нової сорочечки.

А за кілька кроків, подібний до брудного довгастого кажана, плутаючись уважкій халамиді, біг розлютований капуцин.

Можливо, що й наздогнав би монах хлопця, якби не Вовк. Несподівано побачивши Тимка в небезпеці, собака, мов справді вовк, кинувся капуцинові на груди, повалив його, рвонув

за бік і за руку, і за ногу і залишив тільки тоді, як почув, що Тимко засвистав надто тривожно.

Так і обійшлося б усе, якби цієї пригоди не бачила Оксана, що саме поверталася з церкви.

Оксана хотіла була сказати дідові, щоб він як слід повчив Тимка різкою, але якось не зважилась і тільки суворо заборонила Тимкові дражнити капуцинів.

Суворий Оксанин тон вплинув на хлопця більше, ніж це могла б зробити дідова різка.

Така лагідна, така ласкава завжди була з Тимком Оксана, а тепер . . .

— А ну їх, тих капуцинів! — вирішив хлопець і кілька днів навіть не виходив на вулицю.

Але одного разу таки не втерпів і пішов зустріти Оксану, що була в церкві.

Оксана говорила. Була смутна. Цілий тиждень уже ходила щодня до церкви, а сьогодні, в п'ятницю, пішла перед вечором до сповіді.

— Простіть, діду . . .

— Простіть, бабусю . . .

— Хай Бог простить, доню.

Тимкові ця процедура не подобалася.

— Ну, і чого б, здається, так сумувати й побиватися? «Простіть» . . . Хіба є якісь гріхи в мами? Вона навіть чорта ніколи не згадує, — думав Тимко, виходячи з Вовком на вулицю.

А був уже присмерк . . .

Ще здалеку помітив хлопець Оксанину білу свитку і побіг назустріч.

Вовк десь забарився.

Тимко обернувся й свиснув собаці, але в ту ж мить помітив якихось двох чоловіків, що раптом з'явилися коло Оксани і накинули на неї щось чорне.

Почувся приглушений крик . . .

Тимко кинувся вперед і миттю опинився перед рудовусим високим дядьком, що вже підняв Оксану на руки.

— Не займай, харцизяко! . . .

Той відштовхнув хлопця і побіг.

— Пробі, рятуйте! — крикнув Тимко, що було сили.

В ту ж мить Вовк налетів на рудовусого.

— Рятуйте, — ще раз несамовито крикнув Тимко, кидаючись і собі до рудого.

Але щось гаряче шмагонуло його ззаду по плечах, — він скрикнув і впав лицем на землю.

Дід, вибігши з двору на Вовкове скавчання, побачив тільки Тимка, що лежав у калюжі крові, і собаку з перебитою передньою лапою.

Вовк жалібно скімлив. Коло нього валявся шмат блакитного контуша.

## 19

Рана Тимкова досить швидко почала загоюватися: вдарено не вмінючи, з поспіхом.

Ворожка сказала, що за якийсь тиждень хлопець видужає цілком.

Але хоч рана вже не турбувала Тимка, хоч здавалося, що слід би хлопцеві встати з ліжка, — він усе ще лежав кволий, байдужий.

В перші дні після поранення хлопець кидався в сні, блудив словами, згадував якогось рудого, кликав Вовка, Оксану, діда й батька. Але потім немов заспокоївся і став до всього байдужий.

І ця байдужість, ця неприродна кволість врешті почали турбувати старих ще більше, ніж хлопцева рана.

Дід Андрій, що цілими ночами просиджував над Тимком, здавалося, посивів ще більше, схуд і змарнів.

Бабі Івзі теж нелегко далася ця хлопцева хворість та нещастя з Оксаною . . .

Проте бабі все ж таки було якось легше. Чи може тому, що вона цілими днями тупала по хазяйству, чи може не звикла так до Оксани, як дід і хлопець, чи може взагалі натура її була загартованіша: хіба ж мало довелося пережити їй горя за сімдесят літ?

Крім того, тяжче було дідові ще й тому, що була в нього вдача козацька: з молодих літ не звик він вичікувати, поклатися на час, на випадок, на те, що «якось то воно буде, коли Господь допоможе» . . .

А в нещасті з Тимком та Оксаною якраз і не можна було виявити жодної активності.

Попервах вирішив був дід звернутися до гродського суду з заявою, що з його родини викрадено дівчину і тяжко поранено хлопця.

Але наслідки такої заяви навряд чи були б корисні: треба було б пояснювати магістратові, звідки Оксана родом, чого вона в діда жила і таке інше . . .

— А хто знає, може пани Оксанині шукають її і в Вінниці? Може натраплять таким чином на слід?

Дід не пішов до магістрату, а вдався натомість до Зайди. Того було важко застати дома, і дід побачився з ним лише через кілька день.

Зайда обіцяв зробити все, що буде можливо, але, врешті, що він міг допомогти в цій справі? Найбільше — це сповістити діда Панаса й Максима, які були десь недалеко від Вінниці.

На Панаса й Максима, які знали Оксану і викрадали її з Богуном, дід Андрій покладав найбільші надії.

Але кобзар і хлопець чомусь не з'являлися . . .

— Та чому ти так мало їси, чому не спиш? — сердилась на діда Андрія стара, — ще, не дай Господи, і за тобою, як за хлопцем, доведеться ходити . . . Пішов би краще довідатися, чи нема новин від Івана? Он уже гомонять по всіх усядах, що буде велика війна, що Хмельницького вже на гетьмана обрали, що різатимуть усіх панів і євреїв.

Дід тільки махав рукою, йшов до Тимкового ліжка і годинами нерухомо сидів коло хлопця.

Якби тільки Тимко скоріше видужав, — увесь час думала баба, — може й старому тоді полегшає . . .

— Слухай, Андрію, а чи не звернутися б нам до Ликери?...

Ликера була літня вдова-ворожка, що жила недалеко замку.

Казали про Ликеру, що вона найкраща ворожка в місті і до того ж не відьма.

Дід Андрій не любив ворожок, але звернувся до Ликери завжди погоджувався: він уже давно знав од певної людини, що хвоста в Ликери немає. .

Того ж дня вдову покликано.

Це була висока на зріст, худувата жінка в темносиньому кунтуші, в чорній запасці і темній карсетці, що міцно облягала їй стан.

Темнозелений очіпок відтінював її бліде високе чоло.

Трохи задовгий ніс із горбочком, тонкі стиснені губи і строгий допитливий погляд сірих очей зразу ж приковували до Ликери увагу.

Хода її була легка, мов дівоча, але чітка й упевнена.

Поважно й урочисто зайшла вона в хату, довго хрестилася на ікони, потім схилилася над Тимком:

— Ти чого це, хлопче, вилежешся? ... Он надворі вже сонечко так припекло, що дітей не відженеш од річки! А ти ж хіба не любиш купатися? ...

Хлопець скривився.

— Ану, підніми сорочечку: побачимо, де воно тебе там порізано ...

Дід скинув Тимкові сорочку.

— О, та тут уже нічого немає! Була рана — немає рани — не буде рани. Амінь.

Ликера перехрестилася, потім знову уважно оглянула хлопцеві спину, живіт, груди.

— О, та з тебе таки добрий козак буде! ... І рубатимеш, і стрілятимеш, і конем виграватимеш... Добрий, добрий козак! ...

Все це ворожка говорила веселим дзвінким голосом, посміхаючись хлопцеві і граючи своїми сірими очима, під якими було ще зовсім небагато зморщок.

Потім тихо звернулася до баби:

— Це не від рани. Це не інакше, як від уроків ... За кілька день видужає ... Тільки не дуже багато звертайте на нього уваги: ходіть, стукайте дверима, посудом, голосно розмовляйте — все, як звичайно. Та вікно відхиляйте частіше, навіть уночі хай кватирка буде одчинена. А від уроків я зараз над ним пошепчу ...

Ликера зідхнула глибоко, запалила перед святим Миколою четвергову свічку, злегка побризкала хворого святою водою, помолилася, потім сіла навпроти на ослінчику і пильно див-

влячись хлопцеві в вічі, почала тихим переконуючим голосом:

«Помагаєш, вода свячена, очищаєш, вода свячена, і луги, і береги, і середину...»

«Від призору придумана, від призору погадана, від призору стрічена й непомічена, від водяного й вітряного, від жіноцького й чоловіцького, від дівоцького й парубоцького... Підіть ви, уроки, на всі боки, на сороки, на луги й береги...»

В цю мить Тимко ворухнувся, але не змінив байдужого вигляду.

Ворожка помовчала, зідхнула і почала знов трохи іншим, уже сильнішим голосом:

«Над морем калина,  
Під калиною дівчина.  
Вона не знала ні шити, ні прясти,  
Ні золотом гаптувати...  
Тільки вміла й знала  
Від раба Божого Тимофія  
Уроки й призори  
Викликати й визивати, на сухії ліси посилати...  
Парубочі й дівочі,  
Уроки, урочища, чоловічі й жіночі,  
Хлопчачі, дівчачі й дитячі...  
Вам, уроки-урочища, у раба Божого Тимофія не стояти,  
Жовтої кости не ламати,  
Червоної крові не пити,  
Серця його не нудити,  
Білого тіла — не сушити...»

Ликера встала, перехрестилася на ікони і, не прощаючись, вийшла з хати.

Не встигли ще двері зачинитися за вдовою, як у хвіртку постукало знов: прийшли дід Панас і Максим. Вони вже довідалися про нещастя від Зайди.

Максим своїм звичаєм підбіг до Тимка, бо Зайда сказав, що хлопчава рана загоїлась.

Треба його розважити, — думав Максим. Але коли він побачив Тимка на ліжкові блідого й знесиленого, щось мимоволі здавило його горло, і він не зміг вимовити й слова.



На велике здивування старих, Тимко, придивившись до Максима, раптом сів на ліжку:

— Максиме, маму вкрадено! . . .

Ридання не дали хлопчикові договорити і, притулившись до Максима, він гірко заплакав.

— Нічого, нічого, Тимко! — гладив його Максим, а хлопець все плакав.

Дивлячись на них, заплакала й баба Ївга . . .

— Що це ти, стара? — стиха звернувся до неї дід Андрій, — радіти треба: виплачеться хлоп'я — зразу повеселішає . . . Досі ж він майже не плакав . . . Певно допомогла твоя ворожка . . .

А Тимко вже сидів на колінах у Максима і недовірливо слухав:

— Кажу тобі, знайдемо маму! Неодмінно знайдемо . . . Ти кажеш, ухопив її рудовусий? Знаємо ми його, як облупленого! Любить одягатися в сине й блакитне. Вовк же не дарма одірвав йому шмат кунтуша. По одержі та по рудих вусах його зразу пізнати можна.

— А може він так заховався, що й не знайти?

— Знайдемо. З-під землі вириємо. Це якби тільки ми з дідом Панасом шукали, а то шукатиме його стільки людей, що й злічити важко: для твого тата шукатимуть усі козаки . . .

— Ну, а нащо було тому рудому красти? . . .

— Як нащо? Та хіба ти не знаєш, що ляхи завжди хочуть якусь прикрість своєму таткові вчинити? . . . Ох, і не люблять же твого тата ляхи!

— То виходить, що як знайдемо маму — ляхи її знов можуть викрасти?

— Е, ні вже, тепер зась! Повигонимо скоро звідси всіх ляхів: і панів, і ксьондзів — геть чисто всіх! . . .

— І капуцинів? . . .

— І капуцинів, і бернардинів, і як вони ще там звуться! . . . Ти тільки почекай, Тимку, — несподівано для самого себе таємниче додав Максим, — ось,ось почнеться така веремія, що аж-аж! Уже давно козаки всіх підмовляють . . . Як ударить на ляхів Хмельницький з запорожцями, то й тут зразу ж почнеться . . . Виб'ємо всіх панів до ноги.

— І того рудого?...

— І рудого, і ще там якого нерудого — всіх... Ти думаєш, куди твій тато поїхав? Та туди ж, до Хмельницького. Тільки Боже тебе борони, Тимку, — нікому про це не кажи: ні хлопцям, ні дівчатам, нікому... Щоб ляхи якось не довідалися... розумієш?...

— Розумію... і Семенові Войтенку не казати?

— Ох, який же ти, Тимку! — нікому...

— Добре. А маму визволимо?...

— Неодмінно...

## 20

Думку, як простежити за Оксаною, подав Сиворакші па-тер: не може, мовляв, бути, щоб дівчина не ходила до церкви...

Довго й уважно стежили по всіх церквах і нарешті таки вхопили Оксану, поранивши Тимка і перебивши ногу собаці.

Кілька днів дівчину переховували в колегії єзуїтів, у помічника економа, що здавна був знайомий з патером.

Опинишись у вузькій півтемній потайній кімнаті з важкими залізними дверима і маленьким віконцем під самою стелею, Оксана відчула такий розпач, таку невимовну тугу, що спершу ледве знайшла в собі силу боротися з гострим бажанням розбити собі голову об сірі холодні мури.

Навіть думка, що самогубство — великий гріх, довгий час не могла на неї вплинути...

— Ні, краще смерть, краще смерть, — беззвучно шепотіла Оксана, з огидою й жахом поглядаючи на залізні двері, через які щохвилини міг увійти Чарнецький.

Але минув день, другий... Чарнецького не було. Щодня приходила якась крива, огидна, подібна до відьми баба: приносила страву, прибирала за Оксаною, а раз навіть спитала про здоров'я.

Оксана мовчки, з погордою одварнулась.

Минуло ще кілька днів.

— Чарнецького тут немає, — вирішила Оксана. — Але, що діяти, коли він приїде?...

Що може вона зробити — стомлена, знесилена голодом і безсонними ночами?...

Тупий, нездоланий жах опанував дівчину. Вона вже не могла про щось міркувати, не могла навіть ходити і нерухома сиділа в кутку під вікном на брудній соломі.

Хвилинами жах перед Чарнецьким немов би зникав... Оксана обхоплювала руками коліна і, низько схиливши голову, лінула думкою до своїх — до Тимка, до старих, до Івана, що певно вже досі з Хмельницьким — на Запоріжжі...

«А що, як справді почнеться велика війна?... Що, як Чарнецький не зможе сюди приїхати?... Що як розгромлять ляхів козаки і прийдуть аж сюди, до Винниці?... Ні... це неможливе».

Якось надвечір, розчинилися двері, і замість огидної баби Оксана побачила патера.

Він увійшов якось боком, немов підкрадаючись.

— Мушу попередити панну, щоб не лякатися... Зараз ідемо... Панні нічого злого не зроблять...

— Чого це він мене панною зве? — промайнуло Оксані в свідомості, і ця думка на мить навіть зробила не таким гострим жах дівчини перед тим, що її чекало.

— Пана Чарнецького панна побачить іще нескоро... Має час подумати, заспокоїтись... Дуже прохаю панну не хвилюватися... В дорозі не кричати і не вириватися: за панною весь час буде пильний догляд... І потім... ми маємо листа щодо панни...

Патер вийняв з-за пазухи якийсь папір.

— Хай панна знає: в листі зазначено, що веземо божевільну...

— Геть звідси!... — раптом несамовито скрикнула Оксана, — геть, геть!...

Переляканий патер миттю вислизнув за двері.

— Божевільну!... В разі потреби вони казатимуть, що везуть божевільну!... Виходить — нема порятунку?... Нема?... Нема? — тупо повторювала Оксана, і думки їй плутались, і все більше й більше опановувала її якась іще ніколи незнана байдужість...

. . . . .  
. . . . .

Як проминули міську браму, було вже зовсім темно.

Попереду їхали верхи два жовніри, за ними коляса з патером, Сиворакшею і зв'язаною Оксаною, а позаду ще п'ять жовнірів у повній зброї на добрих конях.

Перший день Оксані зав'язували навіть очі, щоб не помітила, куди їдуть. Потім Сиворакша намислив робити це лише на зупинках.

Але зупинялися дуже нечасто: тільки ночували або дати перепочинок коням.

Їхалося так швидко, що патер твердо надіявся застати Чарнецького ще в Корсуні.

Але чим ближче до Корсуня, тим важче ставало їхати з такою самою, як і в перші дні, швидкістю: весь час доганяли великі обози, невеличкі, а то й значні відділи війська, окремі ридвани й карети . . .

То з'їздилася шляхта на заклик великого гетьмана Потоцького.

Великі пани їхали нерідко на чолі кількох сот озброєного люду, дрібніші вели під корогви коронні тільки десятки своїх людей, а зовсім збіднілі шляхтичі, що не могли спорядити своїм коштом і невеличкого загону, приєднувалися до відділу якогось із значніших панів.

Патер увесь час намовляв Сиворакшу, щоб не вичікувати, не плентатися за якимись возами, а неодмінно переганяти.

Але робити це ставало все важче.

Якось наздогнали велику валку кованих, докраю перевантажених возів.

Вантаж був укритий раднями й шкурами, добре поперев'язуваний сирицею й ликом.

— То добрий обоз: зразу видно якогось значного пана, — покрутив головою Сиворакша.

— Ти чий будеш, хлопе? — запитав він якогось дядька щось коло десятого воза.

— З Корця . . . Пана Корецького, — похмуро й неохоче відповів дядько.

Поминули ще з десяток возів і на таке саме запитання дістали відповідь:

- Пана Корецького...
- А що везете?
- Посуд...
- А на тих возах що?
- Меди...
- А на тих?
- Вина...

І посуд, і вина, і меди, і всяке вбрання, і тканини, і простирадла, і дорогі килими, і навіть важку мармурову ванну везли за паном Корецьким до головної квартири коронного війська.

— То цими медами пан Корецький зможе, мабуть, все військо гетьманське частувати? — спробував пошуткувати патер.

— Та-ак... добрі будуть бенкети, — мрійно прошепотів Сиворакша і проковтнув слину.

З цієї розмови Оксана довідалася, що її везуть до якогось військового табору.

— А там же й Чарнецький напевне... Господи, Сусе Христе... Мати Божа! Вирятуй, — заходилась беззвучним плачем дівчина і з розпачем помічала, що Корсунь уже близько.

Під самим містом помітно було велике оживлення: проходили в різних напрямках відділи пішого й кінного війська, коло хат, у садах, на левадах, а особливо над Россю помітно було намети, коло яких метушилося вояцтво.

У кількох місцях палало багаття, — щось варилося у величезних казанах, і дим чорною хмарою здіймався до блакитного неба.

Крізь гомін тисяч людей, крізь рипіння возів і ржання коней ледве чутно було, як десь далеко, певно в Корсуньськiм замку грала військова музика...

— А що, пана Чарнецького певно не так то й легко тут знайдеш? — непокоївся патер.

— Знайдемо... Зовсім не мудра штука: кожний жовнір покаже.

Але і перший, і другий, і третій жовніри нічого певного про гусарів Чарнецького не знали.

Четвертий заявив виразно, що ось уже понад два тижні, як гусарія вирушила на Хмельницького.

— Що ж, певно, треба, не зупиняючись, їхати до Черкас, — промовив незадоволено Сиворакша, — тут і переночувати гаразд ніде...

Почувши, що Чарнецький десь у поході, Оксана ледве не скрикнула з радости:

— В поході?... Проти Хмельницького... Вже давно ніяких звісток... А що, як Хмельницький його погромив, забрав у полон?...

— Хай панна сидить спокійно: не можна ж так кидатися на всі боки, — просичав патер.

Перспектива без перепочинку їхати до Черкас і там невідомо до якого часу чекати Чарнецького — видавалося йому не дуже приємною.

В міру того, як Корсунь залишався все далі й далі позаду, патер усе одвертіше починав виявляти своє занепокоєння.

— А як пан гадає, чи скоро вже погромлять того Хмельницького?

— Та може вже й погромили, — позіхнув Сиворакша.

— Ну, а бунти хлопські?

— Бунти?... Пхе... Посадять на палю Хмельницького, то зразу й бунти вщухнуть...

— А що то за ридвани ми зараз зустріли?

— То?... Не звернув уваги...

— А он ще якась валка назустріч... О, та й чимала...

— Звідки? — привітався Сиворакша.

— З Черкас... До Корсуня: щось неспокійно в Чаркасах.

— Неспокійно?

— Та й дуже... Все панство чогось виїздить. І міщани декотрі... І євреї щось тікають з околиць...

— Що ж?... Хлопи?...

— Та й хлопи... Кажуть — уже сам Хмельницький близько.

— Та проти нього ж син пана гетьмана вирушив з військом...

— Чули... Та хто його знає: все панство тієї думки, що в Корсуні все таки безпечніше...

— Тікають!... Ох, якби вирватись, якби випадок якийсь. Тікають! — раділа Оксана. — Господи, Боже мій, ти все можеш — допоможи!...

Але Черкаси вже були близько.

Ввечорі швидко промчали спустілим містом, в'їхали на якесь подвір'я, і через кілька хвилин Оксана вже була в кімнаті з щільно зачиненими віконницями.

Стомлена докраю, вона впала на лаву і зразу ж заснула твердим сном.

Прокинулась Оксана чи то від якогось бринькання, чи то від співу.

Крізь шпари у віконницях пробивалися гарячі соняшні промені: певно сонце давно вже встало.

За стінкою щось гугнявив патер.

— Співає він чи що? — притулила Оксана вухо до стінки... Так... співає...

«Друм-дум, друм-дум,  
Друм-дум, друм-дум —  
Як пан' Бога кóхам...  
Друм-дум, друм-дум —  
Друм-дум, друм-дум,  
Як пан' Бога кóхам...»

— Ого, як добре чутно!... Тож як можна всі їхні розмови підслухати...

Обережно, помалу Оксана почала відколупувати глину.

Чути стало ще краще. Раптом патер замовк, і хтось із усієї сили хряснув дверима.

— Кінець!... усе загинуло! — почувся чийсь п'яний голос.

— Що пан Гавронський хоче сказати? — стривожився патер.

— Тисяча діаблів!... Тисяча тисяч діаблів!... Тисяча тисяч тисяч!...

— Хай пан так не кричить: вона може почути...

— Хто? Панна? Га-га-га! От вигадав — хлопку панною звати!... Тисяча тисяч...

— Та що сталося?

— Що сталося?... Пан Чарнецький у полоні!...

— На рани Бóські!...

— Пан Чарнецький у полоні, пан Сапеґа в полоні, пан Стефан Потоцький забитий, пан комісар Шемберг — заморожений, все військо вибите до ноги!... Татари!... татари — тисяча діаблів!...

— Матко свента!... Пан... Пан трохи сп'янів? пане Гавронський!...

— Я? Сп'янів?... Шість тисяч реєстрових збунтувалися на Дніпрі!... Кричевський, собака, передався козакам!... Драгуни теж!... У Хмельницького двадцять п'ять тисяч головорізів!... Облягли наших під Жовтими Водами... Спереду козаки, ззаду татари... П'ятдесят тисяч орденців!... Обіцяли пустити вільно: видайте тільки, мовляв, артилерію... Забрали дванадцять гармат... Наші почали відступати... А вони... зрадники... О-о, тисяча діаблів, — тільки один жовнір і втік!...

Оксана не могла слухати далі. Сльози котилися їй з очей, ноги й руки тремтіли, голова йшла обертом.

— Ляхів погромлено!... Козаки наступають... Чарнецький у полоні...

За стінкою знову закричав Сиворакша і щось перелякано запитав патер.

— За тиждень?... Та вони за два дні тут будуть: п'ятдесят тисяч татар!...

— Ну, а пани гетьмани ще в Корсуні?...

— Вже в Корсуні, а не «ще»!... Виступали назустріч... Довідалися про Жовті Води — тепер відступають... п'ятдесят тисяч татар!...

— На Бога!... То як же ми з паном?...

— Ми?... Перед вечором вирушаємо на Лубні: на Корсунь уже небезпечно... Тут є відділ драгунії князя Вишневецького... Я упросився...

— А як із нею?...

— Сказав, що веземо родичку пана Чарнецького... Князеві Єремії вже, свенти ойче, якось з'ясуєте... А в Лубнях тепер найбезпечніше...

Того ж вечора Сиворакша з патером вивозили Оксану з Черкас.

Охорона була надійна: п'ятдесят добре озброєних драгунів.



Оксана широко розкритими очима дивилася, як метушилися по місту люди і жовніри, як навантажувано коло дворів вози і хури, як десь далеко, певно аж на другому кінці міста спалахувала пожежа . . .

На подвір'ях вили собаки, ревла худоба, щось репетували люди.

За півгодини драгуни вже виїздили за місто.

Оксана зідхнула і заплющила стомлені очі.





## ЧАСТИНА ДРУГА

*Ой, буде розмова, гарматна рада —  
Огнем-порохами.  
Напишемо листи, вічні договори  
Гострими шаблями.*

*Ой, приходять до Яреми за вістями вісті.  
Повтікало драгонії тисяча і двісті...  
Годі, князю, за границі з Московою змагатись.  
Пора з Лубень з усім кодлом в Польщу вигри-  
батись.*

П. Куліш

*«Хлопство повстало всюди і, не зустрічаючи  
жодного відпору, принаймні жодного постраху,  
найжакливіші злочини чинить, найоборонніші  
замки бере... І того, що й чужоземному най-  
потужнішому неприятелеві не вільно було —  
тепер найпідліше поспільство сміливо dokonує».*

Hieremi Michal Korybut.  
Książę na Wiśniowcu i Lubnich.

*«І упоїлося здичавіле хлопство тим духом по-  
чварним козацьким до того ступеня, що зреш-  
тою вище від справжніх козаків зухвалістю та  
замірами сягнуло».*

Karol Szajnocha

«Сором виправляти значне військо проти жалюгідної зграї хлопства... Чим менший буде відділ, що погромить цю наволоч, — тим більше слави... Пройдіть крізь ліси й степи, зруйнують Січ, знищять доценту зухвалу юрбу дикунів і приведіть сюди ватажків для справедливої кари».

Так промовляв гетьман Потоцький, виправляючи в похід проти Хмельницького відділ Шемберга та сина свого, молодого гетьманича Стефана.

І не тільки сам гетьман, а й більшість полковників та ротмістрів, переважна більшість лицарства польського, була глибоко переконана, що розігнати «лякливу юрбу козацького й татарського гультайства» зовсім не важко.

Справді, чи не найперше в усій Європі було тоді польське військо. Померлий недавно гетьман Станіслав Конецьпольський залишив армію в найкращому стані. Пограничні містечка й замки були непогано укріплені, мали досить гармат та іншої амуніції, хоругви й полки були добре озброєні і склалися в більшій частині з старих досвідчених жовнірів.

Отож на виправу проти Хмельницького дивилися, мов на якусь веселу прогулянку військову. Сподівалися розігнати гультайство самим тільки пострахом, самою тільки демонстрацією незвичайної потуги, багатства й пиши панської.

Тому, як грім серед ясного неба, вдарила звістка про Жовті Води.

В уяві всього лицарства польського, що цілими днями й ночами бенкетувало, не маючи й гадки про небезпеку, — зухвала, ляклива юрба хлопсько-козацька раптом виросла в грізну страшну силу.

Зловісним буряним вітром повіяло з Дикого Поля . .

Не минуло й тижня після розгрому поляків під Жовтими Водами, як Хмельницький з шістьма тисячами козаків і татар перейшов Тясмин, а через день під'їзди коронного війська вже наткнулися на передові козацькі зағони.

Хмельницькій недаремно посивів, воюючи під корогвами Польщі: він краще від кого іншого знав, як тяжко ставати з погано озброєним та нашвидку впорядкованим військом проти залізних когорт польських . . .

Всього можна сподіватися: навіть поразки, навіть остаточного розгрому козацького війська», — хвилюючись, думав Хмельницький.

Хвилювання його дійшло найвищої точки, коли військо козацьке одного вечора зупинилося перед табором Потоцького.

Негайно ж відряджено на звіди Богуна з двадцятьма козаками.

Тривожно минула ніч.

Світанком Богун вернувся і повідомив, що поляки стоять між Корсунем і Стеблевым на добре уфортифікованій позиції,

З наказу Потоцького Стеблів і Корсунь спалено. Людність ховається в околишніх байраках. Є навіть цілі зағони повстанців, що по ночах нишпорять коло польського табору. Серед поляків чимале безладдя. Великий і польний гетьмани, як і раніше, ніяк не дійдуть до згоди: Потоцький хоче відступати на Білу Церкву, Калиновський же радить не залишати позиції над Россю і боронитись.

Настрій обох гетьманів дуже нервовий, бо за їхніми відомостями козацьке військо досягає п'ятнадцяти тисяч, татар же з Тугай Беєм, на їхню думку, щось тисяч коло п'ятдесяти.

Вислухавши Богунову доповідь, Хмельницький замислився.

— Ти кажеш, над Россю — там, де старі шанці?

— Так.

— То добра позиція . . .

— Але здобути можна . . .

— Знаю, знаю: ти, Йване, хоч на таку позицію підеш. Тільки не треба бути таким гарячим. Може й можна здобути, але чи не пощастить якось без цього обійтись?

— Моя думка така, пане гетьмане: не гаяти часу.

— Ох, який же ти прудкий! Ти ж сам щойно сказав, що Потоцький не від того, щоб відступати... Почекаємо кілька днів — може й надумається... А тоді вдаримо на нього в поході...

Богун вийшов від Хмельницького незадоволений: обережність гетьмана, його схильність увесь час вичікувати здавалася йому недозволеною нерішучістю.

Справді, під Жовтими Водами вичікування дало якнайкращі результати. Тільки через обачливість та розум Хмельницького перемога дісталася козакам так легко й дешево... Алеж під Жовтими Водами були зовсім інші обставини!..

— Ех, — думав Богун, повертаючись до свого намету, — серед поляків безладдя й пострах, козаки ж — хоч і стомлені швидкими переходами — почувають себе чудово. А він вичікує... Ні! Цьому якось треба покласти край. Але як? Порадитися з старшиною? Забуський, Ганжа, Виговський... ну, ці всі заперечуватимуть... От хіба Чорнота з Кричевським підтримають... Але покищо треба спочити.

Богун не спав уже три ночі вряд і з насолодою простягнувся на довгій киреї.

Спав він недовго: прийшов Кричевський.

Старий полковник був у червоному козацькому жупані, свіжо поголений, помолоділий — зовсім не такий, як недавно в Чигирині, перед виправою на Хмельницького.

Чи того, що Кричевський був посивілий у боях вояка, чи того, що він, не вагаючись, перейшов під Жовтими Водами на козацький бік, чи того, що днів три тому вступив у грецьку віру, чи того, що сам Хмельницький був йому за хрищеного батька, — Богун ставився до старого полковника з великою пошаною.

— Вітам пана Кривулю, — пожартував Кричевський, — а що там з-під Корсуня чутно?

Богун розказав.

— А Потоцький таки відступатиме, — несподівано зауважив Кричевський, — коли польний гетьман щось радить, Потоцький неодмінно мусить зробити щось протилежне... Вони ж і двох слів не скажуть, щоб не посваритися..

— А де він тут, ваш забіяка? певно ще спить? — раптом почувся поблизу голос Хмельницького. — А розбудить мені його, хлопці, та швидше.

Богун вибіг назустріч.

Хмельницький, дуже з чогось задоволений, весело привітався і сів проти Кричевського, підбравши під себе ноги турецьким звичаєм. Груди його були розхристані, очі дивилися жартівливо і трохи насмішкувато.

— Гарні новини, пане Михайле! — Потоцький дав наказ відступати на Богуслав. Щойно Ганжа повернувся з під'їзду... Відступатимуть певно по коротшій дорозі — через Крутий Байрак...

— Ну, що! — повернувся Хмельницький до Богуна, — бач, не казав я тобі? Ех, молодь!... Якби був послухав тебе та пересунув армату ближче до польського табору — нізащо б не встигли... А тепер, коли Бог допоможе, встигнемо... Треба обійти... Чорнота з арматою вже вирушив. Гадаю, що тобі, пане Михайле, з кіннотою слід би надвечір до Крутого Байрака: з лісу вдарите на ляхів, коли спускатимуться в яр. Чорнота по тім боці в гайку поставить гармати. Я з татарами насідатиму на ляхів ззаду. Отже їм залишиться тільки одна дорога — в болото.

— А як Потоцький помітить, що обійшли?...

— Не помітить. Першу мило нехай ідуть цілком спокійно. Не турбуватимемо... А коли вже дійдуть до березняка, що над яром — вертатися буде запізно: про це вже ми з Тугай Беєм подбаємо... Тільки треба, щоб хтось і нам, і арматі подав гасло... Може б ти якось, Іване, взяв сотню та заліг десь там поблизу?... Як тільки почнуть доходити до березняка, пошлеш хлопців і до мене, і до Чорноти. Тільки гляди: бо як тебе викриють — пропаде вся диверсія... Ну, а коли вже можна буде не критися від ляхів — сам побачиш. Тільки не кидайся на них передчасно, як оглашений. Я тебе знаю. Так і пропасти недовго. Тобі ж, пане Михайле, починати не раніш, як Чорнота привітає ляхів з гармат...

— А в березняку нічого не треба приготувати? — спитав Богун.

— Коли встигнете — перекопайте в кількох місцях доро-



гу... Зробіть, де треба, засіки. Тільки не з цього боку, а там, ближче до яру. А в яру... знаєш, пане Михайле, що в яру? Покопайте якнайглибші рови!...

Кричевський кивнув головою.

— А не здається тобі, пане Богдане, що передня чата зразу ж зміркує, в чім справа, і встигне їх попередити?

— А треба їх обдурити... Заманити якомсь, щоб трохи збочили і не вернулися... Тільки без галасу.

— Хай повстанці з косами викриють і поженуться за ними абощо, — завважив Богун.

— Чудово, чудово!... Тільки без галасу... Це ж буде майже над самим яром, по тім боці березняка. Їйбогу, чудово! Ну, то згода? Я вже послав по старшину. Ходімо до мене, — сказав Хмельницький.

## 2

Через годину Богун уже виїздив з табору на чолі своєї сотні.

Це були переважно бувалі, досвідчені запорожці, добре озброєні і здавна знайомі з тією місцевістю, де передбачалося оточити поляків.

Запорізьким звичаєм у кожного коло кульбаки була приторочена лопата. Дехто замість мушкета мав при собі тугий лук татарський.

З обережності — щоб навіть у козацькому таборі не довідалися про справжню мету виправи — Богун наказав їхати спершу просто в той бік, де були шанці коронного війська.

Там, ще здалеку — ледве не за цілу милю — помітно було величезну, густу, аж чорну хмару збитої татарами куряви: то Тугай Бей показував полякам свою потугу, вдаючи, що наміряється йти на приступ.

Хоч орди було всього щось коло чотирьох тисяч, а здавалося, що з Тугай Беєм не менше, як кілька десятків, а то сто тисяч татарського війська.

Несамовиті безперестанні вигуки кількох тисяч ординців, іржання коней, рипіння возів, безладне бухання тулумбасів і грізне важке тупотіння незлічених копит вплинули навіть на запорожців:

— Ну й галасують же, бісові діти!...

— Як чорти на шабаші...

Богун наказав повертати праворуч. Од'їхавши щось із чверть милі, він зупинився на пригорбку і глянув назад. Далеко праворуч чорніли шанці поляків. Коло них, зовсім близько — менше, ніж на один постріл із лука — клуботалася хмара збитої татарами куряви, що вкривала все поле ген аж до узгір'я, на якому грізним довгавим півколом стояв табір Хмельницького.

Вечоріло...

— Рушай, — махнув рукою Богун, і запорожці, сторожко поглядаючи на всі боки — де степом, де ярком, а де й невеличким гайком — обережно і швидко помчали своїми татарськими кіньми до Крутого Байрака.

Смеркло.

— Ну, тепер уже чортового батька помітять ляхи, — буркнув товстий сивочубий запорожець, що біг з Богоуном поруч, — тут зараз яроч невеличкий буде, а там і Крутий Байрак.

Обережно спустилися в яроч. Тут було вже зовсім темно. Густа ліщина розрослася по схилах.

Вузькою стежкою ледве можна було проїхати. Довелось розтягнутися в довгу лінію.

Тихо, ледве чутно ступали коні. Богун їхав попереду. Раптом він став, як укопаний: і вершник, і кінь разом почули в гущавині якесь шарудіння.

Може то вуж прослизнув десь між кущами? Може то птах переляканий пурхнув?...

Шарудіння почулося ще раз. Сумніву не було: люди!...

— Хто йде? — запитав хтось із темряви.

— Свої, — стиха відповів Богун і віддихнув з полегшенням.

— Хто свої?...

— А ти підійди ближче, то й побачиш...

Невиразний гомін почувся в гущавині. Висока постать із самопалом у руках вилізла з куців і зупинилася перед Богоуном.

— Ого, та це ж козаки! — радісно скрикнув невідомий і спустив рушницю.

— Козаки... козаки... — стримано загуло в чагарниках, і з усіх боків почали з'являтися якісь постаті: хто з самопалом, хто з шаблею, а хто просто з важким дрючком чи з косою в руках.

— А ви хто такі будете? — строго запитав Богун.

— Ми з Корсуня... Спалили ляхи місто... Ну, ми й повтікали. Там он далі в печері жінки й діти...

— Ну, а сюди хіба не заходять ляхи?

— Ні, тут безпечно... Та навіть якби й піткнулась якась чота — ми тут їй з нашим Семеном такого дамо...

— З яким Семеном?

— Та з Семеном же, Приндяком: коваль тут один стеблівський... Стеблів теж спалено... Ну, так отой коваль тут усім порядок дає. Інших просто до козаків справляє, а ми ось тут, коло печери вартуємо.

— Ну, а тут у вас хто за отамана?

— Та я ж, — відповів той парубок, що перший вийшов назустріч, — теж Семен, тільки не Приндяк — Палієнко... А ви ж, пане козаچه, від самого Хмельницького чи що?...

— Як бачиш... А чи не можна б з тим вашим ковалем погомоніти?

— А чого ж не можна? Почекайте коло печери: хлопець миттю за ним збігає...

— Гарзд.

Печера була під двома трисотлітніми дубами. Коло самого в'їстя розрослися горіхові кущі, трохи далі темніла криничка.

— Тут і ховаємося, — сказав Семен Палієнко, відхиляючи віти куща.

Богун увійшов.

У непевному світлі кількох каганців усюди вздовж стін печери помітно було втікачів із погорілого і розграбованого поляками Корсуня...

Ось якась жінка заколисує на руках дитину, далі дівчина журно схилилася над хворим, а онде столітний дід уместився на якомусь клунку і, не мимигаючи, дивиться на полум'я каганців.

— Добрий вечір, — привітався Богун.

— Добровечір, — несміливо відгукнулися голоси.  
— А що, Семен не приходив? — запитав Палієнко в діда.  
— Та онде він — хіба не бачиш? — кивнув дід у темний куток.

Семен Приндяк був такий огрядний та високий на зріст, що Богунові спершу здавалося, наче якась величезна грудомоха відділилася від чорної стіни і посунула на світло.

Приндяк був у широких полотняних штаних і в білій вишиваній сорочці. При боці теліпалася крива шабля. На руках у нього сиділа маленька дівчинка, певно дочка.

Велетень посадив її на долоню так, що вона опинилась немов у корзинці, і простягнув у темний куток:

— Ну, йди, йди до мами, — ласкаво промовив коваль, і Богунові здавалося дивним, що в такого велетня такий звичайний голос: більше пасувало б йому ревити туром...

— Бачте, аж куди загнали нас ляхи, — довірливо промовив коваль, — та й то ще добре... Дехто тиняється ще там на пожарищі. А багатьох і зовсім нема вже на світі: порубало кляте жовнірство... Спершу нічого, а як зайнявся був замок... Е, та що там казати... Сотні людей загинули, а вже про хати, про клуні, про добро, про комори — і казати нічого... Кузню мою з землею зрівняли. Ну, а що, пане козаче, можна надіятись — підкує Хмельницький ляхів?

— Треба, щоб підкував. Ходім ось на свіже повітря — поговоримо...

Богун ще раз оглянув півтемну печеру, нужденні бліді обличчя втікачів, їхні убогі клунки... Зупинився поглядом на дівчині, що сиділа над хворим. Обличчям вона нагадала йому Оксану.

Щось подібне до туги, до неясного передчуття ворухнулося в грудях.

Богун непомітно зідхнув і вийшов за Приндяком у яр.

Ватажок утікачів розповів багато цікавого. Насамперед — від корсунців, що прийшли сьогодні надвечір, було відомо про намір поляків почати відступ завтра вранці. Відступатимуть на Богуслав, можливо, що через Крутий Байрак.

У березняку, що коло Байрака, дуже зручно зробити засідку і знищити без зайвого галасу передню чату поляків.

В полі, коло березняка, ближче до Корсуня є горбок, порослий кущами. Тут можна залягти й стежити за рухом польського війська. Правда, за горбком можна сховатися не більше, ніж десятком вершникам, але зате, коли махнути з горбка шапкою — гасло буде помітне здалеку . . .

У березняка, коло Крутого Байрака Богун наказав покопати рови і поробити засіки.

Запорожці швидко взялися до цієї звичної для них роботи, але нізащо не встигли б зробити за ніч усього, що було потрібно, якби не Семен Приндяк: менше, ніж за годину він притягнув до роботи щось чи не сотню втікачів з Корсуня й Стеблева.

Робота кипіла.

Богун походжав од рову до рову, давав поради, міркував, який безлад почнеться в польському війську, коли воно наткнеться в лісі на ці перешкоди.

— Вийдуть з лісу в цілковитім безладді. А там же, у Байраці — ще рови . . . А Чорнота з гармат . . . А Кричевський з кіннотою збоку . . . Добре, їйбогу, добре . . . Тільки аби передню чату тут затримати і не випустити з неї живої душі.

— Слухай, Семене, — звернувся Богун до Приндяка, — чи не знайдеться в тебе чоловіка з п'ятнадцять, щоб заманити лядський загін у гущавину, кудись у бік від дороги?...

— А скільки, на думку пана сотника, буде ляхів? . . .

— Та певно теж скільки . . . А там хто зна . . .

— Спробуємо, — сказав Приндяк, — побалакаю з Палієнком.

— Заманять чи не заманять? — хвилювався Богун, — а що, як не заманять? Може б запорожців попереудягати повстанцями? . . .

Зорі поблідли і почали гаснути.

П'ятдесят запорожців залишилося в лісі з повстанцями. Решта з Богоном і Приндяком подалася до того горбка, з якого треба було стежити за рухом коронного війська.

Сонце вже піднялося над обрієм, коли Богун з Приндяком і десят'ю козаками заліг коло горбка.

Чотири десятки запорожців причаїлося в ярку щось за чверть милі вбік.

Звідси, коли Богун махне шапкою, три вершники повинні були бігти чимдуж до Хмельницького і сказати, що ляхи підходять до лісу. Три інших мали сповістити про це Кричевського та Чорноту.

На випадок, якщо ляхи викриють Богуну на горбку, запорожці з ярка мали поспішати на одсіч.

### 3

Від'їзд Богуну з козацького табору стурбував і дуже занепокоїв тільки одну людину: був це Забуський.

Сотник Семен Забуський не раз і не два бував у бувальцях. Чувано про нього і в Криму, і в Анатолії, і на Дону, коди він ходив кілька разів з такими, як сам, шукаючи пригод і здобичі.

Не поганий був з нього ватажок, та під старість усе більше й більше зростала його жадоба до грошей, до всяких коштовностей.

Казали, що не один скарб закопав уже Забуський в себе на хуторі і що не завжди по-лицарськи здобував він ці скарби. Не любили Забуського . . .

Може не так не любили за те, що жадібний був до золота, як за те, що в своїх хуторах зовсім по-панськи ставився до підсусідків то посполитих, водив компанію з ляхами і не те, щоб підлабузнювався, але в усякім разі був для них своя людина.

Як почалося повстання, Забуський був певний, що Хмельницького швидко розгромлять. Отож він хоч і примушений був на байдаку пристати до повстанців, але поведився так, щоб завжди мати можливість виправдатися перед поляками.

Він увесь час закликав до поміркованости, до вичікування, ба навіть до згоди з Потоцьким.

Коли Хмельницький під Жовтими Водами, щоб виграти час, почав трактувати з поляками, — Забуський завзято його підтримував.

Але на думці мав зовсім інше, ніж гетьман: він сподівався, що за кілька днів надійде коронне військо, і тоді Хмельницькому не врятуватися.

А до того часу треба було якось прислужитись полякам. У переговорах під Жовтими Водами польським послом був Чарнецький. Обережно, так, щоб ніхто не помітив, Забуський дав зрозуміти, що Чарнецький може рахувати на нього цілковито. Гусарський полковник дуже зрадив, але передчасно: Хмельницький увесь час затримував його і не пускав повертатись до польського табору.

А після розгрому Чарнецький опинився в полоні.

Забуський з великими труднощами тільки один раз знайшов спосіб залишитися з Чарнецьким сам-на-сам, і гусарський полковник на його запитання, що робити, встиг відповісти тільки двома словами:

— Забий Богуна...

Забуський не знав, не міг знати, що Богун — особистий ворог Чарнецького, але зовсім не здивувався: якраз Богун здавався йому найнебезпечнішим для поляків.

Завзятий, гарячий, улюбленець хлопства й козацької черні, вельми талановитий ватажок, — Богун уже під Жовтими Водами висловлював такі сміливі думки, що Хмельницький тільки пожекував:

— Жодних трактатів з ляхами!...

— Всіх посполитих повернути на козаків!...

— Загнати панів аж за Вислу!...

Забуський не вірив, щоб Хмельницький зважився переводити в життя таку програму. Але хто б заручився, що на місці Богдана через якийсь час не опиниться Іван Богун?

Отож залишилося тільки дивуватися, який спостережливий та передбачливий Стефан Чарнецький.

— Забий Богуна...

Це потрібно для поляків, це наказав поляк. Але чи не думав уже про те саме Забуський раніше? — Думав. Тільки не усвідомлював, але думав, бо мав усі підстави боятися Богуна і бажати йому смерті...

Чи знав Богун про зрадницький підступ Забуського на Барабашевому байдаку? Чи знав він, що саме Забуський виказав, що посол від Шемберга — не шляхтич Цибульський, а прихильник Хмельницького — Іван Богун?...

Певно не знав, але щодня міг здогадатися. Може навіть

уже й тепер е в нього підозра, бо чого ж це він так скося, з таким недовір'ям і навіть з ненавистю поглядає на Забуського? ... Невже тільки за поміркованість, за нахил до трактування з поляками? ...

Так чи інакше, а треба цьому покласти край... Заподіяти смерть Богунові... Та чи знайшлася б у всьому війську козацькому така зрадицька рука? Багато було тут гультаїв-розбишак, багато було таких, що грабували з Забуським на Дону московських купців, бамато було таких, що без милосердя різали дітей і жінок під час наскоків на городи кримські... Але нікому з них Забуський не насмілювався б навіть натякнути про замах на Богуна.

Проте один такий був... Пристав до Забуського на Дону і служив йому вірно, мов пес.

— Гей, Сенько, хочеш заробити двадцять червоних? — спитав Забуський у рудого присадкуватого козака з більмом на лівому оці.

Сенько недовірливо хитнув головою:

— Ой, лі? ...

— Богуна знаєш?

— Ента таво, гарячево? Знаєм...

— Треба його пришити...

Сенько боязко озирнувся на всі боки. Потім нервово поколунав у носі:

— Как би не таво... Боязно что то...

— Чого?

— Нічаво, — зідхнув Сенько... І раптом рішуче хитнув головою, — двадцять, гаваріш? ... Ну... авось охулки на руку не положім...

— Тільки гляди, щоб ні одна душа... В першому ж бою...

Сенько московським звичаєм уклонився низенько і, зрозумівши, що на цей раз розмову скінчено, вийшов з намету.

Забуський віддихнув з полегшенням.

— Ну, поможи, Боже. Коли пощастить Сенькові, коли Чарнецький скаже про це Потоцькому, — відкриються не абиякі можливості... Так чи інакше — повстання Хмельницького придушуть. Більші чи менші будуть козацькі права — однаково: Забуський своє матиме. Ляхи не забудуть...



Спершу якась нагорода, може й нобілітація, потім — може навіть полковництво, а разом з ним і ціле староство . . . Потім . . . Е, про що там гадати ! . . . Якби тільки пощастило виконати наказ Чарнецького до того, як повстанців приборкають остаточно . . .

#### 4

У вівторок 2 -го травня ще тільки-тільки починало сіріти, а військо коронне вже вирушило на Богуслав. Відступали табором: його цілу ніч споряджав найдосвідченіший в обозництві ротмістр пан Бегановський.

Він наказав покинути всі найважчі вози і взяти тільки легкі, придатні до таборування. Кожній хоругві в сто коней дозволено було взяти з собою не більше, ніж двадцять п'ять возів, хоругви в шістдесят коней брали тільки по вісімнадцять возів, а в п'ятдесят — не більше, як по п'ятнадцять.

Це значно полегшувало відступ.

Зі сп'ятих між собою возів утворено довжезний чотирикутник широчиною всього лише у вісім возів. Щоб зміцнити цю рухому фортецю вози поставлено в два ряди.

На чолі чотирикутника йшло вісім гармат під генералом артилерії Денгофом. Перед гарматами — відділ піхоти, ззаду — драгуни. Стільки ж гармат, під такою ж заслоною, мали захищати середину табору; така сама заслона була й для тилу.

Коні містилися в середині табору. По боках маршувала піхота.

Тилом командував гетьман польний Мартин Каліновський, авангардом — Потоцький.

Каліновський був верхи, Потоцький — у кареті: через хворість чи через те, що своїм звичаєм добре хильнув перед виправою.

Разом — всередині і зовні — було в таборі понад десять тисяч людей, тільки ж коней, ледве не стільки ж возів, повозів з гарматами і амуніцією і коляс панських з двірським добром і коштовностями.

Рух цього велетенського ланцюга був дуже тяжкий і повільний.

Але першу милю, по рівному табір посувався в певнім

порядку. Богун, стежачи за ним із своєї криївки, з горбка тільки похитував головою:

— Ач, бісові діти — йдуть непогано... А яка самовпевненість! Навіть хоругви на звіди не вислали...

Справді, навіть коло самого лісу від табору не відділився жодний загін.

Виходило, що Богун турбувався даремно: поляки схаменуться тільки тоді, як Чорнота привітає їх з гармат.

— Якби тільки скоріше посувався табір до лісу... Якби тільки Хмельницький не вдарив на тил передчасно. Ох, як вони лізуть!...

Табір посувався вперед, здавалося, все з меншою й меншою швидкістю...

Сонце пекло нестерпно.

В таборі жодного галасу. Тільки вози незліченні риплять, тільки земля гуде під копитами, тільки глухо, нечітко — далеко ще — лунає команда.

— Але що це?... — Неначе вітер пробіг табором, наче на хвилину зірвалась і зразу ж ущухла якась замішанина... Авангард уже підходить до лісу...

— А що це за вигуки, що це за курява там, позад польського табору?...

Богун напружує зір і бачить, як із темної хмари пилу вириваються окремі вершники, цілі загони...

— Та це ж татари!...

Хмара стріл летить до польського табору... А ось і мушкети заговорили. Ляхи відповідають з гармат. Татарва чимдуж тікає назад. Натомість іде в атаку козацька кіннота. Але й вона насаїдає якось боязко...

Табір суне до лісу швидше. Безладдя нема. радіють, що легко відбили першу атаку.

Богунові видно все, мов на долоні. Ось уже перші шерехи піхоти в лісі.

Богун махнув шапкою: хоч Хмельницького повідомляти, виходить, уже й не треба, та хто ж про це міг знати? Хай принаймні Кричевський з Чорнотою будуть наготові.

А в тилу ляхів таки щось не гаразд: частіше й частіше спалахує мушкетна стрілянина, ось і гармати ревноли знов...

Але за пилом і димом не видно нічого. Ясне одно: Хмельницький і Тугай Бей насідають як слід. А половина табору вже в лісі. А в другій уже помітне якесь безладдя.

Ось уже й зовсім, здається, близько до тих, що атакують. Тільки не можна, не можна ще на коня, в бій: хай заглибляться в ліс іще далі...

— Гур-р! Гур-р! Гур-р!... — б'ють рівномірно далекі гармати.

— Гур-р! Гур-р! Гур-р!...

— Невже над Крутим Байраком? Невже Чорнота почав?... Скільки пройшло часу?

— Гур-р! Гур-р! Гур-р!...

Богун на мить заплющує очі: уявляє, як сунеться крутим схилом голова польського табору, як летять у безладді вниз передні вози, як з переляку напірають з лісу задні, як б'є Чорнота з гармат і тих, і других і як налітає збоку кіннота Кричевського.

— Але що це? — З лісу, з куряви табору виривається і летить просто на Богуна, на горбок рівним полем якась кіннота...

— Помітили?... Тікають від козаків і татар?... Тікати?... Причайтись?...

Кіннота вже на один постріл з лука. Біжать безладно. Багато їх. Кілька сот...

— Щось наче кричать? Що?

— На погибель ляхам! — Несамовито кричить Приндяк і зривається на рівні ноги.

— На погибель ляхам! — чує Богун вигуки кіннотників.

— Це наші, це русини — драгуни Потоцького! — радісно скрикують запорожці і підкидають шапки вгору...

— Слава!...

— Слава! — всі, як один, відповідають драгуни. — На погибель ляхам!...

Богун одну мить не вірить своїм очам.

— Так, цього треба було чекати: це ж не ляхи, це ж такі самі русини-драгуни, як ті, що перейшли на козацький бік під Жовтими Водами... У Потоцького залишалось їх щось півтори тисячі...

Ще мить — і Богун уже на коні.

— Братове! чуєте, як лупить Чорнота? Вперед же, вперед!  
На погибель панам!...

І ось уже летить він на чолі драгунів і бачить перед собою тільки розірваний ланцюг польських возів, тільки безладну, перелякану на смерть юрбу жовнірів...

На мить промайнула перед очима товста мідна гармата, перекинута догори... Ось уже б'ють в обличчя березові віти, хтось падає перед конем і, знявши вгору руки, кричить:

— Літбсці!...

Ось подібний до велетня Семен Приндяк, що біжить поруч з Богуновим конем, чогось падає, підхоплюється і знову біжить, і не відстає...

А дерева, наче живі, пролітають перед очима, а гармати Чорноти бухають і бухають все ближче і ближче, рівномірно і неблаганно:

— Гур-р! Гур-р! Гур-р!...

А там попереду, де кипить бій — наче якісь велетні-ковалі зрідка гатять гігантськими молотами по лункому залізу.

І раптом якась прогалина.

— Ой, скільки трупу! Скільки трупу... козацького й лядського!... А одне розкішний ридван зачепивсь між пеньками. Четверо коней скажено рвуть посторонки і не можуть рушити з місця...

— Та це ж сам Потоцький! несамовито реве Приндяк, надбігаючи з другого боку...

— Хапай! — хрипко кричить Богун і плигає на землю...

Але хапати не треба: сивий старий гетьман Потоцький напівлежить у ридвані п'яний і з жахом дивиться на Богуна помутнілими вицвілими очима.

Приндяк підбігає до нього перший, але раптом, глянувши на Богуна, перелякано скрикує:

— Як? Як? Свого?!

Богун хоче глянути, на кого це так закричав Приндяк, але в ту ж мить чиясь шабля з надзвичайною силою б'є його по голові.

Богун падає... Присадкуватий рудуватий козак тікає в кущі...

Приндяк — за ним...

Ще не чуване занепокоєння панувало в лубенському замку після вістки про Жовті Води.

Щодня з найдальших кутків Лубенщини надходили вісті про «шемрання» та хвилювання серед хлопства й міщанства. Пани й підпанки покидали свої насиджені гнізда й гніздечка, пакували все найкоштовніше і чимдуж поспішали до Лубень.

Тут зустрічали їх гостинно, але казали, що для такого постраху немає жодних підстав і що коли не гетьман то князь Ярема з своїм шестигисячним військом швидко придушить ребелію.

Проте ніхто покищо не зважувався вертатися додому, тим більше, що де-не-де по селах спалахували вже бунти, по дорогах усе частіше з'являлися загони покозаченого поспільства, а деякі з панських маєтків пограбовано й спалено.

Князь Ярема щодня розсилав у всі кінці своїх володінь численні карні загони, наказував розстрілювати і вішати без жалю всіх підозрілих, але дедалі переконувався, що повстання не приборкати жодними карами, якщо Хмельницького не розгромлять.

Настрій князеві псувався все більше, і він казав одверто, що великий і польний гетьмани — боягузи й нездари і що Хмельницького давно б уже було вбито на палю, якби булаву коронну держав хтось інший, а не старий Потоцький.

Прибічники князя підхоплювали ці його слова і, не соромлячися, заявляли, що кращого гетьмана, ніж князь Ярема, й бажати не можна, що король мусить негайно ж виправити свою помилку і віддати булаву гетьманську Яремі...

— Я їм покажу, я їм покажу, — стискував кулаки князь, — я приєднаюся до війська гетьманів, але не вони, а я розгромлю ребелію... Хай король знає, кого слід було призначити на гетьмана...

Князь був певний, що на лівому боці Дніпра хлопство не насмілиться підняти скількинебудь значного бунту, а скоріше втікатиме на правий берег до Хмельницького.

Отже відрядив князь до гетьмана служебника свого, пана Богуслава Машкевича, з запитанням, де має ставитися з

усім своїм військом, а полкам і загонам наказав стягувати до Лубень. Звідси, залишивши в замку про всяк випадок велику залогоу, спішним маршем подався з п'ятитисячним військом на Переяслав.

Тут застав він кілька незначних повстанських загонів, розпорошив їх, наказав повбивати на палі всіх полонених і хотів перейти через Дніпро, щоб з'єднатися на тому боці з коронним військом.

Але повстанці встигли своєчасно попалити порони, а відряджені вниз і вгору понад Дніпром Яреміні відділи переконалися, що порони познищувано всюди.

Призначена князем переправа на правий бік проти Ржищева не відбулася.

Невеличкий загін, якому пощастило дістатися на той бік маленьким човном, повернувся з страшною звісткою про цілковитий розгром гетьманців під Корсунем.

Ярема не вірив своїм ушам. Він чекав усього: і недоречних розпоряджень від Потоцького й Калиновського, і дрібних їхніх поразок, і навіть відступу... Але страшний розгром усього війська, полон обох гетьманів, блискавичне поширення бунту на всю Україну, — все це якось не вміщалося в Яреміній голові.

Вісті про величезну потугу татарську, про бунти на правому й на лівому березі, чутки, що Хмельницький відрядив на Ярему Кривоноса з десятьма тисячами, падали князеві, мов сніг на голову.

Під загрозою кари на горло заборонив він поширювати серед війська чутку про корсунську поразку і, збентежений докраю можливістю бути відрізанним від усього світу, наказав відступати до Лубень.

В цей саме час патер і Сиворакша вкупі з загonom драгунії привезли Оксану до лубенського замку.

Дорогою від Черкас драгуни кілька разів примушені були відбиватися від повстанців, кружляти, переховуватися в ярах і лісах.

Отож прибули до Лубень стомлені, знасилені, з чималими втратами, вже після битви під Корсунем.

Звістка про їхній приїзд і про те, що повстанці гналися

за ними і певно збираються обложити замок, розлетілася з блискавичною швидкістю.

Перелякане панство, що знайшло в замку гостинний притулок, вже не надіялося на міцні мури лубенські і головно нарікало на Ярему за те, що він у такий страшний час наважився вивести ледве не все своє військо.

Найбільші страхополохи навіть вдалися до княгині Гризельди з проханням, щоб вона листовно повідомила Ярему про скрутний стан і просила його повернутися.

Гризельда зрозуміла це як образу: вона була глибоко переконана, що князь у військових справах помилятися не може.

Розгнівана, викликала княгиня драгунського ротмістра, що повернувся з Черкас, і почала йому дорікати за поширення чуток, що бентежить панство.

Ротмістр, виправдуючися, заявив, що ні він, ні його люди в цьому не винні, а що, можливо, розповідають усім зайве той шляхтич із патером, що привезли з Черкас родичку Чарнецького.

— Родичку? Яку родичку? — здивувалась княгиня, і негарне лице її знову спалахнуло гнівом, — це мені подобається: приїхала під мій дах і навіть не з'явилася до мене!

Гризельда звеліла негайно ж покликати «родичку пана Чарнецького» до себе...

Через те, що до замку з'їхалося ледве чи не все панство з Лубенщини, патер і Сиворакша не змогли знайти для себе й Оксани цілком придатного приміщення.

Патер казав усім, що з ними родичка пана Чарнецького, але намагався не показувати Оксани нікому. Він намірявся вдатися до когось із отців-езуїтів за протекцією, але не встиг ще цього зробити, коли Оксану несподівано викликали до княгині.

Збентежений патер пішов з Оксаною, але не насмілювався ввійти за нею до покоїв Гризельди, і дівчина несподівано опинилася віч-на-віч із княгинею.

Та була здивована: сподівалася побачити шляхетну панну, а натомість їй привели якусь покоївку чи то просту жлопку.

Оксана з плачем упала до ніг княгині.

— Встань! — наказала Гризельда своїм трохи затовстим для жінки голосом, — хто тебе сюди привіз?

— Не знаю... Вони вхопили мене гвалтом... Кудись везли...

— Хто вхопив? Що ти плетеш?

— Я була в Підгірцях... за покоївку... Вхопили якісь козаки... Потім ці... Вирятуйте мене, спасіть: до смерти Бога молитиму...

— Слухай, — розгнівалася Гризельда, — ти певно хочеш мене морочити? Кажі всю правду, інакше...

— Саму тільки правду... Як на сповіді, — ридала Оксана.

Несподівано для самої себе вона вирішила розповісти княгині про все, окрім свого кохання з Богуном: «невже ж вона не жінка, невже ж нема в неї й краплини жалю, невже ж не змілосердиться і віддасть мене тим посіпакам Чарнецького?» — спалахували в Оксани думки.

Гризельда, здавалося, почала розуміти:

— Ти, кажеш, була в Підгірцях за покоївку? У сестри моєї Барбари? Ти що ж, Конецьпольських хлопка?

— Ні, козачка... Ще старий гетьман узяв... Вони вхопили мене гвалтом, — казали, що везуть у Черкаси до пана Чарнецького...

— А що ти робила в Підгірцях?

— Вишивала... Гаптувала...

— Чекай, чекай... Я щось чула від Конецьпольської... Ну, та це все одно... Кажеш, хотіли тебе скривдити? Під моїм дахом?... Не бійся: я цього не дозволю. Слухай: коли ти справді так добре гаптуєш, як я чула — беру тебе за покоївку, аж поки не порозуміюся з Конецьпольським...

Оксана, не тямлячи себе від радості, на мить забула навіть, що Гризельда така сама, як і всі пани, а бачила перед собою лише жінку, що рятує її від страшною, здавалося, неминучою смерті. Ридаючи, дякувала вона княгині і навіть поцілувала край її сукні.

— Но, но, годі! — казала немов би трохи зворушена Гризельда, — одведіть її, куди слід... А з тими... гвалтівниками... я поговорю...

Княгиня вважала себе за вмістище всіх чеснот. Вона



суворо стежила за моральністю не тільки своїх пань служебних і покоївок, а навіть усіх, кому доводилося якийсь час перебувати в замку. Отож на випадок з Оксаною дивилася вона, як на виконання свого морального обов'язку, а до того сподівалася мати з Оксани не абияку користь: від сестри своєї, що була за молодим Конецьпольським, Гризельда давно чула про якусь славетну гаптувальницю в Підгірцях і навіть бачила деякі з її робіт.

— Коли це та сама — чудово, — міркувала Гризельда, — а коли ні, все ж таки сестра Барбара буде мені вдячна.

Княгися вже хотіла була викликати до себе Сиворацшу й патера для пояснень, коли раптом увійшла пані служебна і повідомила, що князь Ярема повернувся до замку.

Стомлений, злий, гарячково виблискуючи очима, ввійшов князь до покоїв Гризельди і залишився там кілька годин.

Цікаві, всюдисущі слуги на цей раз так і не довідалися про зміст їхньої розмови.

Але того ж дня до Гризельди й до князя викликано найвірніших слуг і наказано їм пакувати найкоштовніші речі. Другого дня почали пакувати меблі, картини, деякі статуї, а також вина, меди, вовну в рунах, віск, сало, масло, збіжжя і все, що тільки було ціннішого в великому замковому господарстві:

Князь Ярема вирішив відступати.

Він намірявся йти аж на Чернігів, бо тільки в такий спосіб можна було тепер дістатися до Польщі: Хмельницький, думав він, навряд чи зможе швидко перекинути на Лівобережжя скількинебудь значні сили; повстанців же, маючи шість тисяч війська, Ярема міг не боятися.

А проте він почував себе, мов хижий звір у пастці.

Лубенщина — ціле королівство, в якому князь був ні від кого незалежним господарем, Лубенщина, з її лісами, пасіками, поташевими будами, рибними ловами, бобровими гонами, майданами до здобування салітри, винницями, пивницями, корчмами, шинками, Лубенщина з десятками тисяч підданих, що працею їх щороку збільшувалися незліченні скарби Вишневецьких, — ця «укохана» князем Лубенщина, немов би з наказу якогось злого чарівника, за якийсь тиж-

день з «золотого дна», з невичерпної скарбниці перетворилася на страшну, небезпечну пастку, на країну «дикого збунтованого гультайства»...

О, князь Ярема знав добре, що це тільки тимчасово!...

О, він певний був, що повернеться сюди на чолі переможного коронного війська, палями й шибеницями, вогнем і мечем знищить і вирве з корінням хлопську сваволю.

Але тепер... Тепер доводиться кидати замок напризволяще і відступати, не гаявши часу, поки ще можна вивезти «тяжари»...

Була вже ніч, коли Ярема, докраю стомлений блуканням по своїх розкішних покоях, вирішив узятися до роботи...

Він одімкнув чималу срібноковану скриню і почав переглядати коштовності й папери: найцінніше він хотів перекласти до меншої скриньки, а непотрібні папери спалити.

Світло десятків товстих свічок у срібних важких канделябрах коливалося, і з ним хилиталися в покої фантастичні тіні.

Схудлий за кілька днів, знервований, стомлений князь то низько нахилився до скрині своє жовте помертвіле обличчя, то раптом випростовувався і блимав своїми страшними банькуватими очима.

Він здавався потворним чарівником, що зловісно перебирає якесь чаклунське зілля.

Але не князь чаклував, а ті речі звичайні, до яких він торкався руками, діяли чари над його чорною і збентеженою душею.

Ось договір Яреми з негоціантом львівським Боїмом на продаж поташу і на доставу його коштом Яреми до Хвастова, ось іще договори, листи, привілеї... Здається, звичайні папери, а кожний з них викликає в душі князя цілу бурю безладних образів: то встануть перед ним довгі валки возів з поташем, салітрою, медом, то промайнуть, мов живі, яскраві постаті гданських, шлезьких і навіть паризьких купців, з якими Ярема мав справи, то, нарешті, чітко зачорніють обриси тепер уже певно пограбованих і спалених винниць.

— А це що таке? — півголосом промовив Ярема і раптом здригнувся всім тілом.

Він хотів був одкинути від себе той грубий аркуш, що так погано на нього вплинув, але натомість розгорнув і почав читати:

«Ясновельможний милостивий княже, пане мій милостивий... Прошу уніжене, аби тая цедула моя могла бути од вашої княжої милости милостиво без образи душевної прочитана й уважена: з повинности абовем моєї пастирської тоє писати мушу»...

— Знайомі, звичайні, багато разів перечитувані слова... Дурний, божевільний піп!...

«Продкове вашої княжої милости — святої пам'яті родитель і родителька — з покоління були віри грецької чому ж ваша княжая милость тільки ти один от них міл би бути вилученим?»

— Ха-ха... Чому?... Чому не схотів залишитися схизматом, бути однакової віри з бидлом?... Ха-ха... Чому не віддав маєтків своїх попам і хлѡпам?... Ха-ха!...

«Єстлі теж для великого богачества, — і то єсть в руках Божиїх... А ми просимо Господа Бога... аби вашу княжую милость од своєї старожитньої релігії не допустив одступовати. Хоть же мовлять маложичливі адверзари наші, же то грецькая хлопська єсть віра»...

— Дурний божевільний, піп! — скрикнув Ярема і хотів розівати лист, але не витримав і дочитав до кінця:

«Вашої князьської милости, пана мойого милостивого унижоний слуга і богомольца — Ісаія Копинський, митрополит Київський рукою власною»...

Ярема порвав лист на дрібні шматки, кинув на підлогу і підійшов до вікна.

Князеві було душно, і він звичним рухом одхилив шибу.

Ніч була тепла, темна. Десь далеко охопила край неба червона заграва.

## 6

Як тільки Оксана опинилася в приміщенні Гризельдиних покоївок, дівчата оточили її, розпитуючи, звідки вона і чого плаче.

Оксана й сама не знала, чого плакала: аджеж становище її було тепер куди краще, ніж усього кілька годин тому. Тепер уже не страшні їй були ні Сиворакша, ні патер, ні навіть сам Чарнецький...

А проте сльози котилися й котилися їй з очей.

Це не були ті сльози, якими вона плакала, впадши до ніг княгині Гризельди, це не були і сльози розпачу: Сама того не помічаючи, Оксана плакала над усім своїм безщасним, безрадісним життям.

Що з того, що на мить посміхнулося їй кохання і розцвіла в серці надія на щастя? Що з того, що вирвалася вона на кілька тижнів з неволі панської? Аджеж після цього знов довелось впасти ще в гіршу неволю до посіпак потвори Чарнецького...

А тепер, коли Чарнецький вже не страшний, чи не повернулася вона до такої самої неволі, як у Підгірцях? Чи не починається для неї тате саме, як і там, безрадісне, сіре життя панської невірливиці-покоївки?

— Не плач, сестро, — почувала Оксана тихий дівочий голос, — Не плач, сестро...

— Господи... Що це? Я сплю? — стрепенулась Оксана: голос був рідний, знайомий...

— Максим... Певно сестра Максимова, — радісним променем майнула думка.

Справді: дівчина, що схилилася над Оксаною, була дуже подібна до Максима — тільки тонкі губи стиснені були міцніше, тільки в очах світилася недівоча скорбота.

— Господи!... — скрикнула стиха Оксана і, ридаючи, обняла дівчину.

— Максим розповідав... Я знаю Максима, — шепотіла вона, цілуючи Олену.

Та теж плакала рясними, щасливими слізьми...

Уривками, між роботою розповіла Оксана Олені про Максима, про діда Панаса і навіть про Богуна.

Олена й собі переказала Оксані усе, що знала про хід повстання, про Хмельницького і про те, що не сьогодні-завтра Ярема з Гризельдою, з усім двором і військом покидають Лубні.

— А той, знаєш, Петро — товариш Максимів, — додала таємниче Олена, — вже з тиждень, як утік до повстанців . . .

Оксана не пам'ятала, чи розповідав їй щось Максим про Петра, але чомусь не сказала цього Олені і спитала:

— Сам?

— Ні: тепер вони щодня по кілька душ разом втікають.

— А що буде знами, коли пани виїдуть? . . .

— Не знаю. Нас певно княгиня з собою візьме . . .

— А може тут покине?

— Навряд: як побачила твое гаптування — аж очі їй загорілися . . . А до нас із Варкою вона дуже звикла . . .

Так воно й сталося: покидаючи Лубні, Вишневецькі взяли з собою не тільки всіх покоївок, а й двораків і багатьох підданих, що потрібні були в дорозі, як вантажники, погоничі, слуги тощо.

Щось на третій день після того, як княгиня Гризельда взяла Оксану за покоївку, двір і військо Яреми залишали Лубні . . .

Після Служби Божої по костьолах і церквах, після співчутливих промов католицького й православного духовенства, після прощання з делегаціями від міщан лубенських — Ярема сів на коня і махнув рукою . . .

Рушили вперед хоругви драгунів, за ними армата, потім княгиня з фрауцимером і всім двором, потім сотні возів з тяжарами й панством, що покидало Лубенщину, потім піхота німецька, потім хоругви волоські, потім райтарія й гусарія.

Табір розтягнувся ледве не на чверть милі. Вже першого дня розлетілася поголоска, що повстанці взяли Лубні і що-хвилини можуть напасти на табір.

Жах охопив панство. Жінки почали плакати й лементувати.

Оксані гучно билосся серце:

— А що, як справді вдарять на табір повстанці? . . . Звичайно, проти всього війська Яреминого їм не вдержатися . . . Але частину табору завжди можуть відбити . . . І нас із нею.

Але ніч і наступний день минули досить спокійно: хоч повстанці в кількох місцях і налітали на табір, але зараз же тікали геть.

Тих, що діставалися до рук Яремим жовнірам, мордували жорстоко.

Князь наказував саджати їх на палі і розпинати на високих стовпах край дорги.

Чим далі за Березань — до Козельца Оксана все частіше бачила ці страшні стовпи й палі.

Деякі з закатованих ще не були мертві. Здригалися в страшних корчах, стогнали...

Одному сивоусому, певно запорожцеві, вже півтіла простромив гостряк палі, а він ще, видимо, не втратив притомности і довго дивився на табір своїми великими закривавленими страшними очима...

А над ним, у блакитному небі вже зловісно кружляла й кричала чорна галич.

Навіть ночами ввижались Оксані ці криваві дороговкази...

В Козельці її чекав іще більший жах:

Частина передньої драгунської чоти чомусь не встигла скінчити своєї кривавої роботи до проїзду княгині.

Отож на майдані, якраз перед церквою саме саджали на палю якогось повстанця.

Голий, одягнений тільки в свиту дядько, лежав горілиць на землі. Руки йому були зв'язані над головою. Між ногами видно було свіжо загострений довгий дубовий кіл, що другим тупим кінцем упирився в край свіжо викопаної ями.

Од голих дядькових ніг ішли дві поворозки до двох вершників, що стояли край шляху кроків за п'ять один від одного.

— Рушай! — крикнув ротмістр, і не встигла ще Оксана опам'ятатись, як вершники рушили з місця, поворозки здригнулися, дядькові ноги напружилися, тіло посунулося вперед, і дубовий гостряк устромився дядькові між ноги...

— А... А! — розлігся нелюдський крик.

Коні смикнули ще раз, хряснули кості, кілок разом з дядьком трохи підвівся над землею і посунувся в яму.

Оксана зойкнула і знепритомніла...

Коли вона розплющила очі, палю вже добре було закопано в землю, а на ній немов би сидів, осідаючи все нижче, страшний бородатий дядько.

— Мертвий? — пошепки запитав хтось із покоївск, коли вже виїздили з міста.

— Житиме ще днів два... — похмуро і немов би сердито відповів хтось із погоничів...

Після цього випадку Оксана тяжко захворіла. Цілими днями лежала вона на возі схудла, змарніла, байдужа, хвилинами непритомна.

Олена з Варкою не відходили від неї ні на хвилину. Вони вже не мріяли, що наскочать звідкісь повстанці і визволять їх од панів.

— Якби тільки Оксана видужала, Господи, якби тільки видужала! — молились вони.

Щось на дев'ятий день, вже за Черніговом, коло Любеча, вночі коли палали навколо підпалені повстанцями непроглядні дрімучі соснові ліси, Оксана несподівано відвелася на возі і спитала:

— Де я?...

— Зо мною, сестро, — відказала Олена.

— Ще й досі в панів?...

— Цить, сестро, почують...

— Добре, мовчатиму... Недовго вже їм панувати...

— А то — повстанці? — запитала Оксана перегодом, показуючи на безмежне море пожеж на півдні.

— Повстанці, — прошепотіла Олена.

— Так панам і треба...

7

На гасло козаччини, на вісті про цілковитий розгром коронного війська піднялась уся Україна.

На Лубенщині, Сіверщині, Чернігівщині, Київщині, Брацлавщині, — всюди з нечуваною досі силою вибухали повстання.

Народ, що ще вчора був жалюгідним рабом панів і магнатів, розігнув наболілу спину і в одну мить став страшним велетнем.

У своєму лютому гніві, в сліпому, непереможному, стихій-

ному пориві він не знав жалю й милосердя. Все панське, все, що нагадувало про гнітучу неволю — мало загинути. Не час було міркувати про винних і невинних: полум'я помсти нищило без жалю і панів, і магнатів, і їхніх офіціалістів, і орендарів, і молодих, і старих, і жінок, і дітей — все, що так чи інакше було пов'язане з панами-гнобителями.

І горіли в страшних пожежах панські мастки, замки, костьоли... Тисячами, десятками тисяч гинула під ножами повстанців польська і єврейська людність...

Навіть ті, кому пощастило уникнути неминучої смерти і дістатися до великих уфортифікованих міст, дуже недовго почували себе в небезпеці: розбурхані хвилі повстання все з більшою й більшою силою невпинно, невблаганно, непере-можно билися об мури й вали фортець.

І падали з гуркотом колись непідступні високі мури, і море крові й вогню заливало міські вулиці й площі, де ще так зовсім недавно текло спокійне життя.

А на місці будинків, башт, костьолів і мурів залишалися тільки чорні обгорілі, вкриті трупом руїни.

Хвилі повстання, хвилі вогню і крові котилися далі й далі.

За дуже короткий час повстанці взяли Немирів; Тульчин, Нестервар, Вінницю, Красне, Брацлав і, нарешті, Полонне й Бар.

Тільки один Кам'янець Подільський — найнепрístupніша польська фортеця — ще тримався.

Але й там уже чекали невблаганних ударів повстання, і там уже пошепки переказували страшні чутки про дику жорстокість хлопів, про нечувану лють і кровожадність їхніх ватажків.

Імена Харченка, Гайчури, Ганжі, Полуяна, Остапа Гоголя, Лисенка Вовгури, Шолудивого Буняка і багатьох інших були в усіх на устах.

Але найстрашніший од усіх цих ватажків, найлютіший і найгрізніший од них був один чоловік, про якого навіть згадати боялися: був то Максим Кривоніс — кривавий месник українського люду — страшний і жорстокий не менше, ніж та неволя панська, що викликала його до життя...

Протягом тільки одного місяця червня зросли Кривоно-



сові сили до нечуваних розмірів: щось понад вісімдесят тисяч озброєного люду скупчилося під його прапорами.

Були тут і козаки, і панські піддані, що покозачилися, і ремісники, що покидали свої варстати, і деякі з євреїв, що повихрищувалися, і навіть священики.

У всій цій ледве чи не стотисячній масі були може тільки початки дисципліни та організованости. І хоч усе частіше повторювано ім'я полковника Морозенка, що з простих селян утворив чудово організований п'ятитисячний корпус кінноти, але це була тільки крапля в морі.

Розбурхане, грізне — воно все вище підносило на своїх хвилях кривавого ватажка, і поруч з ім'ям Кривоноса блідло навіть ім'я самого Хмельницького.

А Хмельницький до того не виявляв, здавалося жодної активності . . .

Простоявши довгий час під Корсунем, він рушив поволі на Білу Церкву і там зупинився надовго . . .

З усіх кінців України збігалися до нього все нові й нові юрби народу, що повстав проти панів-гнобителів.

А Хмельницький навіть не радів з цього повсякденного збільшення свого війська: боявся, що не стане сил як слід організувати ці покозачені маси.

Були навіть випадки, коли він наказував новоприбулим повертатись додому . . .

В цей саме час пораненого під Корсунем Богуна привезли до Білої Церкви.

Приндяк майже не відходив від нього. Нерідко навідувався й Кричевський.

Хоч Богунові навіть підвестися було важко, він кілька й мріяв, як ближчими днями сяде знов на коня.

Він гостро цікавився всім, що відбувалося на Україні після битви під Корсунем, але Кричевський і Приндяк увесь час намагалися відмовчуватись: баба-ворожка, що лікувала Богуна, суворо заборонила його хвилювати.

Проте Богун таки довідався і про нечувано швидкий зріст повстання, і про Кривоносові перемоги, і про нерішучість Хмельницького.

Отож чим швидше одужував Богун, тим більше зростали його нервовість і занепокоєння.

Здавалося, чого б краще: польське військо розгромлене, король Владислав несподівано вмер, і на правому, і на лівому березі, здається, не залишилося жодного міста й замку, звідки б повстанці не повигонили панів. Чому ж Хмельницький не об'єднався ще й досі з Кривоносом? ... Чому зволікає? ... Чому не б'є в саме серце панську Річ Посполиту? ...

Богун не раз і не два звертався з цими запитаннями до Приндяка й Кричевського.

Приндяк наче б то погоджувався, що Хмельницькому не слід зволікати з наступом. Він навіть не раз повторював своє улюблене прислів'я: «коваль клепає, поки тепле», — але від довгих розмов, пам'ятаючи наказ баби-ворожки, утримувався.

Кричевський тільки махав рукою:

— Одужаєш — сам побачиш ...

Але одного разу старий полковник таки не втримався; увійшов у хату якийсь незадоволений, суворий, довго мовчав і раптом, немов розмовляючи з самим собою, промовив:

— А послів ще й досі немає ...

— Яких послів? — тихо, немов би байдуже спитав Богун.

— До сомйу ... Від усього війська козацького ...

— А хіба виряджали? ... Коли? ... З якими вимогами? ...

Ну, пане Михайле: не чекав я, щоб навіть про таку справу мені анічогісінько не сказати ...

— Сердитись нема чого: не можна було тебе турбувати ... Он і так ледве-ледве починаєш одужувати ...

— Ну, добре вже, добре ... Які вимоги? ...

— Власне, не вимоги, а лист до короля ...

— До мертвого? ...

Кричевський нетерпляче повів плечима:

— Так, гадали, зручніше ... Лист мені Зорка переписав достеменно ... також інструкцію ... для тебе ...

Кричевський поволі витягнув аркуші з кишені. Богун нетерпляче вхопив і почав читати:

«Найясніший, милостивий королю, пане наш милостивий і добродію. Віддаємо якуниженіше й покорніше вашій королівській милості вірність підданства нашого з покірними

услугами нашими лицарськими» . . . — Гм . . . це не важливо... Ага, ось: — «так, що і в турецькій неволі певно не терплять християни такої біди» . . . — гм . . . гм . . . Ні, знов не те . . . Ага: — «Коли Потоцький проти волі й наказу вашої королівської милости на наше життя з військом великим наступив, — прийшлося нам ужити до помочі Хана Кримського . . . Ну, а з допущу Божого при сухих дворах і сировим дісталосся . . . Тож унижено просимо, аби ваша королівська милість показав батьківське милосерде . . . та при давніх правах і вольностях нас заховати зволив . . . »

— Ху, аж упрів ! . . . Та тут нічого нема: просимо, просимо, а чого просимо? — все більш нервуючися, сказав Богун і почав попрявляти пов'язку на голові.

— Глянь інструкцію . . .

Богун знову почав читати:

— Що? Комісію? Знов? Заплатити затриманий жолд за п'ять літ ? . . . Що? «Так і тепер козаки просять, аби війська було дванадцять тисяч, а понад дванадцять тисяч . . . більше аніяк не приймати . . . » Та що, пан гетьман глузує чи що? Та це ж . . . І військо погодилося ? . . . Та це ж усі перемоги зводить нанівець ! . . . Погромили Шемберга, погромили, забрали в полон гетьманів. Повигонили все панство. А тепер ось на тобі — дванадцять тисяч ! . . .

— Та ти не хвилюйся так! — спробував заспокоїти Кричевський.

— Не хвилюйся . . . Та він тут з Виговським та Забуським такого накоїть . . . «Не хвилюйся» . . . А поспільство? виходить, знов під кормигу панську ? . . . Та я їх на чорній раді . . .

Пов'язка перешкоджала Богунові. Він зірвав її, кинув додолу і сів на ліжку. Перелякані Приндяк і Кричевський силоміць поклали його і знову перев'язали голову . . .

Богун спершу пручався, важко дихав, потім немов заспокоївся і гірко спитав:

— Ну, то що ж? Розпускатиме військо, відступить на звичайні місця ? . . .

— Вже відступив, — тихо сказав Кричевський . . .

Богун знову метнувся, хотів щось сказати, застогнав і тільки махнув рукою.

Дуже занепокоїли Богуна останні новини, що їх він почув од Кричевського . . .

Трактати з поляками, незрозуміла поміркованість Хмельницького, неприхильне, якщо не вороже, ставлення гетьмана до Кривоноса, а тим самим і до вимог поспільства взагалі, — все це були явні ознаки того, що так успішно почата боротьба зовсім не приведе до тих наслідків, яких Богун увесь час сподівався.

Йому й самому не зовсім були ясні ці сподівання; але те, до чого, видимо, йшов гетьман із старшиною, було Богунові настільки вороже, настільки огидне, що він твердо вирішив боротися з Хмельницьким і старшиною до кінця.

Як це станеться й до чого приведе ця боротьба, Богун собі ясно не уявляв.

— Тільки б одужати скоріше — там видно буде . . .

Але стати з постелі було ще не можна.

Отож доводилося тільки стежити уважно за подіями.

Кожного разу, коли приходив Кричевський, Богун примушував його розповідати про все якнайдокладніше.

— Де зараз Кривоніс? Що чутно з Польщі? Хто тепер має найбільший вплив на Хмельницького? Де тепер той чи інший з полковників?

Кричевський відповідав мляво: боявся пошкодити хворому.

Це привело до того, що Богун нарешті почав дивитися підозріло і на самого Кричевського: «певно й він такий, як Хмельницький . . . Хай би вже сказав щиро . . .»

Але одного разу ця підозра зникла в Богуна назавжди: якось розпитуючи про новини, він згадав про Корсунського полковника Мрозовицького.

— Не маш тож Мрозовицького, — якось урочисто і зворушено сказав Кричевський, — є Іван Морозенко.

Богун глянув на старого полковника здивовано.

— Не маш юж Мрозовицького: ще після битви під Корсунем подався на Поділля . . . З Кривоносом тепер . . . Ідуть на Ярему . . .

— На Ярему? — аж сів Богун, — та що ви мене тут мучите? Хіба Ярема вирвався з-за Дніпра?

Кричевський почав оповідати, намагаючись говорити спокійним тоном.

Але не встиг він сказати і кількох слів, як Богун схопився руками за голову і застогнав. Кричевський злякався:

— Ляж і лежи спокійно: інакше не почувеш від мене ні слова.

Богун ліг. Помітно було, що він стримувався з усієї сили. Але очі йому гарячково блищали. Шрам над переніссям налився кров'ю, широкі ніздрі тремтіли, руки шукали при боці шаблі, він — слухав і боявся повірити:

Ярема з шеститисячним військом перейшов Дніпро коло Брагіна, відпровадив двір з тяжарами до Варшави, а сам рушив на Мозир, переправився під Бабицею через Прип'ять і надзвичайно швидкими переходами — через Житомир, Котельню, Вчорайше — вдарив на Погребище. Це був дуже сміливий, зовсім неочікуваний для козаків марш.

Ярема йшов, побиваючи по дорозі розпорошені загони повстанців, руйнуючи й палячи села й містечка, вирізуючи до ноги і винних, і невинних. Полонених саджав на палі, вішав на придорожніх вербах, відтинав руки, рубав на шмаття, випікав огнем, просвердлював свердлами очі.

«Мордуйте, мордуйте їх округніше, — хай почувують хлопи, що це смерть», — казав Ярема, і там, де пройшло його військо, гинули навіть сліди життя людського.

Тільки палі та шибениці, тільки трупи на чорних руїнах, тільки зловісні зграї круків над спопелілими селами залишив за собою Ярема...

«І Хмельницький це допустив!... І Хмельницький не вдарив на того катюгу проклятого, не стер його з бличчя землі?... Ні, це щось неймовірне!» — думав Богун.

А Кричевський, насупившись і мимоволі хапаючись інколи за шаблю, оповідав далі.

— Та що ти мені все: «спалив, посадив на палі, вирізав до ноги»!... Знаю, сам знаю цього недолюдка!... Ти кажи, що козаки, що старшина й Хмельницький, — раптом скрикнув Богун.

— Хмельницький посилав полковника Гирю...

— Коли? Коли вже Ярема своє зробив? А ви — старшина — як ви мовчали? Як ви сміли мовчати?!

— На Ярему пішов Кривоніс, — замість відповіді промовив Кричевський.

— Та ти мені про Кривоноса казав уже... Ти про старшину і про Хмельницького кажи!... Чого він зволікав?... Чого дочекався такої ганьби? Певно, все з чарівницями своїми радився, — чорти б їх побрали, отих чарівниць!...

Кричевський мовчав.

І те, що він не виправдувався, не заперечував і навіть рухом якимсь не показав, що образився — чомусь твердо переконало Богуну, що старий полковник не заслуговує на його докори.

Богун одвернувся до стіни і довго лежав мовчки. Потім — як здавалося, цілком спокійно — спитав:

— А Мрозовицький теж з Кривоносом?

— Не маш юж Мрозовицького, — знов, як і вперше, урочисто сказав Кричевський, — є Іван Морозенко.

— І він увесь час із Кривоносом?

— Майже увесь час...

Знову помовчали.

— Оце я розумію... Оце так! — раптом скрикнув Богун, — оце по-козацьки: чого там довго марудитись?... Чим вичікувати отут з Хмельницьким — узяв і пішов до Кривоноса... З тим не сидітиме, склавши руки!... З тим погуляє... Кажеш — Іван Морозенко? Чудово!... Ні, як ви собі тут хочете: як тільки одужаю — того ж дня подамся до них!

— А гетьман?

— Гетьман?... — стиснув зуби Богун, — гетьман?... Хай собі тут з чарівницями бавиться та з Виговськими отими і Забуськими цілується... А коли вже на те пішло... Коли вже на те пішло, пане полковнику, — сьогодні він гетьман, а завтра оберемо собі іншого!... Чим, наприклад, Кривоніс гірший од нього?

— Ну, — махнув рукою Кричевський, — це ти вже трохи занадто... Такої голови, як у Богдана, ще певно ніколи не було над козаками!... Одужаєш — поговоримо докладніше... А тепер краще спи: бач — аж спітнів увесь. Та й мені іти треба...

Коли баба-ворожка дозволила Богунові ходити, він дуже повеселішав.

Він кепкував з Приндяка, що той так і не зловив зрадника, який рубонув його під Корсунем, він шуткував з бабою, з Кричевським, взагалі, поведився так, наче б то зовсім не турбувався ані про долю повстанця, ані про Оксану, від якої весь час не мав жодної звістки...

Приндяк і собі повеселішав і все допитувався в баби, коли вже хворому можна буде сідати на коня.

— Встигне ще, встигне, — ласкаво казала ворожка, — пограє ще й конем, і з ляхами потанцює як слід... Довго ще танцюватиме — чого ж поспішати?...

А події тим часом розвивалися з неймовірною швидкістю...

Коли Богун уперше вийшов до міста, в Білій Церкві тільки й розмов було, що про Кривоноса. Бої його з Вишневецьким під Махнівкою, відступ Яреми в глиб своїх маєностей — кудись аж на Вишневець і Збараж, відомості, що Хмельницький стягує полки з лівого берега на правий, а поруч з тим відсутність звісток із Варшави від козацьких послів, — все це вказувало, що знов заноситься на велику бурю.

— Але чого той Хмельницький вичікує? — нетерпляче запитував Богун у товаришів і не міг дочекатися хоч скількинебудь вичерпливої відповіді.

Одні казали, що Хмельницький чекає з Лівобережжя полковників Головацького та Прокопа Шумейка, другі — що з Тугай Беєм у нього щось негаразд, і страшно, щоб татари не вдарили на козаків з тилу, треті, нарешті, пошепки переказували, що Хмельницький таємно вже підписав угоду з соймом і скоро з'єднається з коронним військом, щоб погромити бунтівника Кривоноса, приборкати хлопів і за це залишитись гетьманом та побільшити козацький реєстр тисяч до двадцяти.

Хоч і дуже неймовірними здавалися Богунові такі чутки, але він не міг протиставити їм чогось певнішого... Навпаки, в глибині душі він почував, що й сам інколи чекав від гетьмана всього якнайкращого...

Отже, нерідко можна було почути від Богуна дуже гострі вислови про Хмельницького.

Невідомо, чи не почав би Богун підбурювати козаків проти нього, якби одного ранку не прийшла звістка, що гетьман знову вирушив проти поляків.

Днів через три Хмельницький був уже в Паволочі.

Подалися туди й Богун з Приндяком. Богун ще ледве сидів на коні і дуже стомився дорогою, але зараз же по приїзді подався до Паволоцького замку, де зупинився Хмельницький.

Гетьман саме збирався обідати. У великій високій залі стояв довгий стіл, накритий кількома вишиваними обрусами. На столі ще не було ніяких страв, тільки густо стояв срібний і золотий посуд — полумиски, тарілки, довгошії глечики, кухлі й великі чари. Круг столу — високі, пооббивані шкурою крісла.

— Зовсім, як у ляхів, — чомусь подумав Богун і почав шукати очима Хмельницького. Того ще не було в залі.

Щохвилини надходили полковники, осавули — старшина козацька.

Високий Чорнота про щось гаряче сперечався в Виговським. Трохи далі від них, коло вікна стояв Зорка і задумано дивився в зелений простір.

У другому кінці залі ціла група козацької старшини з реготом і вигуками обступила чорнявого худого полковника Матвія Гладкого.

Майже всі були вдягнені дуже пишно: на червоних, жовтогарячих, блакитних жупанах, на поясах і на зброї виблискувало золото. Тільки на одному Гладкому був звичайний, простий козацький жупан без прикрас.

— А, Богун! — крикнув хтось із юрби.

— Іване! Богуне!... Нарешті! почулося з усіх боків, і полковники всі до одного почали обніматись і цілуватись з Богуном.

Якийсь час він не міг опам'ятатися і тільки розкривав обійми, переходячи від одного з товаришів до другого.

Останній був генеральний писар Виговський. Поцілувавшись з ним, Богун подивився навкруги. З лівого боку по-



спішав Зорка, старанно витираючи рукавом губи. За Зоркою — кроків за п'ять — ішов Хмельницький.

Зорка був значно нижчий від Богуна, тим то йому довелося добре нагнутись.

Зорка обняв Богуна за шию обома руками, поцілував тричі, потім ще тричі, потім ще.

— Годі, пусти, — тепер моя черга! — крикнув йому Хмельницький над ухом.

Зорка, обтираючи рукавами губи й очі, одійшов убік.

Гетьман з Богуном обнялися.

— Час уже, давно час, — весело промовляв Хмельницький, — давно вже на тебе чекаємо. Без тебе якось і не танцювалося з ляхами...

Богун похмурнів:

— Мені треба з паном гетьманом поговорити...

— То по обіді й поговоримо, — ласкаво сказав Хмельницький.

— Ні, треба зараз.

Гетьман глянув допитливо і підозріло.

— Ну, зараз, то й зараз, коли ти вже такий швидкий.

Вони одійшли в куток до вікна.

— А добре ж таки він, собача душа, тебе похастував! — сказав гетьман, розглядаючи шрам у Богуна над правим ухом: жаль, не вдалося його, собачого сина, зловити. Розпитався б я в нього, що це за витівки!...

Богунові було ніяково: Хмельницький говорив щиро, цілувався і вітав теж щиро, мов брата, мов найближчого приятеля. А хіба ж вони можуть тепер приятелювати?...

— Ось що, пане гетьмане, — я люблю одверто, по щирості; був хворий, а то сказав би раніше...

Хмельницький здивовано підвів брови.

— Сказав би, що всі ваші залицяння до ляхів...

— Які залицяння? Що ти говориш?

— Як що? ... А послів до Варшави хто посилав? ... А про реєстр хто писав? ... А з воеводою Киселем хто листувався? ... А Ярему хто допустив? ... Це ж...

— Слухай! — гостро перебив його гетьман, — коли ти прийшов сюди лягав, то лайся вже голосніше — хай усі

чують... Коли ж ти бажаєш довідатись, як товариш, як полковник (Хмельницький підкреслив слово полковник), то розмовляймо спокійно.

— Я спокійний, — сказав Богун. — Я знаю, що ти не підтримав Кривоноса проти Яреми, знаю, що, трактуючи з ляхами, допоминаєшся прав тільки козакам, та й то не всім. Знаю, що ти зовсім забув про поспільство, про панських підданих... І я прийшов сказати тобі...

— Знаю, що ти прийшов сказати. Ще ти може й на думці не мав до мене йти, а я вже чув. «Гетьман — нездара й боягуз, гетьман тільки про себе і про старшину дбає». Чув, братіку!... Ти там, у Білій Церкві дзвонив, а мені аж у Чигирин той дзвін донесло... Не вірилося, а виходить — правда... Тільки занадто вже ти скорий, пане полковнику!...

Хмельницький на мить зупинився.

Богун хотів щось сказати, але зовсім для нього несподівано гетьман якось кумедно підморгнув лівим оком і, здавалося, зовсім не до речі посміхнувся хитро і трохи насмішкувато:

— Посли?... Послів відрядила рада... Реєстр? — теж не я сам його вигадав... Кривоніс? із Кривоносом Гиря, Демко, Морозенко: зв'язок увесь час держимо... Тректування з ляхами? Вичікування? — Хмельницький раптом підніс голос. — А відомо тобі, що в мене увесь час були зв'язані руки?... Пам'ятаєш Корсунь і Жовті Води?... Хто допоміг? — татари. А відомо тобі, що султан за цю допомогу грозився скарати Тугай Бея на горло? Що?... Не чув?... Приходь — почитаєш лист султанів... Думав — розбили військо коронне, то вже й по всьому?... А Річ Посполита зосталася? А посполите рушення?... А Москва?... А князівство литовське?... А якби Радзівіл ударив на Київ?... Що б ми тоді робили без хана, без татарської допомоги?...

Хмельницький хвилювався все більше. Обличчя йому почервоніло, зелені блискавки спалахували в очах.

Богун розумів тепер, що справи були куди складніші, ніж йому спершу здавалося. Але він почував, що Хмельницький чогось недоговорює, щось обминає і що все таки були в його діяльності кроки, яких не можна виправдати.

А гетьман схвильовано відсапнув, повів своїми широкими плечима і ще з більшим запалом казав далі:

— Знаю, що таким, як ти, моя обережність не до вподоби. Такі, як ти, тільки й знають — «вперед, на бій». — А що буде після того «вперед»? ... А хіба одно повстання козацьке ляхи приборкали? ... А хіба встоїмося ми — проти самої тільки Речі Посполитої — не кажу вже про інших? ...

— У мене тепер п'ятдесят тисяч та в Кривоноса, здається, стільки ж... А хіба це військо? Скажи мені, хіба це військо? ... З тебе непоганий вояка, — подивись на наші регулярні полки. Не кажу вже про посполитих, — подивись і скажи, чи багато з них здатних не до бою, не до битви одної, а до тривалої, довгої, довголітньої боротьби? ... Та ще з таким ворогом, як коронне військо? ... Що? ... Мовчиш? ... Не знаєш? ... А я знаю... І скажу тобі: добре, коли є десять тисяч... А Кривоніс і того не має. Кажуть — Морозенко утворив з посполитих добрий полк. Дай, Боже. Охоче вірю. А чи багато в нас таких Морозенків та Богунів? ... А ті, що є — хіба всі вони завжди безоглядно підуть за мною? ... А військо впорядкувати треба? ... А прохарчувати, напоїти треба? ... А гроші десь узяти на заплату татарам треба? ... А поспільству порядок дати треба? ... А з Литвою, з султаном, з Москвою порозумітися треба? ...

Богун мовчав. Хмельницький немов приголомшив його своїми запитаннями.

— Чекай, пане гетьмане... А все ж таки тепер ти на ляхів наступатимеш?...

— Тепер!... Прирівняв горбатого до стіни. Тепер Литва не втручатиметься, Москва теж. А головне — тепер хан кримський знову дасть поміч!

— Ти ж казав, що султан загрожує?...

— Нема вже того султана! ... Вже інший: не Ібрагім, а син його, Мохаммед... Та про це довго оповідати... Оговтаєшся тут трохи — побачиш сам. А зараз, глянь, уже й до столу час. Давно вже всі зібралися.

Справді, помітно було, що продовжувати розмову не зручно.

— Ну, хай якимось іншим разом, — сказав Богун, — тільки

з інструкцією послам я не погоджуся. Взагалі, на мою думку, вичікувати і трактувати не слід . . .

— Та ти ж . . . хотів щось сказати Хмельницький, але тільки махнув рукою. — Ходім обідати . . .

— Тільки знай, — раптом прошепотів гетьман — викручувався і вичікував, і ще вичікуватиму, поки прийдуть татари; а тоді буде видно.

Сідали за стіл не поспішаючи, поважно, але без певного порядку.

З правого боку Хмельницького сів Виговський поруч із Кричевським. З лівої руки гетьмана — Зорка, коло нього — Богун.

## 10

Обід у Хмельницького затягся до пізнього вечора. Багато їли, ще більше пили. Мало хто не був п'яний. Навіть у Богуну дуже шуміло в голові, коли він устав од столу.

Хмельницький, хоч випив чи не більше від кожного з гостей, все ж таки помітив, що Богун хоче йти, і не пустив його.

Отже тільки на ранок Богун вийшов із замку.

Перший, кого він побачив коло замкових воріт, був Семен Приндяк. Він був дуже схвильований.

— Отой рудий тут, у Паволочі, — були перші Приндякові слова. — Той, що хотів тебе зарубати під Корсунем.

— Та невже? . . . Ти бачив його? . . .

— Бачив. Тільки й він певно помітив мене і десь зник.

— А може тобі тільки здалося? . . .

— Хай мене святий грім уб'є, коли не він! — перехрестився Приндяк, — і присадкуватий такий, і більмо на оці. Я його добре запам'ятав . . . Увесь час до кожного придивлявся.

— Та як же він знов утік? . . .

— Хто-зна . . . Може він не тікав зовсім. . . Може він і не знав, що я на нього кліщі готую . . . А зник . . . Ех, і зашкварчав би він у нас на ковадлі! . . .

— Та як же він зник? . . .

— Юрба була дуже велика. Отой чолов'яга з малпами тут таке витівав . . .

— З малпами? Кременезний такий? ... А хлопець з ним був? ... Де вони зараз? ... Що? ... В корчмі? ... Біжи туди... Ні... Краще ходім удвох... Що? ... Хлопця, кажеш, не бачив? ...

Приндяк був дуже здивований: хазяїн малп зацікавив Богуна куди більше, ніж той невідомий, що його замах коштував Богунові так дорого.

Ще б пак: від хазяїна малп напевно можна було б довідатись і про Вінницю, і про Оксану... Може з ним навіть Максим, дід Панас? .. Може вони всього кілька день з Вінниці? ...

В корчмі хазяїна не було: виїхав ще вчора надвечір. Куди — невідомо.

— Жаль, жаль, — розмовляв сам з собою Богун, — а може хазяїн малп з ними й не бачився? .. Може Максим з дідом Панасом десь у загонах у Кривоноса? ... Напевно так. Може про Оксану нічого й не знають? ... Та й Вінницю ж іще зовсім недавно взято. Ні, неодмінно треба туди когось відрядити.

— Пане Іване, а, пане Іване, — смикнув його за рукав Приндяк. — Онде знов той рудий...

— Та що ти кажеш? ... Де? ...

— Та онде — з отими, що йдуть до замку...

Кроків за сто, ближче до замку йшов Забуський з кількома козаками.

Семен рвонувся за ними. Богун теж хотів був бігти, але раптом зупинився:

— Чекай: все одно не втече. Коли вчора був тут та ще й сьогодні не зник, то певно не дуже боїться, що впізнають.

Приндяк недовіриливо похитав головою:

— Я їм тоді загнув був гвіздка, та все ж таки краще б хапати зразу...

— Якого гвіздка? ...

— А такого... Всім казав, що він не рудий та присадкуватий, а чорний, високий... Думаю собі: як почнуть говорити про справжні прикмети — зразу кудись одскочить так, що не підкуєш уже ніколи... Краще вже я його сам шукатиму.

— Га-га-га! ... добре вигадав... Далекі добре!

— А чого б його не вхопити зараз?

— Ще рано: побачимо, чи нема в нього спільників: не сам же він таку витівку вигадав... Слідкуватимемо за ним увесь час, тоді видно буде. Ти залишайся тут, а я піду до замку. Якщо він вийде, додивись із ким, простеж, куди підуть... Та гляди щоб не помітили...

Перший, кого зустрів Богун у замку, був Зорка. Він ішов од Хмельницького з якимись паперами.

— О! про нього річ, а він настріч! — привітався Зорка.

— Як так?

— Та там знову Забуський з гетьманом про тебе говорять.

— Та я гаразд не дослухався... Чую тільки: Богун, Богун... А в чому річ — іди, сам довідайся...

Забуський і гетьман, побачивши Богуну, зразу припинили розмову. Забуський привітався з Богомуну і негайно ж вийшов.

Гетьман привітався похмуро, зовсім не так, як учора.

— Дивно, — подумав Богун. — Зорка казав — розмовляли про мене, а не встиг я увійти, як уже скінчили... І мені — ні слова. Дивно...

— Ну, що? Знову прийшов допитуватись? — якось неохоче сказав гетьман.

Богун, не відповідаючи, підійшов до вікна. Внизу в дворі він побачив Забуського з присадкуватим козаком.

— Що ти там роздивляєшся?...

— Нічого. А що ви тут про мене з Забуським розмовляли?...

— Про тебе?... А ти звідкіля знаєш?...

— Знаю... Тільки не все, — засміявся Богун.

І раптом лице його похмурніло. Йому майнула думка:

— Забуський напевне знає про замах: може навіть сам підслав отого присадкуватого... А може й гетьман знає?... Може й гетьман бажав мені смерті?...

Ні, це безглуздя...

— Ну, що ж ти знаєш? — спитав гетьман.

Богун мовчки і пильно дивився йому в вічі.

«Ні... це безглуздя... Але чому він не каже, про що розмовляли?...»

Хмельницький несподівано засміявся:

— Нічого ти, пане полковнику, не знаєш...

— Зроду ще не полковникував, — похмуро відказав Богун.

— То нічого. Тепер доведеться... Напевне тебе, а не кого іншого оберуть... Дуже вже підхожий для тебе полк — Подільський. Ну, що? згода?...

— Коли завтра вирушимо проти ляхів — згода.

— Ну, вже й завтра! Он Забуський увесь час радить поступатися та скоріше кінчати справу трактатами...

— А Виговський? — глузливо спитав Богун. — Ти без Забуського та без Виговського, бачу, й кроку ступити не можеш...

— А що ж? Таких, як ти, забияк слухати?...

— А хоч би й таких? ... Все ж таки не боягузів та підляшків...

— Ну, це вже занадто... Он і Кричевський лях...

— Е, Кричевський — то зовсім інша річ... А от Забуський

— Та чого ти до нього так причепився? ... Він же й не лях: козак з діда-прадіда і вояка добрий, і голову на плечах не абияку має...

— Що й говорити: хитрий старий лис! — несподівано для самого себе спалахнув Богун. — Тільки є й на лиса колиса... Голову дам у заставу, що він не про козацькі права дбає, а про скарби свої, про хутори та про достоинства лядські майбутні... Ач, як увесь час крутить: і під Жовтими Водами, і під Корсунем, і тепер... А на Дніпрі на байдаку — хіба це не його справа була? ... Напевне його...

— Яка справа?

— Та така, що коли б трохи спізналися були з повстанням, — полетів би я в Дніпро на годівлю риbam... Я ще тоді казав був, що на мене хтось із старшини виказав. А тепер...

— Що тепер? ... Ти про щось довідався? ...

Богун ухопився за голову.

Він сам не міг уявити, чому саме тільки тепер, під час розмови з Хмельницьким, він раптом твердо переконався, що Забуський виказав на нього Барабашеві... Може тому, що отой присадкуватий з Забуським? ... На байдаку — виказав. Під Корсунем хотів забити... Тут — щось нашіптє гетьма-

нові... Але як його викрити?... Як довести Хмельницькому?...

— Слухай, — сказав поважно гетьман, — коли маєш тільки підозру — мовчи до часу... Коли ж знаєш щось — кажи зразу... Тільки яка йому користь від замаху на тебе? Що, ти йому в борщ наплював чи що?...

Богун мовчав. Справді: доказів справжніх іще нема. Якби взяти того присадкуватого на тортури, може б і виказав... А коли ні?... Ні, треба покищо мовчати й стежити.

Гетьман з похмурим обличчям ходив по кімнаті — міркував: «щось є між Богуну і Забуським... здається, давніше не ворогували... А тепер... Що, пак, казав Забуський?... Що Богун підбурює проти мене козаків? Що в Білій Церкві поголоски всякі пускав?... З гетьманства скинути нахвалявся?... Можливо... Це дуже можливо... А Богун про це звідкись довідався і тепер зводить на Забуського наклеп?... Ні... це щось не так: Богун не такий... Розповісти йому зараз про все?... Запитати одверто?... Ні, ще не час... Але з Забуським треба обережніше. А з Богуну?... Невже правда, що він Кривоноса на гетьмаство провадить?...»

— На Забуського в мене велика підозра, — промовив Богун. — Доказів покищо мало... Але я їх зберу швидко... Буде й на лиса колиса! — додав він гостро і, не прощаючись, пішов геть.

## 11

Рано-вранці, ще сонце не сходило — ревнула в замку гармата, задзвонили дзвони в усіх церквах, довбиші вдарили в казани, весело почали вигравати сурми: Хмельницький рушив у похід.

Першою йшла кіннота під полковником київським Михайлом Кричевським. Щось понад п'ять тисяч комонника. Всі, як один, козаки, всі, як один, коні. Сині й червоні жупани, мов квіти. Мов мак червоний, довгі верхи на козацьких смушевих високих шапках. Грізні чорні списи без прапорців. Ліс непроглядний списів... А над ним прапори — наче крила червоних, малинових, блакитних птахів.

Попереду — Кричевський на гнідому коні. Струнко і



батьоро йде баский кінь. Струнко і батьоро сидить у сідлі сивоусий полковник. Пильно поглядає вперед — на залиті сонцем лани, на битий шлях.

Поруч із ним полковий хоружий з прапором, два осавули, писар, сурмач.

Трохи ззаду — на чолі першої сотні — сотник. За ним — живими рівними хвилями — козацькі лави.

За Київським полком — Подільський на чолі з Богуном, Чигиринський, Черкаський. Тут уже більше піхоти, але є й кінні сотні. Швидко й легко ступає піхота; рівномірно, ритмічно хитаються рури мушкетів, що висять у козаків за плечима.

Посередині артилерія — під обозним Чорнотою.

Перед арматою на білім коні сам гетьман з генеральною старшиною.

Хмельницького вбрання червоне, в руці булава горить золотом.

Над гетьманом — бунчук і велика хоругов малинова, на ній — сріблом гаптований архангел Михайло підняв меч угору.

Урочисто, поволі ступає кінь під Хмельницьким. Суворо і грізно дивиться гетьман уперед.

Гуде шлях під важкими гарматами, важко ступають сиві воли, глибоко вриваються в землю колеса гарматних возів, похитуються на передках гармаші.

А далі, за гарматами, за спижами, за гаківницями, за довгими колюбринами — знову козацькі лави, знов полки — Переяславський, Ніженський, Гадяцький, Чернігівський.

За ними — довгі вози таборові, чумацькі мажі з рибою та всяким харчем, чабани з товаром . . .

В ар'егарді — полк Брацлавський на чолі з Нечаєм.

Риплять вози, ремигають воли, іржуть коні, розмірено і важко б'ють об твердий шлях копита.

Глухо гуде земля, немов коливається разом з людьми, волами, кіньми, списками й стягами . . .

А вгорі ясно світить ранкове липнєве сонце. Високо-високо кружляють орли-чорнокрильці в прозорій блакиті.

Весело Богунові вигравати конем перед своїм полком.

Тільки вчора обрано його за полковника на полковій раді. Тільки вчора після бурхливих нарад Хмельницький, нарешті, погодився вирушити... А здається, що полковнику Богун уже багато, багато днів. Здається, не сьогодні, а вже давно, дуже давно почався цей похід; здається, що були вже бої й перемоги і що не загрожує вже козацтву чорна сила польського війська. Здається, що немає й не буде ворога якого б не пододало козацтво.

Інколи, наче хмарка весняна, промайне думка про Оксану, про нерішучість Хмельницького, про темні заміри Семена Забуського. Промайне і згасне.

«Що там гадати, що там тужити, коли весело басує кінь, коли грає по жилах молода кров, коли бадьоро і струнко йдуть незлічені козацькі ряди».

— Ех, заспівати б тепер! — каже Богун Приндякові, що їде поруч.

І відразу ж, наче відчувши Богунове бажання, виїжджають наперед сурмачі, бандуристи і довбиші.

Спершу стиха, потім усе голосніше рокоцуть струни бандур, б'ють литаври, грізно гудуть казани, і тисячі голосів підхоплюють пісню-марш.

Гей, не дивуйте, добрі люди,  
Що на Україні повстало, —  
Що за Дашевим, під Сорокою  
Множество ляхів пропало...

Від сотні до сотні, від полку до полку лунає пісня. І ось уже все військо з захватом підхопило її, і не чути вже рипіння возів, тупотіння волів і коней, і здається, що і придорожні верби, і широкі поля навколо співають і коливаються в такт пісні...

... Військо козацьке посувається дуже поволі. Хмельницький не поспішав.

Богун і Чорнота радили прискорити марш, об'єднатися з Кривоносом і вдарити на поляків, не чекаючи татарської допомоги.

Але переважна більшість погодилася з гетьманом: переходити до рішучих дій лише після того, як надійде орда.

В останніх днях липня Хмельницький став табором на Гончарисі — коло Янушполя, у верхоріччі Тетерева. Через кілька день рушив під Остропіль — над горішньою Случею, на-решті, тільки на початку серпня — став табір козацький під Маркушами, коло Хмельника на Скаржинським полі — щось коло п'яти миль на полудневий схід від Константинова.

Тут приєдналися до Хмельницького перші загони кривоносівців, а трохи пізніше підійшов з Поділля, з-під Кам'янця і сам Кривоніс.

Зустріч Хмельницького з Кривоносом перетворилася на свято цілого війська. Кілька день гуляли й пили козаки. Лунали по табору вигуки й веселі пісні, дим від багать устатавав до неба чорними хмарами...

Дисципліна почала помітно підупадати. Вже не завжди можна було відрізнити козаків від селян, від посполитих, що покозачилися. В загонах повстанців, що прийшли з Кривоносом, годі було дошукуватися якогось ладу. Вир безладної щоденної безперервної гулянки, здавалося, захопив усіх кривоносівців.

Не було сотні, не було загону, де б не грали музики, не танцювали, не бавилися стрільняннєм з луків, мушкетів і самопалів.

Витримана і дисциплінована кіннота полковника Морозенка була чи не єдиним винятком.

Так само розгулялась і більша частина тих, що прийшли з Хмельницьким.

Богун, що за час походу встиг дати своєму полкові добрий лад, тепер дуже боявся, що всю роботу доведеться починати наново.

І справді: тільки та частина полку, що складалася з старих запорожців та лейстровиків, трималася ще більш-менш пристойно. Тих же, що вписалися до полку з ремісників, міщан та панських підданих, удавалось покищо стримувати тільки дуже суворими карами.

— Ой, що вони витворяють, що вони витворяють, вражі сини! — не раз похитував головою Богун, помічаючи, як усе менше й менше людей його полку ставало щодня до військових вправ. — Ні, так далі не можна... Треба гнати в шийо

всіх гуляк і п'яниць. Треба підібрати такий полк, щоб сам Морозенко позаздрив!... І де вони поділися, ті старі товариші? Де Зайда, де Одноокий, де хазяїн малц, де дід Панас із Максимом?... Неодмінно треба їх розшукати...

Але серед табору, що розкинувся на кілька миль, розшукати навіть добре знайомого чоловіка було дуже важко.

Богун часто ходив і їздив табором — роздивлявся і розпитував.

Одні казали йому, що дід Панас десь у вовгурівців, другі — що в полковника Гоголя — зовсім у протилежному боці, інші нарешті, справляли до богунців.

— Чув про полковника Богуну? Це той, що в нього, як випив зайву чарчину — геть із полку к бісовій бабі...

— Он як? — удавано дивувався Богун, — а що ж той полковник, невже сам не п'є?

— Та де там... Сказав!... хиляє, кажуть, не згірше від самого гетьмана. Тільки козакам упиватися не дозволяє.

— Оце так... — непевно потакував Богун.

— Так?... На твою думку, це так?... Та ти певно сам із старшини! Бач — розумний знайшовся!... Старшина, виходить, хай п'є, а простому козакові не можна?...

Богун не сперечався і йшов далі.

Хвилинами спадало йому на думку просити Приндюка, щоб і він взяв участь у розшукуванні діда й Максима. Але Приндюк цілими днями, а нерідко й ночами пропадав десь коло намету Забуського. Присадкуватий то зникав на якийсь час, то знову з'являвся при Забуському. З усього видно було, що він виконував якісь таємні доручення. Але простежити, куди він зникає, Приндюкові весь час не щастило.

— Ні, хай уже Приндюк кінчає свою справу, — міркував Богун, — буду шукати сам.

Уже кілька днів пройшло після зустрічі Хмельницького з Кривоносом, а гулянка та пиятика в таборі не втихали.

— Та що вони — будуть пиячити, поки не прийдуть ляхи і не заберуть усіх голими руками? — казав Богун гетьманові.

— Нічого, хай погуляють. Ляхи ще далеко: Заславський з Конєцьпольським десь аж під Глинянами... А Вишневець-

кий сам ударити не наважиться . . . Хай погуляють; не бійся — за день-два, гляди, і переказяться.

І, справді, другого дня ніби тихим вітром війнуло: гуляли й пили куди менше, ніж учора . . .

По деяких сотнях навіть зовсім нечутно було галасу, а на таборових майданах, на пригорках, коло базарників та коло возів із харчем та крамом збиралися все більші юрби.

Богун ходив табором і дивувався: як швидко, як несподівано змінився настрій у війська . . .

— Справді — ніде так швидко не облітає людей якась звістка, як у таборі. Ніде так швидко не передається настрій, як тут, від загону до загону, від сотні до сотні. Мабуть, пожежа не охоплює так швидко солом'яних стріх, як тривожна або радісна звістка — військовий табір. Але що ж то за причина такої раптової зміни?

Богун скинув полковницький одяг, накинув на плечі звичайний козацький жупан, одійшов по змозі далі від розташування свого полку і почав блукати від юрби до юрби.

З уривків розмов, з окремих слів і вигуків можна було зміркувати, що табір дуже схвилюваний наступом поляків.

— Сиділи-сиділи та й досиділися: он уже військо коронне вирушило з-під Глинян . . .

— А багато того війська? . . .

— Дуже багато. Щось чи не сто тисяч . . .

— Овва — сказав! . . . Та де в панів набереться стільки?

— А от і набереться: саме тільки посполите рушення дасть чи не більше.

— А Ярема? А інші магнати? . . . А німців у них хіба мало? За панські гроші вся німота в найми піде.

— А за нас татари зате . . .

— Татари! . . . До байрамч татари нізащо не прийдуть . . .

— А ляхи теж не такі вже швидкі: рушення місяцями збирається . . .

— Та зібралося ж певно: рушили ж, кажуть з-під Глинян . . .

— А Ярема он за два дні, кажуть, у Константинові буде . . .

— Як? у Константинові? . . .

— Ну, тепер, хлопці, держись: це вам не жидів бити, не з панянками по костьолах пританцьовувати . . .

— Еге-ге! — подумав Богун, — з таким настроєм ось-ось і розбігатися почнуть...

У другій, ще більшій юрбі розмовляли про гетьмана:

— Що й казати — голова в нього не кізяком набита. Хоч коло обкрутить.

— Авжеж.

— Так то так... А ти помізкуй, кого він зараз обкручує? Мені певний чоловік говорив: є в гетьмана лист од сойму. Одержав ще аж на Гончарисі. Є в тому листі привілеї і для козаків, і для всього поспільства. Тільки от на гетьманстві сойм Хмельницького не затверджує...

— Та ну? А чого ж листа того по полках не читали?

— Чого? Буде тобі гетьман читати те, що йому не на користь...

Богун почав просуватися ближче, щоб добре розгледіти того, хто говорив.

Але розмова зразу ж увірвалася, натомість хтось почав вихваляти Хмельницького.

Богун пішов далі.

Всюди було те саме: оповідали про наступ польського війська, перебільшували небезпеку, казали, що Хмельницький давно б міг замиритися, відступивши до Чигирина: тоді, мовляв, сойм погодився б приборкати трохи панів і магнатів та побільшити козацький реєстр...

Ясно було, що хтось навмисне пускає ці поголоски, — і якщо тут не польська рука, то принаймні такі, як Забуський, напевно до цього причетні.

— Ні, таки треба кінчати з отим Забуським, — думав Богун, — треба вивести на чисту воду і його, і того присадкуватого... Ляхи таки справді, здається, вирушили в наступ. Чи довго тут до гріха?... У війську п'ятика, безладдя... Таки треба кінчати... Піти хіба до Кривоноса порадитись — чи що?

Але до Кривоносого намету Богун не дійшов: на широкім майдані, в просторому чотирикутнику з возів та наметів Брацлавського полку, просто перед собою він помітив велику юрбу, що все збільшувалася.

Було тут і показачене хлопство в різноманітній, нерідко панській одежі, і запорожці, і лейстровики, і дехто з полкової та сотенної старшини, і навіть високий огрядний священник з рудою кудлатою бородою в сірій, наче козацька свитка рясі.

Гомін, що стояв над юрбою, раптом перейшов у несамовитий галас, але що саме кричали — розібрати було не можна

— Отуди! — буркнув крізь зуби Богун, — це вже не дурниці якісь, це вже чи не на чорну раду заноситься...

І, придержуючи рукою шаблю, він підбігцем подався до юрби.

## 12

Галас стояв несвітський:

— Потоцького, Потоцького!...

— Калиновського!...

— Регіментарів!...

— Потоцького — собацюгу, коронного!...

— Та цитуйте ви, бісові діти!...

— Хай усе з самого початку...

— Потоцького, матері його сто чортів!...

— Потоцького!...

Раптом у середині юрби хтось тричі вдарив у бубон, і якийсь кремезний козак у червоному жупані з'явився над юрбою, піднявши вгору правицю на знак тиші.

Богун протиснувся ближче і побачив досить високий поміст, улаштований на швидку руч із кількох возів.

— Гей, молодці! — крикнув кремезний, і Богун відразу ж пізнав голос хазяїна малп. — Гей, молодці!...

Богун хотів був спершу гукнути його, але стримався, щоб не перешкоджати.

На помості з'явилося два хлопці в синіх жупанах.

— Підіть, приведіть мені гетьмана Потоцького! — звелів Кремезний.

— Великого? — запитав один із хлопців.

— Коронного? — запитав другий.

— І великого, і коронного... тільки нехай, п'янюга, закриє свого носа червоного!...

Хлопці в одну мить скочили вниз і підняли на поміст якусь маленьку кумедну постать.

— Га-га-га! О-го-го-го! Малпа!...

— Га-га-га! — зареготала юрба. — Дивись, як хвостом крутить...

Малпа в малиновому кунтуші, в бобровій гетьманській шапці з зеленим пером, справді, неймовірно швидко рухала хвостом.

— А ніс, ніс!... диви, який ніс! — аж душилися в юрбі од сміху.

На носі в малпи було причіплено чи прив'язано лушпайку з турецького перцю.

— А, справді, трохи нагадує Потоцького! — подумав Богун, придивляючись до малпиного вбрання.

— Здоров, Потоцький! — голосно закричав хазяїн малп.  
— Здоров, гетьмане, найясніший наш пане!...

— Мое вам найшановніше вітання! — відповів хтось за малпу писклявим старечим голосом.

Малпа низенько вклонилася.

— Ну, що?... Як ся маєш?...

Все хлопську горілку хиляєш?...

— Де вже там горілку, — часом води немає:

З голоду, пане козаче, вмираю.

— Що? З голоду?

Ото якби був розумний змолоду,

Якби хоч під старість порозумнішав, —

То ти б тепер не рюмсає, носа не вішав:

Була б тобі й од нас і від Хмельницького Богдана

Повага й пошана...

— Заберіть його, хлопці!

Малпа стояла, похнюпившись.

— Заберіть його, хлопці!...

— Та він не йде...

— Смикни за полу!... Штовхни його в гепу! — кричали з юрби.

— Що ж ти, пане гетьмане, — похитав головою Кремензний, — хочеш, щоб на ремінці повели?



Малпа зробила непевний рух.

— Ой, гляди! — Ти, я бачу, не дуже хоробрий!...

А козачий нагай добрий!...

Не підеш поволі —

Поведуть поневолі...

Заберіть його!...

Малпа закрила морду передніми лапами.

— Що, він плаче? — запитав Кремезний.

— Так, пане козаче, — відповіли хлопці в синіх жупанах.

— Ану послухаємо! — звернувся Кремезний до натовпу.

Запанувала тиша.

Малпа похитувалась, ніби заходячися плачем.

З-під помосту старечий голос проскиглив:

— Ой, якби це мої райтари!...

— Розбіглися твої райтари, як овечі отари! — гримнув Кремезний.

Малпа схопилася за голову.

— Ой, якби це мої гусари!...

— Під Жовтими, під Водами побили татари!...

— Ой, якби ж хоч улани, пани мої любі!...

— Лежать пани під Корсунем, вищірівши зуби!...

— Ой, де ж моє військо? ... Гетьман я чи не гетьман? ...

— Де твоє військо? ... — закричав на весь голос Кремезний. —

— А де козаки наші, що ти позамордовував? Де жінки, де діти? Де села, що ти попалив? У... собача душа!... Заберіть його... Заберіть, а то заб'ю, мов пса поганого!...

— Не вбивайте його, пане козаче! — почувся немов би дівочий голос.

Богун зразу ж пізнав, що то був Максим, і серце йому радісно стрепенулось...

— Що за користь убивати? — тягнув далі Максим. — Краще його, пане козаче, татарам віддати...

Малпа, вдаючи неймовірний жах, присіла і почала задкувати.

— Ге-ге-ге! — засміявся, Кремезний. — Що, злякався? На якого ж ти біса з преславним козацтвом воювавсь?

Ех, Потоцький, Потоцький! —  
Розум у тебе жіноцький...  
Не вмів ти, п'яного, гетьманувати —  
Доведеться тепер у Криму сирій кобиліни жувати...  
Заберіть його!...

— Ну, здається кінець, — подумав Богун.

Але після Потоцького Кремезний показував Калиновського на татарським аркані, потім — призначених соймом нових регіментарів: товстого, як великий мішок із сіном, Домініка Заславського, худого й високого, мов журавель, Остророга і маленького, вдягнутого п'ятилітнім хлопчиком Олександра Конєцьпольського.

Заславський увесь час позіхав і підкладав долоню під голову, наче мостився заснути. Остророг походжав журавлиним кроком і дерев'яним голосом вигукував: «Пáнус»... «гетьмáнус»... «барáнус»... «Пáнус»... «гетьмáнус»... «барáнус». Конєцьпольський — з хлоп'ячим «хвостиком» сорочечки ззаду — щось белькотав по-дитячому.

Юрба зустріла «регіментарів» несамовитим галасом, виттям і свистом.

— Бачите, який набрід збирається нас воювати? — запитав Кремезний, коли в натовпі стало тихше. — Знаєте, що сказав про них батько Богдан?...

І, не чекаючи відповіді, хазяїн малп підскаочив до «регіментарів».

— Перина! — штовхнув він кулаком у живіт Заславського.

— Латина! — голосно ляснув по потилиці Остророга.

— Дитина! — шльопнув хлопчика-Конєцьпольського і, зробивши все це з неймовірною швидкістю, раптом скрикнув страшним голосом:

— Геть менні з очей!...

— Геть, геть! — ревула, затюкала й завила юрба.

Намагаючися побачити, як виштовхували «перину» — Заславського, Богун раптом побачив зовсім близько від себе діда Панаса, до якого тількищо підійшов Максим.

Богун кинувся до них, і через кілька хвилин вони вже протиснулися крізь юрбу і опинилися самі.

— Ну, й попошукав був я вас! — говорив Богун, цілуючи то хлопця, то діда, то знов хлопця.

— А ми тільки сьогодні приїхали, — ніби прохаючи вибачити, відповів Максим.

— Та по правді сказати — не дуже то й поспішали тебе побачити, — додав дід Панас, і якась тривога почулася в його голосі.

— Он як? Чому ж? — стурбувався Богун.

— Та якось не хотілося хвилювати тебе поганою вісткою...

— Якою? Може щось у Вінниці трапилося? — скрикнув Богун, почувши, як тривога стискає йому серце.

Дід Панас похнюпив голову і безнадійно махнув рукою.

— Оксану викрадено...

— Викрадено? Коли? Хто? Чарнецький? Та кажіть же, кажіть скоріше! — заскреготав зубами Богун.

Дід розповів докладно.

— І на слід не можна було потрапити?

— Як у воду впала...

— Ми по всіх шляхах, по всіх кутках шукали, — сказав Максим. — Не допомоглося... Спізналися дуже...

— Чекай, чекай! — скрикнув Богун. Коли, кажете, її викрадено? Перед Великоднем? ... Ага... так... То, виходить, Чарнецький уже був під Жовтими Водами...

— А все таки... розпитати б його, падлюку, — несміливо порадив дід Панас, — він же, здається, в полоні?...

— Розпитаємо!... Шкуру здеремо, а допитаємося! — процідив кризь зуби Богун.

Вигляд його був страшний.

У вечірніх сутінках обличчя здавалося блідим, аж трохи зеленим. В очах блищала непогамована лють. Ніздрі широко роздimalися.

— Ну, не стояти ж тут цілу ніч, — раптом сказав він, здавалося, зовсім спокійним голосом, — ходім до намету...

Дід Панас і Максим несміливо рушили за Богунем.

Він ішов швидко, твердо і за всю дорогу до свого полку не промовив ні слова.

Мовчки ввійшли до полковницького намету, мовчки поклалися спати.

Максим дуже стомлений, відразу ж заснув.

Дід усе посмокував люльку.

Богун лежав нерухомо. Дихав рівно. Здавалося дідові — спить.

— Не спите, діду? — раптом почувся Богунів голос.

— Ні, не сплю... Усе про ту пригоду мізкуєш?

— Мізкую...

Дід зідхнув:

— Ну, що ж, на все Божа воля... Тільки не віриться мені якось, щоб ото ти так і не відшукав її... Не віриться...

Богун мовчав.

— Не знаю чого, а тільки не віриться, та й край! — переконано додав дід і голосно почав смоктати люльку.

— А ти про Тимка й слова в нас не спитав, — раптом додав він з докором.

— Про Тимка? А й справді, діду. Що він? ... Одужав? ... Дуже за Оксаною сумував? ...

— Ой, дуже! ... так сумував, бідолаха... Ну... та потім Максим його трохи розважав... А як узяли ми ото з Кривоносом Вінницю — тут він уже й зовсім повеселішав... Тільки все питає: «чи скоро татко приїде?» «Скоро, кажу; ось тільки ляхів геть аж за Вислу повигонить». «І маму визволить?» — «І маму, кажу, визволить, і самопал тобі неодмінно привезе справжній...»

— Т-так... — тихо зідхнув Богун. — Треба буде якось до Вінниці заскочити.

— Авжеж, — підтакнув дід, радіючи, що нарешті таки примушує Богуну не думати про нещастя з Оксаною. — Таки слід. Ой, що там Тимко з хлопцями у садку повигадував! Там у них і фортеця з гарматами, і табір козацький... Цілими днями воюють...

— Це добре, — сказав Богун, але помітно було, що думки його десь далеко.

— Добре то добре, — жваво підхопив дід, — але ось біда: захопилися хлоп'ята війною так, що не на жарт до війська збираються. Одного разу дід Андрій їх аж за Бугом спіймав.

Ой, скільки плачу було: «Пусти нас до Кривоноса» — та й край.

— Ану, почекайте, діду. Здається, йде хтось, — несподівано перепинив Богун.

— А ти що, чекаєш кого?

— Та тут козак один зо мною... коваль стеблівський... Пішов зранку, а ще й досі нема...

— А ти що, доручив йому щось, чи як?

— Та є там одна справа... Ну, а хлопці ж що? До Кривоноса, кажеш, тікати? Просто не віриться, щоб Тимко таке вигадав, — ще ж зовсім мале хлоп'я...

— Ого, мале! Такий заводіяка, що страх!... Ти слухайно, що далі було: ледве-ледве не повісив був твій синаш хлопця Війтенкового.

— Та що ви кажете?...

— Якби не баба Ївга — пропало б хлоп'я, як стій... Воювалися ото, воювалися, — ну й захопив Тимко того хлопця Війтенкового в полон... А в них там усе гетьмани, полковники. «Ну, каже Тимко, зловили ми, каже, самого гетьмана. Треба, каже, його на палю вбити». Шукали-шукали піджожі палі в саду: нема. Тимко тоді до хлоп'ят: «На палю, каже, посадимо колись іншим разом, а зараз повісимо, каже, на отій вербі та й край...» Якби не баба Ївга...

— О, йде! — зірвався Богун на рівні ноги.

— Хто йде?

— Та той же — коваль, Приндяк.

Дід прислухався.

— Їймо, не чую, а в мене ж вухо — ти знаєш яке. А... справді, справді... Ну, й добре ж ти чуєш, Іване!...

— Диви... як ведмідь суне. А в його ж, діду, легка хода. Несе щось, чи що?

Богун, невідомо чому хвилюючись, викресав огню, запалив свічку.

В цю мить увійшов Приндяк з великим мішком за плечима. Дід не міг не виявити свого здивування.

— Ну й козарлюга ж... Я ще такого зроду не бачив...

Справді, при свічці, в півтемряві Приндяк здавався ще вищим, ще огряднішим, ніж звичайно.

Великий мішок на плечах ще більше доповнював це враження.

Приндяк легко й обережно спустив мішок на долівку.

— Спіймав, пане полковнику. Розв'язати? — Приндяк з недовір'ям глянув на діда Панаса.

— Розв'язуй: тут свої люди...

В мішку щось заворушилось і приглушено застогнало.

— Ось він, собача голова! — промовив Приндяк, розв'язуючи мішок. — Ех, якби оце так просто в мішку та на ковадло, та молотом!... Ну, ти, вилазь, чого став?

— Але той, що був у мішку, ніяк не міг стати на ноги.

— Що, засидівся? — ухопив його Приндяк за каворот. — Пізнали? — звернувся він до Богуна. — Той сам. Ну, стій, руде стерво!...

— Хто ти такий? Як звати? ... — шорстко спитав Богун.

Рудий закутив головою.

— Вийми з рота ганчірку, Семене.

Приндяк почав виймати ганчірку.

— Тільки гляди: писнеш — тут тобі й смерть...

Рудий облизав порепані губи, потер більмове око і сказав:

— Казак Сенька.

— Звідки родом? ...

— Воронежськіє.

— Давно при Забуському? ...

— Летось било три года.

— Це ти мене вдарив під Корсунем? ...

— Упасі Боже!... Да я...

— Може б сковороду розпекти, пане полковнику? — діловито спитав Приндяк.

— Гаразд. Ану лишень, роззувайся, — з погрозою наказав Богун.

— Ето зачем? ...

— Роззувайся, побачиш тоді... Допоможи йому трохи, Семене. А ви, діду, тим часом сковороду.

Сенько почав роззуватися.

— А що то в нього, Семене, з халяви випало?

— Ніж.

— А більше там нічого в чоботях не було?

- Здається, нічого . . .
- А де ти його спіймав ? . . .
- Та, здається, вже з чверть милі відійшов був від табору.
- Куди йшов? . . .
- Сенько мовчав.
- Тебе питають, куди йшов? . . .
- Так . . . просто . . . пройтітєся . . .
- А листа з тобою ніякого не було? . . .
- Ліста? Нет, не било . . .
- Ану, дай сюди чоботи.

Коли Богун узяв чоботи і почав їх уважно роздивлятися, Сенько помітно зблід.

— Нехай мене святий грім уб'є: там щось заховане! — скрикнув Приндяк, помітивши Сенькову блідість.

Богун мовчки почав одрізувати ножем підошву.

— Ага, ось! — скрикнув він раптом і підніс до свічки жовтий клаптик.

На ньому було написано польською мовою:

«До ясновельможного пана Олександра на Конець-полю Конецьпольського.

Посилаю до тебе, милостивий мій пане, певного чоловіка. Можеш йому вірити, як мені самому. Найнижчий підніжок твоєї милости — який, сам знаєш».

## 14

Страшні поразки під Жовтими Водами та Корсунем, неждана смерть короля Владислава IV, бунти, що охопили лютою пожежею воєводства Чернігівське, Київське, Брацлавське, Руське, — всі ці події глибоко вжахнули панську Річ Посполиту.

Серед загального неспокою і розгублености зібрався сойм конвокаційний, що, згідно з конституцією, повинен був розв'язати питання щодо майбутніх виборів короля та щодо заходів, які б забезпечували спокій та безпеку держави.

Цілком зрозуміло, що козацьке повстання і «ребелія хлопська» непокоїла панів найбільше.

Але нерішучість Хмельницького, велика поміркованість його вимог, заяви, що він не має нічого спільного з хлопами

та їхніми ватажками, нарешті, цілком певні відомості, що татари залишили військо козацьке і повертаються до Криму — в значній мірі заспокоїло панство.

Не абияке значення мав також звіт воеводи брацлавського, православного сенатора Адама Киселя, який, доповідаючи про доручені йому урядом трактати з Хмельницьким, запевнив, що гетьман козацький ладен задовольнитися порівняно незначними поступками на користь козацьких прав.

Отже виявилось, що козаки нібито зовсім не такі вже й страшні.

Ухвалено було якнайскоріше дійти з козаками згоди, виславши до них комісію на чолі з Киселем.

Більшість сойму була тої думки, що Хмельницький не тільки припинить війну з Річчю Посполитою, а навіть виступить з козаками проти збунтованих хлопів.

Не поділяли цієї думки тільки ті з магнатів та панів, що їхні маєтності охоплено було повстанням.

Вони рішуче вимагали ухвалити загальний шляхетський похід і вдарити на хлопів і козаків з якнайбільшими силами.

Під впливом цієї військової партії, а головне з огляду на все тривожніші вісті з районів повстання, сойм, на випадок невдачі переговорів, ухвалив готуватись до війни.

Замість гетьманів, що після Корсуня були в татарській неволі, призначено трьох регіментарів: Заславського, Остроґа та Олександра Конецьпольського.

Уже після погрому коронних військ королівська ґвардія одержала від сенату наказ рушити на Україну. Тепер за ухвалою сойму регіментарі повинні були стягати війська, що їх наймала шляхта окремих повітів.

Крім того, і Остроґ, і Конецьпольський, а головне Заславський своїм коштом зібрали не абиякі сили.

Всього польського війська рахували щось понад сорок тисяч, не беручи на увагу легко озброєних слуг, яких було чи не вдвоє більше.

Але все це військо було розкидане малоощо не по всій Польщі, і зібрати його до купи було важко: шляхта своїм звичаєм з'їздилася дуже поволі.

Отож, хоч мобілізація почалася в червні, а день зборів



призначено було на святого Бартоломея (27 серпня), — багато повітових полків ще не встигло прибути на призначене місце.

До того ж чимало панів зі своїми хоругвами хотіли мати за начальника Ярему Вишневецького, а не призначених соймом регіментарів.

Отож тягнули вони не під Глиняни, куди закликали регіментарі, а до Яреми під Чолганський Камінь — на полудневі допливи річки Горині, щось за чотири милі на північний захід від Константинова.

Тим часом Хмельницький, не припиняючи дипломатичного листування з Адамом Киселем, поволі посувався вперед і в останніх днях серпня був уже під Константиновом.

Наближалися рішучі події.

Регіментарі все з більшою й більшою нетерпливістю чекали в обозі під Глинянами останніх повітових полків, а також вістей з козацького табору.

Справу з шпигунством серед козаків доручено було Конецьпольському, що мав серед козацької старшини приятелів і на декого з них покладав великі надії...

В цей саме час, одного прозорого осіннього дня по львівській дорозі наближалися до Глинян дід Панас і Максим під чималим конвоєм кінноти.

Уже другий день, як їх захопили поляки, вважаючи за шпигунів.

Дід Панас непоганою польською мовою з'ясував, що він справді козак, що їде з таємним дорученням до самого Конецьпольського, що хлопця взяв з собою, щоб зручніше було вийти з козацького табору, що, нарешті, він згодний скоріше вмерти, ніж розповісти комусь про свою справу до коронного хорунжого.

Жовніри попервах не дуже зважали на ці заяви і досить таки швидко причепили були на придорожній вербі для хлопця й діда дві гойдалки, на яких, гадали вони, найзручніше гойдатися, затягнувши зашморгом шию.

Тільки цілком випадкова згадка діда Панаса, що він, крім доручення до Конецьпольського, має також і лист до нього. — трохи вплинула на жовнірів.

Вони прочитали лист, не зважаючи на рішучі заперечення діда Панаса, і з великим жалем почали одчіплювати гойдалки.

Настрій досить швидко змінився. Доводилось одвезти пошланців до Конецьпольського.

Дід Панас вимагав, щоб це зроблено було якнайшвидше.

Максим, дуже задоволений з цієї нової пригоди (хоч у глибині душі дуже боявся за її щасливий кінець), тримався по-козацькому. Він зручно вмотився на возі і з великою цікавістю роздивлявся на все, що доводилося зустрічати в дорозі.

А зустрічалось справді багато цікавого.

Щоразу доводилося переганяти відділи польського війська і обози, що надходили до Глинян.

Шляхта йшла в похід з нечуваною досі врочистістю і пишнотою.

Довгою, майже безперервною валкою тягнулися карети, пурпурові ридвани, великі скарбові вози, повні дорогих шат, срібла, золота, порцелянового і кришталевого посуду, дорогих вин і медів, прянощів, цукерок і всього, що надумався взяти з собою той чи інший з панів.

У групах препишного панства Максим помічав і срібні шоломи, і панцери, і золоті з діамантовими китицями пояси, і срібноткані дорогі оксамити. На одязі, на зброї, на кінській зброї і на едwabних попонах — усюди золото, срібло, коштовне каміння... Навіть підкови в деяких коней були посріблені.

Максимові і раніше доводилося бачити Ярему та інших магнатів: що й казати, сліпучо-пишне було те панство. Але тоді хлопець навіть уявити б собі не зміг того багатства й пишноти, що якоюсь казковою панорамою проходили тепер перед його очима.

— Ой, скільки панства! скільки панства! — ледве чутно шепотів Максим дідові, а той тільки хмурих густі сиві брови.

Але й він не витримав, коли почали попадатися по дорозі гусарські хоругви.

— Диви, — потихеньку штовхнув він Максима, — оце так так!...

Гусари їхали по чотири в ряд. Поверх мідяних, а подекуди навіть срібних панцерів накинута були леопардові, рисячі, ведмежі або вовчі шкури, що зацібалися пазурями на грудях.

Деякі з вершників мали закинута за плечі, перев'язані навхрест дорогоцінні червоні, рожеві й блакитні шарфи. На блискучих шоломах віяли різнобарвні великі пера. У багатьох до спин було причеплено яструбові крила. На повишіваних з позолоченими облуками кульбаках з лівого боку висіли палаші, а з правого — довгі вузькі шпади з важкими держаками. До лівої руки вище ліктя прив'язані були ремінцями довжезні важкі списи з рожевими прапорцями на гостряках. Довгі пістолі на гаптованих сріблом і золотом поясах доповнювали озброєння.

Але щонайбільше вразило Максима, то це коні:

Могутні, наче вилиті з чорно-жовтої міді, вони ступали гордо й велично, вигинаючи свої довгі чудові шиї, ритмічно похитуючи химерно оздобленими в пера головами, виблискуючи металевими наколінниками і граючи сталевими м'язами під старанно випещеною шкурою.

Хоругви проходили за хоругвами, валки за валками, і здавалося — не буде їм кінця-краю.

Тепер тільки Максим зрозумів, яку могутню силу являли собою поляки. Може не так на нього вплинула численність та озброєння війська, як та пиха, урочистість, і самовпевненість, що її помітно було в кожному військовому відділі, в кожному воякові зокрема:

— Розгонимо хлопів самими канчуками! . . .

— Не помагай, Боже, ні нам, ні хлопам, а тільки дивися, як ми будемо бити цю наволоч! — Такі і подібні до них вигукки були зовсім не дивовижу.

Дід Панас тільки хмурився, а Максимові ставало все трижніше.

— А що, як справді не наспіє татарська поміч, і козаків розгромлять? . . .

Помітивши, як посмутнів хлопець, дід Панас знов, як і раніше вже багато разів, почав міркувати: «І нащо було брати хлопця з собою? . . . Може б сам без нього якось викрутився? . . . А не викрутився б — раз мати народила . . . Принай-

мні не було б гріха на душі . . . А тепер. А воно ж іще зелене, дурне: «Ні вже, я з вами, діду . . . А як же я, діду, без вас? . . . » Ну, що йому було казати? . . . Ввесь час удвох — і під Лубнями, і у Вінниці, і потім у Кривоноса . . . Звик, мов до рідного. Ні, правду казав Богун: «не беріть». А проте й не взяти було негаразд: хлопець жвавий, меткий, спостережливий і мови лядської добре знає. Краще, ніж хто інший, може стати в пригоді . . .

А потім і міркувати було гаразд ніколи. Як признався ото Сенько, як порадилися тої ж ночі з гетьманом — зразу ж треба було й вирушати. Тільки негаразд ото вони зробили, що вирішили деякий час не чіпати Забуського: а що, як, боронь Боже, пронюхає та втече? А що, як другого посланця до ляхів вирядить? Ой, негаразд зробили. Далєбі негаразд . . . Забуський, мовляв, не один. Треба викрити всі його фіглі . . . А що там викривати, коли вже все ясно? . . . На палю б його, собачого сина, та й край . . .

«Ні, все ж таки Забуський од них ніяк не вислизне. Якби тільки другого посланця не вирядив . . . Ну, та „казала Настя — як удасться”. Якби тільки скоріше Глиняни».

Але в Глинянах Конєцьпольського вже не було: регіментарі вирушили під Константинів на з'єднання з Вишневецьким.

---

І в Глинянах, і по дорозі під Константинів, куди негайно ж повезли діда з Максимом, тільки й розмов було, що про незгоду Яреми з регіментарями.

Один із жовнірів, що дуже любив побалакати і не гребував навіть таким співбесідником, як дід Панас, розповів йому якось про початок цієї ворожнечі між князями:

«З давніх-давен вони вороги особисті. А все за кобету — за старшу канцлерянку Замойську Гризельду.

«Ой, що то за слічна панна була! . . . Силу-силенну мала вона женихів — щонайкращих, щонайуродзоніших у всій Польщі. Та не було з них нікого над князя Ярему та над князя Домініка. І той старожитної крові, і той. І той чи не найперший магнат у Польщі, і той.

«Заславський — спадкоємець імені і фортуни славетних

Острозьких, а Вишневецький — нащадок великих князів литовських та господарів волоських.

«Ну, кого тут вибрати панні Замойській? Крутила вона якийсь час голову їм обом, а тоді таки переміг Ярема. Та як переміг! Завзявся ото Заславський вплинути на молоду панну через її покоївку. Ну, звичайно, сипав червоними, не жаліючи . . . От раз і каже панні Замойській улюблена її покоївка: «Для Бога, каже, і що, каже, пані знайшла такого доброго в тому Вишневецькому? Він такий чорний . . . » «Не бійся, Зосю, не бійся, — відповіла їй канцлерянка, — він мене не почорнить . . . »

Жовнір скінчив і вичікував, що скаже дід.

Той глибокодумно похитав головою:

— О, то розумна відповідь . . .

— А про вінчання князя Яреми чув коли пан козак? — захоплено перебив жовнір.

— Ні, не доводилося, — сказав дід і подумав. — хай собі варнякає, так може потроху й випитаю про щось корисне.

— Ой, що ж то за вінчання було! захлинаючись почав жовнір. — Далібуг, і сам круль найясніший такого не справив би. Двісті п'ятдесят тисяч злотих, кажуть, витратив князь на це свято . . . Вінчався він — може пан козак чув у Львові . . . Ще заздалегідь з'їхалося туди найславетніше панство: Замойські, Чорторийські, Збараські, Воронецькі, Потоцькі . . . Навіть сам гетьман великий Станіслав Конецьпольський. Аж до самого Грудка виїхав князь Ярема назустріч своїй нареченій . . . Кінь його — в перлах і самоцвітах . . . Почет з ним — у едвабах, саєтах, адамашках, соболях, оксамитах . . . А наречена з матір'ю і сестрою — аж сказати страшно: в кареті з щирого золота!... Як підїхали до міської брами, як ударили на мурах з гармат, як заграда музика! . . . Е, та що там казати! . . . — раптом незадоволено увірвав жовнір, помітивши, що дід Панас почав куняти. — Тільки шляхетна душа може це уявити.

## 15

До польського табору під Константиновом — коло Красилова — приїхали надвечір і зараз же поклалися спати.

Дід не спав майже всю ніч, намагаючись якнайкраще обміркувати все, що він скаже Конецьпольському.

На ранок виявилось, що того в таборі нема, що він десь поїхав: на перемови з князем Яремою, чи що.

Отже діда покликано до Конецьпольського тільки другого дня опівдні.

Коло розкішного намету коронного хорунжого метушилися десятки слуг і жовнірів.

Кілька молодих джур у блакитних шитих золотом контушах, з великими срібними протазанами на плечах стояли на варті.

Діда ввели до намету, а Максимові наказали залишитися коло входу.

Великий намет було переділено на кілька кімнат перего-родками з турецьких і перських килимів. Килими ж було порозвішувано вздовж стін, килими лежали і на підлозі, і на широких лавах, і на столах.

Числені, вдягнені в легкі дорогі тканини слуги — здебільша молоденькі та вродливі хлопчачки — беззвучно проходили повз діда, переганяли його, зупиняли і про щось шепотіли.

Придивившись як слід до них, легко було помітити, що це переодягнені дівчата.

«Вміють пани влаштовуватись», — подумав дід, згадуючи, що і по дорозі, і в самому таборі він зустрічав силу таких переодягнених дівчат. — «Певно зі Львова понавозили...»

Але роздивлятися і міркувати вже не було часу: щось за четвертою завісою задзвонено в срібний дзвоник, і дід Панас опинився перд самим Конецьпольським.

Той напівлежав на жовто-синій турецькій канапі в шитих золотом подушках.

Ліворуч од нього сидів худий, довжезний, немов списа проковтнув, другий з регіментарів — Остророг.

Дід Панас уклонився їм аж до землі, ступив кілька кроків уперед і, припавши на коліна, поцілував край кунтуша в Конецьпольського.

Потім подав листа.

Ну? — не вітаючись і ніби знехотя запитав Конецьпольський.

Дід мовчав. Якось тривожно стало йому і разом якось байдуже. Зовнішньо він був, здавалося, весь увага і запобігливість. Але не розумів, а може й не чув, запитання Конєцьпольського.

— Ну? — ще раз повторив той. — Що маєш переказати мені від пана Забуського?

— Пан Забуський... До ясновельможного пана... Доручив мені переказати, щоб чекав ясновельможний пан і ближчими днями нічого проти війська козацького не чинив. А це тому, що в козаків незгода й чвари, Хмельницький посварився з Кривоносом і наказав його до гармати прикути...

— Ого до гармати? — з задоволенням сказав Остророг, — «квідквід ід ест тімео» — все ж таки я боюсь...

— Оповідай усе по черзі, — перебив Остророга Конєцьпольський. — Та не плутай, не бійся — ніхто тебе не з'їсть...

Дід Панас уклонився до землі і, радіючи, що, здається, початок був добрий, провадив уже сміліше:

— Прикував був Кривоноса до гармати. А той одкупився за дуже великі гроші. А за це старшина з гетьмана дуже незадоволена... А Кривоносці і собі — з Кривоноса, що той дозволив над собою таке вчинити. А козаки реєстрові всі вимагають, щоб Хмельницький якнайшвидше мирився з вашими мостивими панами. А чернь запорізька бунтує. Знов же хліба й страви всякої в таборі мало...

— Ну, а татари?...

— Татари, кажуть, до байраму ніяк не наспіють, а після байраму — теж хто-зна...

— Хіба це не вірно, що татари вже перейшли через Дніпро?...

— Не було такої звістки у нас. Може гетьман нарочито пустив цю поголоску?...

— Ну, кажи далі... Що ж твій Забуський нам радить?...

— А радить він, найясніші панове, таке: чекати, поки козаки самі між собою перегризуться. Хлопи підуть на козаків, а козаки на хлопів... А чернь запорізька...

— Ой, щось тут воно не так... Чи не наплутав ти чогось, чи все так само казав Забуський?...

— Достеменнісінько так: хай, каже, перегризуться. А як

почнеться, каже, замішанина та колотнеча у таборі — тоді, каже, я сам прибіжу до найясніших панів регіментарів. Тоді, каже, якраз буде час ударити на гультайство.

Конецьпольський замислився.

— А ще звелів переказати Забуський, що він увесь час намагатиметься поглибити цей розбрат, ще дужче посварити козаків між собою. Того й не прибуває ще сам до коронного війська.

— Правильно! — несподівано бовкнув Остророг, — правильно: дівіде ет імпера — роз'єднуї і володарюї . . .

— А може б, поки там між ними незгода, вдарити б нам зараз на козаків та й розігнати їх, як бидло? — зауважив Конецьпольський.

— А лист від Забуського не підроблений? — раптом занепокоївся Остророг.

Ні, — відповів Конецьпольський, — його рука. І знаки умовлені є. Все як слід . . .

— То чоґо ж іще міркувати? Все, виходить, гаразд: і наше військо ще не зовсім готове до бою, і козаки ще не почали різати один одного . . . Вони напевно чекають, поки ми зберемося, щоб на них ударити . . . А тоді й почнуть гризтися. Та ще як почують про нашу потугу, то може й зовсім без бою видадуть нам старшину. Хіба так раз бувало в нашій історії? — Ін історія ностра? . . .

— Хмельницький не такий дурень, як пан гадає, — гостро сказав Конецьпольський. — А проте . . . поки не дійдемо згоди з князем Вишневецьким, все одно доведеться чекати . . . А ти що ж, — звернувся він до діда Панеса, — негайно ж хочеш і повернутися? . . . Чи може тут при мені зостанешся? . . .

Щось не зовсім звичайне відчув дід Панас у цьому запитанні.

— Як вашій милості буде до вподоби . . . — спокійно і запобігливо відповів він, хоч добре знав, що від розв'язання Конецьпольським цієї справи залежить не тільки його, дідове, життя, а й життя Максимове.

— Почекаєш тут кілька день. Тоді побачимо. А ти, кажуть, з хлопцем? Нащо він тобі здався?



— Зручніше було з табору викрадатись... Та й вертатися буде зручніше, якщо ваша милість дозволить...

— Вертатися? Я ж сказав: ми ще про це поговоримо... Можеш іти. Нагодуйте його і хлопця, — звернувся Конецьпольський до слуг. Проситимуться до мене — перекажіть негайно...

— Та наглядajte за ними як слід, — додав він пошепки. Дід низько вклонився і вийшов.

На серці йому було неспокійно: «Конецьпольський повірив — це ясно. Інакше він наказав би слугам щось інше... Але залишатися в польському таборі кілька день — це ж не абияка небезпека: за цей час і новий посланець може від Забуського наспіти, і чутки про його арешт — якщо Хмельницький ув'язнив його — можуть надійти, і взагалі, — хто-зна, що може статися. Та що зробиш? — раз мати народила...»

Підійшовши до Максима, що чекав коло входу, дід знову занепокоївся: хлопець був дуже блідий і помітно схвильований.

— Ну, хлопче, це вже мені зовсім не подобається, — сказав дід, коли вони залишилися в двох у призначеному для них наметі; — ти такий неспокійний, що ляжи, чого доброго, і справді нас за шпигунів уважатимуть...

— Сиворакша... — прошепотів Максим. — Я тількищо Сиворакшу бачив...

Дід аж присів з несподіванки.

— Я його зразу пізнав. Такий самий, як і тоді: ані крихти не одмінився... Він певно при Конецьпольському.

— А тебе пізнав чи ні?

— Не знаю, здається, ні. А може й пізнав, та не хотів покищо виявляти... Я боявся, що він увійде до Конецьпольського і пізнає ваш голос.

— Що ти, Господь з тобою: та ти ж чув, як я з ними розмовляю?

— Чув то чув, але все ж таки щось ваше в голосі залишається...

— Ні, з голосу не пізнає... А от коли, боронь Боже, придивиться як слід до тебе й до мене... Тоді держись. Конець-

польський сказав почекаати тут кілька день . . . ну, нічого. Може якось і не попадемося Сиворакші на очі. Якось то буде. Поснідаймо . . .

16

Незвичайний рух і занепокоєння панували коло намету Хмельницького, коли Приндяк одного ранку збудив Вогун.

Той, почувши, що кличуть до гетьмана, негайно ж подався туди.

Табір ще спав, оповитий ранковим туманом. Тільки де-неде коло возів метушилися кашовари та ще довбиші стояли коло полкових казанів, збираючися при першому ж гаслі вдарити вранішню зорю.

У Хмельницького вже зібралася майже вся старшина.

— Що сталося? — стурбовано запитав Богун Нечай і Гладкого, що перші вийшли йому на зустріч.

— Біда: Забуський утік . . . Гетьман раду скликає.

— Та що ви кажете? Коли втік? Куди? . . .

— Та звісно ж: до ляхів . . . А ти хіба не знав?

Богун одвів їх трохи вбік і розповів усе, що йому було відомо про Забуського.

— То чого ж гетьман зразу його не приборкав? — спитав Нечай.

— Бачите . . . Краще було почекаати: може б до нього хтось від ляхів приїхав. А потім — Забуський певно не сам-один: треба було потихеньку викрити його прихильників . . .

— Отож і викрили . . . Маєте! — з серцем сказав Гладкий, — воловодилися, поки не накивав п'ятами . . . Та це б ще нічого. А он у таборі що робиться! Хмельницький, мовляв, із чимсь криється: воювати, мовляв, не треба, бо ляхи вже на все погодилися. Тільки Хмеля, мовляв, не хочуть ляхи гетьманом . . .

— Чули вже про це, чули, — перепинив Нечай. — Ти краще скажи, що тепер робити? . . .

— Що робити? Я вже давно казав: ударити на ляхів так, щоб аж земля застугоніла.

— На раду, панове товариство, на раду! — почувлися голоси з намету.

Богун з Нечасем і Глидким увійшли.

На широких лавах уздовж стін великого гетьманського намету розмістилося щось понад тридцять осіб козацької старшини. В лівому куті, коло столу, лицем до присутніх стояв Хмельницький, а коло нього на двох ослонах примостилися Виговський і Зорка з паперами та каламарями.

На столі коло паперів лежала гетьманська булава.

Гетьман на знак, що починається рада, підняв булаву, потім поклав її і промовив схвильовано:

— Панове полковники, осавули і вся старшино! Певно чули вже, чого я вас закликав... Вночі з нашого табору втік Семен Забуський. Ви всі його знаєте: добрий вояка, козак з діда-прадіда... І щоб Забуський та став перекинчиком, щоб продав нашу справу ляхам!... Та я б своїм ушам не повірив, коли б ще тиждень тому таке почув... Але сумніву нема: Забуський зрадницьки листувався з Конецьпольським. Кілька день тому ми з полковником Богуном про це довідалися...

Присутні повернули голови в той бік, де сидів Богун поруч з Нечаєм і Гладким.

— Ми хотіли викрити все... Всю змову... Ми сподівалися, що до Забуського будуть таємні послі. Як він про це пронюхав — невідомо. Виходить, він не один... Виходить, є ще крім нього зрадники!...

Голос гетьманові увірвався. Хмельницький помовчав хвилину, віддихнув тяжко і раптом так ударив кулаком по столі, що підскочила булава:

— ... Але хай знають зрадники, перекинчики, стерво лядське!... — Хай знають — я їх викрию!... Всіх викрию; попитайте в Богуна: є в мене один — без мук розповів про Забуського, а що скаже на муках?... Ми були необачні... Годі. Хай знають: гарячим залізом випечемо зраду! І Забуський нехай не радіє, що втік... Буде ще суд і на нього! Спіймаємо! Видерем з лядських обіймів...

— Спіймаєш, отак сидівши, — глузливо прошепотів Гладкий Богунові.

— Цить... — відповів той сердито.

— Тяжко, панове товариство, — казав далі Хмельницький, — тяжко говорити про зраду, про підступи... Не хо-

четься вірити, що серед козаків — та ще серед яких козаків! — з'являються перекинчики, запроданці, Юди... Але не такий тепер час, щоб від їхніх ганебних учинків занепадати духом... Не такий тепер час, кажу я: ляхи почали наступ. Скоро, може за кілька днів доведеться битися з ними на смерть. Ви всі знаєте: ось уже тижнів зо два щось негаразд у таборі.

— Давненько вже негаразд, — зауважив Нечай.

— Тепер, після втечі Забуського, ясно, звідки ці всі поголоски про привілеї від сойму для всіх, крім мене, про те, що я затаїв від козацтва справжній зміст лядських листів... Тепер ми сміло можемо сказати всьому військові: не вірте, знайте, що це — зрадницькі брехні!

— Отож і скликав я вас, щоб разом обміркувати, як його тепер найкраще, найшвидше розвіяти ці поголоски, розвіяти туман зради, піднести в козаків дух — підготувати табір до недалеких уже, рішучих боїв... Звичайно, я свою думку в цій справі маю. Але без ради не хочу і не можу вчинити те, що надумав.

Хмельницький сів до столу і, підперши обома руками голову, кинув погляд у той бік, де сидів Богун з Нечаєм і Гладким.

«Гетьман немов би знає, що хтось із нас промовлятиме перший», — подумав Богун.

І не помилився: Хмельницький повів по намету очима і знов зупинився поглядом на Нечаєві і Гладкому. Навіть, здавалося, ледве хитнув головою — мовляв: «Починайте».

— Пане гетьмане, братове полковники! — почав, виходячи на середину, полковник Гладкий. — Не мені б може казати — не вам слухати... Негаразд учинив пан гетьман. Щиро скажу як завжди говорив: негаразд... Щоб ото знати про зраду Забуського та не приборкати його відразу? Щоб ото чогось вичікувати?... Щоб ото допуститися такої ганьби, щоб Забуський утік?... Щоб ото слухати вже другий тиждень оті зрадницькі поголоски, та не скликати ради, не припинити розбрату, що вже почався у війську? Негаразд, кажу, вчинив пан гетьман. «Не такий тепер час, щоб духом занепадати», сказав він. А я скажу: а чого ж ви весь час тільки

те й робите, що військо духом занепадає? Чого не йшли в наступ зразу ж після Жовтих Вод, після Корсуня? . . . Чого панькалися з отим Забуським? . . . Чого слухалися його порад? . . . І Чорнота, і Нечай, і я, і Богун — ще он відколи казали: «не слухайте таких радників, як Забуський. Пошліть їх під три чорти», — не послухалися. Отож тепер і маєте . . . На мою думку, тут тільки одно можна порадити: не марудитись, не вичікувати, а йти і бити ляхів, поки не пізно . . .

За Гладким підвівся Нечай. На зріст він був чи не на дві голови вищий за Гладкого. А товстіший та огрядніший настільки, що поруч із ним Гладкий здавався хлоп'ям.

Нечай крутнув лівою рукою чорний вус, правицю поклав на шаблю, оглянув присутніх своїм орлиним поглядом і спокійно, зовсім не так, як говорив Гладкий, звернувся до Хмельницького:

— Пане гетьмане! . . . Втеча Забуського, на мою думку, річ зрозуміла . . . Він певно весь час, відколи почалася війна, думав про зраду. Він не хотів воювати . . . «Трактувати», «відступати на звичайні місця» . . . «Нехай нас король розсудить» — тільки було й чуєш. Ти знаєш, гетьмане, — не любив я Забуського. А є такі, що любили: слухалися його і за ним ішли. І тобі гетьмане, скажу по-товариськи: ти теж не один і не два рази слухався того зрадника. Не раз і не два вичікував, коли треба було бити на ворога . . . Отож надалі треба бути обережнішим. А ті, що весь час підтримували Забуського, хай добре зятялять: той, хто радить кінчати війну з ляхами — наш ворог. А може й зрадник!

Нечасва промова була дуже спокійна, але він закінчив її з таким притиском, з таким піднесенням, що прихильники поміркованости захвилювалися: Нечай одверто кидав обвинувачення. Треба було йому відповідати, але ніхто не зважувався.

Тоді підвівся **Виговський**

— Мені здається, панове, що тут трохи не так розуміють предмет цієї ради . . . Треба обговорити, як заспокоїти табір, як припини ті поголоски, що про них казав нам пан гетьман. А про те, чого ми колись вичікували та чого не били на ворога — про це шкода говорити: не так уже й просто стояла

справа, як здається полковникам миргородському та брацлавському. Коли вичікували — були певно поважні політичні причини. А вплив Забуського тут ні до чого...

— Як ні до чого? — скрикнув Гладкий, але гетьман закликав його до порядку.

Промовляло ще кілька полковників. Більшість підтримувала Виговського: треба, мовляв, заспокоїти табір, а не загострювати суперечки.

Богун слухав уважно і дедалі хвилювався все більше: «Ось котора вже нарада, а суперечки між старшиною козацькою не припиняються. Виговський, Гиря, Ганжа, Криса з більшістю завжди насідають на Гладкого й Нечая, завжди підтримують гетьмана, хоч би він і помилявся».

Ні, тут уже не Забуський, не зрада, — тут уже щось глибше... Але що? Хоч би Чорнота не мовчав, хоч би Кривоніс на них цитькнув... Але ні — Кривоніс певно сьогодні мовчатиме: промовляє тільки тоді, коли його вже як слід візьме за серце. А Забуського він гаразд і не знав. На його думку, певно, і рада вся ні до чого: втік, мовляв, зрадник та й край...»

— Ну, чого ж ти мовчиш? — штовхнув Богун Гладкий.

Богун підвівся:

— По правді братове, гидко якось про того Забуського говорити. Гладкий може занадто гостру тут мову мав, але думка його правдива: вся біда в тому, що дехто з нас слухався Забуського... Тільки Гладкий і Нечай сказали не все: біда не тільки в тому, що надто вже ми зволікали з наступом. Біда в тому, що і серед нас, і в війську немає цілковитої згоди. Пам'ятаєте, як колись бундючився Забуський: «Ми мовляв, старшина, ми і те, і се, і п'яте, і десяте, а поспільство, мовляв, — хлопи, навіть козаки прості, мовляв, теж саме, що й хлопи... А хто з вас тоді заперечував Забуському? Здається, один тільки Нечай. А чому?... Та тому, що ще й досі багато є серед нашої старшини таких великих панів!... Це ж вони, а не хто інший, склали інструкцію для послів, вимагали для себе реестру в дванадцять тисяч, а для поспільства не домагались нічого. Ось у чому біда...»

— Послів вираджала рада козацька! — гостро зауважив Хмельницький.

— Знаю, що рада. А от чого не читали по всьому війську інструкції? Чого не читали листів від сойму? . . .

— Та читали ж. Хіба ти забув?... Ще на Гончарисі читали! — почувлося кілька голосів.

— На Гончарисі! . . . На Гончарисі у нас війська було чи не вдвоє менше. А як поєдналися з Кривоносом та Морозенком? Скликав гетьман полкові ради? . . . З'ясував, як стоїть справа з трактатами? . . . Читав листи? . . . Ні, ні й ні! . . . А підіть но, послухайте тепер, що говорять . . . Спробуйте нагадати, що ви колись вимагали дванадцятитисячного реєстру. Та нас . . .

Богун не скінчив: стоячи посеред намету, він саме повернувся лицем до входу і як одного з перших побачив Кричевського, що прямував просто до гетьмана — певно з якоюсь важливою новиною.

Богун разом з Кричевським стурбовано підійшов до столу.

— Що там? . . . — з прихованим непокоєм спитав Хмельницький.

— Конецьпольський і Остророг перейшли Ікопоть під Росолівцями. Підтсупають під Константинів з великими силами. Наша залога не здержить . . .

— Отуди к бісу! — прошепотів Гладкий.

Хмельницький почув.

— Прошу миргородського полковника до порядку! . . . Ради не скінчено. Новини, що її приніс пан полковник київський, ми чекали. Погано, коли ляхи зразу ж ударять на Константинів. Тільки навряд: бачите, який дощ пустився . . . А за ніч залога встигне залишити місто. Наша головна позиція — Пилява. Я буду в замку, військо отабориться над правим берегом Ікви. Лівий бік хай займають ляхи, коли хочуть . . . Там позиція дуже невідгідна: горби, долини, стави. Хто має щось зауважити? Ніхто? . . . Тоді прошу панів полковників до своїх полків . . . Та ще ось що: за тиждень або й раніше прийдуть татари. Вчора ввечорі від хана була звістка. Оголосити всьому військові.

— Як? . . . Татари? . . . Чого ж нам про це не сказали раніше? — скрикнув Гладкий.

— Рада ще не була скінчена, пане полковнику!... Цю звістку я залишив на кінець, — загадково посміхнувся Хмельницький. — Орди йде сто тисяч... Ось лист...

## 17

Після авдієнції в Конецьпольського дід Панас і Максим наважувалися виходити з свого намету тільки недвечір: боялися зустрічі з Сиворакшею.

А той, як на злість, майже весь час крутився поблизу. Обидва бачили: то він ішов до одного з регіментарських наметів, то топтався коло скарбових возів, то, нарешті, цілими годинами стирчав на майдані, проти намету свого пана, немов би тільки для того, щоб стати струнко, а потім знявши шапку, вклонитися до землі, якщо йтиме повз нього хтось із значніших панів.

Дивне почуття переживав Максим, стежачи крадькома за Сиворакшею. Неясне передчуття небезпеки від неминучої зустрічі з цією людиною раптом приглушувалося гострим бажанням винайти якийсь підступ, ухопити несподівано Сиворакшу і мучити, аж поки не скаже, де Оксана.

— Діду, а, діду? А що, якби Сиворакша зайшов якомсь сюди, до намету, а ми його потихеньку — «цок та в лобок та в шкурятаний мішок?...»

— Тю-тю... вигадаєш таке! Тут якби самим якомсь не опинитися в нього в пазурах. І чого той Конецьпольський затримує нас так довго?... А про Сиворакшу ти й гадки не май. Це вже з Богуном щось вигадаємо, коли живі будемо...

Дід важко зідхнув: обставини, видимо, склалися так, що сподіватися щасливого повороту навряд чи доводилося.

Надвечір другого дня, коли вщух кількогодинний дощ і розпогодилося, Максим помітив коло намету Конецьпольського незвичайний рух. Десятки слуг виносили на майдан якісь пакунки, діжки з вином, пивом і медом.

Сиворакша крутився тут же: керував десятма слугами в довгих зелено-жовтих ліберіях. Він то покрикував, то, взявшись в боки, потягував люльку і стежив, як розташовували один коло одного столи, накриваючи їх обрусами, то,



нарешті, кудись зникав, щоб раптом з'явитися знову з такими самими, як і він, розпорядниками.

На запитання Максимове один із двораків, пробігаючи повз них, відповів, що готують вечерю на честь князя воеводи руського.

— Виходить, замирився з ними Ярема, — зауважив дід.

Надвечір запалено навколо майдану величезні смолоскипи, а подекуди й ліхтарі. Конецьпольський особисто оглянув столи, покликав до себе маршалка, щось наказав йому і кудись подався на чолі цілої сотні розкішно вдягнених двораків і панства.

— Певно зустрічати Ярему, — сказав дід Максимові.

Справді: щось через півгодини почулися здалеку гучні вівати, вдарили сальви з мушкетів, заграла музика, і тисячі голосів загукали: «Віват, віват Єремі».

Стоголоса луна розкотилася табором. Здавалося: все поголовно військо польське вітає князя Ярему.

Ніч надходила швидко.

— Дивіться, дивіться, діду: он наче щось зайнялося, — прошепотів Максим, помітивши на майдані маленький зелений вогник.

Не встиг ще дід щось зауважити, як вогник значно побільшав. із зеленого став червоним, а потім яскраво блакитним. Він залив своїм сяйвом увесь майдан. В ту ж мить зашипіли і прорізали темряву ракети. У світлі різнокольорових огнів і смолоскипів численна юрба двораків і військових оточила майдан, гучно вітаючи князя Ярему, що під'їхав до намету Конецьпольського поруч із господарем.

За півгодини коло майдану, де накрито було вечерю, з усього табору польського зібрався кількатисячний натовп.

— Ну, тепер уже й нам можна вийти, — звернувся дід до Максима, і вони затерлися в юрбі, намагаючись якнайближче просунутися до столів, за якими бенкетувало панство.

На чільному місці сидів Ярема, поруч із ним — Домінік Заславський та Конецьпольський з Остророгом. Щось чи не дві сотні найошатнішого, вельможного панства порозсідалося коло столів у високих фотелях, на лавах.

В оксамитних, підбитих найкоштовнішим хутром кунту-

шах, у шапках з діамантовими китицями, в жупанах усіх кольорів з золотими та срібними петлицями, з блакитними, зеленими, червоними, жовтими шарфами, що химерно обкручені були поверх одержі — самовпевнено і бундючно сиділи пани... А за спинами в них юрмилися їхні численні прибічники — дрібна шляхта, двораки, слуги.

Пани, не довівши якогось шматка, передавали його комусь із цих підпанків чи слуг, і ті накидалися на ласі шматки, мов зграя голодних псів, звичайно, не забуваючи насамперед поцілувати щедрю руку свого милостивого пана.

Всі, як один, одягнені в жовто-блакитне Конецьпольського слуги, керовані сивоусим червоновидим маршалком, бігали поміж столами з надзвичайною швидкістю і спритністю, розносячи страви й вино, підливаючи панам у високі чари, кухлі, в золоті й срібні кубки...

Ніколи ще небачена кількість панів, їхні преписні шати, регіт, розмови, голосні вигуки, дзвякання посуду, чіткі накази червоновидого маршалка і стриманий гомін тисячної юрби, що оточувала майдан, — попервах приголомшили і діда Панаса, і Максима.

Але за кілька хвилин вони вже звикли до цього незвичайного оточення і навіть проштотувалися на досить вигідне місце, звідки їм було видно майже весь бенкет і чутно мало не всі з численних розмов.

— Дивись, дивись, як упадають коло Яреми, — шепотів дід, — а він, дивись, яким королем поглядає. А все ж таки, треба гадати, підкорився регіментарям... А спочатку, пам'ятаєш, той жовнір казав: нізащо в світі не погоджувався стати під їхню руку. Дарма, що регіментарі від самого сойму призначені. А отой, бачиш, у зеленому з золотом. То воевода Кисіль, грецької віри. Той, що все трактував з Хмельницьким та й панів нахилив до згоди. Бач, який сивий: розумна голова.

— Це той, що його маєтність Гуцу кривоносівці пожакували?

— Авжеж. Їм що: православний чи кателик — аби пан... Дивись, дивись — ото чудасія: та він промовляти збирається, чи що?

Кисіль справді встав з крісла якось рвучко і гнівно.

— Певно допекли йому чимсь дуже: не люблять його. Дивись, як блищать очі, — прошепотів дід.

— Ясновельможне панство! — гукнув Кисіль так, що аж покотилась луна, і гамір за столами почав ущухати. — Ясновельможне панство... За мої послуги, за мої піклування на користь ойчизни нашої — тут насмілюються платити мені образами...

— Хто? ... Коли? ... Що він говорить? — почувлися вигуки серед панів.

— Тут насмілюються закидати мені дводушність... Спитайте в товаришів моїх, комісарів: які образи терпіли ми від козаків? ... Навіть саме життя наше було в небезпеці від цієї непогамованої мужви! Чого не витерпів, чого не робив я, щоб досягти бажаного для ойчизни заспокоєння... І що ж? За всі ці страждання — тепер мені платять образами...

— Та хто там його образив? ... У чому річ? — знову почувлися голоси серед панства.

— І де ж. — тягнув далі Кисіль. — Тут, на бенкеті, де сидить чи не весь цвіт нашої матері Речі Посполитої... Хай же ще раз почують ті, що мене зневажають: віри я православної, але я польський сенатор і нічого спільного з бунтівниками не маю, — серед цієї мужви не може бути благородної шляхти!... Я завжди готовий боронити свою православну віру, але я перший бажав би, щоб геркулесова рука ясновельможного панства розчавила гідру повстання!...

— Віват, віват! — залунали вигуки, але не дуже одно-стайно.

Гамір піднявся чималий.

А раптом запанувала така тиша, що дід і Максим навіть почули голосне чмякання якогось товстезного пана, що сидів край найближчого до них столу і, розриваючи на шмаття якусь печеню, безперестанно набивав собі масними руками рот.

Енергійний до їжі пан нараз перестав чмякати, бо почав промовляти сам князь Ярема:

— Правду сказав пан воевода Кисіль, щирю правду: ніхто так не має бажати розчавити гідру повстання, як ми з паном

Киселем, чії маєтності грабує тепер хлопська наволоч. Але пан воевода брацлавський певно й тепер не одмовиться ствердити, що він краще бажав би погамувати хлопство не вогнем і мечем, а перемовами, листуванням, трактатами . . . Пан Кисіль навіть тепер, ще сьогодні радив не наступати на козаків, а ще раз зробити спробу замиритися з ребелізантами . . . Хай же пан воевода не ображається, коли ті, в кого кров гарячіша і серце сміливіше, не поділяють його думок. Хай пан воевода розмислить і обміркує: чи може бути в нас — у панів старожитньої, благородної крові — чи може бути в нас мир з отим розгнuzданим, сопушливим дикунством, з отими схизматами, що грабують наші костьоли, гвалтують наших шляхетних жінок, забивають гвіздки в голови нашим ксьондзам і дітям, грабують наші скарби, здобуті чесним мечем, пускають з димом пожеж наші замки, міста й села? . . . Ганьба тому, хто закликає до миру з цими вандалами, з цими брудними гунами, що своїми смердючими чобітьми топчуть і з брудом мішають нашу шляхетну культуру! . . . Бити, рубати, вогнем палити треба це бидло! Стерти з обличчя землі непокірних, а тих, що навколішках проситимуть нашої ласки, приборкати так, щоб і гадки в них не було про непокору! . . .

Ціла буря знялася серед панів на цю промову:

- Бити!
- Рубати!
- Вогнем палити!
- Стерти з обличчя землі!
- Віват, Єремі!

Навіть челядь і прості жовніри, що оточували майдан, почали гукати на честь Вишневецькому.

І довго ще всі не могли заспокоїтись, і гукали, і пили за здоров'я князя, і підкидали вгору срібні й золоті кубки . . .

— А вже, Максиме, чи не пів ночі збігло: глянь, як на небі Віз нахилився, — сказав дід.

Але хлопець не чув його: він аж навшпиньки став, щоб краще розгледіти, що було на величезній срібній з золотом таці, яку несло восьмеро двораків у блакитних з червоним ліберіях. Дід і собі глянув у той бік і тільки промурмотів:

— Ого! такого ще й я не бачив! . . .

На таці, що була завбільшки з чималий стіл, посередині стояло ціле дерево, зроблене з цукру. На ньому понавішувано було груші, яблука, вишні, сливи і ще якісь невідомі Максимові овочі. Під деревом було кілька трояндових куштів з буйно розквітливими квітами — червоними, жовтими, рожевими. Між кущами лежав зроблений із солодкого тіста лев, завбільшки з чимале порося. Рогатий олень поруч з двома трохи меншими від нього козами, здавалося, хотів перескочити через кущі. По всій таці розкидано було пірники, медяники, цукерки, золочені горіхи...

За великою тацею слуги несли ще дві, наполовину менші, майже з такими самими окрасами та ласощами, як і на першій. За цими тацями несли ще менші, а далі й зовсім маленькі — такі, що кожну вже міг піднести тільки один слуга.

Максимові здавалося, що панство так і накинеться на ці ласощі; але рідко хто з панів звернув на них велику увагу: більшість цікавилася самими винами й медами. Гамір і крик усе зростав. Багато хто був уже зовсім п'яний, дехто навіть заснув, поклавши голову на стіл або на поручні свого фотеля.

Потроху гучнішими і сміливішими ставали також вигуки панської челяді, що для неї в кількох місцях коло майдану повикочувано було діжки з горілкою й пивом.

Дід, що давненько вже куняв, хотів іти вже з Максимом спати, коли раптом якийсь пан, п'яний настільки, що вже ледве зміг підвестися, привернув до себе загальну увагу.

— Зрадники! — кричав пан гучним, мов труба, голосом. — Зрадники!... Ошуканці!... На заріз нас сюди привели! Я половину майна свого витратив на цей похід!... Я всі коштовності привіз із собою... А тепер що ж? — віддавати їх хлопам, татарам?... Ошуканці!... Всі ошуканці — Остророг, Заславський, Вишневецький, Кисіль, Конецьпольський — всі!

— Дайте йому в писок! — заревів хтось несвоім голосом. — Як він сміє ганьбити ясновельможних регіментарів?...

— Тихо но! — закричав п'яний ще дужче. — Регіментарі нас одурили!... Орда вже прийшла до Хмельницького!... Різатиме нас уночі, як баранів!... На Бога, панове: татари!...

— Заткніть йому пельку! — металевим голосом крикнув Ярема.

Дехто з панів кинувся був до п'яного, але той заревів, як ведмідь, вирвався і закричав знов:

— Татари, татари, рятуйте!

Гвалт зчинився неймовірний... Деякі з панів, що саме збиралися засинати, посхоплювалися з місць, продираючи очі і питаючи: «Татари? де татари?»

Тривога вмить охопила і двораків, і панську челядь, і навіть жовнірів, що юрмилися навколо майдану.

Не всі бачили п'яного пана, але майже всі чули, що хтось кричав про татар, про те, що орда повирізує вночі всіх, як баранів.

За кілька хвилин дехто може почав би й тікати, куди видно, якби не почувся верескливий голос Конецьпольського:

— Ясновельможне панство, заспокойтеся!... Тут дехто сп'яна починає верзти нісенітниці... Де він бачив отих татар? Приснилося йому чи що?... Коли хто п'яний — нехай спить. Орда до Хмельницького не прийшла і не прийде зовсім!...

— Але звідки ж та чут-ка?... — боязко запитав хтось заїкуватий.

— Цитьте, панове, заспокойтеся! — підняв Конецьпольський голос. — Я маю найпевніші відомості, що татари козакам не допомагатимуть. Навіть більше: самі козаки вже починають розбігатися... Ви не помітили, але тількищо був тут поручник із війська яснеосвецоного князя Єремії. Він приніс звістку, що відомий ватажок козацький, Семен Забуський, перейшов на наш бік. Завтра ви всі його тут побачите!...

— Чув? — ледве поворушив губами дід.

Максим навіть присів од несподіванки. Цупко вхопився він за край дідового жупана й застиг. Перша думка була — тікати. Але куди? Як вимкнутися з ворожого табору? Він глянув на діда і ще більше вжахнувся: вираз повної безнадії був у всій дідовій постаті, в безсило обвислих руках, в очах, на які, здавалось, уже впала тінь смерті.

Вихром закрутилися в Максимовій голові думки, якісь

безпорадні, безладні. Спершу чомусь пригадався хворий Тимко, тоді сестра Олена, нарешті Оксана.

— Забуський... — прошепотів Максим. — Діду, це ж...

Він хотів сказати: «це ж смерть, це страшна смерть на тортурах», — але не зміг і тільки здригнувся всім тілом...

В уяві знов закрутилися якісь розірвані образи: Лубні. Підгорецький замок, Вінниця, Кривоніс, повстання і чомусь, мов живі, постаті трьох євреїв, що їх оточили колись на міському майдані п'яні, оскраженілі повстанці, вимагаючи, щоб вони повихрищувались.

Євреї — обдерті, розпатлані, білі, мов крейда — стояли навколішки, звівши руки до неба, і молилися: вони воліли вмерти в своєму законі. Максим пробіг тоді повз них, не зупиняючись... Він тільки краєм уха почув їхній зойк під ножами: він усією своєю істотою був не коло цих нещасних людей, а там — попереду — вже за міськими брамами, де, відстрілюючись, відступав ворог...

Багато пройшло днів з того часу, багато бачив Максим, крові, насильства над безневинними, безглузких жорстоких знущань...

Але чому саме ці три страшні постаті з зведеними до неба руками встали тепер у його уяві?... Чому, немов у якійсь нестямі, не відриваючись, дивиться він на них внутрішнім своїм зором і навіть не чує, як дід Панас смикає його за рукав і щось тихо шепоче?...

— Ти що, очманів? — рішуче тягне Максима за руку дід, і хлопець, немов сновида, слухняно рушає за ним.

— Забуський буде в Конецьпольського тільки завтра, — шепоче дід, — треба якось тікати...

— Хіба ж утечеш звідси?...

— Хто-зна... З табору, певно, не вийдемо... Може в самому таборі якось пощастить заховатися?...

— Все 'одно знайдуть...

— А ти вже звонпив?... А ще козак!... Слухай: треба тут десь коло возів попоратись... Челядь п'яна... Спить. Може знайдемо якусь одежину?... Тоді видно буде...

І ось вони уже підкрадаються в темряві до возів, перевертають, розв'язують якісь клунки.

Ось уже поскидали свою одержу, закопують її ножами глибоко під наметом, ось уже приедналися до якоїсь купки п'яної челяді, що повертається з бенкету, ось уже загубилися в темряві серед наметів, возів, серед ярків, пригорків і землянок великого, щось аж на півтори милі розкиданого польського табору...

## 18

Після того, як Ярема світанком від'їхав до свого війська, — Конецьпольський з тісним колом найближчих приятелів улаштував у себе в наметі справжню оргію.

Деякі з панів так понаїдалились і понапивалися, що не могли вже ворочати ні ногами, ні язиками. Славнозвісним звичаєм римських патриців вони зажили блювотного і, виблювавши з своїх шлунків усе зайве та полежавши на м'яких килимах з півгодини, потроху знов почали їсти і пити.

Попередвягані на хлопчиків дівчата тепер уже вважали за доцільне повбиратися по-жіночому, і зробили це майже всі, за винятком тих, яким і досить холодної вересневої ночі було душно.

Таких знайшлося чимало, і вони, поскидали з себе хлоп'ячу одержу, залишилися в самих тільки коротких батистових спідницях.

Їхня поява викликала цілу бурю п'яних, напівтваринних вигуків.

Пани навперебій вихваляли господаря, а той тільки задоволено хмикав, бо вже не міг промовити й слова від випитих вин і медів.

Трохи згодом він зовсім упав «на полі битви», як шуткували пани, що довго ще — до самого ранку — їли, пили і жартували з дівчатами.

Другого дня аж до вечора Конецьпольський був зовсім хворий і тільки на третій день, щось опівдні зміг узятися до своїх справ регіментарських.

Почуваючи після бенкету страшну перевтому і кволість, він призначив Забуському авдієнцію аж на вечір.

Дозорець, що приставлений був стежити за Максимом і дідом Панасом, після їхньої втечі хотів був негайно ж повідомити Конецьпольського, але, довідавшись, що той хво-



рий, і проблукавши, мов очманілий, цілу добу, — не витерпів чекання страшної кари і десь зник. Якийсь час він ретельно шукав утікачів, а потім і сам подався світ-заочі.

Тільки побачившись з Забуським, Конецьпольський кинувся до самозваних послів та до їхнього дозорця. Спершу він завзявся розшукати його живого чи мертвого, але здогад, що дозорець певно давно вже втік із табору разом з дідом і хлопцем, швидко примусив його майже зовсім припинити шукання.

Конецьпольський обмежився лише тим, що відрядив людей до всіх виходів з табору довідатися, чи не затримала десь таборова варта трьох утікачів . . .

В найнебезпечніших місцях подвоєно варту, виїхало на розшук навіть кілька під'їздів, — але даремно: дозорця немов лиз ізлизав.

Дід же з Максимом не могли потрапити до рук якомусь під'їздові, бо вони ніяк не наважувалися вимкнутися за таборову лінію і весь час були в таборі . . .

Страшна небезпека, якої вони попервах так щасливо уникнули, увесь час висіла над їхніми головами. Вони щохвилини боялися, що їх затримають, якщо вони не знатимуть якогось гасла, зроблять якусь помилку, нарешті, зустрінуть Сиворакшу абоцо . . .

Перший день вони просто казали, що їх відрядив Конецьпольський до табору Вишневецького і що вони не знають як слід дороги.

Надвечір вони упросилися ночувати до слуг київського воеводи Тишкевича, вдаючи, нібито повертаються від Яреми до Конецьпольського і бояться йти поночі. На другий день урятував дощ, і вони майже до вечора пересиділи в якомусь наметі, потім пішли, а через якусь годину знов упросилися на ночівлю.

Третього дня зранку десь аж за Константиновом був бій, поляки перекинули туди чи не половину сил, у таборі стало чимале безладдя, і дідові з хлопцем було вже легше вибіхуватись.

До того вони тепер знали, де стоїть той чи інший значніший відділ, і з одчайдушністю людей, в яких не було ін-

шого порятунку, удавали з себе слуг то того, то того з великих панів.

Вони дивувалися, що по всьому польському табору не оголошено про їхню втечу, і, не знаючи про справжню причину цього, то раділи, то ще більше тривожились і доходили до розпачу. Вони розуміли, що крутяться, мов та вивірка в колесі . . .

Ясно було, що рішучого бою регіментарів із Хмельницьким сподіватися швидко не можна і що нарешті така доля їх зрадить і кине в страшні пазурі розлютованого ворога. Вони майже нічого не їли і під кінець третього дня вже ледве пересували ноги від голоду, перевтоми та гострого хвилювання.

Максим уже не почував у собі сили розмовляти і викручуватися в разі потреби. Він похнюпився, схуд і змарнів наче від тяжкої хвороби. Дід кілька разів примушений був казати, що хлопець хворий.

Вони ледве дочекалися вечора, і врятувало їх цього разу тільки те, що в таборі несподівано залунали вівати, заграла музика, почалися співи і пиятика . . .

З голосних радісних вигуків, з веселих розмов вони зрозуміли, що кількогодинний бій скінчився для поляків щасливо, що Ярема й Конецьпольський збили козаків з поля і примусили відступити за Константинів . . .

— Ну, тепер все 'дно пропадати, — безнадійно махнув рукою Максим. Але дід був зовсім іншої думки:

— Ти ж міркуй, — шепотів він, нахилиючись у півтемряві до хлопця, — ти ж міркуй: наші тепер усі з правого боку річки . . . Позиція дуже добра . . . Богун мені так і кавав . . . А лядський табір тепер конечно мусить посунутися ближче до річки. Там на лівому березі мусять стати на дуже нерівному місці: там ярки, горби, мочаринки — ще гірше, ніж тут . . . Там буде в них куди більше безладдя, ніж тут . . . Отже й нам буде легше . . . А може й зовсім якомсь вислизнемо . . .

— А й справді, — трохи повеселішав Максим, — якби тільки попоїсти чого хоч трошки . . .

Слова діда Панаса ствердилися: на ранок табір польський почав пересуватися на нову позицію над Іквою.

Настрій війська був дуже бадьорий, піднесений: виявилось, що вночі козацька залога вийшла з Константинова і подалася аж до Пиляви:

— Тікають хлопи, тікають, тільки побачивши наших.

— Пов'яжемо їх, як баранів.

— Розчавимо!

— Примусимо видати і Хмеля, і всю старшину, — вигукували і пани, і прості жовніри.

Козаки відступили, козаки були далеко — щось аж за десять миль, — отже можна було не стерегтися, можна було рушати, не поспішаючи — так, як це робили десь під Львовом або під Глинянами...

Вози сунулися за возами, валки за валками. За ними великими юрбами йшли слуги, поганяючи коні, випрягаючи, перепрягаючи, перевантажуючи, допомагаючи коням, де було треба.

Кожний дбав тільки про свої вози, про вантажі свого пана, кожний намагався захопити найвигідніше місце, вибрати найкращу дорогу, інколи навіть перешкоджаючи чужому панові.

Галас і вереск, рипіння ста тисяч возів, крики погоничів, зойки придавлених колесами, прокльони, дзеленчання розбитого посуду, лайка — утворювали такий неймовірний гармидер, що дід і Максим, розмовляючи, мусіли кричати один одному в ухо.

Тепер їм було куди веселіше...

А як дорога стала подекуди горбуватою, як почали попадатися густі кущі і переправи багністі, як почало вже подекуди доходили до того, що окремі валки зчиняли справжні бої за вигідну дорогу, — дід Панас і зовсім ожив.

Він знайшов по дорозі загублену кимсь пугу і голосно ляскав нею — чи треба було, чи не треба.

— Ну, держись, Максиме: так ми чого доброго, аж додому без перешкод доїдемо. Тільки треба триматися коло возів, коло обозу: інакше — в чистому полі — як стій спіймають...

Другий і третій день минув у такому блуканні поміж валками, поміж возами, ридванами, каретами, дурундульками...

Підчепити з якогось воза сушеного чабака, непомітно вхо-

пити з другого буханку хліба або й пакунок із пірниками — не було вже Максимові складним завданням.

А підгодувавшись таким чином добренько, і хлопцеві, і дідові вже здавалося зовсім звичайною річчю присусідитися до якихнебудь погоничів і пополуднувати або повечеряти з ними.

Проте на четвертий день обставини різко змінилися на гірше: табір польський так-сяк розташувався на новому місці. На дві милі кругом — по долинах, над ставками — деякі на твердому, а деякі навіть і на болоті — зупинилися хоругви, полки, обози окремих панів, повітів і воеводств.

Зразу помітно було, що рідко которий з полковників, ротмістрів чи поручників добре знав місцевість. Певно й самі регіментарі не дуже то дбали про те, де хто став.

Але все ж таки, не зважаючи на це безладдя, не було сумніву, що ще через якийсь день-два блукати табором дідові й хлопцеві було рішуче небезпечно.

І вони це розуміли. Вони намірялися вже зробити останній одчайдушний крок: тікати з табору світ-заочі, коли несподівано полив дощ і не вщухав аж дві доби. Це був для них перепочинок, бо від дощу сміло можна було ховатися до першого-ліпшого намету.

Але, коли вітер, нарешті, розірвав сірі хмари і погнав їх кудись на схід, коли засміялось і трохи навіть пригріло осіннє сонце, дід Панас вирішив іти напропале.

— Ну, хлопче, — скаав він Максимові, коли вони раком вилізли з-під воза, свого останнього притулку; — раз мати народила . . .

Хлопець нахилився до нього, схвильований. Але замість дальших дідових слів він почув, як здалеку — напевне з козацького берега — ревнула гармата.

За першим пострілом лунко вдарив другий, третій . . . Четвертий був голосніший од перших, але якийсь хрипкий.

— Ого, і бабуся Чорнотина бухикнула, — посміхнувся дід.

Через кілька хвилин уже не було сумніву, що починається не абиякий бій.

Затріщали коло переправ самопали й мушкети, вдарили гармати з польського боку, затягнуло димом греблю на обрії,

заграли труби по кінних хоругвах, дробом озвалися тарабани піхоти . . .

А там за Іквою, за пригорками, — де, мабуть, був козацький табір, — грізно загули казани.

Максим, примруживши очі, на мить уявив собі, як стоять перед своїми полками мускуляті чубаті довбиші і б'ють з усієї сили чітко і рівномірно в дзвінки казани, як сідають на кінь козацькі полки, як басують під козаками і б'ють копитами коні, як тріпочуть під вітром прапори й бунчуки, як виїздить перед військо на білім коні гетьман, як Морозенко веде свою незрівняну кінноту і як Богун літає перед полками на своєму швидкому, як вітер, як чорт, вороному . . .

А кінні польські хоругви вже кинулися до переправ. Вони вихром пронеслися повз Максима й діда і потонули в диму.

На підсилення їм важко посунулася піхота, за нею — вози з набоями та припасом, погоничі і цілі юрби охочої до бою челяді.

Дід і Максим рушили за ними.

Важко було уявити, скільки пройшло часу. Може за півгодини, а може й через кілька годин вони пройшли за возами через якесь болото і зупинилися на невеличкому пригорку, зовсім, здавалося, недалеко від греблі, за яку йшов бій.

Тут же, поруч із дідом і хлопцем стояло щось із тридцятаро погоничів, челяді та двораків панських, що з захопленням дивилися на бій.

Коло греблі, ліворуч, по цей бік Ікви — на досить рівному ґрунті — чорніли горбкуватими нерівними лініями козацькі шанці. Вони займали порівняно незначну просторінь. Тут засів зонайбільше один полк козацький.

На греблі було пусто, але трохи далі — в бік козацького табору — за невеличким горбком інколи там чорніли списи: певно стояла кіннота.

Праворуч, далеко вниз по річці, увесь час чуто було мушкетну і зрідка гарматну стрілянину. Кажали, що там увесь час кипів бій коло броду, що його розшукав якийсь пан Йордан.

Легко було зміркувати, що від перемоги на греблі залежала й перемога коло того броду, і навпаки.

Але Максим і дід, і вся юрба челяді, що дивилась на греблю, могли стежити тільки за боем у цьому місці. "

— Дивіться, дивіться, — загомонило в юрбі, — хоругви па-на Осинського летять у наступ...

Кіннота — щось не менше тисячі вершників, по шість уряд — густою колоною мчала до греблі.

Максимові зацеміло серце, коли він побачив цей страшний потік одягнених у залізо вершників: за кілька хвилин вони будуть уже на греблі. За ними — друга, третя, десята колони... Ось-ось усією своєю залізною масою вдарять на табір козацький...

А тих козаків, що по цей бік греблі — одріжуть... Потопче, виб'є їх до ноги піхота польська, що вже спішним маршем проходить повз хлопця...

— Ну і мчать!...

— Ой, мчать!...

— Розчавлять! — почулося навкруги.

І справді: кіннота летіла до греблі, як буря... Аж раптом передні коні чомусь почали спотикатися. Один, як опечений, метнувся в бік і ледве не скинув вершника, другий упав на коліна.

А задні наперли нестримною залізною масою і змішали, збили передні ряди...

— Дорогу... дорогу поперекопували! — простогнав хтось поруч Максима, і в ту ж мить від грому мушкетних пострілів стало нечутно не тільки слів у юрбі, а навіть скреготу і дзвону залізних панцерів.

Козаки стріляли, здавалося, без перерви.

Темна колона кінноти розірвалася в кількох місцях, коні скажено плигали вбік — у болото, скидали вершників, мчали назад, мішали і переплутували ще за хвилину струнки ше-реги.

— Не здержать, ось побачиш — не здержать! — прошепотів дід Максимові.

Але той не чув: з-за горбка, що був за греблею, як вітер, вилетіла козацька сотня, за нею друга...

— Морозенко — хай мене святий грім уб'є — Морозенко, — ворушив сухими губами Максим, і сльози котилися по його змарнілих щоках.

А Морозенко з піднесеною вгору шаблею, в червонім, як жар, жупані летів на чолі першої сотні, що грізно наїжилася списками і здавалася якимось фантастичним, розлютованим звірем.

Потужно вдарили козаки на вже розпорошені стріляниною лави польських панцерників.

Люто, мов блискавка, рубали шаблі, кололи, збивали з ко-ней чорні списи, грудьми й копитами били ворога коні.

Збито панцерників з поля, багатьох посічено й поколото, ще більше відтиснено в мулке болото.

Але прийшли на підмогу нові польські полки, залізною хвилею налетіла важка гусарія — змішалися і почали відступати козаки. А тут і піхота козацька чомусь залишила шанці і швидким маршем, майже бігом відступила назад за греблю.

Ще дужче, ще потужніше наперли на козаків залізні гусари, і Морозенків полк безладно помчав назад.

Радісне ревіння вирвалося з грудей польських хоругов. З переможними вигуками кинулися вони навздогін і миттю були вже на тому боці. А за ними — по греблі, по дорозі вже котилися лави драгунів, уланів, лави піхоти німецької й польської . . .

— Віват, пан Осинський! . . .

— Віват, гусарія! . . .

— Віват, Реч Посполита! . . . —

кричала юрба навколо Максима й діда, а вони, бліді, приголомшені, розгублено дивились на захоплену ворогом греблю, на горбок, за яким ще так недавно чорніли козацькі списи.

І раптом новий радісний крик вирвався з тисяч грудей:

— Віват, ксьонже Корецькі!

— Віват, пан Лац!

— Віват, Лацовчики!

— Лац і Корецький захопили брід вище греблі! . . . Кінець козакам, — загомонала і радісно захвилювалася челядь.

Але до кінця було ще, видимо, далеко: десь значно вище греблі, за ставом, за чагарником, за пригір'ям, певно там, де наступали полки Корецького й Лаша — одна за одною важко забухали і загуркотали гармати.

Потужне їхнє ревіння почулось і по річці вниз, і там, де з самого ранку кипів бій за брід пана Йордана.

— Не встоять... Куди там... Нізащо не встоять козаки проти наших! — сказав хтось кроків за три од Максима, і ці слова до болю вразили хлопця.

Розпач і безнадія опанували його. Він відчув якусь неймовірну втому, розгублено глянув навкруг, помітив, що дід сидить, схиливши на руки голову, захитався і важко сів на сиру землю.

А гармати ревли все грізніше, а польські полки за греблею зловісно щірилися списами і шикувалися, щоб востаннє потужно вдарити на козаків.

Але несподівано, немов від ударів якоїсь незримої сили, польські хоругви почали коливатись. Курява велетенським чорним стовпом піднялася до неба і хмарою обгорнула і панцерну кінноту, і драгунію, і піші полки, що були за греблею, на козацькому боці.

Дзвзакіт і зойк заліза, тисячорудні вигуки і передсмертні стогони злилися в жахливе зловісне виття.

Завагалось, захиталось і почало відступати під натиском козаків польське військо. Кожний крок віддавало воно з бою.

А проте все швидше й швидше мусіло посуватися назад до греблі...

І коли вже не перша і не друга тисячі перейшли на цей бік греблі, коли на козацькому боці залишалася чи не сама тільки важка гусарія — раптом не витримали і побігли панцерні лицарі.

І не всі, далеко не всі потрапили на греблю: багатьох збито було в став, у болото, в канави й копанки.

Вечірній присмерк упав на землю. Почав накрапати дощ.

Дід і Максим, знесилені вкрай, але щасливі перемогою козаків, даремно намагалися стежити за полем бою: вечірній осінній туман густо вставав над ставом, над греблею, над чагарниками і пригірками.



А в цьому тумані — далеко на козацькому боці — потужно і переможно лунало:

— Слава!

— Слава!

Аж ось у ці хвилині радісних вигуків — таких знайомих Максимові і дідові, раптом вдерлося чуже, дике, горлове, несамовите:

— Алла! Алла! Алла!

— Ординці? . . . Татари? . . . Тугай Бей? . . . — з прихованим пострахом шепотіли жовніри.

І шепіт цей квапливою хвилею прокотився од ближчих до дальших полків — ген аж до найдальших кутків табору.

— Алла . . . Алла . . . Алла! — котилося з того боку Ікви, з Пилявецького козацького табору, відбивалося лунами в ближчих і дальших ярах, пострахом і тривогою стискаючи груди вояків польських, що поверталися з нещасливої битви . . .

І здавалося, що то якісь духи нечисті легіонами народжуються з густого туману і вигукують своє настирливе, горлове, «алла», пророкуючи неминучу біду.

## 19

Хоч бій з поляками закінчився перемогою козаків, хоч переправа на Ікві залишилася в козацьких руках, але невесело було Богунові другого дня:

«Ось уже скільки часу пройшло після втечі Забуського — а серед війська, як і раніше, нелад і чвари . . . Все важче й важче підтримувати згоду: всі незадоволені . . . Хмельницький то стає на бік найпоміркованішої старшини і погоджується на всі поступки полякам, то раптом не хоче й слухати про трактати, п'є й гуляє з простими козаками, цілується з Кривоносом і називає його своїм рідним братом . . .

«А татар усе нема й нема . . .

«Цими днями над'їхало щось коло тисячі буджаків . . . Але це ж дрібниця, коли треба принаймні тисяч двадцять.

«Гетьман учора добре зробив, попередягавши козаків у татарську одягу та відрядивши їх на ляхів разом із буджа-

ками. Добре й те, що вони вночі бенкетували й кричали «алла», удаючи, що прийшов Тугай Бей з ордою.

«Але все це не те . . . Військо не знає, чи битися хоче Хмельницький, чи миритися. Посполиті не знають, чи будуть вони козаками, чи знов опиняться у підданстві у панів.

«А Забуський певно не спить: добре ще, коли тільки сам про все ляхам розповідає; а що, коли й спільники його тут не сплять? . . . Та й напевно не сплять . . . Ех, рано звелів гетьман отому Сенкові голову стягти: може б іще про щось довідалися . . .

«А дід Панас і Максим? Чи живі вони ще? Чи встигли виїхати з польського табору, чи Забуський прибіг раніше? Навряд чи встигли . . .

«Хоч би звістку якусь одержати. Конечно треба піти вночі по язика. Хай гетьман як собі хоче . . . »

Тієї ж ночі, як тільки вщух дощ, Богун із Приндяком та ще п'ятьма козаками виїхали до греблі, за яку вчора йшов бій. Забитих уже було поховано: тільки де-не-де натикалися на польські трупи. Коні злякано щулили вуха, та й людям ставало якось тривожно.

На ставу й на болоті була мертва тиша. Тільки коло греблі тихо дзюрчала вода.

Коли поминули останні козацькі дозори і можна вже було щохвилини чекати зустрічі з польською чотою, Богун наказав зупинитися, віддав поводи Приндякові і зник у темряві.

Посуваючись обережно крізь вогку сиву млу, він напружено прислухався, інколи навіть припадав до землі вухом. Але ніщо не порушувало мертвої тиші. Здавалося неймовірним, що тут, зовсім близько стотисячний польський табір.

«Сплять міцно, — думав Богун, — може підїхати ближче, а потім підлізти вдвох або втрох, нагледіти і вхопити без галасу якогось із вартових? . . . »

Обережно ступаючи, затримуючи віддих і сторожко прислухаючись, він зробив ще кілька кроків. Десь далеко почулося рипіння возів.

— Може здалось? . . . Ні: вози риплять. Навіть гомін якийсь чутно. — Богун припав до землі. Сумніву не було:

— В польському таборі не сплять . . . Може готуються в

наступ на ранок? Може прибувають нові полки? . . . Ех, язика б тепер мати! . . . Треба вертатися якнайшвидше. Але, що це? — Тупотять коні . . . Може польський під'їзд подався до греблі і дорогу назад відрізано? . . . Що, як Приндяк із товаришами не встережуться? Треба перечекати . . .

Богун проліз по вогкій траві, вибрав ямку і заліг.

Вода пройшла крізь одержу, але Богунові було байдуже:

«Якби тільки Приндяка не помітили, якби тільки повернулися швидше . . . А під'їзд чималий: коней чи не п'ятнадцять . . . Ну, то краще: Приндяк зразу помітить . . . А подалися, вражі сини, до греблі . . . »

Раптом тупотнява стихла.

«Стали. Помітили щось, чи що? . . . Ні, їдуть далі . . . Тепер певно знов стали . . .

Богун чекав довго. Під'їзд не вертався.

«Так до ранку тут просидиш . . . Може полізти, спробувати їх обминути? . . . Ні, так пропадеш. Треба чекати . . . »

Щоб не мучила нетерпеливість, Богун почав думати про своє:

«Дід Панас і Максим певно не вернуться . . . Дивно якось, а, крім Оксани, вони мені чи не ближчі від усіх . . . Вони і Оксану, і Тимка любили . . . Ех, Тимку! . . . Не пощастило тобі: першої мами і не пам'ятаєш . . . А друга . . . Що з нею?»

Кров ударила Богунові в голову:

«Ну, попадеться мені той Сиворакша — з живого шкуру здеру! . . . А Чарнецький? . . . Дістався, собака, в полон раніше, ніж вони її викрали . . . А все ж таки треба в нього попитати . . . Ось трохи згодом відпрошуся в гетьмана і візьмуся за ту потвору як слід . . . Скільки, пак, викупу визначено за Чарнецького? . . . П'ять тисяч? . . . Гроші великі . . . Але добудемо . . . Нічого . . . Добудемо . . .

«Скарби свої поодкопувати, чи що? — внутрішньо посміхнувся Богун. — Кажуть же козаки, що в мене по Дніпрових затонах золота більше, ніж у Забуського . . . Тому, мовляв, і до здобичі він не ласий . . . А що в тих скарбах? . . . Оксани? . . . Ех, Оксано, Оксано! Якби знав, де ти — вирвав би тебе в біса з пазурів . . .

«А хіба ти шукав її як слід? — боляче вразила думка. —

Хіба тієї ж ночі, як тільки приїхали до Вінниці, не захопився ти своїми козацькими справами? А пам'ятаєш, як приніс Приндяк отого присадкуватого? ... Про все міркував, про все тільки про Оксану забув ...

«Але чого вони, вражі сини, не їдуть? ... уже, мабуть, і світатиме скоро ...»

Далеко, в таборі — куди голосніше, ніж першого разу — зарипіли вози ... Ще раз і ще ...

«Ех, вітерець би тепер з того боку! ...»

«Гомонять ... Чого вони гомонять поночі? ... Ого! Переполах там чи що? ... Ого, який гомін! ... А це що? Новий під'їзд? ... Ні тільки два вершники. А як летять! ... Чорти за ними женуться, чи що?»

Два вершники чи хтось один одвукінь чимдуж гнав до греблі. Раптом став. Богун виразно почув голоси. Слів не можна було розібрати, але ясно було, що люди з під'їзду чогось перелякалися. За хвилину вони вже мчали назад, до польського табору.

А звідти все голосніше і голосніше лунав незвичайний гомін.

— Негайно треба відрядити козака до гетьмана: може вони табір знімають? ... — подумав Богун і бігом подався до греблі — до Приндяка з товаришами.

Ті дуже зраділи.

— Ми вже гадали: пана полковника під'їзд захопив, — сказав Приндяк.

— А що, хіба так довго мене не було? ...

— Та може через якусь годину дзигарову і світанок ...

«А й справді, — подумав Богун, — як непомітно пройшов час ...»

Він наказав Приндякові їхати просто до гетьманського намету і переказати черговому джурі, що в польському таборі підозрілий рух і що слід би негайно подвоїти дозори, а може й вірядити під'їзд у запілля до ворога. Про те, щоб захопити язика тут, коло греблі, нічого було тепер і думати.

Богун вирішив чекати світанку тут же, за греблею, щоб відразу, як стане дніти, добре розгледіти, які зміни сталися в польському таборі.

«Прийшли до Хмельницького татари чи ні? . . . Якщо прийшли, чи багато їх? . . . Тисячі дві-три чи може п'ятьдесят або й сто тисяч? . . . Вдарять завтра на ляхів, чи не вдарять? . . .

«Коли вдарять — може ще якось і викрутимось. А коли ні — пропадати напевно: бачили вже нас ледве не по всьому табору. Вибріхуватися вже ніяк . . . А головне — скажеш йому, а він тебе вже зустрів і чув від тебе щось інше . . . »

Так міркував дід Панас, ідучи поруч з Максимом у юрбі челяді, що після бою поспішала до своїх возів на ночівлю.

— А тобі з хлопцем у який бік? — спитав хтось із челяді.

— Гай-гай . . . далеченько, — непевно махнув дід рукою.

— То певно тут ночуватимете? . . .

— Та я й не знаю . . . Звичайно, тут би з вами куди краще . . .

— Ну, то чого ж? Воно й веселіше. Повечеряємо, погомонимо. А то сумно якось. Ач, як татарва алалакає!

Дід зідхнув з великим полегшенням. В темряві придивився до свого співбесідника. Обличчя цієї літньої, певно хворої на груди людини викликало довіру.

— Мабуть з кріпаків, — подумав дід і не помилився: поки пройшли до возів, розпалили багаття, повечеряли і полягали спати — новий знайомий розповів дідові ледве не про все своє невеселе життя . . .

— Гай-гай! — думав дід, слухаючи це оповідання, — ляхам-кріпакам, хоч вони й однакової з панами віри, певно не краще, ніж нам, русинам . . . Щось подібне до співчуття ворухнулося в дідових грудях, але зараз же гостро і владно майнула думка:

— Лях певно м'якої вдачі . . . Треба з цього скористатися.

На ранок, коли ще всі спали, дід потихеньку збудив Максима і прошепотів йому щось на вухо. Хлопець негайно почав стогнати, мов хворий.

Вчорашній знайомий, ледве прокинувшись, зразу ж озвався:

— Що таке хлопцеві? . . . Занедужав? . . .

— Та й сам не знаю: каже болить щось усередині, а що — гаразд і сам не може сказати.

Поляк покрутив головою:

— Полежати треба . . . Може якось обійдеться . . .

— Та як же лежати, коли вже давно йти треба ? . . .

— Е, ні — куди там йти: бач, як стогне . . .

Дід безпорадно махнув рукою, зідхнув і сів. Сірі хмари поволі затагували обрій, купчилися в чорні отари, все нижче й нижче осідали над польським табором і, нарешті, почали сіяти опівдні дрібним, одноманітним, сірим дощем.

Над наметами, над возами, всюди, наскільки можна було сягнути оком, стояла вогка сивувата мла. В рівномірному, якомусь занадто легкому шумі дощу було щось настирливе, дратуюче.

Люди, що поховалися по наметах, по темних землянках, а подекуди і під возами — сиділи нерухомі, сонні.

Різноманітність звичайних щоденних вражень заступила нудьга, що її все більше і більше навивав одноманітний дощ.

Шум його впливав гіпнотизуюче: досить було позіхнути комусь у наметі, як зараз же починали позіхати всі присутні і позіхання це не було таким, як звичайно, а опанувало всіх, немов якась пощесть.

Навіть дід Панас, знаючи з свого довголітнього досвіду, що не можна піддаватися таким позіханням, коли треба, щоб думки були бистрі і ясні, навіть дід, який мусів щохвилини чекати на якусь небезпеку, — і той досить часто позіхав разом з усіма.

А дощ шумів і шумів . . .

Якби це було в звичайних обставинах, якби вчора не було нещасливого бою з козаками, якби не чути було майже всю минулу ніч у таборі страшного, зловісного «алла», — люди давно б посули.

Але свідомість, що тут недалеко — за річкою стоїть у дощовому тумані незліченна орда, і чекання чогось невідомого, неминучого примушували боротися зі сном і ще більше, ніж набридливий дощ, гнітюче впливали на настрої польського війська.

З намету на дощ майже не виходили. Тільки надвечір трохи неначе розворушилися.

Спричинився до цього якийсь до нитки мокрий, худорлявий, немов кістяк, жовнір. Він увійшов несподівано і обвів присутніх невиразним скляним поглядом. Дідові здавалося, що він питає:

— А де тут шпиги козацькі? . . .

Але жовнір мовчав.

— Ну, що? — раптом спитав він так, що всі здригнулися з несподіванки.

— А у вас що? . . . — запитав дідів сусід.

— Та нічого. Он, кажуть, у Остророга вже спакувалися. Я думав — і тут . . .

— Що тут?

— Та нічого, — загадково промовив жовнір і вийшов.

За ним підвівся і пішов до виходу дідів сусід.

Дід і собі встав і вийшов на свіже повітря.

Дощу вже не було. Але сива мла гнітюче нависла над табором.

На мить майнув в імлі худорлявий жовнір, за ним, мов сновиди, дідів сусід. Майнули і зникли.

Дід постояв, подивився і хотів був уже вертатися до намету, аж раптом далеко-далеко зарипіли вози.

— Чого вони там їздять поночі? — подумав дід.

— Чи не відступ почався? — почув він коло себе тривожний голос, і в ту ж мить з намету одна по одній вийшли дві постаті.

— Треба б довідатись, — сказав хтось, позіхаючи.

— Треба, — позіхнув другий.

А вози рипіли все виразніше.

— А що, коли справді тікають? — не вірячи самому собі, подумав дід і відчув, як серце забилося йому швидше жвавіше.

Він увійшов до намету і не повірив своїм очам: сонливости і тупої очманілості як не бувало. Всі ворушилися, вставали, сідали знов, будили тих, що поснули, щось мурмотіли, дехто виходив з намету і не повертався.

— Певно таки справді в таборі щось негаразд, — сказав хтось тривожно.

І наче у відповідь йому, коло намету хтось скрикнув:

— Тікають? — Що? . . . Татари? . . .

— Тікають . . . татари! — загомоніли в наметі.

— Ой, матко свента! — закричав хтось коло входу.

— Цить . . . Цить . . . Тихо треба! — почувлися голоси. Вози зарипіли зовсім близько.

Коло входу зчинилася метушня: кожний намагався першим ускочити до намету.

Люди штовхалися, лялися, але не голосно.

— Та що сталося? — запитав дід.

Ніхто йому не відповів. Перелякано кидалися до своїх речей, хапали клунки, жужмом зв'язували одержу і зараз же забували про неї, кидаючися до виходу . . . Хтось зачепив каганець. Почалася б пожежа, якби не дід.

В темряві жах ухопив людей ще дужче, Вже не думали про те, щоб захопити щось з собою.

Поривалися тільки якнайшвидше вихопитися з намету, наче б то там — на свіжому повітрі — був порятунок.

Але там було ще дивніше:

Вийшовши, дід не стільки побачив, скільки зрозумів, що весь польський табір метався, немов у пропасниці. Очманілі від жаху, люди бігали від намету до намету і перелякано запитували, що сталося.

В усіх напрямках можна було помітити рух возів, карет, окремих військових відділів, а найбільше — переляканих на смерть юрб.

Вражало те, що все відбувалося без великого галасу, немов крадькома.

— Що сталося? — запитував інколи дід, але йому майже не відповідали. Зрідка тільки хтось шепотів: «татари . . . Конецьпольський і Остророг уже втекли . . . Все покидали . . . Орди сто тисяч . . .»

Це було якесь чудо.

Дід протирав собі очі, смикав себе за чуб:

— Що це? . . . Сон? . . . Чари? . . . Невже справді тікають? . . .

Поляки тікали. Це було щось неймовірне. З нечуваною



швидкістю жах охопив стодвадцятьтисячну масу людей, і вона нестримним потоком, наосліп кинулася геть із табору.

Хто перший почав тікати? . . . Куди тікають? . . . Чого? . . . Ніхто не знав.

Але навіть найспокійніші, побачили, як біжать охоплені страхом юрби людей, кидалися бігти і собі, тим самим збільшуючи і поширюючи загальний переполох.

І так, як тількищо в наметі очманілі від цілоденного напруженого чекання, від сірого одноманітного дощу люди не могли утриматися, щоб не позіхнути, коли хтось позіхав, — так само й тепер, почувши, що хтось перелякано прошепотів: «татари» . . . «тікають» . . . — вони й собі тремтіли від жаху і шепотіли: «татари» . . . «тікають» . . . І вже не можна було втримати їх від утечі жодною силою.

## 21

Холодний вітерець подув зі сходу. Хмари на обрії ледве помітно порожевіли.

Ще густішим, ще непрогляднішим став туман над ставом, над річкою, над болотом, над польським табором.

Почало дніти. Вже певно й сонце встало, але за хмарами його не було видно. Все вище й вище підіймався до неба ранковий туман.

Ось уже й табір ворожий подекуди почав впливати з імлі.

Коло греблі Богун і його товариші напружено дивилися в далечінь.

Жодного руху в таборі. Жодного звуку. А, здається, час би вже грати зорю, час би вже заворушитися і слугам, і жовнірам . . .

— Вони справді щось таке затівають, — подумав Богун, — табір — як мертвий . . .

— А дивіться но, хлопці, що там чорніє на пригірку?

— Якісь дві постаті . . .

— Дві чи одна? . . .

— Здається, дві. Ні, одна: друга десь зникла. О, тепер зникла й перша.

— А більше ніхто не бачить людей у таборі?  
— Ні, ніхто.  
— А он там, на горбку, ближче до шляху? . . .  
— Та то ж, здається, ті самі дві постаті.  
— Чому — ті самі?  
— Та тому, що одна височенька, а друга — немов хлоп'я,  
чи що . . .

— Що то вони — шапками махають?  
— Ні, то, мабуть, так здається . . .  
— Диви, диви, як швидко побігли . . .  
— Хлопець попереду, а той, другий все відстає.  
— Зникли? . . .  
— Зникли. Там, певно, ярк.  
— А в таборі, окрім них, неначе душі живої немає . . .  
— Справді. Ані душі . . .  
— Пане полковнику, ті люди сюди біжать: дивіться —  
он вони вже на дорозі до греблі.

Богун придивився уважно.

— Справді, сюди. Тікають вони звідти чи що? Але чому ж  
ніхто не женеться?

— Може б вибігти їм назустріч? . . .

— Ще не час . . . обережно, хлопці: може якась засідка.  
Людей, що біжать, не зупиняючись, видно вже добре.  
Обидва в однаковій одежі: певно одного пана.

— Агов, агов! — кричить один з них — і наче Богунові  
знайомий.

— Агов! — відповідає Богун і штовхає коня вперед.

Козаки мчать за ним.

Утікачі зупиняються і підкидають шапки вгору.

— Діду! Максиме! — кричить Богун.

За мить він уже на землі: цілується то з хлопцем, то з ді-  
дом. Від хвилювання вони не можуть сказати й слова. Сльози  
течуть по їхніх змарнілих обличчях. Не може втриматись від  
сліз і Богун.

— Втекли! — перемагаючи себе і ковтаючи сльози, каже  
дід . . .

— Ляхи . . . втекли! — плаче і сміється хлопець.

— Як же вони вас не наздогнали? . . .

— Втекли... нікому... повтікали! — ридає дід.  
— Хто повтікав?  
— Ляхи... Всі чисто...  
— Як? Увесь табір?  
— Увесь... усі чисто...  
— Діду, що з вами?... Максиме, дід певно захворів?...  
— Га-га-га!... Ні, матері його ковінька! Хоч там справді можна було з глузду зсунутися... Тільки ні: Бог змилосердився. Всі чисто повтікали ляхи. В таборі ані душі живої... Ми хотіли прибігти раніше. Боялися...

Якийсь час усі стояли, мов приголомшені.

— Слава Богу! — сказав один з козаків і зняв шапку.  
— Слава Богу... Слава Богу... — промовили всі присутні.  
— Та невже ж таки всі, як один, повтікали? — запитав хтось із козаків.

— Всі.  
— І Ярема, і Конецьпольський, і Лац?  
— Всі...  
— Ну, а табір же як?... а вози?... а гармати?...  
— Все покидали!...  
— Ой, і добра ж там певно, пане полковнику!... От би зараз туди проскочити...

Богун нахмурився:

— В жодному разі! Всі — негайно до полку. Чекати мого наказу. А нам, — звернувся він до діда й Максима, — треба щодуху до гетьмана.

— А проголовне й забули! — раптом сказав дід, коли вже переїхали греблю і взяли для втікачів коней, щоб їхати до Хмельницького. — Ми ж Сиворакшу бачили... У Конецьпольського...

Богун аж коня зупинив. Першою його думкою було — зараз же летіти до свого полку і помчати з ним полякам навздогін.

Але це було б порушенням дисципліни.

— Чим би я кращий був од тих козаків, що просилися до табору на грабунок? — стримав себе Богун і чимдуж погнав коня до Хмельницького.

Від дозорів, що стояли недалеко польського табору, гетьман уже знав, що поляки готують якусь насподіванку. Своїм звичаєм він чекав усього найгіршого.

Отже, коли, Богун веселий, жвавий, з юнацьким вогнем в очах прибіг і сказав, що поляки тікають, — гетьман йому не повірив.

Тільки Максим і дід — може не так їхні слова, як вигляд — остаточно переконали гетьмана . . .

Звістка про втечу блискавкою облетіла весь табір. Ще до наказу гетьманського почали шикватися полки.

Частина козацького війська, що складалася з покозаченого поспільства, безладними юрбами кинулася до польського табору . . .

З першою сотнею свого полку Богун помчався до переправ: хотів затримати, запровадити лад . . . Даремно . . .

Він просив, кричав, погрожував, навіть збройною силою хотів примусити зупинитись . . . Але що міг він зробити з сотнею, ба навіть із цілим своїм полком, проти величезної, чи не п'ятдесяттисячної маси, охопленої непереможним бажанням якнайшвидше допасти до незлічимої кількості польського табору? . . .

Нестримним потоком бігли повз Богуна показані панські піддані, міщани, козаки, навіть цілі сотні козацькі, що, мабуть, нарочито одбилися від своїх полків.

У хвилях цього розбурханого, галасливого моря Богун помічав інколи і попів, що бігли негірше від посполитих, і острівки козацької старшини, що намагалася триматися купками . . .

— Пане Криси! — закричав Богун, побачивши знайомого сотника, — пане Криси? . . . Як? І ти? . . .

Той тільки махнув рукою.

Але потім, одбігши вже досить далеко, повернувшись до Богуна головою і подібним до гавкання голосом крикнув:

— Пан гетьман! . . . Сам пан гетьман наказує! . . . — І зник у морі голів, спин, плечей, піднесених угору рук . . .

— А як же з ляхами? Невже нікого не шле навздогін? — подумав Богун, побачивши, що до переправ підходять регулярні полки.

Справді, Хмельницький оголосив, що віддає козакам польський табір на жак.

Тільки частина Богунового полку на чолі з Филимон Немирою помчала навздогін полякам. Решта разом з усім військом козацьким подалась грабувати табір.

Поляки могли тікати без перешкод. Найсприятливішу нагоду розгромити все польське військо не використано.

«Хто в цьому винен? — думав Богун, їдучи поволі до польського табору. — Хмельницький? Але що він міг зробити проти цієї нестримної маси? Може краще навіть, що віддає табір на жак? Все ж таки не просто жакують, а з наказу гетьманського...»

По всьому табору бігали і метушилися лиди. Витягували з наметів зброю, шати, посуд, викочували барила з вином, розвантажували вози, вибирали все найкоштовніше. Всюди, куди тільки заглядав Богун, козаки, посполиті, старшина з гарячковим поспіхом набивали свої мішки панським добром. Суперечок за пограбоване майже не було — всім, мовляв, вистачить.

І справді: дорогі шати, діжки з сріблом, барильця й череси з золотом, соболі, шовкові тканини, гаптовані шовком і золотом намети, турецькі й перські килими, золоті й срібні кубки, дорогу зброю, — все це знаходили майже на кожному кроці.

Той, кому пощастило вхопити скриньку з золотом, зневажливо відштовхував або топтав важкими чобітьми дорогий срібний посуд, що його з великою охотою брав інший. Той, кому попадалися соболі й вишивані шати, скидав з коня просто вбруд узяті раніше сукна. Той, у кого досить було вже злота, і срібла, і дорогих тканин, — заздро дивився на іншого, що йому дісталася коштовна зброя...

За кілька хвилин деякі посполиті робилися багатішими за своїх колишніх панів. Дехто набирав стільки, що навіть і конем би вивезти не спромігся. Багато було й таких, що, допавшись до панських вин і медів, не хотіли вже жодних скарбів...

П'яні зустрічалися вже частіше. Гармидер і галас зростав. Подекуди вже починались і сперечки: на всіх таки не вистачило...

— Цікаво, чи багато з цієї здобичі піде на скарб військовий? — думав Богун. — Треба буде, коли паюватимуть, вимігати якнайбільшої частки . . .

— Пане полковнику! — почувся десь із-за наметів голос Семена Приндяка, і зараз же з'явився він сам з величезною купою якихось червоних тканин, — дивіться, що я знайшов.

Це було певно шатро турецьке. Широке, червоногаряче. гаптоване шовком і золотом, воно так пестило очі, що важко було одірватися.

Богун мимоволі замилювався.

— Оце добрий гостинець жінці! — А одріж но мені, товаришу, хоч трошки, — підійшов до Приндяка якийсь молодий козак.

— Коли різати, то вже на чотирьох, — обізвався другий

— Гаразд, — одповів Приндяк, — ану, подержіть за кінці . . .

І не встиг ще Богун щось зауважити, як Приндяк уже різав тканину шаблею, виміряючи, щоб були рівні частки.

— Беріть, пане полковнику, — сказав він, вибравши краптий шматок, — хай хоч пам'ятка буде дружині.

Богун узяв, згорнув обережно і приторочив до кульбаки.

І раптом якесь тривожне передчуття опанувало його. Думка, що може ніколи вже не доведеться побачити Оксану, боляче стиснула йому серце.

— Ех, не погналися ранком за ляхами . . . Може б і того Сиворакшу якось упіймали . . . А тепер . . . Ну, що зробить Филон Немира з кількома сотнями? . . .

— До пана гетьмана! . . . Всю старшину просять до пана гетьмана! . . . почувся дзвінкий голос джури.

— А де гетьман? — спитав Богун.

— Недалечко: он за тим ярком — у наметі князя Заславського.

Богун, загадавши Приндякові, щоб той розпитував, де дід Панас і Максим, торкнув коня.

В розкішнім наметі князя Заславського Хмельницький чекав на старшину. Він сидів край столу і потроху потягував мед із високого золотого келеха.

Вже смеркалося, і на широкім столі горіло п'ять пар свічок у срібних важких свічниках.

Тут же, на столі лежала і позолочена велика булава князя Заславського, саджена ясписами й туркусами.

— Дивись! — весело крикнув Хмельницький, привітавшись з Богунем, — це мені подарунок: один козак приніс. А хто саме — і не знаю: передав булаву джурі, а сам скоріше назад: «Боюсь, каже, щоб там горілки без мене не випили...» А одне, глянь — шолом і риштунок, з чистого срібла литі... Ну, а в тебе що?

Богун показав одержаний від Приндяка шматок тканини,

— Ого, красна, далєбі, красна!... Тільки який же це харциз так її пошматував?...

— Пане гетьмане, там карету привезли: оту, що ви казали — підійшов джура.

— Ага, зараз!... Кажуть, цікава карета!... Наливай, пий: я зараз.

Гетьман осушив келєх і вийшов.

Богун випив собі меду і почав був роздивлятися навкруги, аж раптом десь близько, певно за килимом, у другій частині намету почувся голос Самійла Зорки:

— То це вже який віз?

Хтось відповів:

— Це з тих, що на Чигирин?... Шістнадцятий.

— Ну, кажи, що там було?

Богун одгорнув завісу і побачив Зорку, що сидів за маленьким столиком над паперами й каламарем. Коло Зорки стояв Стецько, джура Хмельницького.

Зорка привітався з Богунем і зараз же знову почав писати, промовляючи стиха за джурую та інколи облизуючи язиком верхню губу:

— Кун-туш оксамитний нестрижений, чер-воний, таким же отласом підбитий з золотими петлицями. Опанча кармазинова з золотими потребами і великими гудзиками, теж золотими, табиновий блакитний з золотими петличками, отласом підшитий. Кун-туш амарантовий... .

— Чекай!... Кунтуш амарантовий, здається, вже був, — підвів голову Зорка.

— Ну, що ж: то це, певно, другий... Пиши, пане писарю, а то не встигнемо до наради...

— Ну, кажи...

Богун, щоб не перешкоджати, сів у кутку на ослоні і витягнув люльку.

Думати ні про що не хотілося...

— Жу-пан, — тягнули далі джура і Зорка, — кармазиновий сатовий, цеглистий сатовий. Фаландиш блакитний на вбрання... Шапок соболиних оксамитних — дві... Ніж турецький. Шабля гусарська. Кульбака оксамитна кармазинова в срібній оправі... Кульбака подорожня з пістолями... Ми-сюрка... Кубок срібний... Сукні для челяді різні... Каблу-чок три золотих... Мушкетів два... Мушкет угорський... Пороху два камені... Книжок чотири. Пуздро з талярами і червінцями...

— Ого! — подумав Богун, — а це ж тільки в одного шляхтича взято...

Пане полковнику, там вас якийсь хлопець питає, — підійшов до Богуна гетьманський джура.

— А поклич но його сюди.

Увійшов Максим.

— От і добре, — сказав Богун, — тебе Приндяк прислав?...

Я хотів, щоб... як тільки повернеться з погоні Немира...

— Вже повернувся, — схвильовано перепинив Максим, — полонених душ двадцять... Сиворакшу спіймали теж...



## ЧАСТИНА ТРЕТЯ

*...з Чигирину*

*По всій славній Україні  
Заревли великі дзвони,  
Щоб сідлали хлопці коні,  
Щоб мечі-шаблі гострили,  
Щоб збирались на весілля,  
На веселе погуляння,  
На криваве залицяння...*

*Т. Шевченко*

## 1

Почувши, що Сиворакшу спіймано, Богун тієї ж хвилини побіг його допитувати.

Нестримна радість і надія на близьку зустріч з Оксаною опанували його.

Спершу Богун навіть забув, що його кликав Хмельницький, і вже тільки дорогою, згадавши на мить про нараду, з досадою махнув рукою:

— Почекають . . .

Богунові здавалося, що він дуже швидко довідається від Сиворакши про все і зможе негайно ж повернутися до гетьмана.

Але він помилився. Сиворакшу було поранено в голову, — правда, нетяжко. Він крутився і кривився від удаваного чи справжнього болю і довго давав дуже неясні відповіді.

Лише після того, як терпець Богунові зовсім увірвався, і Максим з Приндяком розпалили багаття, щоб поставити Сиворакшу «погрітися», — він не витримав і почав розповідати докладно.

Але втішного розповів мало: Оксана в княгині Гризельди за покоївку. Здається, здорова. Певно сама не схотіла лишитися в Лубнях. Востаннє бачив Сиворакша Оксану після того, як Ярема перейшов Дніпро і відправив княгиню з фрауцимером і тяжарами до Варшави.

Де тепер княгиня — невідомо. Казали, що у Варшаві, але можливо, що в Замісті: Сиворакша чув про це випадково, бо з Яремою був недовго і при першій же нагоді перейшов до Конєцьпольського, свого давнього пана і добродія.

Отже надії Богунові не справдилися: негайно допомогти Оксані не було жодної змоги . . .

Тільки щасливий кінець війни міг би її врятувати . . .

Але несподівана втеча і цілковите розпорошення польського війська під Пилявою — це ще не була остаточна перемога козацтва.

Богун це знав краще від кого іншого. Він був переконаний, що є тільки один спосіб не затягувати війни: йти в наступ і якнайшвидше кінчати ляхів.

Але гетьман був іншої думки. Хвилинами Богун просто його ненавидів. Від тактики гетьмана залежала тепер не тільки перемога народу над панами, не тільки доля козацького війська, а і його, Богунове, особлите щастя.

Отже, побачивши після кількох допитів, що Сиворакша говорив правду, Богун звелів стягти йому голову, а сам ще з більшою, ніж раніше, завзятістю приєднався до тієї незначної частини козацької старшини, що вимагала йти на Варшаву і там, у серці Польщі, диктувати свої вимоги.

Але боротися з гетьманом було нелегко.

Якусь таємничу владу над військом мав цей чоловік. Нікого так не любили і ні на кого часами так не лютували, як на Хмельницького. Здавалося хвилинами, що некріпко держить він у руках булаву гетьманську, що значно більшу владу над масою мають Кривоніс, Чорнота, Гладкий та Богун. Але це тільки здавалося.

Поміркований, обачний, схильний вирішувати справи не силою зброї, а хитрістю, листуванням, трактатами, — Хмельницький в рішучі хвилини показував не абияку силу волі.

Він передбачав те, що інколи навіть і не снилося його товаришам. Він завжди добре знав, що робилось у Варшаві, в Москві, в Царгороді, бо дбав не тільки про силу і боєспроможність козацького війська, не тільки про його харчування амуніцію, зброю, — а і про те, щоб не вдарили на козаків з тилу чи то цар московський, чи то гетьман литовський чи то князь семигородський . . .

Він любив гуляти і пити з голотою, він, як ніхто інший з козацької старшини, тримав себе рівнею з простими козаками і то, здавалося, цілком щиро.

Але за пияцтвом, що інколи переходило всі межі, він ніколи не забував справ громадських.

Він піклувався про найдрібніші дрібниці, прагнув усе знати, все зважити.

Він нікому не довірявся цілком і бачив іноді підступи там, де їх не було.

Але зате завжди був готовий дати відсіч чи то справжнім ворогам своїм, чи то таким, як Кривоніс і Богун, у ширості яких сумніву в гетьмана не було.

Як не насадили на нього Богун, Кривоніс, Чорнота, Кричевський, — він уперто стояв на своєму:

— Військо стомлене, спілка з татарами покищо нетривка, і Москва, і Литва, і Австрія, і Франція можуть несподівано дати ляхам допомогу. Одне — виганяти панів з України, зовсім друге — битися з поляками в їхній отчизні...

— Шкода говорити много! — закінчував він рішуче, — шкода говорити: дочекаємось вибору короля, забезпечимо трактатами з ним непідлеглість і волю всього народу козако-руського, станемо самі порядкувати в своїй хаті — тоді видно буде...

Богун пробував заперечувати:

— Що з того короля, коли ми панів не приборкаємо? На що вже був король Владислав — а й той проти панів не міг устояти...

А Кривоніс додавав роздратовано і уціпливо:

— Ой, Богдане, Богдане! — оглядаєшся ти і на передні, і на задні... Занадто вже оглядаєшся. Ти, як той лис, що впав був у яму та мав сто думок, як з неї вийти, але так і не вибрав найкращої. Гляди, щоб і тобі того не було.

Але Хмельницького це не переконувало.

Все частіше й частіше він не міг здержатися і відповідав Кривонісові дуже гостро.

— Що? Не так?... — кричав він, бувало, на весь голос, і обличчя йому наливалось кров'ю, — не по-вашому?... Не подобається?... Не вмю я булави держати?... То на, візьми її, коли незаважка!... На! — тикав він булаву Кривонісові, — бери... Тільки кінчай з ляхами так, щоб і я, і діти мої, і онуки сіяли й жали на своїй, на вільній землі...

Кривоніс похмуро відхилив булаву рукою.

— То може ти хочеш? — кидався гетьман з булавою до Богуну. — На, бери, думаєш — жалкуватиму?...

Утворювалося якесь дивне становище: Річ Посполита тремтіла від смертельного жаху перед козаками й татарами, чекала вже їх під Краков і під Варшаву... Не було, здавалося, жодної сили, що змогла б захистити панів... Навіть Вишневецький, найвидатніший вождь їхній, накидав п'ятами зі Львова й Замістя аж до Варшави...

А Хмельницький з явною неохотою, і то під великим тиском татар — рушив на Львів, обложив його і взяв порівняно незначний окуп — щось коло півмільйона злотих грішми, металем, товарами і припасами.

— Не для мене, — казав львов'янам, — для татар: спізналися вони під Пиляву...

Так само і під Замістя ішов гетьман з великою неохотою і весь час стримував військо від рішучого наступу...

Чекав, поки скінчиться елекція, і оберуть короля, щоб богу з ким трактувати.

Богун був певен, що з тих трактатів нічого доброго не вийде: хоч який був би король, а пани не зречуться своїх маєтностей на Україні. Пани завжди будуть панами.

— То що ж? Знову підемо в лядське ярмо? — не раз казав він товаришам, — знову пустимо до себе в господу ясновельможних?...

Але дивна річ: мало було таких, що розуміли, на що натякав Богун. Більшість тільки всміхалася:

— Ні, вже тепер зась! Підпишемо з королем трактат — тільки він і буде над нами... А панів — геть ік бісовій матері; всюди запровадимо козацьке урядування.

— Так то й погодяться з цим пани та магнати! — пробував заперечувати Богун, — один Ярема...

— Е, що там Ярема!... Після Пиляви та Львова навіть Ярема не насмілиться проти козаків...

Богун знав, що такі думки навмисне поширює старшина, в якої на думці тільки свої права і привілеї. Він пробував говорити з простими козаками, з локозаченим постпільством. Але й серед них панувало переконання, що з панами власне

вже скінчено і що після останніх козацьких перемог залишається тільки оформити здобутки народного повстання: підписати з королем трактат і запровадити по всій Україні козацький лад — без холопа й без пана.

Тільки Нечай і Кривоніс були тієї ж думки, що й Богун. Але що вони могли зробити проти переважної більшості старшини?..

Вони гостро виступали проти Хмельницького, навіть погрожували йому. Але не такий був гетьман, щоб його можна було переконати самими словами та погрозами... .

— Будемо говорити одверто, — сказав раз Богун Кривонісові, — треба нам іншого гетьмана... Жаль Богдана, та що робити? Як не скинемо його з гетьманства — заведе в тісний кут і козацтво, і весь народ...

— Ну, а кого ж за гетьмана? — похмуро спитав Кривоніс.

— Тебе.

— А чому не тебе?...

— Ні, де там мені? А ти ж улітку вже ледве не гетьманував... За тобою й зараз і козацтво, і поспільство піде...

Кривоніс набив люльку, повагом запалив її і затягнувся кілька разів.

— А хіба справді спробувати?...

Він затягнувся ще раз і ще.

— Ну, й добрячий же тютюн: аж за серце бере... Це мені сам Богдан піддобрився... І де він такого видер?... То, кажеш, збивати голку в війську? Скидати Богдана і гетьманувати самому?... Чи не запізно?...

— Гадаю, що ні... Хоч улітку було б куди краще...

— Ова! — Влітку!... Та тоді така веремія була закрутилася... Не тільки що Краків з Варшавою — саме пекло можна було б голими руками розкидати!... А тепер... Дух уже щось не той...

Кривоніс глибоко затягнувся і раптом поблід, наче мрець. Густі сиві брови піднеслися йому здивовано, довгий орлиний кривий ніс немов загострився.

— Що з тобою? — злякався Богун.

— Нічого, — тяжко відсапнув Кривоніс, — за серце вхопило.

— То може тютюн поганий? ... Візьми мого ...

— Ні, не тютюн ... Тютюн добрий ... Мене й раніше якось хапало, — тяжко дихаючи, говорив Кривоніс, — нагадує таки про себе кирпата ...

Дивно було Богунові чути від цієї залізної людини згадку про смерть.

Богун навіть забув на хвилину, як він нетерпляче чекав Кривоносової відповіді на його запитання.

А той уже знову посмоктував люльку і щось міркував:

— Ні, — нанрешті сказав він, — не час розбивати сили ... Випало йому взяти булаву — нехай держить ... Недаремно я тоді пристав був до нього і був йому вірний ... Може й прийде час, але тепер ... Чуєш, як грають у таборі? ... Чуєш, як садять гопака? ... Нехай дотанцюють, перебивати не слід ... А потім — побачимо.

Богун не відповідав.

Цимбали й бубни почулися голосніше. З неясного гомону раз-у-раз виривалися безладні веселі вигуки: в таборі йшла звичайна щоденна гульня і пиятика ...

## 2

Був кінець березня 1649-го року.

Уже давно смеркалося.

Тимко тількищо заснув, і Богун сидів коло нього тихо: нехай успиться як слід.

Невесело було Богунові. Тількищо розповідав він Тимкові про втечу ляхів з-під Пиляви, про облогу Львова і Замістя, про урочистий в'їзд Хмельницького в Київ ... Розповідав і знову переживав ці події — такі недавні і разом з тим такі далекі ...

Одного не міг зрозуміти Тимко: «Як це так, що дозволили козаки Хмельницькому замиритися? Ну, що з того, що він гетьман? — Обрали б собі любенько іншого, та й вибили б усіх ляхів до ноги — хай знають! ...»

— Вигадає таке, дурне хлоп'я ... А проте, — як це сталося, що не пішли на Варшаву, замирились і рушили з-під Замістя назад? ... Як це сталося, що не встигли ще прочитати на раді лист від новообраного короля Яна Казимира, а вже



вся старшина закричала: «Згода, згода! — відступити і чекати комісії!...» Як це сталося, що і Кривоніс, і Чорнота, і Гладкий, і він, Богун, тільки спробували скликати чорну раду, але зараз же і підкорилися, побачивши, що більшість козацтва не з ними?... І чому це більшість була не з ними?... Потомилися?... Боялися зимової війни? Хотіли скоріше одвезти додому награбоване під Пилявою добро? Сліпо довіряли Хмельницькому? Обдурила їх і обвела навкруг пальця старшина?

— Всього було... А головне — старшина. І ті, що мріяли стати старшиною. Чималенько таких було. Обловилися за цю війну добре: «хай, мовляв, буде, що буде — а в нас і скрині, і кишені повні — чого ж нам боятися?...» Та й не уявляло гаразд усе військо, що означає лист королівський і чого чекати від тієї комісії. Слухали, як співала старшина, і вірили: «Всі, мовляв, будемо козаками — всюди, по всій Україні настановить гетьман козацькі уряди; не буде ні панів, ні підданих, ні ксьондзів, ні євреїв — самі козаки. А над ними тільки король...»

— Що й казати, добре співали...

Богун підвівся — обережно, щоб не розбудити Тимка. Пройшовся по кімнаті і сів край столу, схиливши голову на руки.

— І чого той Нечай не їде? Здається, давно б уже час...

Нечай був уже тижнів зо два в Переяславі, у гетьмана. Там ішли нескінчені наради з королівською комісією. І все ще здається, не підписано ніякої умови.

А тут, на пограниччі, у Вінниці і на Брацлавщині, де стояв полк Нечай, уже знову заносилося на війну.

Тижнів три тому поляки раптом захопили Бар.

Дехто з панів навіть уже пробував повернутися до своїх маєтків і почати слідство над підданими, що покозачилися...

Треба було дати полякам якнайрішучішу відсіч, але не годилося робити цього без дозволу гетьмана.

Отож Нечай і поїхав у цій справі.

— А що, коли гетьман не дасть допомоги? — думав далі Богун, — що, коли обкрутили його там ляхи з старшиною? Воювати проти панів тільки з своїм та Нечаєм полком? Записувати в козаки всіх, хто схоче?...

— А хоч би й так ! — раптом майнула думка, — хіба довго з п'яти тисяч зробити п'ятдесят ? ... У поспільство настроїв чудовий ... «Перше, кажуть, язика людські назад обернуть-ся, ніж ляхи над нами знову пануватимуть ... »

Тимко заворушився і почав щось лопотіти крізь сон.

— Воює ... і в ночі воює, — посміхнувся Богун: — скоро вже зовсім козаком стане... І про Оксану вже не питатиме...

Богун похмурнів:

— Де то вона тепер ? ... Чи пам'ятає, чи згадує про мене й Тимка ? ... Чи може вже підкорилася долі — думає і вік звікувати покоївкою ? ... Ні, не з таких ... А все ж таки ось уже скільки часу минуло ... Гадає, мабуть, що я міг уже якось її розшукати, подати звістку ...

— А хіба ж не міг? — заворушилися сумління, — ще після Пиляви міг когось відрядити на розшук ... Або навіть і сам поїхати ... Якби знаття, що з війною так повернеться, то може б і зміг ... А після Замістя вже ніяк не можна було: хто б тоді залишився тут охороняти кордони? Кому було ставати на пограниччі, як не полкам Подільському та Брацлавському ? ...

— Ну, а відрядити ? ... Відрядити когось можна було. Хоч, по правді кажучи, гаразд і поміркувати про це як слід не було часу ... Але тепер ? ...

— Конечно треба когось відрядити ... Негайно ж, — рішуче підвівся Богун. — Чи сплять уже Максим з дідом Панасом ? ... Піти порадитись ...

Богун узяв шапку і вийшов до стайні, де мали звичку спати дід з хлопцем і Приндюком.

Там ще не спали: почулося, як реготали Семен і Максим. Потім, мабуть, продовжуючи оповідати, заговорив дід:

— Ну, от. Приїхав ото пан, — почув Богун, підійшовши ближче, — зібралася громада ... Почав пан скаржитися: любив я, каже, своїх підданих, піклувався про добробут їхніх, ну, звичайно, і про свій ... То правда, каже, що й курочку, й гусочку, й волика, каже, інколи вимагав ... Хіба ж, каже, без цього можна ? ... Але, каже, в мене не так, як в інших панів: і чиншики, каже, менші, і одробіточок легший ...

— Ну, а громада що? — запитав Приндюк.

— Та ти почекай! — Громада, звичайно, слухає... І яку ж, — каже пан, — мав я за це від вас нагороду? ... Будиночок, каже, мій спалено, скрині, каже, з шатами й сріблом поодбівано, шкатулу, каже, з пинезьми і паперами — посічено, а пинезі, — розшарпано... Не вірю, каже, щоб усе те мої вірні піддані зробили. То, певно здрайці якісь мое добро так пожакували...

— Здрайці? ... Та к і каже? ...

— Та ти почекай! — На все, каже, воля пана Христуса і панш Матки Боскої... Я, каже, навіть на здрайців тих зла не маю... Замирилися, каже, король з гетьманом — треба і нам з вами миритися...

— Ого! ...

— Я, каже, з вами не судитимуся: тільки, каже, добро мое поверніть... Та на здрайців викажіть...

— Невже так і каже? — не втерпів і Богун.

— Атож!

— Ну, а громада що?

— Та що... Зареготалися йому в вічі та й кажуть: «Коли хочеш, кажуть, пане наш любий, — приставай, кажуть, до нас у козаки. Ори, кажуть, сій і коси так, як ми... А до курочок, кажуть, гусочок чи, боронь Боже, воликів — тепер уже зась...»

— Ну, а він?

— Не сподобалося йому дуже. «Я, каже, не хлоп який, щоб руки свої білі брудити працею... Хіба, каже, на цьому король з гетьманом замирився? ...»

— Та де це було? — запитав Богун.

Але не встиг ще дід Панас відповісти, як хтось нетерпляче застукав у ворота:

— Іване, не спиш? — почувся веселий голос.

Це був Нечай...

### 3

— Ну, здоров, здоров, Іване, — говорив Нечай, злізаючи з коня і передаючи поводи Максимові, — як ся маєш, як ляхи? ...

— Та що... з ляхами весь час зачіпки... Як гетьман? ...

— Нічого. Вітав тебе. Зараз усе розкажу. Тільки спершу дай чим горло промочити: я до тебе просто з дороги.

Нагинаючись у дверях, Нечай увійшов і скинув кирею. В хаті він здавалося ще вищий, ще огрядніший: як поведе плечима, як закине назад голову, так і здається, що вдається об сволок.

— Воно, по правді сказати, і повечерялось би, — сказав Нечай, сідаючи до столу, — старі твої сплять? . . .

— Ні, не сплять, — привітно обізвалася баба Ївга, — хіба ж можна спати, коли Нечай приїхав? . . . Буде зараз і вечеря, і вина вцідімо . . .

— Спасибі, бабусю . . . А Тимка може б в інше місце кудись перенести? — не люблю розмовляти стиха.

— Гаразд, — відповів Богун і поніс обережно Тимка в другу кімнату.

Тим часом баба поклала на стіл великий пшеничний хліб, поставила пишногокий горщик з борщем та смажену рибу в срібних полумисках.

Дід Панас приніс високий, теж срібний з золотом глечик і кілька чималих кубків.

Нечай вибрав собі найбільший з химерно вирізьбленою покришкою, од'язав від пояса дерев'яну ложку в металевій оправі і хотів був уже взятися до борщу, але, побачивши, що до хати знов увійшла баба Ївга з якоюсь печенею, встав і перехрестився на ікони.

Їв Нечай, не хапаючись, але дуже швидко: навіть Богун, що нетерпляче чекав новин, і той не зчувся, як він уже впорався з борщем і взявся до риби.

— А в тебе, Йване, я бачу, теж лядський посуд, — сказав Нечай, підсуваючи до себе полумисок і витягаючи з нього просто рукою чималий шматок ляща.

— Поназносили козаки цілу полицю . . .

— Не подобаються мені ці полумиски: ковтнув двічі — вже й дно видно.

Справді: Нечай миттю спорожнив полумисок і підсунув до себе другий.

— А от кубок цей — прегарний . . . Що це на ньому вирізьблено? . . . Коні — не коні . . .

— Верблюди, — сказав Богун.

— Ні, я не про тих, що з горбами, а ось, бачиш, яке довгоше під деревом? . . .

— Та я гаразд і не додивлявся, — нетерпляче сказав Богун. — коли вже наївся — кажи, що там у гетьмана.

Нечай повагом обтер масні руки об поли састового жупана і хитро підморгнув:

— У гетьмана все гаразд.

Богун підсунувся ближче.

Ввійшли в хату і дід Панас з Максимом, а також баба Івга.

Нечай хильнув з кубка, обтер рукавом губи і додав:

— Умову підписано.

— Яку? — стримано запитав Богун.

— Лядську . . .

— А війна? . . .

— Війна буде.

— А гетьман?

— Війни без гетьмана не буває . . .

— Та ти не глузуй! — трохи розсердився Богун, — кажи все докладно. Коли умова — то мир, коли ні — то війна. Я так розумію . . .

— Га-га-га! . . . І я так розумів спершу . . . А тепер добрі люди навчили . . .

— Та кажи вже, кажи, яка там умова? . . .

— Покищо — мир. До Зелених свят. Потім — знову комісія: споряджати реєстри. Військам коронним не переходити від Поділля за Кам'янець, від Волині — за Горинь, від Литви — за Прип'ять . . .

— А Бар? а інші землі козакоруські? . . .

— А ти попитай у гетьмана: він підписував . . . Та не хвилюйся так: це ж тимчасово . . . Яремі коронним гетьманом не бути. Ну, і ще там . . .

— Що ще? . . .

— Гетьманові мають видати Чаплинського. Тоді ж, після Зелених свят гетьман випустить бранців . . .

— І Чарнецького? — спитав Максим.

— Авжеж. А тобі що до нього?

Максим почервонів і не відповідав.

Богун дивувався щораз більше:

— А давно хіба він казав: «Хлопам орати, козакам воювати?»

— Гай-гай! Дуже давно!... Ти слухай, як він з ляхами поводить. Прийшли ото вони чи не вдесьте до нього. Кисіль медоточивий знов почав умовляти. А він — правда, з похмілля був — як не кинеться з лавки, як не вдарить ногою об землю, як не закричить: «Годі вже, годі! Шкода говорити! Йдіть собі тепер: я угорського посла виправляю!... Нічого з вашої комісії не буде!... Війна, війна мусить бути!... Ех, і виверну ж я вас, ляхи, догори ногами!»

— Так і сказав?...

— Так і сказав, дай йому Бог здоров'я... А полковники в регіт... А ксьондз там з комісією один — не стерпів, засичав щось, як гадюка... А Вешняк почув та до нього!... Ледве гетьман одборонив: «Тихо, каже, вгамуйся, — це ж таки духовна особа...»

— А угорський посол справді був?... — запитав дід Панас.

— Був і угорський, був і московський, і молдавський був, і мунтянський, і навіть турецький!... Тільки от з Литвою щось негаразд...

— А що?...

— Дуже вже насадає на поспільство Радзівіл. В Литві бо залили панам сала за шкуру чи не краще, ніж тут!... Ну, то Радзівіл бачить, що козаки наче б то втихомирилися, — от він і завзявся приборкати поспільство: захопив Мозир, Бобруйськ... Тяжко там довелося нашим... Богдан просто не знає, що з Радзівілом робити: коли тут із Кораною війна, треба там, з боку княнзівства литовського якось себе забезпечити... Бо коли тут заваримо кашу, а Радзівіл нагло вдарить на Київ — може й не здержимо...

— Ну, а Москва? Невже ж у неї нема якоїсь зачіпки Литву зв'язати? — спитав по короткому мовчанні Богун.

— Ото ж то й біда, що від Москви ще й досі нічого певного... Якби Туреччина не обіцяла нам татарської допомоги — може б і зовсім не так гетьман з ляхами поведився...

— Оце, здається, і все, — сказав Нечай і налив вина в порожній уже кубок.

— Ну, а про віру нашу грецьку невже не було нічого? . . .  
— спитала баба Ївга.

— Як не було? Та що ми, бусурмени якісь чи що? . . . Унію скасувати — раз, митрополитові місце в сенаті — два, воевода і каштелян київський мають бути лише грецької віри — три, езуїтам у воевідстві київським не мешкати — чотири. .  
Баба Ївга перехрестилася.

— А з реестром же як? — запитав Богун, — плутаєш ти щось! Казав би вже зразу. Це тобі не з дівчатами жартувати! . . .

Нечай споважнів:

— А чого б і не пожартувати, коли весело? . . . Ти от хвилюєшся, перебиваєш, не даєш слова сказати . . . А я й сам не знаю, чому не кажу зразу про те, що найважливіше . . . Ти от про реєстр запитав . . . А тут то якраз і притичина. Допитувалися ляхи в гетьмана — чи не можна, мовляв, щоб не дванадцять тисяч у реєстрі, а менше? А він їм . . . — Тут Нечай несподівано встав і випростався на весь свій зріст. — А він їм: «Чого ви, каже, до мене присікалися, — скільки та скільки? . . . Скільки схочу — стільки і буде! . . . Сто — то й сто тисяч, двісті — то й двісті!»

Якби Богоуніві сказали, що гетьман повернувся на бусурменську віру, то він здивувався б менше, ніж тепер, почувши цю новину: «Як? — гетьман, що радий був замиритися на дванадцять тисячах, гетьман, від якого можна було чекати найганебніших поступок панству — вимагає тепер козацьких прав ледве не для всієї людности? Шуткує Нечай чи що?»

— Та як же це так? До чого ж тоді в чорта й комісія? П'яний він був, чи що? . . .

— Авжеж п'яний . . . Він, кажуть, після Києва весь час п'яний: від урочистої зустрічі, від розмов з патріярхом з духовенством, з ученими, з міщанами київськими сп'янів! . . . Та як же сп'янів, якби ти бачив! «Лихий, каже, я, малий чоловік, але Бог мені дав, що я есмь единовладцем і самодержцем руським! . . . » Розумієш, якого їм закрутив? — «Черні, каже, не відступлю, бо то права рука наша! . . . »

— Ото ж то й біда, — зауважив Богун, — гетьман ніколи на свої козацькі сили не покладається . . . А татари . . . їм

тільки ясир потрібний... Ой, небезпечно пускати їх у нашу землю!... Минулого року обловилися вони і під Корсунем, і під Пилявою, і під Львовом, та й то, кажуть, подекуди наших людей у ясир брали.

— Є умова з татарами: простих людей аж по Вислу не забирати і шкоди їм не чинити...

— Умова! тільки тоді додержуватиме татарва умови, коли бачитиме, що ми й по руках, якщо буде треба, дамо! — сказав Богун.

Нечай глибоко замислився.

— Знаєш що? — раптом промовив він, — хай ось тільки впорасмося з ляхами... А тоді такого татарві покажемо!...

— А покажемо! — повеселішав Богун, — головне, щоб гетьман не крутив та не оглядався на старшину... Щоб сміліший, рішучіший був. Такий, як тепер з ляхами... «Виверну догори ногами...» Оце по-козацьки! Оце добре... Так, кажеш, і сказав?...

— Так і сказав...

— От би здивувався Кривоніс, коли б живий був.

Всі посумніли. Нагла смерть Кривоноса під час відступу з-під Замістя ще у всіх була в пам'яті.

— Хто-хто, а він би перший за здоров'я гетьмана випив, — промовив Нечай і почав наливати вина в келехи. — Вип'ємо ж і ми....

Випити і за Хмельницького, і за військо козацьке, і за все поспільство.

Нечай ставав дедалі веселішим. Його дотепи так і сипалися. Він без упину розповідав, як знущалися козаки й посполиті з послів польських, як грабували їхні вози, як ледве не витягли з карети старого воеводу Киселя, як у Києві пани ховаються по монастирях, а міщани вишукують їх і там і тягнуть у Дніпро топити...

Вже й другі, й треті півні проспівали, а нікому ще не хотілося спати.

— Ну, годі! — нарешті підвівся Нечай, — треба їхати.

— Що?... А спочивати хіба не будеш?

— А що я, дрова рубав?... Таж до Брацлава звідси недалеко...



Коли він поїхав, і всі вже клалися спати, Максим не вдержався і спитав у діда:

— Невже знов війна?...

— Авжеж, — відповів той, — гнівні люди на ляхів. Ой, як гнівні!... А козацтво ніколи ще з такою охотою не збиралося воювати...

#### 4

Було вже після Зелених свят. У замках Яреми Вишневецького — в Збаражі і у Вишневці готувалися зустрічати з Варшави князя з дружиною і всім двором.

Військо Яремине — щось коло трьох тисяч жовніра різної зброї — розташувалося в околицях Збаражу.

Дорогою з Вишневця на південний схід — на Збараж — майже щодня рипіли навантажені до верху вози, йшли юрби челяді, маршували кінні й піші військові відділи.

Відомо було, що княгиня Гризельда житиме вліті у Збаразькому замку. Отже треба було приготувати їй належну зустріч.

Нетерпляче чекали княгині й слуги, що не знали спокою ні вдень, ні вночі і наглядачі, що аж похрипли від хвилювання та лайки, і околишні пани, що їм приїзд княгині обіцяв силу розваг і бенкетів.

Але княгиня чомусь забарилася в Вишневці.

Були чутки, що може вона повернеться до Варшави, бо знову заноситься на велику війну, і до Збаражу їхати небезпечно.

З тривогою прислухалася до цих чуток Оксана:

— А що, коли знов до Варшави?... Тут хоч на звістку якусь від Богун є надія... А там...

— На все Божа воля, сестричко, — заспокоювала її Олена, — не вічно ж війна буде... Молись: може полегшає...

Але молитись Оксана вже не могла...

— Легко сказати: цілий рік... Цілий рік жодної звістки, жодної надії... І хоч би Богун ще був знав, що вона тут... Але звідки йому знати?... Одна тільки надія: якщо Максим живий — він конечно розшукуватиме Олену. А йому ж відомо, що вона мусить бути з княгиною...

— А що, як війна триватиме кілька років? Що, як згине, а може вже й загинув Максим? . . .

Що Богун не загинув — Оксані було відомо: серед численних імен ватажків і полковників козацьких чи не найчастіше повторювали пани ім'я полковника подільського. І дивна річ: коли про Хмельницького, Кривоноса, Кричевського та інших згадували з огидою, з лютою зненавистю, з погордою — Богун не насмілювався ганьбити ніхто. З подивом і забобонним пострахом оповідали про його надзвичайні військові здібності, про витриманість і лицарство його полку, про те, що «богунці» — найкращі вояки серед козацтва . . .

Якою радістю, якими гордощами билось Оксані серце, коли вона чула це від найлютіших ворогів козацтва! . . .

А слова князя Яреми, сказані якось Гризельді, Оксана запам'ятала на все життя:

— Хмельницького, Небабу, Кричевського, — промовив Ярема, — всю старшину їхню можна купити за гроші, уряди, nobilitaції . . . Але Богун і Нечай — то справжні хлопи . . .

Потім замислився і різко додав:

— Але я гадаю — не купувати треба гультайство, а повбивати на палі . . .

— Ой, гляди, щоб з тобою того не було! — подумала Оксана і сама здивувалася з тієї лютої ненависти до панів, що несподівано ворухнулася їй у грудях.

Минали дні . . . Після Замістя, після Варшави добре було тут, у Вишневі, в замку, збудованому на скелі, на правому боці Горині, серед мальовничих узгір'їв і дубових лісів . . .

Хвилинами, одриваючись од шитва, підходила Оксана до вікна і дивилася в замріяні далі . . .

І здавалося їй, що душа її виривалась на волю і линула легкокрилою пташкою в весняній блакиті — далеко, далеко, туди — на південний схід — до Вінниці, де Тимко, дід Андрій, баба Ївга . . .

— А Йвана нема: він у війську. Де то тепер воно? Може рушило вже в похід, може навіть зовсім уже недалеко звідси? . . . А може десь аж під Кам'янцем? . . . От якби так, як тоді, в Підгірцях: з'явилися, мов у сні, дід Панас із Максимом, без сну — наче сон — промайнула ніч . . . І ось уже вте-

ча, ось уже птицями летять козацькі коні . . . І ніч місячна, і він — милий — поруч . . .

— А в який звідси бік Підгірці? . . . Зимомо ледве не довелося туди повертатися: накрутив там щось отой бридкий патер з плюскнявим обличчям . . . Розповів, здається, все Конєцьпольським . . . Добре, що княгиня Гризельда така зажерлива, що тільки руками замахала.

— Не віддам: вона не хлопка — не мають на неї Конєцьпольські жодного права! Вона хоче жити тільки у нас . . .

— Правда ж, не хочеш вертатися до Конєцьпольських? — спитала якось Гризельда в Оксани і, побачивши, що та наче злякалася, додала:

— Не бійся, я не віддам . . .

— До смерти пам'ятатиму ласку яснеосвєценої пані, — прошепотіла Оксана.

«Що ж, краще тут, ніж у Конєцьпольських, — не раз міркувала вона, — хоч і в полоні Чарнецький, а хто його знає, як усе може повернутися . . . Тут, принаймні, княгиня мене захистить . . . Звичайно, не з ласки своєї, а через те, що вишиваю і гаптую добре . . . Але це все одно . . . Тільки б ніколи в світі не бачити отієї потвори Чарнецького! . . .

«Хоч і тяжко буває тут, хоч і відітхнути іноді ніколи за роботою, а все ж коли-не-коли і з Оленою можна поговорити, і з Варкою . . . Олена дуже подібна до брата: така ж вродлива і струнка, як Максим . . . Але той жвавий, веселий, Олена ж майже весь час сумна й сумна. Все молиться, все молиться . . . Якби не робота — здається, молилася б цілими днями й ночами».

Надумала якось Оксана ще у Варшаві поміркувати з Оленою про втечу: може, мовляв, якнебудь удасться вимкнутися від панів і хоч пішки піти на Україну . . . Та куди там: «на все Божа воля . . . треба терпіти . . . На все Божа воля», — тільки й казала Олена.

А Варка — та жвава й весела, але й вона нізащо не погоджувалася: страшно . . .

Так і завмерла в Оксани ця думка.

Ще смутніша, ще тихіша стала дівчина. Днями й ночами си-

діла над вишиванням, дивуючи княгиню Гризельду своєю охотою до праці.

Дівчата, бувало, співають під час роботи, але Оксана майже ніколи не приставала до їх співу. Як його співати в неволі у панів? . . . Яких пісень? . . . Безкрилими, хворими птахами здавались вони Оксані в панських світлицях. Здається, і заспівала б, і вилила в пісні свою тугу, свою німу скорботу. Але що, як не пісня, що, як тяжке ридання вирветься їй з грудей? . . . Ні! — краще вже не співати . . .

У Вешневці Оксана трохи повеселішала. Чи то весна так на неї вплинула, чи краєвиди чудові, що відкривалися з вікон замку, чи може стомлене вкрай серце не всилі було вже терпіти тугу й скорботу і забилося якомсь по-іншому, по-весняному, щоб хоч трохи перепочити? . . .

Але коли пішли поголоски, що княгиня до Збаражу може й не поїде, коли знов заговорили і пани, і двораки про війну з козаками, — стала Оксана знову смутна, як осінній день.

Вона навіть не повірила Олені, коли та одного ранку прибігла сказати, що є наказ вирушати до Збаразького замку.

— Не може бути . . . Не може бути, — шепотіла вона, і не могла зрозуміти, що з нею сталося, — в Збаражі навряд чи буде краще, ніж тут; а щось гірше теж можливе.

Але серце чогось тремтіло, немов би передчуваючи, що в Збаражі станеться щось дивне, щось несподіване, щось може навіть страшне, — але таке, чого вона не зможе забути ніколи . . .

## 5

Місто Збараж з трьох сторін оточене водою: на сході і на заході — два великих багnistих стави, на півдні — річка Гнізна, сполучена з цими ставами. Отже місто ніби в підкові.

І річка, і стави утворюють для міста природну заслону, і тільки на відкритому північному заході — рів, гострокіл і паркани. Од східнього ставу — далі на схід і на північ — підносяться порослі лісом узгір'я, а від заходу, починаючись коло самого ставу, розкинувся на десятки миль Чорний Ліс . . .

Над річкою, недалеко від східнього ставу, на узгір'ї — потужний, величний замок, збудований князями збараськими років тому чи не шістдесят.

Поміж замком і ставом розкинулося передмістя Пригрудок. Тут живуть найбідніші міщани збараські.

Убогі халупи, кузня, кілька шинків, невеличка, поросла мохом церква з убогим цвинтарем, зелений майдан перед нею — все це здається таким мізерним, супроти розкоші і величі Збараського замку.

А проте й тут шумувало життя, і тут були свої втіхи, свої радощі і навіть пориви.

Ще минулого року, коли прилетіла чутка про пилявецький погром, коли покинули пани не тільки всі найближчі околиці, а навіть і потужний замок, — ударив кривий дзвонар порослої мохом церкви в усі чотири не дуже то голосні дзвони, панотець одслужив молебень і виголосив казання про те, що сам Бог карає ляхів і що гріх тому, хто може держати шаблю в руках, не піти проти католиків на захист і оборону православної віри.

І чи то панотцевих гарячих казань, чи то інших яких намовлянь послушалися міщани, але багатьох із них за кілька день уже не було в передмісті . . . Декого не було ще й досі . . . Та може воно і краще, бо недовго стояв Збараж пустою: знову повернулася польська залога, і багато загинуло на шибеницях — і тих, що колись були покозачилися, і тих, на кого була тільки підозра. Навіть панотець ледве-ледве врятувався од шибениці. Побито його дуже, так що навіть служби Божої довго не міг правити. Але потроху видужав і знов почав служити в церкві, хоч, звичайно, в казаннях уже не був такий войовничий.

Тепер він усього боявся: і поляків, і ремісників, що не забували про недовгий час панування козацького . . . Боявся й кожної нової людини, що інколи з'являлась на якийсь час у Пригрудку, чи то скуповуючи в ремісників їхні вироби, чи просто подорожуючи кудись через Збараж.

Але таких було мало . . . Та й що їх могло привабити до Пригрудка? Досить часто з'являлися тут тільки старці та каліки за милостинею: щиро і нескупо подавали богобоязні

міщани пригородські. Тут навіть шпиталик маленький був при церкві для хворих старців.

Лежало тут четверо їх, а недавно, днів за два, як приїхала до Збаражу княгиня Ґризельда, ліг п'ятий. Хлопець років чотирнадцяти, що був йому за повожатого, жив покищо в попа, допомагаючи на господарству.

Дуже подобався він старому попові: спритний, працьовитий, чемний... Та й розумом Господь надлив. І до церкви ходив часто. А надто після того, як приїхала до Збаражу княгиня Ґризельда і дехто з її православних слуг почав одвідувати службу Божу в Пригородку.

Якось після обідні затримався піп в олтарі.

Люди вже всі вийшли, тільки якась Ґризельдина покоївка все ще стояла навколішках перед старою іконою Троєручиці.

Піп хотів був уже вийти з церкви бічними дверима, коли раптом здалося йому, що хтось наче скрикнув.

— Не лякайся, Олено, це я, — стиха сказав знайомий священикові хлоп'ячий голос.

— Максиме, любий... Я знала, що ти живий!... від Оксани...

— Цить. Скажи Оксані — ми з дідом тут: я в попа, дід у шпиталі, не хворий. Приходьте в неділю вдвох. Обережно. Умовимось. Цить. Я вже піду.

Панотець почекав, поки не стихли хлопцеві кроки і поки дівчина теж не вийшла з церкви.

— Про що вони умовлялися?... Той дід не хворий... То чого ж він лежить у шпиталі ось уже другий тиждень? Змова тут якась, чи що?... Треба довідатись...

Священик почав стежити за хлопцем і дідом, але нічого підозрілого не помітив. Правда, дід почав частіше виходити погрітися на сонечку, частіше розмовляв з хлопцем, але, оскільки міг панотець почути, мова була про речі цілком звичайні.

— А змова таки якась є, — хвилювався все більше священик.

В неділю, вже перед вечором несподівано завітав дід.

— Ну, як ся маєте, діду? — спитав піп.

— Дякую за ласку, панотче: видужав... Хочу вас попро-

сити, чи не можна, щоб хлопець у вас зостався на якийсь тиждень: треба мені сходити до Вишневця в своїй справі...

— А яка у вас, діду, справа?

— Та там... до небоги навідатись треба.

— До якої небоги?...

— Та хіба не все 'дно вам, панотче? До небоги та й край...

Попові розпити дідові не сподобалися: «Помітив він щось, чи що?... А хоч би й помітив — хіба ж це не своя людина? Хіба не захоче допомогти козакам?... Сказати йому по щирості?» — завагався дід.

— Тепер такий час, що всього треба стерегтися, — сказав панотець. — Боюся, скажу по правді...

— Тобто як?... Хлопця боїтеся в себе залишати, чи як?...

— Всього треба стерегтися... Он, кажуть, знов ворохібню козаки починають...

— То, виходить, на вашу думку, панотче, того не треба?... Тому, виходить, і хлопця боїтеся у себе залишати? Думаєте — ми з козаків?...

— А хто тебе знає, чоловіче добрий, хто ви такі, — хвилюючись, підняв голос священник, — мені однаково...

— Однаково?... Як однаково?! — гримнув дід, але, спостерігши, що панотець труситься з переляку, встав і пішов геть.

Буря нуртувала в його душі. Гадав був, що все так нескладно, просто: залишити Максима в панотця, самому за якийсь тиждень знайти добрих коней, вибрати, куди найзручніше тікати... А тоді і Оксану, і Олену, і Варку, чи як її там... Усіх разом... А за ніч уже й з собаками не наздогнали б...

І ось нагло — перешкода... Та ще від кого, — від попа, від своєї людини!...

— Ех, правду казав Богун: треба було хоч двох-трьох козаків узяти з собою... Але хто міг передбачити? І так уже ось третій місяць вештаємося по маєтностях Яреми... Вдвох — це с'як-так, а якби вп'ятьох?... А Максима все ж таки треба залишити тут. Бо, не дай Боже, зо мною якесь нещастя, чи що? Або тут щось: дівчата ж дурні... А потім і часу ніяк не можна гаяти: поки вправлюся — хай з ними про все умовиться... Наблизиться військо козацьке — тоді вже пізно буде... Таки треба залишити... Але де?... Якби піп був,

як піп, а то боїться, аж труситься! . . . Що ж тепер? . . . До єврея звернутися, чи що?

— А чому ж і не до єврея? — майнула думка, — в крайнім разі грошей можна не пожаліти . . . До кого ж? до шинкарів чи до Соломона? . . .

Євреїв у Пригородку жило три: два шинкарі і один — так собі — Соломон . . .

Що він робив — важко було сказати. Приїхав недавно, оселився в покинутій після козацького погрому єврейській хаті і жив собі не то сам, не то з дочкою. Певно вишукував якоїсь підхожої оренди. А може й по лісовий крам для шлезьких купців приїхав: чи ж мало в єврея може бути гешефтів? . . .

— До шинкарів звертатись незручно: все одно, що офіціанти панські . . . а от до Соломона? . . . Що ж, така вже певно фортуна . . .

Того ж вечора дід постукався до Соломона. Той був дуже здивований і збентежений: те, що до нього прийшов старець та ще в такий незвичайний час — змушувало до обережності. Всі ці старці — підозрілі: хіба ж мало сере них козацьких шпигів? . . .

Соломон добре пам'ятав жахливі єврейські погроми минулого літа. Він ледве гамував жах і огиду до цього підозрілого старця.

— Що пан скаже?

— Я не пан, я з посполитих, — відповів дід, уже жалкуючи, що прийшов, і вагаючись невідомо чого.

— Однаково . . . Що панові треба?

— Може б ти взяв тут хлоця мого в найми? — запитав дід і сам здивувався, що так просто підходить до суті справи.

— В найми? . . . Нащо мені хлопець? . . . Мені не треба . . .

— Та я знаю . . . Я б тобі заплатив . . .

— Мені? За що ж пан мені платитиме? — Адже я мусів би панові за хлопця платити . . .

— А от же й ні! — вдавано хитро і бадьоро засміявся дід, — тут, знаєш, справа така . . . Нащо тобі знати: візьми хлопця в найми, хай поживе з тиждень — я заплачу добре.

Соломон нервово посмикав себе за поли лапсердака, пра-



вицею зібрав свою сиву бороду в жмут, а ліву руку притиснув до грудей.

Світлі очі його пильно глянули з-під густих, насуплених брів.

Дід одвів погляд убік.

— То чому ж пан не звернеться до своїх одновірців?

Дід мовчав.

— А пан часом не з козаків? — запитав Соломон, і дід помітив, як Соломонові коліна здригнулися:

— А хоч би й з козаків, то що з того? . . .

— Як, що з того? — не то лякаючись, не то з докором звів Соломон руки в гору, — як, що з того? . . . Хіба ж пан не знає, що козаки з євреями роблять? Хіба пан забув, що тисячі моїх одновірців загинули під козацьким ножом? . . .

Соломон відступив два кроки назад. Він якось знітився і сховав голову в плечі. Жах і огиду до козаків відчув дід у його словах.

Він розумів, що йому треба щось одповісти, але чомусь не міг промовити й слова.

Хвилину мовчки стояли вони один проти одного: Соломон, пронизуючи поглядом діда і вже жалкуючи, що так одверто висловив свої почуття, дід — ховаючи погляд і відчуваючи, що Соломон має не абиякі підстави його ненавидіти.

— То що ж, я їх різав чи що? — нарешті опам'ятався дід.

— А хіба я кажу? Я кажу: козаки, хлопи — православні . . . А коли пан гадає, що не слід було різати, то я ж нічого . . . Я ж . . .

— Ні, я цього не казав! — поправився дід, — я сказав, що не різав, і справді не різав . . . А от . . . що інші різали . . . Та як же не різати, коли вони по три шкури з польспільства дерли?!

— Ой-ой! — простогнав Соломон, — хіба всі дерли? . . .

Дід зовсім не чекав такого запитання.

— І діти маленькі дерли, і жінки? . . .

Соломонів вигляд був такий незвичайний, у голосі його тремтів такий пекучий біль, такий несподівано гострий докір, що дід розгубився . . .

Звертаючись до Соломона, він певний був, що той за один-два дукати погодиться на все.

Те, що Соломон не тільки одмовився од грошей, а ще навіть почав докоряти, зовсім заскочило діда.

— А що б ти стерявся! — хотів крикнути дід, але чомусь не зробив цього, плюнув і, як опечений, вискочив із Соломонової хати.

Вирішив знов іти до попа. Той несподівано — чи то злякавшись грізного вигляду дідового, чи то з інших міркувань — погодився залишити хлопця в себе, але не більше, як на тиждень.

## 6

З того часу, як Оксана почула від Олени, що дід з Максимом у Пригрудку і за якийсь тиждень треба приготуватися до втечі, настрої її змінився так, що вона сама себе не впізнавала.

То радість нестримна могутньою хвилиною захоплювала її всю, то опановували її сумніви, то гнітив душу жах, що пани довідаються і все викриють.

Вона прислухалася до всього, що говорили в замку, пильно стежила за кожним кроком, за кожним поглядом панів, тисячі разів обмірковувала, як його найзручніше залишити, коли буде треба, замок, щоб якнайдовше на це не звернули уваги.

Стежила і за Оленою, і за Варкою, щоб ті якимсь учинком чи словом не зрадили таємниці.

Ночами майже не спала. То снилося їй, що вже мчать її коні в безкрай степ, то бачила вона люту погоню й жовнірів з довгими гострими мечами, то вставав перед нею, немов живий, Богун, то Максим чогось припадав їй до ніг і сміявся і плакав разом.

Прокидаючися з ніколи ще незаниманим почуттям страшною втоми, вона поглядала у вікно вниз, на далекий Пригрудок з його низенькими почорнілими будівлями — і раптом свідомість, що там, зовсім близько Максим і дід, примушувала її серце битися від радості і надії.

І здавалося тоді Оксані, що все буде так легко, так просто, і зникала в одну мить страшна втома, і напружувалась увага до всього, що діялося навкруги.

— Все треба знати, все передбачити і зважити.

За кілька день Оксана довідалася про тисячі дрібниць, на які раніше зовсім не звертала уваги.

Вона достеменно знала, коли саме замикають ворота, коли перевіряють і міняють замкову сторожу, коли і на який час виходить із замку кожна з служниць, хто саме ходить і може ходити до Пригрудку . . .

Вона й сама б не змогла відповісти, нащо їй потрібні всі ці відомості; але одного разу, простеживши якимось чином, що одна з найулюбленіших Гризельдиних покоївок не ночувала в замку, і помітивши, що на це наче б то ніхто не звернув уваги — дуже зраділа:

— Може і про нас із Оленою та Варкою не зразу довідаються? . . .

Ще з більшою радістю почала вона спостерігати, що тепер Гризельда взагалі дуже рідко викликала когось із служниць особисто, — особливо по обіді.

Отже виходило, що принаймі попервах утеча зможе пройти непоміченою . . .

Але, не зважаючи на ці спостереження, тривога Оксанина все зростала. Тепер уже бентежило її не те, що не пощастить утекти, а що через військові події про втечу взагалі не можна буде мріяти.

Оксана все більше переконувалася, що ці побоювання далеко

Прислухаючися щодня, щогодини до панських розмов, не безпідставні: перші дні перебування в Збаражі панство бавилося бенкетами, танцями та прогульками — і раптом настала майже цілковита тиша.

Почалося з того, що приїхав Ярема і сказав, що війна неминуха і навіть можливо, що невдовзі бої почнуться недалеко Збаражу.

Не звертаючи уваги навіть на присутність слуг, Ярема дуже гостро висловлювався про короля, нарікаючи, що той зво-

лікає з посполитим рушенням і дає козакам час мобілізувати свої сили.

З докладніших і одвертіших розмов дрібнішого панства Оксана довідалася, що Яремі знову не пощастило, що король і на цей раз не схотів дати йому булаву гетьманську і що, признаючи трьох регіментарів, сойм, як і за першої війни, свідомо проминув Ярему.

— І куди їм, тим регіментарям, проти князя! — хвилювалися найгарячіші прихильники Яреми: — Фірлей — старий, нерішучий, Лянцкоронський — добрий вояка, але поганий воєначальник, Остророга ж знаємо ще з Пиляви . . .

— А князь таки не підкориться їм! — говорили другі, — буде так, як під Пилявою: проситимуть і молитимуть, щоб князь узяв булаву — хай ось тільки Хмельницький з татарами надійде . . .

— А що? Хіба вже недалеко козаки? — з острахом питали треті.

— Хто-зна . . . Щось чи не під Меджибожем уже . . .

— Де Меджибіж? Де Меджибіж? Чи це далеко? — хвилювалася Оксана, але запитати в когось із слуг боялася.

Зміркувала, що Меджибіж, мабуть, таки недалеко: зникли якось зовсім несподівано сусіди-пани, що гостювали в замку, дуже збільшилася залага, були навіть чутки, що все військо Яремине стане в Збаражі.

А найстрашніше було те, що зовсім неждано, без жодного, здавалося, наказу від Гризельди, в замку почали пакуватися.

Ніхто навіть не натякав про можливий від'їзд княгині, але Оксані і без того було ясно, що наказ виїхати до Варшави можуть оголосити щодня.

При першій же нагоді Оксана розповіла Максимові про все, що робилося в замку.

Хлопець теж хвилювався. Днів через два-три мав уже повернутися дід, але як воно буде з утечею, коли навкруги Збаражу вже точитимуться бої . . . Навіть не бої, — досить уже того, що всюди вештатиметься жовнірство і напевно затримуватиме кожного підозрілого . . .

— А що, коли княгиня виїздитиме, наприклад, завтра? — запитувала Оксана. — Тікати без діда Панаса?

На це Максим не міг зважитися.

— Прибжиш, скажеш — тоді побачимо.

Але що доведеться робити в такому випадку, Максим не уявляв. Тікати пішки, без діда — було б безглуздя. Переховуватися покищо в Пригородку — і думати нема чого.

А чутки про військові події ставали все докладніші. Пошепки переказували пригородські міщани, що Хмельницький наміряється вдарити саме на Збараж, що з ним сто тисяч орди, що король з посполитим рушенням теж іде на Збараж, що гетьман литовський Радзівіл має вдарити на козаків з тилу, що не знати як воно на цей раз поведеться козакам, тим більше, що з ханом татарським король провадить якісь перемови . . .

Ще докладніше, ще з більшою певністю переказували ті самі відомості в Збараському замку:

— Хай тільки обложить Збараж Хмельницький — скрутню йому доведеться: облогу легко можна витримати хоч і кілька місяців, а король швидко прийде на відсіч . . . До того ж і Радзівіл ось-ось ударить на Київ, а на литовському пограниччі та й по всіх містах українських залог майже не залишилося: всі пішли з гетьманом.

— А ще як татар якось пощастить королеві переманити — як покинуть вони Хмельницького та рушать на села по ясир? — Ні, це вже козакам не Корсунь, не Пилява . . .

Оксана не могла знати, наскільки правдиві всі ці міркування. Але досить з неї було й того, що настрої у панів став підвищений, бадьорий.

— Встигне дід чи не встигне до того, як Гризельда накаже виїздити? Чи можна буде тікати, коли в околицях, мабуть, уже й зараз повно польського війська?

Хто міг відповісти Оксані на ці запитання? Вона щодня хоч на хвилинку бігала до Пригородку, але діда все не було.

Збентежена докраю непевністю становища, поверталась Оксана до замку.

А залага його все збільшувалась. Не можна було пройти двором, парком або покоями, не зустрівши когось із офіце-

рів, які, не зважаючи на відому всім заборону княгині, не тільки при кожній нагоді чіплялися до служниць, а навіть відважувалися прослизнути до приміщень, де вони жили.

Це ще більше нервувало Оксану. Вона почувала таку огиду до всього, що творилося навкруги, таку перевтому, що хвилинами навіть триматися на ногах їй було важко.

— А що, як захворію? Що, як захворію, — з жахом запитувала вона себе.

Одного разу, вже по обіді, прийшла чутка, що під Меджибожем регіментар Лянцкоронський обложив передній полк Хмельницького з Богуном на чолі... Казали, що Богун у безвихідному становищі і що не сьогодні-завтра Богунів полк або виб'ють до ноги, або заберуть у полон.

Це остаточно підрізало і без того знесилену вкрай Оксану.

І Олена, і Варка перелякалися, побачивши її другого ранку.

Бліда, ледве пересуваючи ноги, пішла вона до Пригрудку.

Діда ще не було. Оксана мало не знепритомніла, почувши це від Максима, і сиділа з ним коло церкви на цвинтарі кілька годин: не мала сил повертатися.

Червневе сонце вже почало схилятись на захід, коли вона підійшла до замкових воріт.

Замкового двору не можна було впізнати. Всюди метушилися челядь, довгою валкою стояли вже напівнавантажені ковані вози.

— Всьому кінець: княгиня виїздить! — зміркувала Оксана, і ноги їй підкосилися.

Ледве-ледве примусила вона себе не впасти і побігла розшукувати Олену й Варку. Їх уже не було в замку: кілька годин тому примчав од Яреми гінець, і відразу ж княгиня виїхала з кількома покоївками та двірськими панами під охороною цілого драгунського полку. Решта Гризельдиного ффрауцимеру та служниць мала виїхати завтра. Посол від Яреми негайно зник, не сказавши нікому й слова.

Хтось пустив поголоску, що Кричевський з Богуном погорили під Меджибожем Лянцкоронського, що Яремине військо, приспівши на відсіч, теж мусіло відступати, а може

й тікати, що за Кричевським і Богуном іде Хмельницький з ханом і всією потугою.

В замку спішно готувались до оборони. Переказували, що військо, на чолі з регіментарями — вже під самим Збаражем, що не сьогодні-завтра воно з'єднається з відділами Заславського, Конецьпольського та Яреми і що за річкою Гнізною під керуванням генерала Пшиемського вже риють окопи.

— Край!... Всьому край!... Не встигли!... Завтра їхати. — ледве ворушила сухими устами Оксана, прислухаючись до метушні, що ставала все голоснішою. — Знов до Варшави!... Прощай, Максиме!...Прощайте, діду!... Не судилося!...

— А чому не судилося? — немов підштовхнув її хтось, — серед такої замішанини ніхто й не помітить, що якась там із покоївок залишилася!...

Але залишатися було ще небезпечніше, ніж виїхати: жовніри і офіцери ставали все нахабніші. Навіть коли княгиня була тут — чіплялися!... А що тепер буде?...

— Побігти знов до Максима? Але втеча тепер десять разів неможлива: навіть якщо дід повернувся. Переховуватися в Пригородку? Де? В кого? — В попа, де живе Максим? Та це ж безглуздя — переховуватись під час облоги!... А вона триватиме довго!... А якщо погромлять пани козаків — що тоді? Що тоді!...

Голосний регіт у парку примусив Оксану здригнутися: там кілька жовнірів причепилися до якоїсь служниці.

— Тікати!... Негайно ж тікати геть!... Хоч у прірву, — подумала дівчина. — Сонце ще високо!... Міст іще не зведений.

Серед загальної метушні не звернувши нічиєї уваги, Оксана опинилася за ворітьми.

Вона не думала, що може не знайде Максима: вона вирішила йти навіть до попа, якщо не побачить хлопця десь коло церкви.

Максим був на цвинтарі.

На могилці, під бузковим кущем сидів і дід. Побачивши його, Оксана заридала з радості. Але радіти не доводилося:

дідових коней захопили поляки. Він сам ледве встиг утекти. Про втечу втрюх не можна було і думати.

— Людність тікає до міста, — одповів дід, — всіх, що йдуть у протилежному напрямі, ляхи затримують: хто не боїться козаків — ворог.

— То як же ми? Як же буде? — питала Оксана то в одного, то в другого.

Дід і хлопець мовчали.

Смеркалося.

— Тут тільки одна може бути рада, — переконано сказав дід, і Оксана зраділа, що нарешті таки знайдено якийсь вихід, — тільки одна... Треба тобі, Максиме, вирушати самому...

— Як? а ви? — захвилювався хлопець.

— Слухай уважно. Часу небагато. Йди так, як оце стоїш. Ні грошей, ні харчу брати не треба: так безпечніше. Йди ввесь час понад ставом. Місто буде в тебе ліворуч. Як вийдеш за місто — заховайся десь у болоті та обережно: там від берега аж до міської брами мусить бути сторожа. Ночі тепер темні. З болота треба тобі на північ від ставу. Пам'ятаєш, там ліс на горі? Добіжиш до лісу, зараз же круто візьми праворуч. Це буде просто на схід. Стежок там, здається, нема. Та воно й краще. Там усюди узгір'я високі, порослі дубом і грабом. На схід іди цілий день. Чим більше встигнеш пройти, тим краще. Другого дня повернеш на південь. А там уже сам побачиш: певно й з козаками там десь зустрінешся... А якби під Збаражем, не дай Боже, уздріли тебе — кажи, що з Валахівки — зблудив... Розумієш?...

— Розумію... А як же ви, діду, з Оксаною?...

— А ось як. Скажи Богунові, якщо побачиш його раніше од нас... Скажи, що дід з Оксаною вибрали хоч дальшу, але найлегшу дорогу: човном через став, а тоді лісами...

— Човном? Чому ж ви мені, діду, раніше цього не сказали?...

— Га? Та коли ж я встиг би тобі це сказати? Жаль, човник дуже маленький: тільки-тільки на двох. А Оксану ми на хлопця перевдягнемо...



Максим недовірливо, скоса глянув на високі Оксанині груди.

— Ну, чого роздивляєшся? Іди вже: часу небагато. Та гляди там — обережніше. Нам то з Оксаною легко буде... А от тобі... Ну, нічого: викрутишся. Щоб такий козак та не викрутився? — уже зовсім весело додав дід, обняв і поцілував Максима.

Оксана теж обняла хлопця і поблагословила.

— Ну, йди, йди, не оглядайся! — суворо сказав дід, побачивши, що Максим ступив кілька кроків і завагався.

— А що, дуже небезпечно буде йому йти? — пошепки запитала Оксана, коли Максим зник з очей.

Дід не відповідав нічого. Він сидів, похиливши голову на руки, і тяжко про щось замислився.

На цвинтарі стало вже зовсім темно.

— Га?... Що?... — немов прокинувся дід, — питаєш, чи пощастить йому вислизнути? Авжеж... Хай мене святий грім уб'є, коли днів через три не потрапить до козаків!... А от нам трохи гірше... — голос дідові увірвався. — Збрехав я йому, моя доню: через став тікати не можна... Доведеться якось тут переховуватись...

Була вже ніч. У замку горіли сотні огнів. На південь, за річкою охопила пів неба червона заграва: то поляки, порозкладавши аж на півмилі багаття, гарячково рили окопи.

## 7

Квітень і травень — цілих два місяці — чекали Богун з Нечаєм гетьманського наказу виступати в похід.

Ім було добре відомо, що на цей раз зволікання Хмельницького залежить не від вагань і надій на трактати: треба було стягнути лівобережні полки, належним чином укомплектувати правобережні, подбати про зброю і припас. А головне — треба було дочекатися кримського хана, що на цей раз ішов на допомогу гетьманові, здавалося, зовсім не так охоче, як минулого року.

Козаки жалкували, що помер Тугай-Бей, особистий приятель Хмельницького, нарікали на нового перекопського бея

Карач-Мурзу... Але і Богун, і Нечай добре знали, що хан боїться нападу від донців і що минулого року орда йшла на війну охочіше через великий голод у Криму.

Нарешті, в середині червня до Вінниці прибув посол від Хмельницького і повідомив, що кількадесят тисяч кримських татар перейшли Дніпро під Аслан-городом.

Днів через три білогородська орда переходила Дністер під Тягинюю.

На передових позиціях Подільського і Брацлавського полку — в напрямках на Бар і Меджибіж — майже щодня точилися незначні бої з військом кам'янецького каштеляна Станіслава Лянцкоронського.

На північ, у південній Волині, полки другого регіментаря — Фірлея, перейшовши Горинь, рішуче наступали на козаків, громили повстанські загони і швидко посувалися до Константинова.

Щодня Богун і Нечай могли опинитися в дуже скрутному становищі: треба було всіма засобами не дати Лянцкоронському з'єднатися з Фірлеєм.

Виконати це завдання взявся Нечай. Брацлавський полк — щось коло п'яти тисяч козаків — несподівано вдарив на Меджибіж, щоб затримати в такий спосіб дивізію Лянцкоронського.

Слідом за Нечаєм вирушив і Богун.

Одержавши того ж дня відомості, що Кальницький полк під Остапом Гоголем теж іде на Меджибіж, Богун відрядив в усі околиці невеличкі загони з наказом розголошувати якнайширше, що Нечай — тільки «передвиїжджий Хмельницького» і що за ним іде сам гетьман з ордоною.

Ці поголоски врятували Нечая від неминучої поразки: Фірлей, що встиг уже поєднатися з Лянцкоронським, завагався і не вдарив на Нечая своєчасно.

Але становище козаків щохвилини могло змінитися на гірше...

Справді: не встигли ще Подільський і Кальницький полки поєднатися з Нечаєм, що ледве стримував наступ ворога, як Яремині добірні полки вже надходили до Меджибожа.

Наступні два дні були чи не найтяжчі від усіх, які Богун пам'ятав.

Поляки насідали з нечуваною досі завзятістю, їхня залізна кіннота кілька разів збивала козаків з поля.

Надія була тільки на здатність козацтва боронитися табором.

І справді: за рядами позв'язуваних ланцюгами возів козаки трималися міцно, не зважаючи на скажені атаки ворога.

Богун з Нечаєм були невтомні. Вони з'являлися в найнебезпечніших місцях і своїм прикладом підтримували вояків.

Але вже на третій день вони побачили, що докраю стомлене козацтво довго так витримати не зможе.

Аж тут несподівано швидко наспіли полки Київський під Кричевським і Корсунським — під Морозенком. Разом мало не десять тисяч комонника. Потужно вдарили Кричевський і Морозенко на ворога. Змішали і примусили відступити дивізію Лянцкоронського, побили і одкинули далеко назад кінноту Яреми.

Одержавши цілком певні відомості, що за Кричевським і Морозенком іде сам Хмельницький з ханом, поляки не наважилися дати рішучий бій і спішно почали відступати в напрямі на Збараж.

На раді п'ятох полковників — Кричевського, Морозенка, Нечая, Богуна і Гоголя — ухвалено було дати добрий спочинок полкові Богуна, що найбільше стомився в попередніх боях.

Подільський полк зупинився на відпочинок за чверть милі на північ од Меджибожа.

Край шляху, в дубовім гаю розташовано вози, поставлено кілька наметів — для полковника й старшини, розпалено багаття і одведено коней на пашу. Хворих і ранених ще зранку одвезено до Меджибожа.

Козаки, передбачаючи добрий відпочинок, повеселішали. Вже й пісні подекуди залунали, вже й музика заграла по деяких сотнях...

— Через днів два можна знову в похід, — сказав Богунові полковий суддя Филон Немира.

— Побачимо. Треба порозумітися з гетьманом: за день-два, гадаю, він уже буде тут.

Богун не помилився: ранком другого дня немов би чорні хмари з'явилися на обрії.

— Гетьман іде, гетьман! — загомоніли в полку.

— Та й не сам: мабуть, і татари, — казали досвідченіші.

Справді: чорні хмари з південного сходу дедалі більшали: то було сполохане козацьким і татарським військом птаство.

Часом воно летіло так густо, що ставало темно.

Крякання чорних круків, гелготання диких гусей, розпачливі крики чайок і тужливе тюлюкання куликів зливалися в якийсь тривожний, зловісний не то плач, не то стогін.

Перегадом з'явилися і звірі: то сірий вовчище наткнеться на табір і, клацнувши щелепами, метнеться в гущавину, то рудий, злинялий, сторожкий лис крутне пухнастим хвостом і зникне, немов простеляючись по густих травах, то переляканий на смерть заєць, вискочивши з розгону аж на майдан якоїсь із сотень, зупиниться, мов очманілий, і через мить — ще швидше геть...

За хмарами птаства встали не обрії густі хмари пилу.

Гетьман зустрів хана на Чорнім шляху під Животівим і зараз же рушив на північ.

П'ятдесят тисяч козаків ішли в центрі. Сімдесяттисячна орда — по обох крилах.

Повз Богунів полк проходило тільки крайне ліве крило.

Богун з Приндяком, Филоном Немирою і сотниками, щоб краще бачити похід ординців, виїхали на узгір'я край шляху.

В чорних великих баранячих шапках, у вивернутих догори хутром, одягнених просто на голе тіло кожухах, з довгими розмальованими луками і повними стріл сагайдаками на плечах — татари їхали неймовірно тісною лавою, що навіть ізблизька нагадувала якусь велетенську гадину. Кожний ряд — сто вершників, триста невисоких степових коней з кудлатими гривами. Кінь при коні, ряд за рядом, один за одним ряд за рядом...

— Ну й тісно ж ідуть, бісові діти! — зауважив Филон Немира.

Голова колони вже зникла за обрієм, а кінця ще не було видно.

— Як листя в лісі! — сказав Приндяк.

Богун мовчки, напружено вдивлявся в обличчя ординців. Його дивувало, що всі вони такі одноманітні, такі однакові. Він хотів дошукатися хоч одного неподібного до інших вершника і не міг: темна, рухлива, сувора, вкрита густою курявою мовчазна маса здавалась однією істотою.

— Де пройдуть, там буде чисто, — сказав хтось тихо.

Богун мовчки кивнув головою. Дивне почуття опанувало його: йому здавалося, що татари проходять повз нього вже давно-давно. Здавалося, що йдуть і йтимуть нестримно і сьогодні, і завтра, і весь час. Він уявив собі всю татарську орду — цю страшну, таємничу, зловорожу масу, що вкрила собою чи не десятимильний простір... і раптом сказав:

— Треба було обходитися без орди.

Ніхто його не почув.

За ногайцями йшли кримці, за кримцями — довгочубі стрункі черкеси в високих білих папахах, у напрочуд гарних світлосірих черкесках, за ними — в яскравих, різнокольорових халатах, у червоних і білих чалмах — мальовничі, меткі румелійці.

Йшли з раннього-рана до пізнього вечора.

. . . . .

Другого дня, одержавши звістку від гетьмана, Богун наказав вирушати.

Йшли невеликими переходами, часто зупиняючись на спочинок.

Околишні села стояли пустою. Людність, прочувши про татар, поховалася.

Потолочені, збиті копитами ниви, а подекуди і обгорілі руїни осель свідчили, що люди боялися марно.

— Добрі спільники, ой добрі! — не раз похитував головою Богун.

— От на кого вже давно в мене руки сверблять, — додав Приндяк.

... Через кілька днів, надвечір полк підійшов до козацького табору під Збаражем.

Давши наказ розташуватися на ніч, Богун зліз на дуб і оглянув околицю.

Ніч була тепла, спокійна.

На кількामильнім просторі — всюди, де розташувалося козацько-татарське військо, горіли десятки тисяч огнів. Поблизу червоніли вони великими багаттями, трохи далі — меншими, а там, далеко на обрії спалахували тільки жовто-червоними маленькими зірками. Здавалося, не було їм кінця-краю.

За ними, далеко на північ мав бути Збараж.

Богун довго сидів на дубі, вдивляючись у це море огнів і прислухаючись до стриманого таборового гамору, що нагадував шум морського прибою.

— Скрутно доведеться ляхам у Збаражі. Їх щонайбільше двадцять п'ять, тридцять тисяч разом зі слугами. А козаків і татар щонайменше тисяч сто п'ятдесят. За кілька днів буде вже й по Збаражу, — думав Богун. — Хіба тільки в замку триматимуться трохи довше... А що, як у замку Оксана? Були ж якось чутки, що княгиня в Збаражі... Виїхала, давно, мабуть, виїхала з усіма бебехами! — намагався заспокоїти себе Богун, але думка, що Оксана в Збаражі, чомусь не покидала його.

— І хоч би тобі якась звістка від діда Панаса!... Як у воду, з хлопцем упали. Може вже й на світі нема?...

Козаки давно вже поснули, а Богун усе ще не міг заспокоїтись. Від думок про Оксану він перейшов до міркувань про найближчі військові події, про Хмельницького, про татар, про те, що знов, як і минулого року, з'явилася сарана, що в багатьох місцях люди не сіяли ні восени, ні на весні, що тяжкий буде для України цей рік навіть і тоді, коли війна скінчиться щасливо.

Заснув Богун аж світанком і прокинувся пізно: вже давно просурмили зорю і козацтво саме сиділо за сніданком.

Поміж довгими рядами возів, розставлених окремо по сотнях, сиділи навколо великих казанів курені — по десяте-

ро, а коли й по двадцятєро чоловіка — і поважно їли куліш. Тут же, коло казанів, купами лежав на білих широких хустках нарізаний великими скибками хліб.

Смачний куліш парував так приємно, що Богун мимоволі взявся за ложку.

— До нас, до нас, пане полковнику! — закричали йому з кількох куренів разом.

Богун сів коло першого куреня вінницької сотні разом з Филоном Немирою і Приндяком.

— Після сніданку треба до гетьмана, — сказав він Немирі.

Але до Хмельницького довелося вирушати значно пізніше: не встигли ще поснідати, як прибіг конем молодий козак:

— Від полковника миргородського до пана полковника вінницького! — сказав він, знімаючи шапку.

— Від Матвія Гладкого? . . . Що таке? — підвівся Богун.

— Позавчора під Вишневецем під'їзд захопив бранок. Одна каже, нібито вона родичка пана полковника . . .

— Оксана! — ледве не скрикнув Богун і стримано запитав:

— Де вона?

— Вони вдвох, пане полковнику, зо мною: їдуть возом . . . Та я гаразд не знав, де полк Вінницький — зупинив їх у тому гайку . . . Спека! . . .

— Гаразд. Подякуй від мене полковникові Матвієві, — сказав Богун і швидко, намагаючись не побігти, пішов до гайка, куди йому показав козак.

Ще здалеку побачив він коло воза двох дівчат; але вони дивилися в протилежний бік.

Одна з них — вища — постатю дуже нагадувала Оксану.

— А хто ж друга? Хто та низенька? — подумав на мить Богун, але зараз же забув про неї і бачив перед собою лише Оксану.

Він був уже кроків за десять, він уже ледве не біг, коли дівчина озирнулася.

Богун став, як укопаний: «Чужа, незнайома, зовсім це не Оксана!» — приголомшила думка.

— Хто тут про мене питає? — різким, зовсім несвоїм, неприємним голосом запитав Богун.

— Це я... це ми... Я — сестра Максимова, Олена, — тихо промовила дівчина.

— Максимова? ... Якого Максима? ...

— Хлопця... Максима... лубенського... Того, що з дідом Панасом...

— Ага! Сестра Мақсимова? ... Знаю, знаю, — силкуючися зібрати думки, говорив Богун. І раптом зовсім несподівано для дівчат голосно скрикнув:

— Олена! Сестра Максимова!... Були з княгиною? То певно і Оксану бачили?

— А як же, — зацокотіла Варка, — весь час, іще з минулого року: і в Лубнях, і в Варшаві, і в Замості, і в Збаражжі.

— В Збаражжі? Хіба Оксана в Збаражжі? ...

— В Збаражжі. І Максим, і дід Панас там...

— З ними? То як же? ... Хіба вона втекла з замку? ...

— Не знаємо, — тихо сказала Олена, — ми виїхали з княгиною несподівано. Вона залишилася...

— А нас загін татарський аж під Вишневецем захопив, — знов задріботіла Варка, — ой, і перелякалися ж були ми тоді!... Якби не козаки миргородські — певно було б уже й по нас... А козаки... Ой, і моторні ж хлопці!... Особливо там один...

— То невже Оксана в Збаражжі? — не слухаючи дівчат, міркував Богун. — Сама, чи з дідом і хлопцем? ... І так, і так дуже погано. Або викриють їх ляхи і замордують, або під час штурму щось трапиться... Але чому конечно трапиться? — почав Богун заспокоюватись. — Переховається там якось, і все... А місто не сьогодні-завтра вже наше буде...

— Та чого ж ви мовчите, дівчата? — ласкаво звернувся Богун до Олени й Варки. Усміх опромінив йому лице, очі заграли привітно.

— Таж пан полковник нас зовсім не слухає, — озвалась Олена, — може панові полковникові неприємно, що ми до нього звернулися... Але ми тоді так були перелякалися...

— Неприємно? Чого неприємно? Бог з вами... Я дуже, дуже радий!... Попервах мені здавалося, що тут і Оксана... Але ви ж мені все про неї розкажете!... Ех, якби знаття, що



з дідом трапилось... А може вони не в Збаражі?... Може якось устигли вимкнутися? Розкажіть мені все докладно.

Дівчата, заохочувані ласкавим і уважним поглядом полковника, почали оповідати.

Богун слухав і міркував:

— Так... Так... Велика скрута для них... Але нічого: дівчата були ще в гіршій... А я ще їх зустрів так сердито!... Треба їх пожалувати.

Богун одвів їх до свого намету, довго розпитував, заспокоював, що все буде гаразд, почастивав навіть пірниками, що дала йому на дорогу баба Ївга.

Дівчата просто не пізнавали суворого і, як їм спершу здалося, злого полковника. Такий лагідний, такий уважний був цей чоловік, що навіть завжди смутна Олена повеселішала і зашарілась.

Але раптом полковник знову спохмурнів: треба було йти до гетьмана.

## 8

Хмельницького Богун застав у дуже поганому настрої: перші сутички з поляками були для козаків і татар несприятливі. Татари незадоволені. Військо козацьке ще й досі не розташувалося як слід, а завтра неодмінно треба штурмувати Збараж, бо поляки ще не встигли зробити окопів коло східнього ставу. До того ж доводиться послаблювати свої сили: негайно треба виправляти Кричевського з десятьма тисячами комонника на Литву проти Радзівіла.

— А Голота?... А Пободайло?... — спитав Богун.

— Голоту погромлено. Сам Пободайло не здержить. Радзівіл наміряється вдарити на Київ. Коли Кричевський його не затримає і коли тут, під Збаражем не пощастить, — матимемо проти себе три війська: Ярему тут, Радзівіла з тилу, короля з посполитим рушенням з боку Зборова.

Богун замислився. Становище справді було загрозливе.

— А скільки війська в Радзівіла?

— Та тисяч може п'ятнадцять... Але біда, що в нього найкращі німецькі відділи, чудова армата... Кричевський

же мусить іти тільки з легкою кіннотою: треба вдарити на Радзівіла якнайшвидше. Ех, якби Москва була послухалася. Хай би там хоч на кордоні заворушилися...

— Розумієш, — нахилився до Богуна Хмельницький, — розумієш, — я так міркував: Литву щоб Москва якось зв'язала, а Ракоцій щоб напер на ляхів із Семигороду... У нас би тоді зовсім руки були тут розв'язані. А тепер... Завтра мусимо здобути Збараж... Ходімо лишень, огляньмо окопи.

Хмельницькому підвели білого коня. Небаром під'їхали Виговський з Джеджелієм і Зоркою.

Подалися просто до польських окопів.

На південь од міста й замку, починаючись від західнього ставу і до Лублянок, хвилястий терен трохи підвищувався. Тут генерал артилерії Криштоф Пшиємський розташував польський табір з таким розрахунком, щоб у ньому легко вмістилося не тільки все наявне військо, а й майбутні підкріпи.

Високі вали тягнулися ледве не на цілу милю, тил упирався в місто й замок, і тільки одну частину табору, що виходила за східній став, ще не встигли обвести валом.

На це саме місце і намірявся вдарити гетьман.

— Коли їх там навіть і тридцять тисяч, — зауважив Богун, — все таки довго на такій лінії не витримають: за-надто вже розтягнули.

Хмельницький повернув на схід.

Їхали зовсім близько від валів: у деяких місцях поляки навіть почали стріляти з мушкетів.

— Обережніше, пане гетьмане! — підскочив Зорка до Хмельницького, але той тільки махнув рукою.

Обложенці, мабуть повідомили про Хмельницького регіментарів, бо незабаром на валу з'явилися Ярема, Фірлей, Лянцкоронський і Конецьпольський, оточені пишним почетом.

Богун, що зір його був гостріший від гетьманського, добре бачив не тільки одяжу й постаті, а навіть розрізняв і деякі обличчя.

— А я й не знав, що Ярема такий низенький. — дивувався

Зорка, — а той, хто он той, що, мов журавель, виступає? . . .

— Остророг, — відповів Хмельницький.

— А отой товстезний? . . .

— То, мабуть, Заславський. А може й Тишкевич: обидва годовані кабани.

Лицарство польське настільки зацікавило Зорку, що він зовсім забув про обережність і під'їхав значно ближче до польського табору, ніж інші . . .

Поляки навели гармату, гримнув постріл, і куля, ледве не розчерепивши голови Зорчиному коневі, з шипінням зарилася в землю.

— Обережніше, пане писарю! — засміявся Хмельницький.

Зорка зовсім не потребував цього зауваження. Таючись, переїхав він з лівого боку на правий, опинився таким чином значно далі від валу, але все ще плюювався і міркував, чи пристойно буде од'їхати ще трохи . . .

— Треба б, Самйле, їм якось віддячити, — звернувся Богун до Зорки.

— А треба б . . . Тільки що ж, не з пістоля на них стріляти?

— Привези мені лук . . . Тільки гляди, вибирай найкращий.

Зорка, смакуючи наперед цікаве видовище, а також радіючи, що не доведеться знов наражатися на небезпеку, негайно ж подався до гетьманського намету.

Хмельницький заклопотано оглядав місцевість. Він зовсім не звертав уваги на регіментарів, що все ще дивилися на нього з валу. Інколи він висловлював свої зауваження, звертаючись то до Кричевського, то до Богуна, але більше мовчав і тільки зрідка похитував головою. Коло східнього ставу гетьман навіть зліз із коня і ступив кілька кроків, щоб краще довідатися, чи не дуже м'який ґрунт.

Богун не раз бачив гетьмана на хуторі в Суботові, коли Хмельницький оглядав своє господарство: зовсім таке саме враження справляв гетьман і тепер, хоч там, на хуторі, річ ішла про якісь гоподарські дрібниці, — тут же від одного необережного кроку залежала доля тисяч людей, а може навіть і доля всього війська.

— Чи сповістили полковників, що ввечері рада? — запитав гетьман у Виговського.

— Так, пане гетьмане.

— Жаль, що тебе на раді не буде, — звернувся Богдан до Кричевського.

— Обійдеться і без мене...

— А може б вирушив завтра рано?

— Не можна гаятись: наказ полкові вже дано, — вирушаємо не пізніше, як перед вечором.

— А чи не взяв би ти з собою частини Морозенкової кінноти? Тут все одно війська може більш, ніж треба.

Кричевський замислився.

— Гаразд, — сказав він, — побіжу порадитися з Морозенком.

— Та ще хай оголосять по всіх полках, — урочисто сказав гетьман Виговському, — що на Радзівіла йде тридцять тисяч, а з ними пан полковник київський за наказного гетьмана.

— А ми вже тут якось без тебе будемо поратись, — ласкаво звернувся Богдан до Кричевського, — знаю, що тобі буде тяжче... Куди тяжче, ніж нам, але — що зробиш: нема ради...

— Нічого... якби тільки через оті багна поліські якнайшвидше проскочити...

Так розмовляючи, вони опинилися вже зовсім близько від козацького табору. Аж тут назустріч з'явився Зорка.

— Уже назад? — розчаровано запитав він.

— А що, хіба ще не перехотілося побавитись? — запитав Богун.

— Авжеж. Та й лук, дивись, який добрячий.

Гнучкий і тугий лук татарський був справді чудовий. Розмальований зелено, червоно і жовто, він виблискував по боках вправленою слоною кістю, а на вигинах світив чорністю і золотосрібними візерунками. Він був ще не напнутий, і міцна тятива з волової жили, немов гадюка, обвила його.

— А тобі хто його дозволив узяти? — розсердився Хмельницький на Зорку.

— Та я саме і хотів попитати...

— Гляди мені, щоб більше цього не було!... Це подарунок побратима мого Тугай-Бея, — пояснив Богдан Богунові.

Той уважно розглядав лук.

— Гляди ж тільки, щоб самого Ярему поцілив, — пошуткував гетьман і торкнув коня.

Богун і Зорка залишилися вдвох.

— А ти, я бачу, Самійле, не дуже то метикуватий . . .

— Це щодо забави? . . . Помиляєшся: глянь.

Богун подивився в бік козацького табору. Звідти наближалось клусом душ десятеро вершників. Попереду не дуже то показним гнідим конем їхав козак, обличчя якого здалося Богунові знайомим. Майже всі вершники правили кіньми куди гірше ніж передній.

— Певно поповичі або бурсаки, — висловив здогад Богун.

— Треба було вибирати найголосистіших, — пояснив Зорка.

Кремезний козак, під'їхавши ближче, з підкресленою урочистістю зняв шапку:

В рицерськiм колi —

почав він, акцентуючи так, що Богун зразу впізнав хазяїна малп:

В рицерськiм колi,  
На цьому полі  
Щиро вітаю:  
До ніг упадаю  
На лядський кшталт...  
Славний Богуне!...  
Прийми шацунек  
Від мене й від малп!...

Богун радісно привітався.

— А де ж малпи?

— Завтра ляхів кінчатимуть.

— Та ні, я про справжніх.

— А, про тих? запаніли так, що куди тобі: в самого гетьмана столуються! . . . І я при них. А ці, — кивнув він на присутніх, — майже всі при мені.

Богун з цікавістю подивився на товаришів хазяїна малп.

— Ану засмійтесь! — наказав Кремезний.

— Га-га-га! . . . Го-го-го! . . . Ге-ге-ге! . . . — гримнули ті

так голосно, що Зорчин кінь злякано метнувся вбік, а луна докотилась аж до далекого ставу . . .

— Га-га-га! . . . Го-го-го!

Богун засміявся й собі.

— Ну, а тепер репетицію, — сказав Кремезний.

— Репетицію ест матер студі́орум, — протягнув довгоший худий козак таким густим басом, що Богунові дух перепило.

— Ну, починай! — наказав хазяїн малп.

— Панство магнати, — проказали всі хором:

Панство магнати!  
Годі тікати,  
Йдіть на розправу  
Дуже цікаву: . . . . .  
Пана Фірлейка  
Візьмем на шлейку,  
У Остророга  
Вивернем ноги,  
З князя ж Яреми —  
Шкуру здеремо!..

— Нічого собі, — похвалив Зорка.

— Гайда, — сказав Богун.

На валах польського табору майже нікого не було.

— Ех, жаль, Ярема певно спідає, — зідхнув Зорка.

Підіхали близько, але так, щоб мушкетні кулі не долітали.  
Стали юрбою.

— Починай.

— Га-га-га! О-го-го!

— Панове ляхи, панове ляхи!

— Панове ляхи, матері вашій сто чортів!

Кілька жовнірів з'явилося на валу.

Від козацького табору поволі теж почали наближатися люди: спершу поодинці, потім цілими юрбами. Кожний вибирав найвигідніше місце і сідав, посмоктуючи люльку і пильно придивляючись до всього, що робилося на валу.

— Панове ляхи! — закричав Кремезний, — чого це ви там поховалися? . . . Пора вже вам чинш обдирати! . . . Ось уже цілий рік ми вам нічого не платили! . . .

— А може чи не загадаєте якої панщини? — ревнув довгошій.

— І з бидла ще й досі не брали десятини! — насмішкувато тягнув Кремезний, — коні ржуть, бидло пошаліло: на ярмарок хоче . . .

— Га-га-га! О-го-го! — ревнули всі разом.

— Лайдаки! . . . Лайдаки! — почувся з валу металевий голос, — підходьте но ближче — ми вас почастуємо! . . .

— Їжте самі на здоров'я! — ревнув довгошій.

— Хто там кричав про панщину? — запитали з валу.

— О тем пбтем, — відповів Кремезний.

— Хочете знати, коли за чиншем прийдемо? . . . Чинш не залежитьсья: збере його військо литовське, поки ви тут сидітимете . . . Від панщини — покищо пільга; а небаром будете греблю через Дніпро сипати для князя Яреми! . . .

— Шкуру здеремо! — крикнув довгошій.

— А десятину з вас візьмуть татари! — кричали з валу, — поженуть дітей і жінок ваших до Криму, як бидло!

— Не діждете, сучі сини! — відповів хазяїн малп і одночасно махнув рукою.

— Га-га-га! О-го-го! — озвалися козаки на цей знак.

— Га-га-га! О-го-го! — реготали вони так нестримно, що регіт їхній підхопила вся величезна юрба, що зібралася послухати пересвари.

Поляки щось кричали, аж надривалися, але слів не було чутно.

Тим часом Богун торкнув коня і став у юрбі так, щоб полякам не було його видно.

Тоді напнув лук, спробував тятиву і поклав довгу стрілу. Нахилився трохи вперед на високій кульбаці і почав цілитись.

Обличчя йому почервоніло з напруження; непорушна, немов залізна, була ліва рука, а правиця спокійно, упевнено тягнула тятиву аж до підборіддя.

— Панство маґнати! — кричали тим часом товариші хазяїна малп:

Панство маґнати!  
Годі тікати,  
Йдіть на розправу  
Дуже цікаву:  
Пана Фірлейка  
Візьмем на шлейку,  
У Остророга  
Вивернем ноги,  
З князя Яреми —  
Шкуру здеремо!...

— Га-га-га! . . . О-го-го! — зареготали навколо . . . Аж раптом дзвизнула і заспівала стріла . . .

Ніхто не бачив її блискавичного лету, але всі помітили, як скинув руками блакитно-жупанний ротмістр, закрутився на місці і впав додолу.

Заметушилися і забігали поляки, мовчки стежило за ними козацтво, а Богун стрілив раз і ще раз — так швидко, так легко! Тільки по насуплених аж до перенісся бровах та по синій, аж чорній жилі на лобі можна було побачити, якого страшного напруження м'язів вимагали ці постріли.

А на валу впало ще двоє поляків, а третій дістав стрілу в ліву руку.

— Оце вам чинш! — крикнув Кремезний.

— Оце вам десятина! . . .

— Оце вам панщина! . . .

Поляки не відповідали. Через кілька хвилин на валу вже не було ні душі.

Козаки тісною юрбою обступили Богуну і голосно дивувалися:

— Ну й цілець!

— А лук же який добрячий . . .

— Лук то лук, та треба щось і до лука!

— А хто він такий?

— Ех ти, гепало! Та це ж Богун!

— Той самий?

— Авжеж.

— Таж, він ще молодий зовсім: а казали, ще за Дмитра Гуні . . .



— А хіба давно Гуня панів репіжив?

— Ну, все ж таки . . .

— Пане полковнику! Пане полковнику! — почувся в юрбі голос Семена Приндяка, пан гетьман до себе просять: шпиґа якогось спіймали.

Богун із Зоркою подалися до намету Хмельницького.

Це був той самий трецький намет, який під Пилявою козаки забрали в Конецьпольського. І всередині була не менша пишнота, ніж у поляків.

— Це задля хана і послів чужоземних, — пояснював потребу цієї пишноти Хмельницький.

Але Богун знав, що не зовсім воно так і що вкупі з переважною більшістю старшини гетьман не від того, щоб наслідувати польських панів.

У Хмельницького зібралися майже всі полковники: і Бурляй-Гадяцький, і Морозенко-Корсунський, і Гладкий-Миргородський, і Гоголь-Кальницький, і Пушкар-Полтавський, і Тиша-Звягельський, і Носач-Прилуцький і ще душ десять інших. Тільки Нечая чомусь не було.

Гетьман давав накази щодо штурму на ранок.

— Ти що ж, Іване, з шпиґами лядськими накладаєш? — пошуткував гетьман, — спіймали тут одного, а він каже, що приятель твій чи то джура . . .

Богун пильно глянув на приведеного двома козаками шпиґа. Це був страшно схудлий хлопець середнього зросту. Одежа шматтям висіла на ньому, немов на тиччині. Довге скуйовджене волосся падало аж на очі. Обличчя було аж чорне од пилу.

— Пане гетьмане! — сміливо промовив хлопець.

— Максиме! — скрикнув Богун, одразу впізнавши його по голосу.

— Ага, справді приятель! — озвався Хмельницький.

Виявилось, що справа була дуже проста: по тижневім блуканні в лісах і ярах, Максим раптом наскочив на одну з козацьких чат. З несподіванки й переляку, гадаючи, що це поляки, хлопець почав тікати і був спійманий лише після довгої гонитви. Побачивши, що це козаки, він сказав, що йде від

Збаражу до полковника Богуна. Дальші пояснення давати одмовився. Цього було досить, щоб його припровадили до гетьмана, який уже давно звелів усіх підозрілих неодмінно приводити до генеральної канцелярії.

— А Оксана? . . . а дід? — спитав Богун тут же, коло гетьманського намету.

— А хіба їх ще нема? — здивувався хлопець і розповів, як надумав тікати дід з Оксаною через став.

Богун посмутнів. Йому ясно було, що дід сказав хлопцеві неправду і що тепер переховується з Оксаною десь у Збаражжі . . .

— Завтра вранці штурм . . . Може все якось обійдеться . . . Може ляхи їх так швидко не викриють? . . .

— Невже ж вони там залишилися? — почав непокоїтись хлопець.

— Навряд, — заспокоїв Богун, — певно збочили до якогось села і гадають покищо там перебути . . . А ти молодець: це ж ви з дідом уже вдруге Оксану рятуєте . . . Молодець, справжній козак! Прийдемо ось до коша — вибереш собі коня . . . і мушкет, і шаблю: пора вже. Та й ще дещо там на тебе чекає.

Незабаром Максима вже не можна було пізнати. З поголеною головою, в новій, трохи завеликій шапці, в синьому жупані і при шаблі — він скидався на справжнього козака.

Олена й Варка заплакали від щастя, побачивши його живим і здоровим та ще в такому вбранні.

— Дякуй же, дякуй панові полковникові, — казала Олена, а Богун лише посміхався:

— Я тільки над козаками полковник, а тобі просто Іван . . . Федорович.

## 9

Вночі на раді в Хмельницького штурм призначили не на ранок, а на вечір другого дня: гетьман хотів зламати опір поляків одним потужним ударом, — отже треба було підготувати його добре.

Ще з вечора почали сипати проти польських валів трое величезних шанців, щоб поставити сорок гармат із сімдесяти, що їх мав гетьман до своєї розпоряди.

Решту гармат розташовано проти правого і проти лівого флангу поляків — там, де коло східнього ставу ворог іще не встиг насипати валу.

Всю ніч готувалися козаки й татари до штурму: оглядали й гострили зброю, набивали піском великі мішки, щоб закидати ними рови під валами, робили великі й малі смолоскипи, щоб кидати їх на ворога і освітлювати вночі місце бою, навантажували тарасами та дубовими колодами довгі вози, щоб за їхньою ослоною якнайближче підійти до польських окопів . . .

Полковники, сотники, осавули, курінні отамани — кожний коло свого відділу — робили вказівки, давали накази, стежили за виконанням і повідомляли Хмельницького про хід роботи.

На просторі кількох миль, у червоному світлі великих багать — коло возів, коло гармат, коло наметів, коло валів і коней, — усюди помітно було безупинний рух.

З'являлися з темряви, зникали в ній і знову з'являлись освітлені червоними огнищами десятки, сотні, тисячі постаей, дзвінко і вперто рубали сокири, шурхали піском і землею незліченні спритні лопати, тихо рипіли вози й мажі, а подекуди лунко били об тверду землю копита: то окремі полки вже починали пересуватися на призначені гетьманом місця.

Протягом цілої ночі весь величезний табір козацько-татарський не знав спочинку. Тільки на ранок сподівалися наказу гетьманського відпочити до півдня.

В польському таборі було тихо. Тільки щось опівночі з'явилася на валах освітлена смолоскипами урочиста процесія.

Попереду під бальдахином ішов високий ксьондз з святими дарами, у білій з золотом мантиї. Два інші ксьондзи підтримували його під лікті. Держална балдахину тримали чотири шляхтичі в довгих блакитних кунтушах. Перед ними, розкидаючи квіти, йшло кілька дівчат у білих сукнях. За ксьондза-

ми з непокритими головами йшли князь Ярема і вся старшина польська.

«Пшед так велькім сакрамен-тем», — співали ксьондзи, — «упадійми на тважи . . . » — Військо підхоплювало цей спів, і летів він урочистими хвилями аж до козацького табору, і було в цьому співі, в цій незвичайній процесії щось таке, що примусило Приндяка перехреститись і прошепотіти якісь молитовні слова.

Богун глянув на нього незадоволено:

— І чого там Чорнота гав ловить! — подумав він, побачивши, що деякі з козаків покидали роботу і почали стежити за процесією на польських валах.

І хоч до шансів, де порядкував Чорнота з арматою, було від Богунового полку не менше, як півмилі, — Чорнота, немов би почувши ту Богунову думку, підбіг до гармашів, наказав запалити ґноти, сам особисто навів гармату і крикнув:

— Смали! . . .

— Б-бум! — гримнуло в нічній тиші.

«Пшед так велькім сакрамен-тем», — почулося ще голосніше.

— Перша! друга! — командував Чорнота, але гарматні кулі або не долітали до процесії, або падали далеко позад неї.

— Що вони там — п'яні понапивалися чи що? сердився Богун, — щоб досі не влучити! . . .

Приндяк не поділяв його думки:

— Все ж таки служба Божа . . .

— Служба то служба, а от якби поцілів Чорнота якого — веселіше було б і штурмувати завтра, — сказав Богун.

Чорнота, стріливши ще разів три, несподівано перестав: говорили, що гетьман наказав не дражнити ляхів.

Процесія, обійшовши вали, зникла.

І в польському таборі, і в козацько-татарському запанувала тиша.

Тільки шурхали, як і давніше, лопати, тільки подекуди тихо рипіли вози.

Богун глянув на небо: Чумацький Шлях уже ледве мрів, а Віз уже зовсім нахилився до обрїю.

— Ану, Семене, я в цей бік, ти в той: огляньмо ще раз — чи впоралися вже козаки, — сказав Богун Приндякові.

Вони роз'їхалися.

Кожного козака свого полку Богун знав особисто. Коли в кого з них траплялась якась несправа чи то з мушкетом, чи то з возом, чи з конем, полковник майже завжди про це пам'ятав і не забував поспитати при першій нагоді.

Він не сердився, не лаявся навіть тоді, коли козак почував за собою якусь провину, — він тільки нагадував, і цього було цілком досить: Подільський полк, поруч із Київським та Корсунським, усі вважали за зразковий.

Отож і тепер, коли козаки безперестанку працювали вже ледве не цілу ніч, Богун не помітив ні одного, що ставився б до роботи недбало. Розпитуючи в сотників, осаулів, курінних, а подекуди і в звичайних рядовиків про зброю, про ладівниці, про тараси — про речі, що стосувалися до майбутнього штурму, — Богун з задоволенням помічав, що все гаразд.

З'їхавшись з Приндяком коло десятої сотні, він, не чекаючи гетьманського наказу, звелів сповістити по всіх куренях про спочинок до півдня.

— А Максима ти часом не зустрівач? — запитав він у Приндяка.

— Ні...

Богун занепокоївся: він іще по обіді, розмовляючи з Максимом, рішуче забороняв йому брати участь у наступному штурмі. Хлопцеві це не сподобалось, і, помітивши його незадоволення, Богун примусив його пообіцяти, що він послухається. Тим дивніше було, що Максим кудись зник.

— Може до сестри пішов? — міркував Богун. Але Олена й Варка, що упросилися доглядати за раненими та хворими, певно давно вже спали.

— Треба буде його вилаяти ранком, — вирішив Богун і, вибравши місце тут же, коло десятої сотні свого полку, дав Приндякові розсідлати коня, поклав під голову кульбаку і тієї ж хвилини заснув.

Спав він твердо і прокинувся лише від гарматних пострілів: то Чорнота опівдні почав бомбардувати польські окопи. Сорок гармат, одна по одній, ревли майже без перерви.

Богун, попоївши нашвидку сала з хлібом, побіг оглянути полк.

Осідлані коні, цілком готові в дорогу вози стояли коло кожного куреня.

Козаки навколо великих казанів мовчки, не поспішаючи, їли куліш.

Максима ніде не було.

— Не знайде ж тепер нас дурне хлоп'я! — подумав Богун і, почекавши, поки козацтво скінчило сніданок, наказав рушати.

Без поспіху, але швидко, без жодного замішання козаки посідали на коней, вишикувалися по сотнях. Уривчасто пролунали голоси сотників і отаманів, зарипіли позаду вози, і полк рушив чітко, легко і майже беззвучно.

Треба було перейти трохи не через весь козацький табір і розташуватися зараз же за полками Бурляя й Морозенка, що мали вдарити на ліве польське крило від східнього ставу — там, де поляки ще не встигли спорудити валів.

Плян був такий: увечорі, коли по всьому фронту почнетесь штурм, Бурляй на чолі Гадяцького полку і піших частин Подільського та Корсунського — всього щось із п'ятьма тисячами піхоти — повинен був тихо підійти берегом східнього ставу до крайнього лівого крила польського. Цього місця вали не захищали. Тут стояла угорська піхота і кілька гармат.

Отже Бурляй повинен був розпорошити і збити з поля цю заслону, позаклепувати гармати, позакидати рови, якщо вони є, і просунутися з боєм якнайдалі, наступаючи на поляків збоку, вже поза валами, в їхньому таборі.

Негайно ж за Бурляєм, через пробиту його піхотою прогалину, повинна була вскочити кіннота з Богом на чолі, а за нею комонники Морозенка і ногайські татари з Карач Мурзою.

Одночасно повинна була йти атака лівого польського крила з фронту. В критичну хвилину її мали підсилити полки Білоцерківський та Уманський, що стояли в резерві.

Цей плян запропонував Хмельницькому Богун. Бурляй з Морозенком гаряче його підтримали.

Увечері, коли сонце вже почало ховатися за далекі дубові ліси і коли Гадяцький, Корсунський та Подільський полки вже давно стояли на призначених місцях, — три полковники з'їхались обговорити все остаточно.

Найдосвідченіший між ними був, безумовно, Бурляй. Високий, дебелий, огрядний, твердий, мов дуб, поруч із Морозенком і Богоном він здавався велетом. Був уже зовсім старий. Але сивий ус і сиві суворі брови зовсім не пасували до його веселої вдачі, до гучного бадьорого голосу і до рівних, білих, міцних зубів. Не було козака, що не чув би про славетні Бурляєві виправи на чорне море. То ж Бурляй з запорожцями здобув свого часу Синоп — один із найбільших центрів торгівлі турецької, то ж Бурляєві чайки з блисквичною швидкістю налітали на Крим, пустошили, руйнували, палили і грабували його найбагатші міста . . .

Морозенко був типовий поляк: темноблакитні, великі, дуже гарні очі, каштанові, спущені по-козацьки вуса.

Розмовляв добірною козацькою мовою. Тільки зрідка закидав трохи з-польська; але серед козацької старшини було це невидовижу.

Так само, як і про Бурляя, рідко хто з козаків не чув і про славетного Морозенка. Вславився він ще на початку повстання Хмельницького, коли стяов на чолі Кривоносової кінноти, — запальний і досвідчений був вояк. А найбільше подобався він Богонові, простим козакам і всьому поспільству за те, що не грав в одну дудку з козацькою старшиною, гостро ненавидів панів і навіть прізвище своє — Мрозовіцький — з охотоб змінив на козацьке.

І тепер уже рідко хто з козаків знав, що Морозенко — це Станіслав Мрозовіцький, шляхтич, син підстарости Тербовельського, служив колись при дворі королівським і скінчив він Краківську академію . . .

І Морозенка, і Бурляя, і Богуна найбільше непокоїло те, що вночі, під час загального штурму дуже важко буде розрахувати час і вдарити з кіннотою на допомогу Бурляєвій піхоті саме тоді, коли цього вимагатимуть обставини. Легко могло б статися таке: піхота ще не встигне збити з поля ворожу заслону; тоді кіннотники можуть наскочити на задні шерехи своїх, змішати їх і тільки полегшити полякам перемогу.

З другого ж боку, кінноті ніяк не можна було і запізнюватись: Бурляй без підмоги довго не встояв би. А надто, коли штурм лівого крила з фронту був би невдалий або навіть мало успішний.

Умовилися, що за гасло правитимуть особливі невеликі смолоскипи: як тільки козаки Бурляя почнуть підкидати ці смолоскипи в гору, Богун повинен негайно кидатися в атаку. Морозенко на всякий випадок мав вирушати за Богуном лише через деякий час.

Ще не встигнули полковники скінчити нараду, як ревнули одна по одній три найбільших козацьких гармати, засурмили полкові сурми і потужним гудінням озвалися казани. Це було гасло до штурму.

Весь табір козацько-татарський здригнувся і ожив. Чітко залунали слова команди, приглушений гомін кількох десятків тисяч голосів, глухо затупотіли незлічені копита, застугоніла земля, заіржали коні.

Хоч було ще видно, Бурляй чимдуж побіг до свого полку.  
— Нам з тобою ще рано, — сказав Морозенко, — ходім лишень, побачимо хоч початок.

Вони збігли на пригірок, де Приндяк ще по обіді вкопав із козаками високий стовп і приставив драбину.

Нагорі вдвох було трохи тісно, і полковники мусіли підтримувати один одного.

Було ще досить видно.

Внизу — всюди, наскільки могло сягнути око — ворушилися темні маси людей, коней, возів. Піші полки густими колонами посувалися ближче до польських валів і ставали



проти них так, щоб перші шерехи були од валів приблизно на віддаль гарматного пострілу.

Кіннота значно меншими відділами ставала по боках піших полків. Вона мала допомагати піхоті, якщо з промежків поміж валами вибігатимуть під час бою кінні польські хоругви.

Сорок козацьких гармат, що стояли якраз проти польського центру, ревли без перерви. Хмари диму поволі вкривали небо і козацький табір. Небаром гармати ревнули і на лівому козацькому крилі, і на правому — зовсім близько від Богуня й Морозенка.

Вечірній присмерк упав на землю. Вже не можна було розрізнити окремих полків і частин: усе злилося в якусь темну, безмежну, зловісну масу.

І гуркіт, і гомін, і важке стуготіння землі лунали, немов далекі громи.

Зловорожими блискавцями — все частіше й частіше — спалахували вогні гарматних пострілів.

Здавалося — насувається на польський табір велика гроза.

І раптом гармати замовкли. Далеко — якраз проти середини польських валів — заблিমали вогники смолоскипів.

І тієї ж хвилини могутній вибух страшного ревіння пролунав у повітрі.

— Ого! — сказав Морозенко, — ну й в'блики! . . .

Богун не відповів: ударили польські гармати.

Немов би якісь незримі велетні кидали в небо — в напрямі до козацького табору — довгі вогняні снопи: поляки стріляли огнистими бомбами.

— Дивись, дивись! — прошепотів Морозенко, — воли вже зовсім близько.

Справді: при короткочасному світлі вогнистих снопів, не більше, як за сто кроків від польського валу, Богун побачив величезні купи бидла, що з ревінням бігло просто на польський табір. Ззаду і з боків цієї оскаженілої від жаху маси метушилися постаті з великими смолоскипами, вилами і ратищами: то козаки гнали на ворога тисячі здичавілих волів.

— Близько підпускають, собачі сини! — сказав Богун, і поляки в ту ж мить ударили з гармат і мушкетів.

В небі спалахнуло відразу кілька огнистих бомб. Коло самих окопів падали, сказано кидалися в рів, у боки і назад перелякані воли, а по їхніх трупах бігли люди з мішками на плечах, котилися вози з тарасами й колодами, напірали, немов потужні хвилі, піші козацькі полки.

Буря тисячогрудих вигуків, пострілів, вибухів, тупотіння і стогону лютувала по всій лінії польських валів.

— Ну, час уже й нам! — сказав Морозенко.

Богун не почув: усією своєю істотою він був там, коло ворожих валів, де в запеклому бою змагалися тисячі рокованих на смерть розлючених людей, вирішуючи долю Збаражу, Оксани, долю всього народу козако-руського.

Поволі злізли Богун із Морозенком униз. Так неймовірно, так дивно було, що навколо — поблизу — не біжать на видиму смерть люди, не рвуть їх на шмаття гарматні кулі, не січуть мечі, не колють списи . . .

Богун глянув на небо. В глибині його ледве мріяли зорі. Сів на коня, підбіг до полку, дав наказ вирушати . . .

І вже не думав він ні про Збараж, ні про штурм, ні про Оксану: ішлося йому тільки про те, щоб стати з полком на призначене місце, дочекатись, поки Бурляй подасть умовлене гасло, вихром помчати в перед, потрощити, вирубати, згнітити ворога або . . . загинути . . .

А буря кривавого бою лютувала все дужче. На зміну забитим кулями, порубаним, посіченим, розчавленим сотням кинулись тисячі, десятки тисяч козацтва, татар, посполитих.

Уже не чутно було вогнепальної зброї: билися груди проти грудей, стіна проти стіни. Билися мовчки. Лише зловісне «алла» татарське хвилинами спалахувало в тому чи іншому місці.

Неймовірним здавалося Богунові, що поляки можуть одбиватись так довго.

А проте вони не відступали ні кроку. Все нові й нові маси людей кидали гетьман і хан у пекельний вогонь січі: незлічені лави, мов хвилі морського прибою, билися об твердині

польських валів, розбивалися об них, одбігали і знов набігали з розбурханою люттю.

Богун знав, що довго так тривати не може. З тривогого помічав він, як безладно відступали і бігли назад козацькі сотні, навіть цілі полки.

— Невже ляхи переможуть? — збентежено шепотів Богунові Приндяк, що стояв поруч.

Богун не відповідав... Йому ясно було лише одно: якщо безладдя серед козацько-татарського війська поширюватиметься, якщо Бурляй чомусь запізниться, — Збаражу не взяти.

А Бурляєвого гасла все ще не було...

А від польських валів усе частіше бігли назад розпорошені, здесятковані, розгублені юрби.

— Бурляй... Ех, Бурляй! — шепотів Богун.

І раптом далеко, з самого краю польських валів — можливо навіть, що межи валами і ставом — у темряву неба шугнув смолоскип:

Один... Другий... Третій...

— Сі-дай! — схвильовано-радісно крикнув Богун, і в одну мить цілий полк уже був на конях.

— Впе-ред! — пролунала команда.

Полк рушив. Спершу спокійно, поволі. Потім усе швидше, швидше, швидше...

За кілька хвилин це був уже не полк, а вихор. Повітря свистіло в ушах Богунові. Здавалося: то не тисяча вершників мчить разом з ним, а то він сам-один — блискавично швидкий, могутній, непереможний велет — летить уперед на ворога.

Аж раптом ліворуч, на польських валах — уже зовсім близько — червоним полум'ям спалахнули смолоскипи, заготили огнисті бомби — стало видно, немов удень.

В ту ж мить Богун скоріше відчув, ніж побачив, як лави козацькі, немов би одкинуті рукою якогось велетня, безладними юрбами ринули назад: з-поміж валів неждано вихопилася залізна гусарія і вдарила збоку на козаків, що штурмували вали.

Її важкий, нестримно швидкий, залізний удар в одну мить розірвав густі колони штурмуючих, зім'яв, розпорошив і погнав їх полем...

— Нічого... Нічого... Це ж тільки тут, це ж не по всій лінії! — спалахували Богунові думки. — Праворуч, вперед: тепер тільки на нас із Бурляем надія... Вперед!...

— Але що це за постріли, що це за крики спереду? Невже Бурляй відступає?...

Оточений переважними силами ворога, знесилений, стиснений з усіх боків, Бурляй відступав. Густо падали трупом, але все ще трималися козаки.

— Дер-жись, Бурляю! — насамовито крикнув Богун, і в ту ж мить наче грім залунав: крикнув з ним полк, як один чоловік.

— Дер-жись!...

І буряно вдарили на польську піхоту богунці — розкидали, розметали, розбили залізний ланцюг, що оточував Бурляя.

Крик перемоги вирвався з сотень козацьких грудей... Але передчасно:

— Гусарія зліва!...Лицем до гусарії!... — з розпачем крикнув Приндяк.

І не встигли ще козаки змінити шик, як залізні лицарі наперли на них тісною лавою...

— Держись, держись, Богуна! — крикнув Бурляй, побачивши, що на Богуна наскочило троє панцерних.

Але Богун за допомогою Приндяка впорався з ними щасливо. Бурляєві довелося скрутніше: вдарив його по голові довжезним мечем гусарський ротмістр... Одскочив меч: урятувала Бурляя від неминучої смерті мисюрка дамаська — але захитався в сідлі ватажок козацький, і насіли на нього з усіх боків залізні лицарі.

Побачили це Богун з Приндяком, метнулися допомогти Бурляєві і, мабуть, таки врятували б його, якби не спіткнувся Приндяків кінь і не осів додолу разом з вершником...

І встала тоді перед Богоном залізна стіна закутих у крицю лицарів, і грізно наїжились леза ворожих мечів.

Завзято кинувся на них Богун, і раптом... захиталися лицарі, одвернули од Богуна мечі:

— Чоло ку язде, чоло ку язде! \*) — закричали гусари: то Морозенко летів на відсіч.

Але не думав про Морозенка Богун, не чекав, поки вдарить Корсунський полк на залізних лицарів: сп'янілий від незбагненого захвату, радий, що дорого продає своє життя — він розігнався і плигнув конем у саму середину ворожої лави...

Лютим виттям, зойком заліза, стогоном пораних на смерть лицарів пролунав цей страшний стрибок.

І в ту мить щось важке вдарило Богуна по голові, земля похитнулася і пішла обертом.

. . . . .

Богун прийшов до пам'яті тільки коло козацького табору, на сидлі Морозенка.

Уже зовсім розвиднілося.

Навколо — наскільки сягало око — повертались од польських валів козаки — піші й кінні, не вишикувані сотнями, а розпорошені або скупчені в безладні юрби...

Похмурі, в подертій одежі з кривавими плямами, деякі без шапок і без зброї, вони важкою ходою простували до табору.

Козацькі й татарські сурми грали гасло на відступ.

## 10

Одержавши від Богуна коня, козацьку одежу й зброю, Максим почував себе найщасливішою людиною в світі.

Навіть думка про діда Панаса та Оксану не затьмарювала йому піднесеного настрою.

— Зовсім козак — та чуб не так, — сміялися козаки.

Але Максим не звертав на такі дотепи уваги і намагався показати себе нетільки в Богуновому полку, а і в сусідніх: Брацлавському та Ніженському.

---

\*) Лицем до кінноти.

Особливо приваблював його Ніженський полк, де мало бути багато земляків-лубенців.

Вештаючися поміж возами Ніженського полку, Максим несподівано зустрів Петра: того самого, з яким він колись працював на стайнях у Лубенському замку і з яким заскочив його Ярема в парку під час розмови про «меч Божий на панів».

Товариші радісно обнялися. Петро виглядав уже справжнім козаком: навіть вуса були такі, як у всіх.

Він розповів Максимові, як утік від Яреми, прочувши про Жовті Води, як гуляв з повстанцями по Лубенщині, як зруйнували доценту Яремине кубло і потім перекинулися на правий бік Дніпра.

— А під Пилявою, — закінчив Петро своє оповідання, — під Пилявою я таку скриньку вчепив... Саме тільки срібло й золото... Закопав... Тільки гляди: не кажи нікому...

— А до скарбу військового багато дав?

— Коли по правді казати — ні шеляга. Зате ж і грошей тепер у мене цілий маєток купити можна... Скінчиться війна — житиму паном...

— Таким як Ярема? — пошуткував Максим.

— Ну, не таким... А все ж таки... Вже й тепер мене сам полковник знає. Може навіть пощастить в отамани пролізти, а там і в сотники...

— Дурень думкою багатіє, — зауважив Максим. Петрове бажання пролізти в пани зовсім йому не сподобалось.

— А тобі що? ... Заздро? ...

Максим мовчав.

— Коли заздро — ходім разом з нами на Литву... Ой, і багатючі ж там пани!

— А ти що, хіба з Кричевським іти маєш?

— Так. Сьогодні.

Максим замислився: «А що, якби справді податися на Литву? Все одно тут Богун воювати не дасть: заборонив же брати участь у штурмі... А з Кричевським принаймі хоч пороху понюхаю... Справжнім козаком повернуся...»

— Гарзд, — промовив Максим, — почекай трохи — збігаю до свого полку і вернуся . . .

— Тільки гляди, не барися . . .

— Ні: «голий підперезався — то вже й зібрався». — сказав Максим і чимдуж побіг до своїх возів.

Він дуже радів, що не сказав Петрові про Олену й Варку і що таким чином жодної затримки не буде. А йому так загорілося тепер воювати, що, здається, не вдержала б його під Збаражем жодна сила.

Через кілька годин Максим, попередивши Олену, щоб не турбувалась, уже їхав поруч із Петром у лавах Лубенської сотні, яка вирушила на Радзівіла разом з Кричевським.

Кричевський з десятма тисячами комонника мусів чимдуж поспішати на Білорусь, щоб з'єднатися з чернігівським полковником Пободайлом.

Треба було за всяку ціну затримати литовського гетьмана Януша Радзівіла, який з п'ятнадцятьма тисячами добірного війська вже вирушив на Україну.

Затримати Радзівіла передбачалося десь під Лоевим, коло головної переправи через Дніпро, в місцевості, з усіх боків оточеній непроглядними лісами й багнами.

Це були ворота з Литви на Україну.

В Збаражі Кричевський мусів вибирати одно з двох: або йти на Литву битим шляхом на Житомир, Київ, Чернігів і Гомель, або вирушити навпростець через пущі й багна поліські.

Кричевський вибрав останній, хоч далеко важчий, але коротший шлях — і вже щось 8-го липня був у Чорнобилі.

Тут не знайшов він скільки небудь значних підкріплень. Одержав тільки лист від Хмельницького з повідомленням про облогу Збаражу і з проханням бути обережним і мужнім.

Глибоко замислився старий полковник: коли під Збаражем і далі так не щаститиме — доля кампанії залежатиме тільки від нього, Кричевського. Побити ж Радзівіла або навіть тільки затримати його довгий час без піхоти та артилерії — з однією тільки кіннотою — було майже неможливо.

Старий вояк знав це добре.

Але не вагався ні хвилини і рушив назустріч литовському військовій піскуватим шляхом Надприп'ятським.

Залишаючи свої вбогі села, розкинені серед пуц і багнистих нетрів, озброєна рогатинами, косами та ощепами — не мов би на лови ведмежі — людність великими юрбами збігалася до Кричевського.

Але що була варта ця зброя селянська проти добірних гармат Радзівілових? . . .

Кричевський радив повстанцям залишитися вдома, а сам рушив на Бабицю і почав переправлятися через широку, багнисту Прип'ять.

На другому боці козаки зразу ж наткнулися на одну з чат Радзівілових, знищили її і розпорошили так, що лише недобитки повернулися до литовського війська.

Від бранців Кричевський довідався, що Радзівіл, маючи багато припасу військового в Речиці, залишив там велику залогу під найстаршим райтарії ротмістром Шварцгофом, а сам з армією рушив під Лоїв. Він посадив піхоту німецьку та угорську, а також увесь «люд огнистий» на байдаки, сам же з кіннотою та артилерією посувався берегом рівнобіжно з тими, що пливли Дніпром.

Нічого не знаючи про наступ Кричевського, Радзівіл намірявся перейти Дніпро коло гирла Сожі і вдарити на Пободайла одночасно з Дніпра й суходолу.

Становище Пободайла, що боронив переправ лише з двома тисячами козаків та з кількома гарматами, було критичне.

Але недобитки чат, знищених Кричевським над Прип'яттю, повідомили Радзівіла, що наказний гетьман козацький з великою потугою йде просто на Речицю.

Це розбивало всі Радзівілові пляни. Він зовсім не чекав, що козаки можуть так швидко наспіти аж від Збаражу.

Тепер доводилось міркувати уже не про те, щоб побити Пободайла та йти на Київ, а щоб якось відборонитися від Кричевського.

Радзівіл відрядив дві тисячі війська на поміч Шварцгофові, що був у Речиці, сам же залишився під Лоевим з арти-



лерією, німецькою та угорською піхотою і з кінними полками панцерними.

Розташований перед тим табір литовський поміж містом Лоевим, річкою Лоївкою і Дніпром — був завеликий для оборони.

Радзівіл значно зменшив його і міцно уфортифікував, поставивши четвертий ряд возів, пов'язаних ланцюгами, і насипавши навколо високий земляний вал.

Нападу козаків треба було чекати з боку Брагіна — від широкого шляху: з інших боків литовського табору були густі великі ліси і багна.

Отже звернув Радзівіл найбільшу увагу на Брагінський шлях.

Але Кричевський не дарма користувався славою одного з найкращих вояків в Європі: надзвичайно швидким маршем наблизився він до Речиці, зчинив там велике замішання підпалив передмістя. і довідався, що до Речиці вже надходить Радзівілова відсіч, несподівано запав десь у лісах.

Тепер старому полковникові треба було якнайшвидше та найповніше використати помилку Радзівіла, що значно послабив свої сили, відрядивши до Речиці непотрібну їй поміч.

Отже, замість йти просто на Лоїв, скрутив Кричевський під Холмеч. Швидко порозумівся з міщанами, і ті відчинили міську браму, немов би для того, щоб гнати бидло на пашу. В той же час ударено по всіх церквах у дзвони, козаки вилетіли з лісів, вдерлися до міста і вирубали залогу.

Про напад Кричевського втікачі з Холмечу негайно ж повідомили Радзівіла, і той, природно, мусів тепер чекати нападу не від Брагіна, а від Холмечу.

Негайно відрядив Радзівіл під'їзди до Речиці та Брагіна з наказом, щоб звідти якнайшвидше поверталися відряджені туди раніше підкріплення.

Вирушили під'їзди литовські також у напрямі на Холмеч.

Але Кричевський ошукав їх, обминув непомітно, скрутив знов убік лісами й хащами і з надзвичайною швидкістю опинився всього лише в двох милях од Радзівілового табору, в лісі, з боку Брагіна, а не з півночі, як тепер чекав Радзівіл.

Настала ніч. Кричевський скликав нараду. Дехто з старшини висловлював сумнів — чи можна бити на Радзівіла з таким стомленим військом: козаки вже цілий місяць були в поході і майже без перепочинку зробили спішними маршами щось понад сотню миль.

— Єдина надія наша — в швидкості, — сказав Кричевський, — коли не подолаємо Радзівіла, коли пустимо його на Київ — програємо всю війну.

Ухвалено спочивати лише один день і другої ж ночі вдарити на Радзівіла

Не встигли ще скінчити нараду, як наспіли два посланці з того боку — від Пободайла.

Кричевський умовився з Пободайлом, щоб той другого вечора перейшов Дніпро одночасно з тим, як кіннота козацька почне атаку на Радзівіла з боку Брагіна.

Негайно після цього старий полковник із сотнею козаків вирушив на звіді, щоб ознайомитися з станом ворожого табору.

Виявилось, що стан цей дуже несприятливий для козаків: Радзівіл стояв за багнистою річкою Лоївкою. На річці була гребля з напівспаленим млином, що міг правити за добре прикриття для Радзівілової піхоти.

Гребля ця була єдиною переправою з боку Брагіна.

Від того, чи захоплять її козаки, в значній мірі залежала перемога над Радзівілом.

Козаки спокійно відпочивали протягом цілої ночі.

Наступний день аж до вечора теж сподівалися відпочивати, і Петро з Максимом нарешті таки — чи не вперше за весь похід — могли вільно передихнути.

Найбільше підбилися вони за останній тиждень. Максим ледве тримався в сідлі, а Петро вже й думати забув про багатенних литовських панів, що їх він так хотів пожакувати. Стомлені вкрай хлопці міцно заснули з вечора, і сонце вже виглянуло з-за верховіть темного бору, коли вони ще спали.

Перший прокинувся Максим і не встиг ще опам'ятатися, як сурми заграли наступ: Кричевський, маючи підстави гадати, що Радзівіл довідався про його розташування, наказав ударити на литовське військо, не чекаючи вечора.

В одну мить козаки вже були на конях.

— Швидше, швидше! — кричали навколо Петра й Максима. — Радзівіл ще не встиг приготуватись!

За кілька хвилин вся десятитисячна маса кінноти Кричевського вже вилетіла з густого лісу і тісними лавами помчала до греблі.

З другого боку — з табору Радзівіла — до греблі чимдуж бігла німецька та угорська піхота.

— Встигнуть чи ні? — промайнула Максимові в голові думка. Але за хвилину він уже не думав нічого, нічого не почував — немов би злився в одно ціле з могутньою, страшною лавою похилених у високих кульбаках вершників.

Піхота зустріла першу козацьку колону витриманими густими сальвами.

Змішались і попадали з коней перші козацькі шерехи, зчинилося замішання: перший натиск відбито...

Треба було добувати греблю в інший спосіб.

Миттю позідали з коней перші козацькі сотні і кинулися на ворожу піхоту пішо.

Але тут ударили на козаків через греблю кінні литовські хоругви.

Скрутно довелось козакам, проте перший наступ кінноти вони відбили.

Кинув тоді Радзівіл на козаків тяжкі гусарські полки — найстрашнішу зброю свою і найбільшу надію.

Згнітили вони козаків, що боронилися пішо, потужно натиснули на легку козацьку кінноту, збили перші шерехи з поля і вдарили всією потугою на праве крило козаків.

Довго тривав нерівний бій: нарешті захиталися козацькі ряди, і праве крило почало відступати до лісу.

Але не розпоршилося: жодне військо не вміло так швидко переходити від кінного бою до пішого, як козацьке: отож позідали козаки з коней і обсипали ворожі хоругви градом куль.

Захитались ті і завагались — як від заскочення, так і від того спустошення, що вчинили серед них густі сальви козацьких мушкетів.

Побачив це Радзівіл, і кинув до бою нові полки: угорську й польську піхоту, важких німецьких райтарів з Райнольдом Тизенгаузом на чолі, а також курляндських драгунів Нольда.

Але не встигли ще підійти ці підкріплення, як ліве крило кінноти Кричевського вже одрізало від табору литовські хоругви. В ту ж мить козаки, що боронилися під лісом пішо, почали сідати на коней і переходити в наступ.

— Звитяга!... Звитяга! — кричало козацтво, а Радзівіл уже думав про відступ до Речиці.

Але тут несподівано неспів з боку Брагіна великий відділ, за яким Радзівіл послав ще напередодні.

Козаки опинилися межі двох огнів, змішались і були розірвані на дві частини.

Ворог розпорошив, потоптав і вирубав ліве крило доценту.

Праве крило на чолі з самим Кричевським відступило до лісу: Кричевський надіявся прорватися до Дніпра і там з'єднатися з Пободайлом.

Але той, як було умовлено, чекав атаки Кричевського на Радзівіла тільки вночі, отже не міг перейти через Дніпро своєчасно.

Довідавшись про бій Кричевського з Радзівілом, Пободайло кинувся до переправ і встиг навіть перекинути частину війська на той бік, але в цей час Радзівіл уже мав повну змогу кинути на Пободайла великі сили і за допомогою своїх численних гармат примусити козаків знов повернутися на лівий берег.

Отже Кричевському доводилося тільки загинути з честю.

Вибравши найоборонніше місце в лісі, козаки окопалися і загородилися поваленими нашвидку деревами, гіллям, вивертами і навіть людським та кінським трупом.

За півгодини це був уже міцний табір.

До пізньої ночі кидав Радзівіл в атаку все нові й нові сили і громив козаків з гармат, але Кричевський відборювався, як лев.

Ледве півтори тисячі залишилося з усього козацького війська, але вони чинили в ворожих рядах таке спустошення, що навколо їхнього табору лежали гори забитих.

Настала ніч. Радзівіл наказав дати гасло на відступ: він не хотів марно тратити сили і розрахував вірно: вранці знесилених козаків можна було взяти голіруч.

Серед недобитків майже не було непоранених. Петра забито ще коло греблі, Максим дістав огнепальну рану в плече, самого Кричевського було тяжко пострілено і порубано.

Але старий полковник не занепавав духом. Він міркував, що поодинокі козаки можуть легко вимкнутися з табору, запасти в лісах і нетрях і таким чином урятуватися.

Ніч була темна. Докраю стомлені козаки лежали потоком, але майже ніхто не спав. Де-не-де чутно було стогін поранених.

Максимові плече майже не боліло. Він лежав поруч з іншими і безвучно плакав. Йому жаль було і себе, і Петра, і Кричевського, і всіх козаків, що загинули і мали загинути. Його лякала і нестерпна, зловорожа тиша цієї останньої, як він гадав, ночі, і страшне мовчання темного лісу, і те невідоме, що мало бути завтра.

Раптом почувся шепіт:

— До полковника, братове, до полковника...

Максим пішов разом з іншими.

Кричевський лежав на зроблених нашвидку ношах.

— Можуть урятуватися майже всі, — сказав він тихим, але чітким голосом, — наказую всім поодинокі залишити табір.

— А пан полковник? — запитав хтось несміливо.

— Я залишаюся тут. Липіть мене якнайшвидше.

Козаки стояли розгублено. Четверо старих січовиків підняли ноші і хотіли нести.

— Залиште! — голосно скрикнув Кричевський, немов би і не був поранений. — Залиште. Наказую...

Козаки підійшли прощатися.

— Не треба, — сказав Кричевський, — часу небагато. Прощайте. Дякую...

— Прощай, батьку... Прощай... — почувлися голоси...

Запанувала тиша: козаки почали виходити з табору.

Максим хотів був іти й собі, але відчув таку неймовірну втому, таке знесилення, що, не зробивши і кількох кроків,

сів, а потім і ліг на землю, чомусь намагаючися, щоб Кричевський його не побачив.

На ранок жовніри Радзівіла прибїгли до спустілого козацького табору, добили кількох поранених і кинулися до півмертвого Кричевського — грабувати.

— Не руште! — закричав Максим несвоїм голосом. Але вони таки встигли зняти з полковника червоний жупан, шитий золотом.

— Це сам Кричевський!... До ясновельможного... До гетьмана!...

Кричевського накрили якимсь подертим кожушком і понесли до Радзівіла.

Максим пішов за ношами.

. . . . .  
Три дні метався в гарячці Кричевський, три дні ні на крок не відходив од нього Максим.

Плакав і побивався Кричевський, що козаків погромлено:

— Альбо то ляда цо дзесенць тисьонци войска стра́ціць?... — скрикував він і все просив у Максима води.

Максим уже другого дня знав, що загинула сила литовського війська, що розстріляно майже всі набої, що Радзіміл, як казали його полковники, позбавлений змоги наступати на Україну.

Про все це не раз шепотів Максим старому полковникові, щоб хоча трохи його потішити.

Але Кричевський не розумів і не впізнавав хлопця.

Але дивна річ, Радзівіла впізнав: не відповів на ласкаве його привітання і одвернувся з погордою.

Коли ж Радзівіл запитав, чи йде від гетьмана на Литву ще якесь військо, промовив невиразно, але зрозуміло:

— Тридцять тисяч козаків і п'ятнадцять тисяч татар.

Коли запитали в нього на третій день, чи не треба йому попа для сповіді, відповів:

— Не pomoже тут і сорок попів...

— А може ксьондза? — запитав Радзівіл. — Ти ж, пане, тільки за цієї ребелії став схизматиком...

Кричевський мовчав.

— Може ксьодза? — перепитав Радзівіл.

— Волю краще відро води холодної, — прошепотів Кричевський, метнувся, захрипів і стих.

Максим з риданнями кинувся до нього.

Старий полковник був мертвий.

— Хоч і за хлопську справу боровся, а все ж незрівнянний був войовник! — сказав Радзівіл урочисто.

І потім, показуючи на Максима, додав:

— Обдарувати його слугу і пустити на волю...

Хитаючись, Максим вийшов з намету. Сонце вже сіло, і на заході, за сосновими пущами спалахувала пожежа.

— Куди йти? — подумав Максим.

З примхи магната він був вільний, але ще не відчув цього...

— Куди йти?...

Далеко, за Дніпром, ревнула гармата: то Семен Пободайло нагадував, що козаки чатують...

## 11

І перший, і другий, і третій, і четвертий штурми Збаражу були для козаків нещасливі.

Першого ж дня поляки переконалися, що в такому просторому таборі, який вони були влаштували спочатку, відборонятися неможливо.

Отже взялися гарячково до земляних робіт і, протягом тижня спорудивши нові вали, зменшили табір майже на цілу третину.

Хмельницькому і ханові доводилося починати регулярну облогу.

Отож оточив гетьман з усіх боків і табір, і місто, зайняв усі без винятку проходи, якими поляки могли б тікати або підвозити вночі пашу для коней, зайняв дорогу на Вишневець і Заложці, розташував частину полків у Базаринцях, Залужі і Старому Збаражі.

Одночасно звелів збудувати шістнадцять великих гуляй-городів. Були це немов би рухомі замки, зроблені з грубих міцних колод. Посувалися вони або на колесах, або на вальцях. Під основою гуляй-городів можна було тягнути готові мости, щоб переходити рів, великі драбини, щоб лізти на вал, а також інше знаряддя до штурму.

Щоб підступити якнайближче до польських окопів, звелів гетьман копати зміясті рови і прикривати їх землею для захисту від пострілів ворога. З глибини цих ровів, у напрямі до міста й замку день і ніч кипіли підземні роботи.

З кожним днем наближалися козаки до польського табору, з кожним днем усе ближче до нього сипали нові шанці, щоб звідти прикривати гарматним вогнем дальші роботи.

Щогодини поширювалися ці кротовини — і нарешті опинилися так близько від ворожих окопів, що можна було навіть розмовляти з поляками.

Одночасно, майже щодня і щоночі, відбувалися штурми: Хмельницький завзявся остаточно знесилити ворога.

Він виявив надзвичайну енергію і винахідливість; він, здавалося, не відпочивав ні вдень, ні вночі, він завжди сам наглядая за роботами, і козаки майже ніколи не бачили його похмурим.

Але тяжкі думки весь час не давали йому спокою.

Тільки Богун та ще дехто з найближчих до гетьмана полковників знали, наскільки скрутне для козацького війська утворилося становище.

Насамперед від Кричевського ще й досі не було жодної звістки. В козацькому таборі щораз частіше поширювалися поголоски, що Радзівіл ось-ось ударить на Київ, на Лівобережжя, де по містах майже не залишилося козацьких залог.

Тривога за жінок і дітей, а в багатьох і тривога за награване під Пилявою добро, природна річ, мусіла щодня зростати.

А тут іще з України надходили недобрі вісті: сарана виїла врожай, нового хліба — годі чекати, а старий доїдають; незабаром і голод почнеться.

— Довоюємося тут, — похмуро казало поспільство, — козакам що: так чи так — у реєстрі будуть, а от нам... Знов до панів у підданство йти чи що?... А хліба ж ось уже другий рік не сіяли...

Глибоко замислювався Богун, слухаючи такі розмови: «По-гано буде, коли не розгромимо ляхів остаточно...»

Невтішні звістки були і про короля з посполитим рушенням. Хоч він і дуже поволі йшов визволяти збаразьких



регіментарів, а проте за останніми відомостями двадцяти-тисячне військо його вже було під Сокалем, і до нього щодня надходили все нові й нові підкріплення від воеводств і повітів.

Король з військом може б здавався і не таким уже страшним; але були підстави гадати, що хан кримський уже давно не від того, щоб почати з королем трактування.

Мати проти себе збараських регіментарів, короля, Радзівіла з тилу, а до того може і всю орду татарську — ні, це вже було б забагато.

А воно таки на те заносилося. Татарське військо, що зовсім не звикло до облогової війни, весь час поривалося розпустити загоны, якнайдалше у глиб країни — за ясирем і здобиччю. Щоб утримати його, Хмельницький мусів навіть запевнити, що весь потрібний татарам харч і пашу козаки добуватимуть для них самі.

Татари не відмовлялися від готового, але довго це їх затримати не могло, хоч і коштувало козакам дуже дорого.

Хан, нарешті, заявив одверто гетьманові, що той мусить здобути Збараж ближчими днями: інакше, мовляв, козаки не можуть рахувати на приязнь татарську.

Хмельницький знав добре, що це означало. Він усіляко намагався піддобрити хана, підносив йому та його мурзам коштовні дарунки, показував їм великі діжки з сріблом, що стояли у наметі гетьманському на оплату орди.

Але татари від цього ще більше переконувалися, що без них гетьман безсилий.

— Ой, чи не занадто вже він до татарви залицяється? — говорив Богун Нечаєві. — Все ж таки він не абихто, а гетьман.

Нечай тільки мовчки похитував головою: як і Богун, він був переконаний, що в рішальну хвилину хан без вагання зламає всі умови з гетьманом, зрадить, продасть і розпустить по всій Україні загоны за ясирем.

І Нечай і Богун — обидва змалку звикли ставитися до татар, як до хижаків. Тут, під Збаражем це почуття загострилось у них ще більше, і вони ледве стримували себе, щоб не виявити його перед татарами.

А ті наче навмисне дражнили їх. Вони не дуже то бралися до облогових робіт, немов би вважаючи за образливе для себе копатися десь у землі. Вони весь час намагалися показати козакам свою вищість і нахвалялися, що без них Хмельницький ніколи не встояв би проти польського війська.

Нерідко хан з агами й мурзами їхав через козацький табір до гетьмана або на прогулянку.

У легеньких фрігійських шапках, у широких білих плащах — усі в однаковому вбранні — на чудових арабських конях, розкішно повбраних у золото й самоцвіти — і хан і мурзи дивилися на козаків з такою погордою, що ті, бувало, тільки зубами скреготали.

— Ну, гаразд, гемонські діти, дійде і до вас черга, дайте ось тільки з панами впоратись! . . .

Але з панами не щастило. Не раз уже затикали козаки на польських валах свої корогви, не раз уже регіментарі залишали старі окопи і насипали нові — ближче до міста й замку, не раз уже Богун переконаний був, що Збараж не витримає потужного наступу.

Але з неймовірними зусиллями, знеможені, знесилені голодом, поляки все ще трималися.

Одного розу Гладкий і Небаба, зайшовши з північного боку — від Вишневця, ледве були не взяли міста раптовим наскоком; але Вишневецький встиг своєчасно перекинути частину війська в загрожене козаками місце, і Гладкому й Небабі довелося відступати з великими втратами. Загинуло в цій виправі щось чи не три тисячі козаків, трупи подекуди лежали великими купами «на хлопа високо», як казали поляки.

На весь козацько-татарський табір це справило гнітюче враження:

— Пора, давно пора кінчати облогу! — не раз говорив Нечаєві Богун; але як подолати поляків — не знав . . .

Вкупі з іншими полковниками він брав участь у штурмах, їздив на звіди, вигадував усе нові способи, як допекти обложеним та як піднести козацтву настрій, але все це його не задовольняло.

Від перекинчиків-поляків, які все частіше перебігали до козацького табору, Богун знав, що в Збаражі вже давно їдять конятину, та й то не всі: перекинчики — здебільша слуги панські — з сльозами на очах розповідали, як пани не дають челяді навіть смердючих недоїдків, як навіть скарали на горло чийогось слугу за те, що впіймав kota, засмажив його і почав їсти, не сказавши своєму панові...

Ясно було, що коли не штурмами, то голодом, а козаки таки доб'ються свого.

Богун інколи навіть забував, що разом з панами голодує в Збаражі і Оксана. Він якось не думав про це і зловтішно уявляв собі, як зголодніле вкрай панство, замість уживати вишуканих страв, жадібно обгризує котячу ніжку або висмоктує кісточки смердючих мишей.

— Панове поляки! Чи подобаються вам котячі фляки? — вигадав він приказку для хазяїна малп. А той додав до неї ще не менше десятка таких самих уципливих і кричав їх полякам, розважаючи знудьгованих козаків.

Поляки одмовчувались.

Користаючи з того, що козацькі вали були дуже близько від польських, Богун для розваги усе частіше вживав свого лука, і не один шляхтич, висунувшись з намету чи з якоїсь криївки, падав з прошитими стрілою грудьми.

Голосна слава найкращого з усіх козацьких і навіть татарських стрільців назавжди закріпилася за Богом. Десятки козаків стали його палкими наслідувачами. Позлазивши на високі драбини, закриті щитами, цілими днями стежили вони, чи не висунеться десь голова необережного шляхтича, щоб простромити її стрілою.

Поляки ховалися, закривалися плахтами, ряднами, ковдрами, — ніщо не допомагало.

Користуючися з цього загального страху перед козацькими стрілами, Богун за допомогою Приндяка одного разу прив'язав до кінця мотуза залізний гак, влучно кинув його, зачепив польський віз і перетягнув його з Приндяком на козацький бік.

— Ось побачите хлопці, — казав з цього приводу хазяїн

малп, — той Богун колись самого Ярему, як ляца, на гачок виловить.

Але довго захоплюватись такими витівками та забавками Богун не міг.

Цілими днями напружено думав він про те, в який його спосіб можна здобути Збараж, уважно додивлявся до копальних робіт, навіть сам не раз пробував працювати в підземних норах і все дивувався, що майже про всі підкопи ляхи своєчасно довідувались.

Нарешті, один перекинчик якось розповів, що поляки ставлять на небезпечних щодо підкопу місцях бубни, або ночви з водою і по коливанню води та звучанню бубнів довідуються, де саме козаки риють.

— Виходить, що треба рити там, де вони не чекають, і так, щоб нізащо не почули, — подумав Богун і вперто почав вишукувати відповідне місце.

Над сподівання він знайшов його досить швидко. Це місце було з північного боку Збаражу — там, де атака Небаби й Гладкого скінчилася так нещасливо.

Тут — по дорозі на Вишневець — дуже незручно було розгортати для штурму численні полки козацько-татарські, а тому майже всі напади відбувались з південного боку — з того краю, де спочатку генерал Пшиемський розташував був польський обоз.

Природно, що регіментарі були певні, що тільки з цього боку їм і загрожує небезпека.

Щоб ще більше переконати в цьому регіментарів, Богун підмовив Хмельницького зменшити навіть ті незначні сили, що стояли на північ від Збаражу.

Гетьман погодився, і за день-два на дорозі до Вишневця стояв уже тільки Богунів Подільський полк.

Не гаючи часу, взявся Богун виконувати свій плян. Насамперед треба було зробити підкоп не менше, як на двадцять п'ять-тридцять сажнів під західню міську башту. Вона захищала все ліве крило міських шанців. Коло неї зовсім не було валів й окопів — тільки глибокий рів. Це місце було для поляків найоборонніше, але зате довідатися про підкоп —

та й то випадково — вони могли лише тоді, коли козаки рили б уже під самою баштою.

Висадити цю башту в повітря, вдарити рівночасно на окопи з півночі і таким чином прорватися в місто, — здавалося Богунові цілком можливим, особливо, якщо буде сприятлива погода і якщо Хмельницький наступатиме на поляків з того боку, звідки звичайно відбувалися всі штурми.

В міру того, як посувалися копальні роботи — зростала і Богунова певність, що на цей раз Збараж таки не витримає...

— Якби тільки не перешкодило щось, якби тільки все було гаразд іще днів п'ять-шість, — думав Богун і тільки хмурився, коли довідувався про те, що поляки пропонують замиритися, то про те, що Хмельницький надіслав до Яреми листа і одержав від нього відповідь, то, нарешті, про те, що гетьман звернувся з відозвою до німецького найманого війська в Збаражі, яке за одержаними відомостями було не від того, щоб перейти на службу до козаків.

— Дурниці, все те дурниці, — думав Богун, — ось-ось підкопаємося під саму башту, а тоді...

— Поки ти тут копатимешся, Оксана з голоду вмре! — рептом, мов залізом розпеченим, розкряла серце думка.

Але Богун не піддавався. Глибоко затаїв він од усіх свою тугу, був, завжди, веселий, дотепний, бадьорий.

Копальні роботи посувалися швидко. Залишався тільки один день до рішучого нападу.

Богун значно повеселішав. Здавалося йому, що передбачено кожну дрібницю, що напад, безперечно, буде вдалий.

В такому настрої, щось опівдні, подався Богун до Хмельницького умовитися щодо штурму на другий день зрана.

У гетьмана він, як звичайно, застав Зорку, Виговського і ще декого з старшини.

— Цікаві новини, Богуне! — сказав Хмельницький, і з то-ну його важко було уявити, чи добрі новини, чи ні.

— Універсал Яна Казимира, з ласки Божої короля польського! — урочисто промовив Зорка.

— Ану, читай ще раз, — звернувся до Зорки Хмельницький.

Зорка проковтнув слину, відкажикнув, але почав не відразу, а глянув чомусь у куток, де сидів той шляхтич, що привіз універсал.

Богун глянув на шляхтича й собі.

— Прощу, — сказав Хмельницький, — пан Богун ще не знає пана Наперського: це найкращий наш приятель і ворог магнатів.

— Щось молодий дуже цей «приятель», — подумав Богун, глянувши на Наперського, — і звідки тільки гетьман цих ляхів викопає? . . .

Наперський помітив Богунів недобророзумний погляд і встав.

Був він невисокий, стрункий, одягнений чорно і взагалі якийсь незвичайний . . .

Глянув на Богуну приязно, посміхнувся йому, але зараз же з неприродно суворим виразом обличчя схрестив руки на грудях і гордо закинув назад голову.

Сірі великі очі його здалися Богунові якимись чудними. В цю мить Зорка почав голосно:

Ян Казимир, з ласки Божої король Польський, великий князь Литовський, Руський, Пруський, Мазовецький, Жмудський, Інфлянтський, Смоленський, Черніговський, а Шведський, Готський, Вандальський дідичний король.

«Ознаймуємо всім узагалі і кожному зокрема, кому це відати належить; а саме: полковникам, осавулам, сотникам, отаманам і всім молодцям війська нашого Запорізького, ласку нашу королівську.

«Бажаючи на початку панування нашого ласку нашу війську нашому Запорізькому показати, надали ми були вам гетьмана през послання йому хоругви й булави, розуміючи, що той, котрому ми ласку вчинили, повинен вірності нам дотримувати . . . Але той зрайдця Хмельницький . . . »

— Так, — перепинив Богун, — чули вже. Читайте краще так, щоб коротше виходило.

Але Хмельницький хотів, щоб текст був прочитаний від слова до слова.

Ледве подужавши заплутане речення про «здрайцю» Хмельницького і про його провини перед королем і Річчю Посполитою, Зорка промочив горло медом і тягнув далі:

«Претож складаємо ми його з гетьманства і оголошуємо, щоб мали його за здрайцю нашого та всієї отчизни і народу руського за неприятеля. Наказуємо, щоб його більше за гетьмана не мали і не знали та ні в чому не слухали, але згромадилися до Семена Забуського, котрого вам за гетьмана владою й повагою нашою королівською призначаємо...»

— От уже справді: «Наша Парася на все здалася», — зауважив Богун.

— Або сказати краще: «Господи, помагай з ночвами на Дунай», — пожартував Зорка і, майже не зупиняючись, прочитав до кінця:

«Котрі тоді з вас послухають розказу нашого і будуть громадитися до згаданого Семена Забуського, тих ми з ласки нашої приймаємо і, бачачи, що від того здрайці ошукані були, всю вину вам вибачаємо, а вас при правах ваших і вольностях заховуємо... А якщо поміж вами знайшлися б такі неслухняні, що до ласки нашої королівської поставились би з погордою, — маємо надію на Пана Бога, що допоможе нам проти них... але сподіваємося, що ця ласка наша прихилить вас усіх до миру і належного нам послушення...»

Іоаннус Казімірус рекс».

— Оце і все? — запитав Богун.

— Все.

— Варіят! — несподівано скрикнув Наперський.

— Ну, а ти що скажеш, пане гетьмане? — звернувся Богун до Хмельницького.

— Скажу, що коли б це було за Владислава Четвертого або під Замістям, то може ще козаки й пойняли б віри... А ти як гадаєш?...

— З попелу галушки не вдаються... А універсал, справді, дуже цікавий... Треба негайно ж оголосити на всіх полкових радах... Треба, щоб у війську не було жодної людини, яка б не чула цього універсалу...

— Та що ти? . . . Це ж таке буде замішання! . . .

— Це ж таке почнеться! — почав був Виговський.

— Не розумію, — перепинив Богун, — кращого від такого універсалу і бажати не можна. . . Ви ж дивіться: король хоч би на сміх щось пообіцяв! Кладіть, мовляв, зброю до ніг і чекайте на мою ласку. . . І це після Пиляви, після Львова, після Меджибожа! . . . Це тоді, коли вся країна знов піднялась на панів. . . І кого ж призначає на гетьмана? — Забуського! . . . Та це ж курям на сміх! . . .

— Не зовсім, — поважно сказав Виговський, — серед старшини саме ім'я королеве багато важить. . .

— Серед старшини! . . . А серед поспільства? . . . Серед простих козаків? . . . І що таке врешті та старшина? . . . — Ті, що тільки про те й мріють, щоб панками й підпанками поробитися. . .

— Ну, почав уже своєї! — захвилювався Хмельницький. — Старшина не така вже й погана. . . А що ж ти — без неї хотів? . . . Але річ не в тім: зовсім не час тепер війську ради розводити. . . Жодних поголосок, жодного замішання: треба діло робити! . . .

— І чого вони все остерігаються? — гірко думав Богун. — А все цей лис Виговський. . .

Злість на гетьмана, на генерального писаря, на їхню похливість і поміркованість спалахнула в Богуновому серці.

— І котрий уже це раз? — думав він. — Як тільки треба про щось сповістити козацтво, поспільство, як тільки треба поради від усього війська. — завжди вагання й побоювання. І коли б ще хто інший боявся, а гетьмана ж люблять і слухають. . . Звідки ж цей страх перед простими козаками та поспільством? . . . Ой, дограється колись гетьман! . . .

— Як там собі хочете, — гостро сказав Богун, — а на те й піп посвятився, щоб по церкві крутився: на те й гетьман, щоб військо про все в свій час знало. . .

Хмельницький розсердився і почав заперечувати.

Богун відповідав йому все гостріше. Але раптом думка, що завтра може впаде Збараж, що завтра може й Оксану врятують, настільки опанувала його, що він, на превелике здивування присутніх, раптом перестав сперечатись, по-



мовчав, коротко умовився з гетьманом про наступ уранці і пішов геть.

— Дивна людина! — почув він за собою закрадливий голос Виговського, — я гадав: він за шаблю схопиться, а він...

— А чорти б вас усіх побрали з тими міркуваннями! — вилаявся Богун.

Стримувана під час розмови з гетьманом злість раптом спалахнула з новою силою:

— Ну, дайте тільки Збараж узяти: я тоді з вами інакше поговорю! Годі вже в піжмурки гратись!...

В цю мить хтось покликав Богуну польською мовою:

— Пане полковнику!..

Це був Наперський.

## 12

— Пане полковнику! — сказав Наперський голосно і урочисто, — пан мав рацію... Не треба, щоб на Україні було те, що в Польщі: не треба панів... Коли я буду королем...

— Та що він, з глузду зсунувся? — подумав Богун.

Справді, Наперського погляд блукав, рухи були неприродні.

— Коли мене оберуть за короля, — ще раз підкреслив цей незвичайний шляхтич, — я накажу...

— Пан певно трохи хворий? — перепинив Богун.

Наперський глянув на нього з співчуттям: «бідний ти, мовляв; і ти, як і всі, не розумієш звичайних речей».

— Хай пан не дивується, — вибачливим тоном почав Наперський, — я зразу побачив, що пан не такий, як усі, і чув дещо... Пан каже: «геть панів», і я те саме кажу...

— Ми всі кажемо: «геть панів», — зауважив Богун.

— Ні... О, ні, зовсім ні!... От, наприклад, пан канцлер, тобто пан писар генеральний, — він каже: «поб'ємо ляхів — буде в нас Руське князівство не гірше від Польщі»... Ну... Та невже пан нерозуміє різниці між собою і паном Виговським?

— А він таки не зовсім без розуму, як спершу здалося, — подумав Богун і відповів:

— Розумію. Виговський за старшину, а я...

— А пан за хлопство!... Чудово!... Так само й я... Тільки пан за русинів, а я за хлопів-поляків... Тобто, краще сказати — я за всіх хлопів: і за поляків, і за русинів. Коли я буду королем...

— Знов про короля!... Ні, таки в нього десятої клепки не вистачає, — подумав Богун.

— Може пан хоче знати, яке право маю я на польську корону?

— Звичайно, — сказав Богун, як тільки міг, серйозно.

— Річ дуже проста: я син короля Владислава IV. Називався колись Шимон Бзовський. Ще немовлям віддали мене на виховання до старожитнього роду Костків. Хлопчиком узято мене до фразуцимеру королеви Ренати. В Польщі це багатьом відомо... Ну... потім я був за кордоном — у Швеції, в Відні... Король Ян Казимир — хіба ж це король?... Панові полковникові я про нього таке розповім...

— Добре, добре, — перепинив Богун, — тільки хай іншим разом...

Балаканина Наперського почала вже йому набридати.

— Гаразд, іншим разом... А сьогодні тільки про найголовніше. Я хотів тільки пояснити панові полковникові, чому саме я сподіваюся мати польську корону...

— Ото причепився! — подумав Богун.

— Чого козаки почали війну? — несподівано спитав Наперський.

— Як «чого»?... За волю, за віру...

— Всі?

— Тобто як «усі»?...

— Ну... так: і пан полковник за віру, і попи за віру, і хлѣби за віру?...

— Не тільки за віру...

— Ну, от... Тепер пан усе зрозуміє: хлопи не так за віру, як за те, щоб не було панщини, щоб земля була не панська, а їхня... Розуміє пан?...

— Нічого не розумію.

— Яй-ай-ай... — похитав головою Наперський. — А така проста, звичайна річ... Я чув, пан приказки дуже любить... А такої і не знає: «Піди хоч до Кракова: всюди біда одна»

кова»... Що то ест?... Хіба пан не знає, що для хлопів-поляків панщина ще тяжча, ніж для русинів?...

— Може й тяжча, та над ними свої: не чужинці...

Наперський відскочив від Богуна, як опечений:

— Ой, пане полковнику!... Яка ж тоді різниця між паном і паном Виговським?... Та хіба пан не знає, що в Польщі теж хлопи бунтують?... І панів вішають своїх так само, як ви чужих... Хай пан поміркує над цим... А я скажу так: «Хлопи! — беріть землю, геть панів. Річ Посполита хай має тільки хлопів і короля — більш нікого.» Розуміє пан: нікого... Тільки хлопи та я — їхній король.

— Ну, добре, — сказав Богун, почувавши, що в голові йому закрутилося, — хай якось іншим разом... Треба йти.

— Так, так... І мене вже гетьман чекає. Тільки хай пан зрозуміє: я, син короля Владислава IV (тут Наперський став у величну позу), я видаю універсал: «беріть землю, бийте панів так, як русини...» Та це ж така пожежа охопить усю Польщу!..

— Пан має рацію... Надобраніч, — згодився Богун, аби тільки позбутися співрозмовця.

— Гетьман зо мною цілком погоджується, — додав Наперський.

— Гаразд, гаразд, — заспішив Богун, попрощався і швидко пішов до свого полку.

Дорогою він ніяк не міг зосередитись і думати про завтрашній штурм: напівбожевільний Наперський весь час крутився в уяві.

— А все таки — погана прикмета, коли навіжений причепиться, — подумав Богун, засинаючи.

### 13

Становище діда Панаса й Оксани було безпорадне: втекти з Збаражу не було жодної змоги, а чекати, що козаки візьмуть замок і місто ближчими днями, теж не доводилося, бо військо козацьке лише починало підходити.

Надії відшукати на час облоги якийсь притулок у місті або в Пригрудку теж не було: про Соломона й думати не

доводилося, а про попа після останньої з ним розмови дід Панас навіть і згадувати не хотів.

Надходила ніч. Треба було на щось зважитися.

Дід глибоко замислився.

— Ну, що ж, доню, ходім, — нарешті сказав він нерішуче. І коли Оксана звела на нього свої покірні, сумні очі, злість на попа раптом спалахнула в грудях дідові:

— Уб'ю, задушу патлатого, коли не допоможе!...

Піп довго не відчиняв: боявся.

— Прийшли до тебе, панотче, підночувати, — спокійно, як тільки зміг, промовив дід.

Піп затремтів.

— Кажу — ночуватимемо в тебе. Тут, здається, хата й кімната? Отже перебирайтеся з своєю старою в хату. Кімната хай буде оцій дівиці. А я й надворі десь перебуду...

Дід говорив настільки твердо й спокійно, що піп навіть не подумав йому заперечувати.

Розгублено метушився по кімнаті, підсмикуючи підрясник, посмикуючи себе за сиву бороду:

— Будь ласка, будь ласка... Для таких гостей... Мій дім — ваш дім... Тільки... тільки... Скажіть мені... Так несподівано... скажіть, що... трапилось?... і потім...

— Козаки візьмуть Збараж не сьогодні-завтра, — чітко промовив дід.

— Свят, свят, свят!... Тобто хай Бог благословить... І нині, і присно...

— І во віки віків. Поки козаки прийдуть — мусимо в тебе жити.

— Жити?! У мене?... Та де ж?... Та поляки ж...

— Для кого — поляки, а для нас — вражі ляхи!... Муши нас переховувати. Інанкше...

— Во ім'я Отця і Сина...

— І Святого Духа.

— Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа! — Ви помиляєтесь, діду. Хіба ж я заперечую?... Треба пожити? — Живіть... Я хіба що?... Моя хата скраю... Тобто я хочу сказати — хай Бог допоможе ревнителем віри грецької... Козаки візьмуть Збараж... А як не візьмуть?...

— Візьмуть.

— Щастя їм, Господи!... Да воскресне Бог і розточаться вразі його... А ви тут у мене... як дома... еге ж, як дома. Скажу: родичка моя з батьком утекла від хлопів, тобто від козаків... Ні... скажу — родичка, а ви, діду — хворий із шпиталю. Вас же там бачили... Ну, й живіть... А козаки ж візьмуть... Правда — за день-два візьмуть Збараж?...

Далекий гарматній постріл був йому за відповідь.

Піп перехрестився і зразу якось повеселішав: дідові слова, що козаки таки повинні взяти Збараж — і то дуже швидко — навіяли йому думку, що з дідом слід поводитись обережніше і не кривдити його.

— Гм, гм... — знову забігав піп, — а кажуть — у війську запорізькому і духовних досить?... Кажуть, справжніми козаками поробилися, — навіть бороди поголили?

— Є й такі...

— Гм... гм... ну, а потім, після війни як же? — знов гадають правити в церкві, чи як?

— А то вже як кому... Шевці підуть чоботи шити, кравці — кравцювати, а попи службу Божу правити: кожному своє.

Вдоволений з того, що поволі втягує діда в розмову і примушує потроху забувати перше неприємне враження, — піп то запитував, то наводив слова Святого Письма, то, нарешті, запевнив, що він дуже радий стати козакам у пригоді.

Дідові цього тільки й треба було.

Друго дня Оксана вже сиділа в поповій кімнаті. Тут же, на лаві влаштували для неї широку постелю, на яку вона повинна була лягти негайно, якщо до попа з'явиться хтось чужий.

Щоб Оксана була зовсім подібна до хворої, дід за допомогою крейди, вугілля й масла розмалював їй обличчя так уміло, що вона скидалася на хвору, вже літню жінку далеко більше, ніж на молоду дівчину.

Дід до шпиталю вирішив не йти і теж оселитися в попа: боявся залишати Оксану саму.

Він сподівався, що за кілька день козаки будуть уже в

Збаражі, — отже поляки не встигнуть не тільки звернути уваги на нових пожилеців, а навіть опам'ятатись . . .

— Не турбуйся, доню, гетьман їх так скрутить, що й не зчуються! — весело потішав дід Оксану.

Але коли після першого й другого штурмів Збараж не піддався, коли, мов зловісна хмара, нависла над містом загроза довгої облоги й голодування, — дід посмутнів і захвилювався.

— Сьогодні не взяли — завтра візьмуть, — немов би виправдувався він перед Оксаною. А сам з тривогою і занепокоєнням придивлявся до всього, що відбувалось навколо.

Вигляд міста змінився до неймовірности. Годі було побачити на вулиці когось із міщан. Хати в Пригрудку завмерли і немов причаїлися.

Тільки польські жовніри з ранку й до пізнього вечора вешталися по хатах, шукаючи якоїсь поживи. Чимало їх і зовсім розтащувалося по міщанських дворах. Щодня ставали все накабнішими. За кілька день у коморі в попа стало пусто, хоч підмітай.

Дід Панас ледве встиг якось вихопити чверть мішка гречаних крупів і заховав їх на горищі так, що й сам піп не знайшов би.

— Це для «хворої», про всяк випадок, — казав він попові, — тобі ще парафіяни принесуть . . .

— Настає, настає час суда Божія, — шепотів піп дідові, — чули, що з найстаршим регіментарем трапилося? . . .

— Це з Фірлеєм?

— Так, так — з Фірлеєм . . . Корогву його громом розбило!

. . . . .

Штурми не припинялися. Все більше й більше з'являлося в Пригрудку пораниених і хворих. Шпиталик при церкві і більша частина хат були вже повні, а жовніри з'являлися щодня все з новими ношами.

За якийсь тиждень польських вояків просто не можна було пізнати: чепурні, ошатні і веселі першими днями, вони ходили тепер обдерті, похмурі, схудлі. Обличчя їм почорніли, лиця позападали і заросли бородою, очі гарячково блищали.

Проте, здавалося, духом не занепадали. Прислухаючись до їхніх розмов, дід Панас якось почув, що король з відсіччю близько і що Ярема видав наказ не стріляти на татар.

— Угода в них із ханом, чи що? — непокоївся дід і з тривогою прислухався вечорами до бучних бенкетів у замку.

— Гуляй не гуляй — все 'дно перед смертю не надихасся! — підморгнув він Оксані.

Але вона відчувала його неспокій і сама непокоїлася:

— Бенкетують — отже певно й гадки не мають піддаватися козакам . . .

Але за кілька день бенкети припинено.

Оголошено наказ усе борошно, жито, всі, які є, харчі негайно здати до замку.

Жовніри половили останніх курей по садках і полювали вже на котів.

Піп з попадею перебивалися невідомо чим. Дід варив для себе й Оксани гречану кашу, але не щодня: треба було ховатися від жовніврів, бо ті тільки й стежили, чи не вариться в кого щонебудь. Простеживши, вони забирали все, що було в печі, і тут же жадібно їли.

Не краще було і з водою: козаки, мабуть, навмисне понакидали в став кінського й людського трупу, і вода почала тхнути мерлятиною.

У місті було кілька колодязів, але майже всю воду вибирали для війська, і міщанам рідко коли щастило добути відро-два.

На щастя, часто перепадали дощі, навіть зливи.

Одного вечора розлютувалася така буря, що пошкодила в Пригородку кілька будівель і напівзірвала дах на дзвіниці.

З цього приводу зголоднілий і вкрай знервований піп прокував і собі, і дідові, і Оксані неминучу смерть. А проте другого ранку подався одвідати декого з парафіян: чи не пощастить, мовляв, розжитися хоч на шматок хліба?

Повернувся несподівано швидко, збентежений і переляканий.

Умостився в кутку за пічкою і все христився та мурмотів собі щось у бороду. Тільки надвечір трохи немов заспокоївся і прийшов до Оксаниної кімнати.

Побачивши його, дід Панас і Оксана спершу гадали, що він збожеволів. Борода йому було покуйовджена, очі неспокійно блукали, руки трусилися.

— Що вам, панотче? — ласкаво спитала Оксана.

— Ой, доню, в ясир . . . татарам . . . Ледве в ясир мене не погнали! . . .

— Коли? Як? — скрикнув з заскочення дід.

— Майже всіх міщан повигонали жовніри з міста. І мене гнали. Вирятував Господь . . . не дав іспити чашу сію . . . А ті — пропали: зразу ж за містом татари позаарканювали . . .

— От, якби й нас були вигнали! — одночасно подумали дід і Оксана.

Наступного дня, зранку і до вечора, вони тільки й робили, що прислухувалися, чи не вигонять людей з міста знов.

Але все було тихо і того, і другого, і третього дня . . .

Навіть і люди з Пригородку зовсім, здається, кудись позникали.

Тільки голодні, схудлі аж чорні, страшні жовніри тіннями тинялися по вулицях.

Якось опівдні збудували вони на базарі високу шибеницю і повісили двох міщан: одного старого з довгою сивуватою бородою, другого хлопця не старшого від Максима.

— Це наші кравці пригородські, — повторював насмерть переляканий піп, — те й нам буде . . .

— Кепсько! — безнадійно махнув рукою дід, поглядаючи, як зліталась на трупи чорна галич; — не щастить з самого початку . . .

Оксана була такої самої думки. Навіть більше: десь у глибині підсвідомого зростало і міцнішало в ній переконання, що то вже її доля така: ніколи не бути з Богоном у парі.

Гнітючим, чорним і непотрібним здавалося життя.

— За гріхи мої все це, за гріхи, — шепотіла Оксана, гостро пригадуючи всі свої поневіряння і прислухаючись до, здавалося, таких недалеких гарматних громів, до дикого, буряного ревіння безнастанних упертих штурмів.

Колись разом з дідом вона сподівалася: «Ну, сьогодні кінець Збражеві». Тепер уже й цієї втіхи їй не було.



А дід тільки хитав головою, спостерігаючи, як худне й марне дівчина.

Щодня потішав він її новинами:

— Ляхи збираються покинути місто, заперлися в замку . . .

— Трактують з козаками . . . Гетьман усіх обіцяє пустити вільно, — тільки б видали йому Ярему і Конецьпольського. У війську з цього приводу шемрання . . .

— У ляхів припасу на три-чотири дні: ось-ось забере їх козацтво голіруч . . .

— Кажуть що гетьман тепер штурмуватиме безперестанку: війська ж багато — частина спочиває, частина штурмує . . .

Оксана вдавала, що цікавиться і радіє. Але певність, що так і загинути доведеться, не побачивши Богуна, з кожним днем опановувала її.

Дід давно вже зменшив утрое свою пайку, непомітно віддаючи решту дівчині:

— Хай підготовується: може повеслішає.

Та підготовуватися не було чим.

Дід спробував пошукати по ближчих хатах якоїсь живности, але всюди натрапляв на жовнів — злих і голодних.

Один навіть пішов за ним назирці і довго, не ховаючись, привидом стояв перед поповою хатою.

Це до краю збентежило діда.

І недаремно: другого дня жовнір з'явився ще з одним — таким, як і сам — схудлим і здичавілим.

— Їсти давай! . . . Їсти, пся крев! — закричали на попа, що ледве стояв на ногах.

— Їсти! — заявив дужчий з них і схопив попа за бороду.

Піп упав навколішки.

Жовнір штовхнув його ногою і кинувся до печі. Там уже давно не палилося.

Жовніри почали нишпорити по всіх кутках.

— А! — закричав дужчий, прочиняючи двері в Оксанину кімнату. — Тут і молодичка є! . . . Ходімо, брацішку, полапаємо, чи нема в неї молочка . . .

Жовніри з нахабним реготом ускочили до кімнати і стали коло Оксаниної постелі.

Оксана лежала, закривши очі і затримуючи віддих.

— Ти чого не встаєш? Ач, як розляглася, кобила! — крикнув дужчий.

— Вона хвора, ясновельможне панство, — стиха промовив дід, увиходячи в кімнату і тримаючи руку за пазухою.

— Хвора? На що?... Ззаду чи спереду? — зареготав жовнір.

— Ану, полапаємо! — сказав другий, нагинаючись до Оксани.

— Не руш!.. не руште, вельможний пане! — закричав дід несвоім голосом.

Жовніри глянули на нього здивовано.

— Вона хвора... В неї... пошесть якась страшна... Сам лікар регіментарський казав: не можна торкатись, — удаючи переляканого, зашепотів дід.

— Яка там пошесть? Чий лікар?...

— Самого яснеосвецоного... Казав не торкатись, а то пошесть піде по всьому війську... Вже й так від неї двоє померло...

Жовніри подивилися недовірливо, але від Оксани трохи відсунулися.

— Що ти лопочеш? Які двоє? — з прихованим острахом запитав той, що нагинався до Оксани.

— Батько й мати її... Як тільки приторкнулися — так сразу й померли...

— Ну, а вона ж чого?...

— А ходіть но, пане, на хвилинку сюди, за двері: я вам розкажу... — таємниче прошепотів дід.

— Стій тут, не відходь, — сказав жовнір товаришеві, — я зараз вернуся... Крутить щось цей старий пес...

— До неї нечистий літає, — прошепотів дід, коли вони вийшли в сіни.

— Нечистий?... Брешеш ти, собацого! — скипів жовнір.

— Боже мене борони, пане!... — тремтячим голосом відказав дід, почувуючи, що жовнір не йме йому віри.

І раптом дідові очі спалахнули незвичайним вогнем.

— Хай мені очі повилазять: щоночі літає!... Через оту он дірку, — показав дід у куток, угору.

Жовнір глянув, витягнув шию.

В ту ж мить дід з усієї сили потяг кривим ножем по його горлу.

Кров приснула дідові на одіжку. Жовнір важко повалився на долівку.

— Нещастя! — перелякано закричав дід і сховався в темний куток.

Другий жовнір вискочив з Оксаниної кімнати, скрикнув, схилився над трупом.

Дід з нелюдською спритністю плигнув і вдарив його ножем трохи нижче потилиці.

. . . . .

Збитих дід закопав за допомогою попа в дворі, за коморою.

Пообмивав та позасипав, де можна було, кров. Одягнув другі штани й сорочку.

До Оксани заходить чомусь вагався. Щохвилини чекав, що хтось прийде розшукувати жовнірів.

День минав, а ніхто не приходив. Дідові трохи немов одлягло від серця. Але все ж таки він боявся тепер за Оксану й за себе так, як ніколи ще не боявся нічого в світі.

— Коли не візьмуть завтра наші Збаражу — край! — уперто не давала спокою думка.

Надвечір дід так чомусь перейнявся нею, що на хвилину навіть забув про жовнірів.

А коли перед вечором загарчали в козацько-татарському таборі тарабани, — дідові так нестерпно схотілося побачити штурм, що він без вагання здійснив свою давню мрію: полізти на дзвіницю.

— Скажу — дивився, чи не можна полагодити, — міркував він, оглядаючи напівзірваний бурею дах.

Вгорі дід причаївся коло дзвонів і глянув у далечінь — на козацький табір.

Широка, ледве освітлена останніми променями сонця, пошла до Збаражу рівнина вся заспіль була вкрита великими, темними, рухливими купами: то шикувалися до наступу козацькі полки.

У перемежках між ними поволі сунулися до польських окопів високі бацги — гуляй-городи.

Дід нарахував їх щось півтора десятка. Полки насувалися, наче темні хмари. Гуляй-городи серед них здавалися живими велетнями-ватажками...

Тривожно озвалися сурми в Збаражі. В вечірньому при-смерку ще дужче, ще голосніше загарчали в даліні тарабани, гримнули і грізно загули казани.

І вдарили разом десятки гармат, струснувши земелю, і спалахнули в присмерку на верхах гуляй-городів огні пострілів: штурм почався...

— Скільки вже їх було!... — прошепотів дід і, почувуючи, що в голові йому крутиться, а ноги тремтять і підгинаються — почав злазити.

Думки налітали вихром, плуталися, змагалися, немов завмирили і знову спалахували. Про що він думав — дід би не міг сказати. Почував тільки, що не може залишатися насамоті.

Пішов до Оксани. Не розмовляючи, голодні, докраю зне-силені подіями останніх днів, вони просиділи вдвох цілу ніч. Вони знали, що вже не сила чекати, не сила боротися...

Штурм не вгавав цілу ніч.

А на ранок — ще тільки сіріло — страшний галас зчинився в Пригородку.

Перелякані юрби жовнірства кидалися туди й сюди, мов отари овець, і кричали:

— До замку! До замку!... Богун узяв місто!...

— Воду одрізано!...

— Богунці в місті!... Тікаймо!...

Сльози покотились Оксані з очей.

Дід наче виріс на цілу голову. Не пам'ятаючи себе, виско-чив він на вулицю.

— Богун!.. Богун!.. Богун! — лунало навколо.

Але жовніри чомусь бігли вже не до замку, а до міста.

І раптом налетіла страшна гроза. Цілі потоки води порину-ли з неба. Застугоніла земля від потужного грому. Шалена буря зривала дахи з хат. Стало темно, як уночі. Тільки надвечір дощ перестав. Крізь темну запону хмар проглянуло сонце.

Дід вийшов на вулицю.

Жовніри юрбами йшли до замку, галасували, заходилися реготом, верещали, мов навіжені.

— Дав їм пан Корф бобу!

— Богуна, самого Богуна забито!

— Ні, тільки поранено...

— А де ж він? — закричав дід, забуваючи про небезпеку.

— Відбили, собачі сини: понесли в подарунок Хмельницькому!

— Не казати Оксані, — прошепотів дід, ковтаючи сльози.

Тихий стогін пролунав позад нього: Оксана все чула...

Непритомну, схопив він її на руки, одніс у хату і з великим трудом привів до пам'яті. Цілу ніч просидів над нею, немов би над хворою малою дитиною.

Оксана то мовчки дивилася перед собою незрячим, нерухомим поглядом, то починала ридати, то плакала стиха і ламала собі руки.

Її розпач, її невимовне горе настільки прибили діда, настільки знеслили і зробили байдужим до всього, що він навіть не здивувався, коли ранком несподівано прийшов жовнір і наказав їм йти за ним.

Тільки вже вийшовши з Оксаною на вулицю, дід раптом зупинився і запитав, куди їх жовнір веде.

— Побачиш!... Годі вже вам тут повітря смородити...

— А де піп? — запитав дід.

— Утік: не хоче до татарви в ясир...

— То, виходить, нас виганяють із міста?! — скрикнув несамовито дід.

Жовнір не відповів.

Оксана холодною рукою трохи потиснула правицю дідові.

Опівдні, разом з юрбою обідраних, скудлих, подібних до кістяків, збаразьких міщан, Оксану і діда Панаса вигнали за міську браму, недалеко якої стояли татарські чати.

## 14

Богуна поранено саме тоді, коли він був певний, що козаки захопили місто і години Збаражу пораховані.

Але Богун помилявся: Ярема встиг перекинути до північних окопів значні сили, Хмельницького штурм з південного

боку був невдалий, і поляки ледве не знищили Богунів полк доценту.

Брятувала тільки неждана сильна злива, що дала козакам змогу відступити, несучи свого тяжко пораненого в груди та в праву руку полковника.

Коли Богун на руках у Приндяка вперше прийшов до пам'яті, дощ уже перестав, і тільки грім ще гримів у даліні.

Звістка про те, що атаку відбито, була Богунові страшним ударом: він заметався на ношах, захрипів, почав блудити словами, і кров іще дужче потекла йому з ран.

У себе в полковницькому наметі Богун трохи немов заспокоївся.

Ворожки й лікарі від самого Хмальницького і хана метушилися коло нього кілька годин, аж нарешті таки зупинили кров і перев'язали рани.

Олена з Варкою і Приндяком сиділа над пораненим цілу ніч.

На світанку Богун заснув, але швидко прокинувся і просив пити.

Потім знов утратив притомність.

Зранку й до пізнього вечора він то метався в гарячці, то трохи заспокоювався і просив води.

Цілий день до намету приходили козаки ледве не з усього табору — довідатися про здоров'я улюбленого полковника.

Опівдні приїхали Хмельницький з Виговським і Зоркою, Нечай, Гладкий, Морозенко і багато іншої старшини.

Коли Хмельницький, смутний і зажурений, вийшов від Богуна, всі чули, як він промовив з плачем:

— Коли помре — другого такого вже в мене не буде...

Наступного дня Богунові покращало, і він навіть пробував розмовляти з Приндяком, з Оленою й Варкою.

Певно це дуже пошкодило, бо його знов почало трясти, і всі вже були певні, що він не видужає.

В цей саме час Оксана з дідом Панасом, вигнані поляками разом з юрбою збаразьких міщан, опинилися в козацькому теборі.

Спершу їх ухопили були татари, але довідавшись через деякий час, що вони — «родичі Богунові», пустили їх вільно.

Коло самого полковницького намету перша побачила діда й Оксану Олена. Ридаючи, обнялися дівчата і хотіли вже були йти до Богуна, коли дід Панас раптом став їм на дорозі.

— Не йди, доню, — сказав він, звертаючись до Оксани, — це може йому пошкодити. Боже борони тепер його чимсь хвилювати.

— Я тільки на хвилиночку: він навіть не побачить.

— Ну, гляди.

Біла, як смерть, обережно, затримуючи віддих, увійшла Оксана до намету, притулилася в найдальшій кутку. Боже, як вона мріяла поцілувати Івана, перев'язати йому рани, ходити за ним день і ніч!... Але й цього не можна...

Заздро, навіть вороже дивилася вона на Олену, що поправляла Богунові пов'язки, давала йому пити:

— Олена з ним весь час.. навіть коли був здоровий... А... я... зовсім йому напотрібна...

Дід Панас, скриваючись, увійшов до намету.

— Хто тут? — несподівано спитав Богун.

— Це так... це... нікого, — прошепотіла Олена.

— Як нікого? ... Це ж дід Пананс... Діду!...

— Чого, синку? — спокійно спитав дід.

— Ви тут? ... А Оксана? ...

— Оксана? ... якби не хворий ти — давно б її до тебе пустили...

— Вона тут? Не в Збаражі?

— Тут. Тільки, як не лежатимеш зовсім спокійно, — вона не прийде.

— Добре. Лежатиму.

Оксана підійшла і поклала йому руку на чоло.

— Чого ж ти плачеш, дурненька? — сказав Богун гірко. Потім, перегадом додав, — я швидко видужаю...

Так почалися для Оксани тривожні дні і довгі, безсонні ночі.

Гарячка в Богуна трохи зменшилась, але він усе ще був дуже слабкий, розмовляв мало і часто блудив словами.

Він певно розумів, як стомилась коло нього Оксана, і тому нерідко просив, щоб із ним побули або дід Панас, або Олена.

— Коли дід — то й дід, — гадала Оксана, але на Олену

мимоволі дивилася підозріло, немов би боялася, що Богун любить Максимову сестру більше, ніж її, Оксану.

Дивне і тяжке було це почуття. Оксана боролася з ним, запевняла себе, що це дурниці, але змінити свого ставлення до Олени все таки не мала сили.

Якось Богун поспитав, чи є в діда Панаса бандура, і той приніс її того самого дня.

— Заграйте щонебудь, — сказав Богун.

Дід спробував і грати і співати козацьких дум, але Богунові це не сподобалося.

— Знаєте, діду, ви грайте собі так . . . щось коротеньке . . . бринькайте.

Богун просив діда бринькати тому, що під звуки бандури йому якось легше і ясніше думалося.

А думав він тепер дуже, дуже багато. Він не питав, чи взяли вже Збараж, бо був певний, що облога триває і триватиме довго. Він боявся навіть, що король з військом устигне прийти регіментарям на відсіч, що татари зрадять Хмельницького, що Кричевський не здержить на Литві Радзівіла.

Він не знав, чому саме, але твердо був переконаний, що Хмельницький з більшістю старшин при першій нагоді підпишуть угоду з поляками, і переважна більшість народу знов повинна буде стати панськими хлопами-підданими.

Інколи він згадував про напівбожевільного пана Наперського:

«Тільки хлопи й король — більше нікого . . .

Але Хмельницький, Виговський, — це ж не Наперські . . .

— Пропадуть, пропадуть! інколи скрикував у гарячці Богун — і сам лякався цієї страшної думки і примушував себе згадувати про тих, хто стримував Хмельницького від угодівства — про Гладкого, Нечая, Морозенка.

— А чому це Морозенко ніколи не знайде? — запитав він якось у діда Панаса.

— Вже кілька день, як подався на звіди: десь аж під Сокаль, чи що . . .

Дід не сказав Богунові, що преславного Морозенка забито, що весь табір козацький, а найбільше колишні панські піддані з простими козаками дуже жалкують за Корсунським



полковником, що похорон Морозенка був такий урочистий, якого дід і ще ніколи не бачив.

— А що, хіба король з військом надходить, що самого Морозенка відрядив гетьман? — тривожно спитав Богун.

— Ні, щось не чутно, — запевнив дід.

Богун заплющив очі і, здавалося, заснув. Але він не спав. Йому трохи боліла голова, і було наче б то гарячіше, ніж завжди. Швидко промайнув в уяві на своєму сивому коні Морозенко, з'явився одягнений чорно «король хлопів» Наперський, журно подивилася і ніби розтанула в півтемряві Оксана... Якийсь теплий, задушний туман обгорнув, закрив, розтопив у собі всі образи...

... Богун одкрив очі від легкого, ледве помітного коливання землі. Коливання в ту ж мить припинилось, і Богун не сказав би, чи було воно справді, чи ні.

— Мабуть, уже ніч: у наметі темно, навколо тихо... А це хто такий?... Оксана?...

Оксана, сидючи просто на долівці, притулилася головою до ніг Богунові і спала.

— Як тихо, — подумав Богун і раптом почув, як десь близько, коло намету ледве забриніли струни бандури.

— Дід Панас не спить... Це добре... Послухаю...

Дід грав щось дуже сумне.

Він, либонь, і сам добре не знав, що саме гратиме, бо в звуках почувалася якась непевність. Але поволі вони набирали виразности, дід починав підспівувати.

— О, це щось нове підбирає! — з задоволенням подумав Богун, — жаль тільки, що дуже тихо... Певно боїться, щоб мене не збудити...

Ой, пийте ж ви, здоровенькі,  
Коли ж бо вам п'ється,  
Коло моєї головоньки  
Все лишенько в'ється, —

проспівав дід.

Помовчав, мабуть, підбираючи слова, знову заграв, але без співу і раптом знову почав упевнено:

Ой, з-за гори, з-за кругої  
Військо виступає,  
Попереду Морозенко  
Сивим конем грає...

— Ого, про Морозенка! Давно слід, — подумав Богун, —  
але чому так сумно, жалісно?...

Бились зранку козаченьки  
До темної ночі, —

почав дід, але відразу урвав і довго сидів мовчки.

Богун напружено прислухався. Теплий, задушливий туман  
починав обгортати його знову. Він то засинав, то знову  
починав прислухатися.

Аж раптом неначе вітер війнув і розрізав запону туману.  
Дід співав:

Вони ж його там не били,  
Ні в чверті рубали:  
Вони ж з його, молодого,  
Живцем серце вивалили...

— Що?: — ворухнув спраглими устами Богун. — У кого?...  
В Морозенка? ... Морозенко загинув? ... Яке безглуздя! ...  
Алеж дума про Морозенка... А може це тільки здавалося?...  
І тут, у наметі все якось не так. Все наче несправжнє. І Мо-  
розенко, і дума про нього — все несправжнє... Хіба ж Мо-  
розенко козак? ... Він же лях: Станіслав Мрозовіцький...  
А проте дід складає про нього думу... І хто повірить через  
деякий час, що Морозенко лях, шляхтич? ... Він — проти  
панів... І тому — козак... А Наперський? — теж може  
козак? ...

— Х-ху! ... і приверзеться ж таке! — вголос сказав Богун,  
протираючи очі: тепер він певний був, що і дідова дума,  
і Морозенко, і Наперський йому приснилися.

Але тут знову забриніли струни бандури, і дід заспівав  
стримуючи ридання:

Ой, Морозе, Морозенку,  
Преславний козаче,  
За тобою, Морозенку,  
Вся Вкраїна плаче...

Богун голосно скрикнув і знепритомнів.

## ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

*Ой, чого ти почорніло,  
Заленее поле?  
«Почорніло я від крови  
За вольную волю:  
Круг містечка Берестечка,  
На чотири милі  
Мене славні запорожці  
Своїм трупом вкрили...  
А ще мене гайворони  
Укрили з півночі...  
Клюють очі козацькій,  
А трупу не хочуть...»*

*Т. Шевченко*

Був жовтень 1650-го року. Ранками вже траплялися при-морозки, а з півночі повівав холодний «москаль».

На подвір'ї в діда Андрія стояли осідлані коні.

Оксана з бабою Ївгою поралися коло печі.

В сусідній кімнаті гаряче сперечалися Богун і Зорка.

— Так і скажи йому! — кричав Богун. — Так і скажи: слухатися не будемо!... Нам таких гетьманів не треба!... Ми — козаки, а не якесь варшавське сміття!... Годі вже!...

— Та про козаків же він нічого, він же тільки про підданих, — несміло перепинив Зорка.

— Що? про підданих?... То нехай він собі раз назавжди на лобі запише: нема тут підданих!... Нема і не буде... Зрозумів?... Про підданих!... Ми тут нікому не піддавалися!... Я вже казав: реєстр писали без мене... Якби не хворів тоді — власною рукою порвав би його на шмаття... Вигадали: которі, мовляв, козаки — нехай козакують, а которі піддані — нехай панам по-давньому підкоряються... Що це вам, смішки?...

— Зовсім, Іване, не смішки. Ти ж, братіку, не вчора одужав: договір Зборівський ось уже рік, як підписано... І не пан гетьман його вигадував. Ти ж знаєш... Дивно навіть, що тільки тепер...

— Дивно? Тобі дивно, що я тільки тепер кажу про реєстри?... Ох, які ж ви всі забудькуваті!... А не казав я ще на березневій раді, не казав я, що Зборівський договір — шматок паперу?... Не казав я, щоб усіх, розумієш, усіх писали в реєстр? Не казав я, щоб гнали к бісовій бабі усіх Киселів, усе панство? Не казав я, щоб не марудились, а готувалися до нової війни?...

— Казав то казав, але дозволь же й мені нагадати... Пам'ятаєш, що відповів тобі гетьман?...

— Авжеж пам'ятаю: я з ним тоді погодився...

— Виходить, що ні... Пригадай: гетьман казав, що якби не зрадив під Зборовом хан...

— Залиш!... Обридло вже про того хана...

— Обридло й мені, але, вибач: коли вже ви тут знов насідати на гетьмана починаєте — мушу все нагадати. Ти тут багато говорив... Дай же й мені все сказати... Що?... не подобається?... Махаєш рукою?... А ти послухай: Зборівський договір підписано і від Збаражу відступлено через ханову зраду. Гетьман мусів погодитися на сорок тисяч реєстру, гетьман мусів погодитися, щоб решта поспільства залишилася в тому самому стані, що й до війни. Гетьман мусів підписати, що піддані повинні коритися своїм панам... Ти не заперечуєш, що гетьман мусів?...

— Так. Мусів...

— Мусів, бо інакше хан ударив би на козаків з ордою, а король — з другого боку...

— Не треба було з тим ханом в'язатися.

— Може й так. Але проти спілки з татарами, здається, навіть і ти в свій час не заперечував?... Ну, от. Головне, що підписати угоду під Зборовом нас примусили. Що ж повинен був тоді гетьман робити? Починати нову війну, маючи проти себе короля й хана?... Починати нову війну, коли військо було стомлене, коли всюди почався голод, коли Радзівіл щохвилини міг ударити на Київ, коли Москва...

— Коротше, коротше, Зорко: ти тут не орацію розводиш.

— Я хочу тільки сказати, що становище було несприятливе. Залишалось одно: споряджати потроху реєстр, зволікати з виконанням умови, зав'язати дружні стосунки з Туреччиною...

— І готуватися до війни... А гетьман що робив?... Зволікав?... Готувався?...

— Готувався, скільки було змоги...

— Готувався?... Добре готувався! За рік ледве не всі полки зібрав до Чигирина... І рушив з ними... Тільки не на панську Польщу, а на християнську Молдаву!... Це ж

сором, Зорко . . . Це ж сором: тоді, коли лядські пани стягують військо, тоді, коли вони ось-ось перейдуть кордони і вдарять на нас усією потугою, — саме тоді поєднатися з татарвою і жакувати Молдаву ! . . .

— Треба було вибрати між Молдавою і Москвою: татари . . .

— Ага . . . Знов татари ! . . . Знов татари примусили . . . Знаю знаю і це: «заприсяглися приятелювати — йдіть з нами на Москву», — сказав хан . . . А гетьман йому: «краще, мій брате вірний, на Молдаву», там, мовляв, здобичі більше ! . . . А ти скажи мені: нам, принаймні мені й Нечаєві — як-не-як полковникам війська запорізького — це відомо було ? . . . Не пускав хіба гетьман поголосок, що не з Молдавою, а з Польщею буде війна? Що ? . . . мовчиш ? . . . Ідуть полки, сунуть татари, гетьман уже в Ямполі, а нам — полковникам пограничним — тільки наказ: бути готовими до лядського наступу . . . А людність не знає, а людність стривожена . . . Ми кажемо: будемо бити ляхів . . . А гетьман натомість іде на Молдаву . . . Це ж сором ! . . . А тепер що ? . . . Тільки но повернулося військо з Молдави, полки, що не ходили туди — Брацлавський і мій Кальницький — готові до бою, Потоцький скупчує сили під Кам'янцем, а гетьман знов за своє, знов чогось зволікає, знов карає і нам наказує карати на горло підданих, коли не коритимуться панам ! . . . Та це ж знущання ! . . . Так і скажи йому: слухатися не будемо. Коритися таким універсалам не будемо. Хай спробує зробити з нами те, що з Худолієм ! . . .

— Невже й ти віриш, що він скарав Худолія ? . . .

— Вірю, не вірю — однаково . . . Наказав карати горлом «бунтівників» ? . . . Ха-ха! То для Потоцького були бунтівники — тепер для Хмельницького . . . Дав дозвіл панам карати «неслухняних»? — Досить ! . . .

— Та це ж тільки про око . . .

— Добре «про око» ! . . . А в Києві, а в Полтаві, а в Острі, а в Любечі: це що — іграшки були ? . . . А полковникові чернігівському що писав ? . . . «Своєвільників, мовляв, усіх мушиш смертю карати, а шляхти, боронь Боже, не кривдити» . . .

— Та це ж коли було!

— Однаково. Було і є. А мені він хіба не те саме пише? Тільки що, мов той лис, трохи хвостом замітає... Та тепер мене не обдуриш. Правду казав Нечай: «Обкрутить його той Кисіль медоточивий». І обкручує, і інші обкручують теж, Сором сказати: гетьман усього війська запорізького, а його сам лихий не розбере — чи то він підніжок московський, чи то васаль турецький, чи то підпанок лядський...

— Слухай, Іване! — гаряче перепинив Зорка. — Гетьман тебе ніколи не ображав, гетьман завжди ставився до тебе з пошаною, а ти... Ти таке говориш, що якби це хтось інший був, а не ти, я б його...

— Ти б його по-козацьки шаблею провчив?... Ха-ха!... Чи може, як тепер у вас роблять, до суду генерального покликав би?... Залиш, Зорко, залиш...

— Тобто як — залиш?... Ти його лаеш на всі заставки, а я мовчати му?... А тебе з Нечаєм та Гладким хіба не слід лаяти?... Бач, які молодці знайшлися: «Зборівський договір? — шматок паперу; до реестру — повписувати всіх... Пани починають повертатися до своїх маєтків? — повигонити, вистинати панів...» Богдан, Богом даний гетьман наш, виходить, уже не гетьман, а зрадник якийсь... Засіли собі з Нечаєм отут у Вінниці та Брацлаві і знати нічого не хочете... А гетьман — про все дбай, а гетьман усе передбачай, і до війни будь готовий, і ляхів обдури, щоб вони часом не вдарили на Україну, і з Литвою, і з Москвою, і з татарами крутяться, щоб усе було з ними гаразд... І голоду щоб не було, і містам дай лад, і козакам, і всьому поспільству... А коли щось не так — зараз же «зрадник»!... А ви з Нечаєм та Гладким хоч коли-небудь допомогли гетьманові?... Ти казав «сором», «сором». А хіба це не сором, що наші найкращі полковники вовками на гетьмана дивляться?... А хіба це не сором: гетьман з усім військом повертається з Молдави, при гетьмані послали московські, турецькі, польські... гетьман частує обідом послів у Севастянівці, під самим Кальником, а полковника Кальницького немов і на світі нема...

— А чого я там у гетьмана не бачив? Без Виговського скучив чи що?

— А хоч би й без Виговського!... Поговорив би з ним —



не був би такий гарячий: як-не-як, а розумна голова...  
Справжній канцлер...

— Не так розумний, як хитрий... Поговорив би! Та мені згадувати про нього гидко, не те, що з ним розмовляти...

Богун підійшов до стоту, випив меду, налив Зорці і трохи вже спокійніше додав:

— Та ти сам поміркуй, Самійле... Пам'ятаєш, як ото Корецький завзявся був прискромити своїх підданих?... Пам'ятаєш, як неждано з'явився в своїх маєтностях ледве не з двома тисячами та й почав різати людям вуха, носи, а декого й вішати?... У вас там, у Чигирині певно й чутки ще не було, а в нас тут таке піднялося!... Ну, дали ми ото хлости Корецькому, ще деяких панів викишкали з «гніздечок», гадаємо — край, не з'являться вже за чиншами та данинами... Аж ось — і двох місяців не минуло — приводять до мене якогось... Годований такий, зухвалий... «Я, каже, офіціяліста самого Вишневецького князя... На Задніпрянщину, каже, їду»... Та так, знаєш, урочисто, з погордою... «Ага, думаю, тебе якраз нам і треба».

— А що, кажу, хіба й князь Ярема вже до Лубень повертатись намислив?... Довгенько, кажу, щось він у Варшаві барився... А той мені: «Справи, каже, пане полковнику, важливі справи затримували... Отож, каже, і відрядив князь покищо нас, офіціялістів своїх». Ох, думаю, і нахаба ж ти, жаба твоя баба!... — А не страшно, кажу, що хлопи тепер покозачилися?... «Минулося, каже, минулося вже: я, каже, від самого пана писаря генерального охоронний лист маю». Та й витяг і показує мені той лист... А на ньому й печатка, і підпис Виговського, і все як слід: ті, що не в реєстрі, мають коритися панові... Та ти подумай, якому панові... Яремі!...

Богун випив ще меду.

Зорка мовчав з таким виглядом, наче б то нічого незвичайного не почув.

— Ну, і що ж ти тому офіціялістові зробив? — запитав він перегодом.

Богун витягнув шию і виразисто провів по ній рукою: «повісив» означав цей рух.

Зорка похитав головою.

— Що, не подобається? — посміхнувся Богун. — А хіба не казав колись гетьман: «хай, мовляв, гадають, що ми договір виконуємо, — по суті ж і кроку не поступимося». От тобі і не поступилися . . . Ти гадаєш, я не знаю, як отой твій Виговський «не поступається»? . . . Гадаєш, не знаю, що там у вас у Чигирині щодня, як на ярмарку? . . . Це ж сором: за гетьманом та за писарем генеральним панські й магнатські служебники купами ходять . . . «Дайте, мовляв, лист охоронний, ой, страшно, мовляв, без універсалу до підданих їхати . . .» І що ж? — наказує їх гетьман повигонити? . . . Якраз! . . . Дає Виговський і листи, і універсали: їдьте, мостими пани, стрижіть овечок . . . А покищо заплатіть мені за лист охоронний сто-двісті червоних . . . Ну, чим не канцлер!?

— А ти що — хотів, щоб ми їх там, у Чигирині вішали? . . . Та в Польщі таке піднялося б . . .

— Вішати — не вішати . . . Суть не в тому: звичайно, тепер гетьманові про це й мріяти не доводиться . . . Але не панькайтеся ви з ними, не листуйтеся з Конецьпольськими, Вишневецькими, Потоцькими, як з давніми приятелями! Не одержуйте від них дарунків . . . Он і так уже гомонять: «Шле Ярема дарунки Хмельницькому, а той приймає ласкаво . . .»

— Ех, Іване, Іване! . . . Це все дрібниці, — зідхнув Зорка, — а ти поміркуй . . . Інакше ж не могло бути. Розумієш: не могло. Гадаєш, мені чи гетьманові, чи Виговському подобаються ті Киселі та Вишневецькі? . . . Ти зрозумій: або війна, або треба якось про око бути з панами в злагоді . . . Та ти не кидайся так: «І чортові, кажуть, часом треба свічку запалити» . . . Нічого не зробиш: договір . . . Ми ж покищо не окреме князівство . . . Не можемо ж ми сказати панам: ось кордон — сидіть собі за ним і не рипайтесь . . .

— А чи не гетьман колись казав: «де сила не візьме — треба розумом надточити»? Договір . . . Ну, добре. А спромоглися ж таки деякий час панів не пускати! А бояться ж вони чомусь і до мого, і до Нечаєвого полку їхати? . . . А на Київщину та на Чернігівщину чогось посунули? . . . Отож я й кажу: не було вже змоги з цим зволікати — хай би гетьман і написав: «Їдьте, мостиви до своїх маєтків, тільки без війська». А люди б уже знали, що з тими мостивими робити. Впра-

лися б не гірше, як я з отим офіціалістом Яремимим... А гетьман що зробив?...

— Ну, ти знов своє... — махнув рукою Зорка.

— Авжеж своєї... Тільки ти ще такої не чув: чого тепер вам з панами довелось «приятелювати»? Чого тепер кожний полковник повинен тільки очима лупати, коли у нього в полку панів — як чорти пугами понаганяли?... А того, що не дбали ви про те, щоб скоріше нову війну підготувати...

— Ну, як же не дбали?... Ти дивися, скільки вже зроблено: і в полках добрий лад, і міські уряди налагоджено, і стацію для війська люди дають з охотою... А головне — військо таке справне, як ніколи... На Молдаву за якийсь тиждень зібралися...

— Отож і треба було бити не на Молдаву, а на Польщу! Ще півроку тому треба було... А тепер... Ти гадаєш — Потоцький попис війська під Кам'янцем так собі робить?... Ось побачиш, коли не вдарять на нас ляхи ще цієї зими... Ще й гетьмана може з ордою розведуть... Я про це казав, ще як Потоцького з Каліновським хан випустив...

— Не розведуть: султан не попустить... А минулої весни зачіпатися з ляхами було зарано.

— Ну, то тепер вони з нами зачепляться... А тепер тяжче буде, ніж під Збаражем та Зборовом... Тепер поспільство гетьманові не вірить. Тепер тільки й чуєш, що шемрять на нього і на старшину... «То, кажуть, був Конецьпольський, а тепер — Хмельницький: позабирав у панів староства та й пускає в оренду від себе... Так само, мовляв, і полковники...» Піди тепер, скажи поспільству, що знов усім треба одностайно стати...

— Що?... Потилицю чухаєш?... Чухай, чухай. Та не забудь, скажи гетьманові, що в людей ось-ось терпець увірветься!... Бачив поля дорогою?... Скажи, що тут майже всюди так: не орано, не сіяно: не хочуть люди панам або татарві хліб сіяти... А пересельців не зустрічав? Ні? А я їх майже щодня бачу: кидають усе, ідуть у чужу землю, в Московію... Коли й далі так гетьман порядкуватиме, — пустокою скоро стоятиме наша земля!...

Богун зідхнув і замислився.

— Ну, досить із тебе на цей раз, — підвів він голову, — прощай... Он і так уже коні давно ждуть.

— Прощай... — сказав Зорка, обтер рукавом губи, наче хотів поцілуватись, але, глянувши на Богуна, завагався і вийшов із хати, низько схиливши голову.

## 2

Після від'їзду Зорки від гетьмана довго не було ніяких звісток.

Богуна це дратувало: аджеж і дитина могла б тепер зрозуміти, що поляки спішно готуються до війни.

Заскочити козаків, вдарити на них іще до весни, до трави — поки не встигли підійти татари, — позбавити козаків чи не найкращої їхньої зброї — можливості окопуватись під час великих боїв, — на це, без сумніву, повинні були розраховувати польські гетьмани...

І в міру того, як надходили люті морози і вкривали землю глибокі сніги, Богун ставав усе смутнішим і заклопотанішим.

Рідко коли можна було застати його дома: їздив то по сотнях свого полку, то до Нечая, то до уманського полковника Йосипа Глуха.

В кальницькому полку за реєстром було дев'ятнадцять сотень і близько двох тисяч козаків, у Брацлавському — двадцять дві сотні і козаків майже три тисячі, в Уманському — чотирнадцять сотень, козаків — три тисячі.

Всього за реєстром було шістнадцять полків, а козаків у них близько сорока тисяч. Але, коли рахувати і так звані «охотницькі», — у Хмельницького було двадцять шість полків, а козаків понад шістдесят тисяч.

Отже полки Богуна й Нечая становили тільки одну двадцятку частину всього козацького війська.

У крайнім разі Богун і Нечай могли рахувати ще на Уманський полк; але він був порівняно далеко від граничної лінії, та й полковник Глух навряд чи зважився б на рішучі дії без гетьманського наказу.

А рахувати на швидку поміч від гетьмана тепер, після розмови з Зоркою, навряд чи доводилося: Хмельницький і

раніше поглядав на Богуна з Нечаєм скося, тепер же певно й зовсім уважає їх за своїх ворогів.

А до того не минало й місяця, щоб не було поголосок про обрання Нечая на гетьманство, про свару його з Хмельницьким і про те, що гетьман із старшиною продалися ляхам, а Нечай, моляв, хоче їх скинути та повернути на козаків усе поспільство...

— Не простить цього Нечаєві гетьман, ой, не простить, — думав і боявся думати Богун, — ще й така думка, чого доброго, прийде йому в голову: «Нехай, мовляв, трохи провчать ляхи Нечая з Богуном...»

— Та чого ти, синку, такий смутний? — не раз казала баба Ївга. — Он дивись, Оксана від твого смутку зовсім змарніла... У людей, як у людей, а у нас... одружилися зовсім недавно, а ти тільки й знаєш, що кудись їздити... Ще коли війна ота проклята була, ну, тоді, зрозуміло, не про жінку козакові думати. А тепер же, слава тобі, Господи, не воюєте...

— А я й сам гаразд не розберу — чи воюємо ми, чи не воюємо, — посміхався Богун, — краще б уже воювати...

— Господь з тобою, синку! Мало хіба під Збаражем та в Молдаві людей загинуло?... поранених, покалічених скільки!... Хіба було колинебудь стільки калік, як тепер? Не бачив хіба, скільки тепер їх збирається під церквою? А в Оксани з Оленою хіба мало їх буває щодня?... «Краще воювати!» Та дай, Боже, ніколи не зазнати такого лиха, як за минулої війни... А голодувати хіба давно люди перестали?... А пошесті хіба й досі не косять людей, як траву?... А в ясир хіба мало татари погнали?...

— Почала вже своєї стара! — перепиняв дід Андрій. — А хіба давно пани на християнах воду возили?... А хіба давно відтинали руки, носи, вуха? Давно катували — гірше, ніж у пеклі їх, недолюджів, катуватимуть?

— Та тепер уже ж не катують! Он пан Зорка казав, що в інших полках тепер уже нові пани: полковники й сотники! Ці вже людей у ярма не запрягають... То й ляхи, на них дивлячись...

— Якраз! — сердився дід Андрій. — Ото ж то й біда, що невідомо, хто на кого дивиться, хто кого малпує... А ти

краще, стара, поралася б отам коло печі, замість не в своє діло втручатися...

— Ото, який ти, прости Господи! — хіба ж я що? ... Я тільки хотіла сказати, що по інших полках, пан Зорка казав, і полковники, і старшина не те, що наші: там як вийдуть — усі в кармазинах, у саятах — куди тобі! ... Там сотникові, сотниківни, полковниці — в шовках та в оксамитах! ... А наші Іван з Оксаною — він у кожусі, вона в кожушанці, немов козаки прості ... Отож я й кажу: якби жив Іван і вдягався та полковникував по-людському — може б і Оксана трохи повеселішала ...

— То, виходить, на твою думку, тільки той і полковник, що в кармазинах? ... Добалакалася! ... Годі.

Подібні розмови дедалі траплялися все частіше.

Богун знав, що баба Ївга не може дивитися спокійно, як марніє Оксана, він знав, що й Оксана сумує через нього, через те, що він дуже рідко буває дома, а коли й буває, то майже весь час віддає полковним справам.

Але що він міг робити? Він і так уже давно доручив Філонові Немирі всі полкові справи, крім військових, а проте рідко коли мав вільний час.

Певність того, що поляки, коли не в січні, то в лютому неодмінно почнуть війну, переконання, що до того часу Хмельницький не зможе або й не схоче змобілізувати свої сили і пересунути їх ближче до граничної лінії, нарешті гаряче бажання все ж таки не поступитися перед поляками і дати їм належну відсіч, — все це вимагало щоденної пильної уваги і не абиякої підготовки до майбутніх боїв.

Ще в жовтні Богун з Нечаєм умовилися, що в разі польського нападу їхні полки повинні з'єднатися під Вінницею і тут або боронитися, або відступати — в залежності від обставин.

На крайній випадок міркували і про відступ на Умань, — якщо поляки наступатимуть з переважаючими силами.

Ухвалено також було низку заходів щодо збільшення кількості козаків у сотнях і щодо можливої оборони Вінниці.

Богун переконав Нечая, що і Вінницький замок на острові, і старе місто доцільніше буде покинути, а боронитись у

Вознесенському монастирі, мури якого могли витримати обстріл навіть із найбільших гармат, а вигідне розташування його на крутому березі Бугу давало можливість відбивати штурми хоч і в кілька разів сильнішого ворога.

Про всі ці пляни, крім кількох найближчих до Богуна й Нечая козаків, ніхто не знав. Не те, щоб Богун боявся зради: майже на кожного з рядовиків свого полку він міг звірятися, не вагаючись; але, на його думку, досить було й того, що кожний сотник, кожний отаман, кожний козак готові були на перший наказ стати до лав збройно й кінно з усім потрібним припасом.

Для зв'язку з Нечаєм Богун найохочіше виряджав Приндяка й Максима, які за кілька місяців знали вже кожний кущик, кожний ярк і горбок по дорозі з Вінниці на Брацлав.

Їм дуже подобалося бувати в говіркого, веселого Нечая, і вони навіть у великі морози їздили до Брацлава, немов на свято.

Одного разу підмовили були з собою навіть діда Панаса з бандурою, але вдруге він уже не погодився: зима була люта, і дідові більше подобалося сидіти в хаті, ніж їздити по гостях, хоч би й до самого полковника брацлавського.

— Що зробиш, доню: старість — не радість, казав дід Оксані, — ниють уже старі кості на холоді... А в тебе тут так тепло, затишно... А Олена знов до церкви пішла?

— Знов, — відповіла Оксана, сидячи за прядкою і стежачи очима, як мигочуть хибкі веретена.

— То невже таки справді вона в монастир надумалася?

— Справді, діду...

— Ех-е-хе!... І оце щоб такій молодій та з черницями по отих келіях темних сидіти!... Ех-е-хе... А, здається, і господиня з неї була б не погана: і розумна, і вродлива, і свати вже ось которий раз приходили...

— Що ж, діду: не хоче заміж... Більше до церкви та до молитов лежить серце...

— А може з нею біда якась трапилася?... Може б ти її попитала, пожалувала по-своєму там, по-жіночому... Гляди — і дівка була б, як дівка: «дівоче горе до сповіді...»

— Та нічого, здається, такого їй і не було ніколи... Хіба, що батька Ярема колись закатавав?...

— Ну, доню, то це ж коли було!... Я гадав, чи не закохалася вона часом у якогось чорновуса та й сохне за ним, а той може й не знає...

— Ні, ні, діду: це ні... Вона завжди така. Не те, що Варка: та ще під Збаражем знайшла собі пару... Тепер он уже й син росте... А в Олени вже, певно, вдача така.

— Коли вдача, то гірше: тут уже нічого не зробиш. А мабуть, що так: я ще, як ото, пам'ятаєш, голод великий був — помітив... Ви, було, з Варкою то коло печі, то коло комори — то хліб роздаєте, то по хатах ходите до хворих, а вона, хоч і не менше, ніж ви, працює, а все ж таки, бувало, до церкви ніколи не забуде піти... Так уже воно, певно, на світі споконвіку пішло: «той бореться, а той молиться...»

Оксана не відповідала нічого: вона і молилася, і боролася з собою, а життя минало все такни якимось не так, як хотілось би.

Підгірці, Чарнецький, Вінниця, Черкаси, Лубні, Варшава, нарешті — страшна облога Збаража і Богунові рани, від яких він не міг одужати ледве не цілий рік, — хіба ж мало забрали вони сили в Оксани?...

А проте вона почувала, що витерпіла б іще й не такі муки, якби тільки Іван був з нею.

А тепер він був і знею, і водночас не з нею. З нею — бо любив її палко, бо рвався до неї і хвилинами жалував її, мов малу дитину. Не з нею — бо рідко випадали такі щасливі години, бо за цими годинами надходили дні, навіть тижні, коли або зовсім не було Богуна вдома, або він ходив роздратований, похмурий, а найбільше — заклопотаний зранку до пізнього вечора своїми військовими справами.

— Ох, ця війна!

Чого, чого б не дала Оксана, щоб про неї не думати, не чекати її щодня?...

Зловісною хмарою висіла вона над Оксаниною головою, страшною потворою виглядала з нужденних облич калік і старців, зловороже причаїлася в неораних, незасіяних чорних полях, у руїнах ще й досі не відбудованого міста, в піснях і розмовах діда Панаса, в заклопотаності Богуна і навіть



у біганині Максима й Тимка, що мріяв уже за рік-два іти з батьком у похід...

— Ох, ця війна!...

Не мріяла і ніколи в світі не хотіла б Оксана того життя, про яке розповідав Зорка: не приваблювали її розкішні сукні, вбрання, не хотіла б вона бачити свого Івана тільки в самих кармазинах та саетах, не хотіла б навіть тієї поваги й пошани, з якою всі ставилися до Богуна, як до полковника. Досить було б і того, щоб жити собі з Іваном спокійно хоч би навіть у цій тихій садибі, в діда Андрія... Жити і не боятися, що прийде Чарнецький, прийдуть пани і знов розлучать її з чоловіком, і знов запряжуть вільних людей у ярма.

Але певности, що пани не прийдуть, в Оксани не могло бути. Навпаки: вона всім серцем своїм відчувала, що скоро — може через якийсь місяць, а може й через тиждень — знову почнеться війна.

І тому вона ніколи не скаржилася, не нарікала на чоловіка, пестила його ще ніжніше, ще гарячіше, ніж завжди, і щодня щогодини стежила за ним непомітно, щоб першою довідатися про той час, коли знов доведеться стати до боротьби з бевблаганною, неминучою, страшною долею.

### 3

Тріскучий мороз на ніч іще більше зміцнів, але в просторій хаті було тепло, аж парно. Кілька великих свічок горіло так ясно й весело, що сяйво лямпади перед іконами здавалося надто білим і кволим.

Жваво поцокуючи червоними сап'янцями на срібних підківках, Оксана в темнозеленій карсетці, в мистецьки вишитій сорочці і гаптованій шовками плахті накривала стіл.

Баба Ївга, вдягнена темно, поруч з Оксаною здавалася ще старішою, ніж звичайно. Вона подавала Оксані з печі пісний борщ із грибами, смажену рибу, товченики і улюблену Богунову таратугу.

Дід Андрій з дідом Панасом сиділи поруч на лаві коло лежанки.

— А що, заснув уже? — поспитав дід Панас, показуючи на лежанку.

— А йому що? — набігався на морозі, хоч і на каменюках спатиме... Я йому кажу: Слухай, Тимку, хіба й вечеряти з нами не будеш?» «Буду, каже, буду». Та й заснув тієї ж хвилини... Мале ще... а от, що Йвана ще й досі нема — це дивно.

— Певно Максим із Семеном від Нечая повернулися — от і затримався з ними в полковій канцелярії.

— Коли б ще там чого в Брацлаві не трапилося, — пошепки сказав дід Андрій.

— Навряд: не к Різдув вже — к Великодню... Не варто вже ляхам зачіпатися, на весну дивлячись.

Під вікнами зарипів сніг. Трохи згодом у снігах хтось грюкнув дверима.

— Оце певно й вони, — зрадів дід Андрій.

— Авжеж: дивись он, як наша полковниця зашарілася..

Справді, обличчя Оксані спалахнуло радістю.

Богун увійшов разом з Максимом і Приндяком.

— Добривечір! — привіталися вони.

— Добривечір! Швидко ж ви впоралися, — сказав дід Андрій.

— Молодці! Якраз устигли до неділі! — весело підхопив Богун. — Справні козаки. Налий їм, Оксано, чогонебудь міцненько з холоду.

— Дякуємо, — хотів був одмовитися Приндяк, але Оксана вже піднесла йому чарку. Він уклонився і випив. Максим випив теж і навіть крекнув не гірше від Приндяка: побувавши в полоні в Радзівіла, а потім у Чернігові в Пободайла, він уважав себе за справжнього козака і поведився, мов дорослий.

— Може ще чарочку, пане козаче? — напівжартома, напівсерйозно запитала Оксана.

Максим замотав головою: досить.

— А дай лишень і мені, — попросив Богун, — мороз такий, що ноги померзли.

— Питається лютий, чи добре обутий? — посміхнувся дід Панас, — ми вже з Тимком і лисих почали рахувати...

— Може б і до столу вже час? — поспитала баба Івга.

— Почекаємо трошки: Немира з хлопцями, казав, зараз прийде. Ви вже, бабо, не сердьтеся на нас, — промовив

Богун, сідаючи коло Приндяка й Максима на лаві, — ніяк не можна було раніше... Не тільки з Брацлава, а й від гетьмана лист був...

— Від гетьмана? Цікаво, що пише, — спитав дід Андрій.

— Та, власне, мало цікавого... Потроху і в Чигирині починають уже розуміти, що «дай панові покуштувати, то він і гамне...» Хібащо про того... Наперського... Ви, діду, певно не пам'ятаєте — я про нього колись вам казав... Це той, що під Збаражем... «Король хлопів», як він себе сам називав.

— Ага-ага, — це той кручений, шляхтич?

— Аге ж, еге. Він вам, діду Панасе, чогось тоді не сподобався.

— Ще б пак: Іван лежить у гарячці, ледве душа в тілі держиться, а той приходиться та й починає: «Як, мовляв, пане полковнику — чи може бути в хлопів король, кращий од мене?... Мовчите?... Мовчання знак згоди».

Дід Панас устав і велично підніс голову:

— Тільки хлопи та я — їхній король!...

— Ха-ха-ха! — засміявся Богун. — Ну, точнісінько ж так само і він промовляв... Навіть ногу, бувало, так само відставить... А що б ви сказали, що в гетьмана з ним умова?...

— З дурним злигаєшся — сам дурнем станеш, — переконано сказав дід Панас.

— Так то воно так, а бунтують же в Польщі панські піддані?... А Наперський обіцяє підняти їх на панів ледве не всіх...

— Дай Бог нашому теляті... А де він зараз?

— Десь аж під Краковом... Я це до того кажу, що певно прорахувались таки ляхи: як пересядеться цей мороз — зразу на весну поверне. А гетьман уже тоді — з усього видно — не зволікатиме... Коли вже з Наперським...

— Довгенько щось, Іване, не йде твій Немира, — перепинила Богуну баба Ївга, — так, чого доброго, і борщ прохолоне.

— А й справді... А казав, що зараз же з хлопцями прийде. Помовчали.

Дід Андрій позіхнув, баба Ївга пішла до печі, Оксана сіла на ослінчику і замислилась...

— Може б збігати до Немири? — сказав Богун.

Максим підвівся і хотів був іти за Немирою, але в цю мить на дворі виразно почувлися чийсь кроки.

— Хтось біжить, — зауважив Богун, — змерз певне. Справді таки «питається лютий...» Але це не хлопці: хтось один. Грюкнули двері, і в хату вскочив Немира.

Він не вітався, не казав нічого, тільки важко відсапував. Зразу ж помітно було, що трапилося щось незвичайне.

— Чи не вовкулака за тобою, Филоне, гнався? — пожартував Богун, але в голосі його всі відчули тривогу.

— Ляхи в Красному... Нечай забитий, — тихо сказав Немира.

— Що?... Що?... Ти збожеволів! — скрикнув Богун.

Тількищо прибіг сотник Шпаченко. Красне горить. Ляхів кілька тисяч. Нечай...

— Стривай, стривай! Він сам бачив, що Нечая забито?

— Ні, не сам... Але це напевне... Тут зрада якась... Нечай порозставляв чати... Гадав — безпечно... Гуляв у куми... На заговини... А вони...

— То може Шпаченко сам гуляв десь у куми?... Може з п'яних очей верзе?... Ми ж із Нечаєм умовлялися...

— Знаю, що умовлялися, — простогнав Немира, — не встерігся Нечай... Якби гетьман...

— Зрадник твій гетьман! — люто скрикнув Богун, і обличчя йому налилося кров'ю. — Казали ж йому, писали... А що міг Нечай зробити без допомоги?... Десять тисяч треба було поставити на кордоні!... Ех, Нечай...

Ридання здавило Богунові горло. Він хотів себе перемогти, але не зміг і тихо заплакав.

Тиша в хаті стояла мертва.

— Де він, той сотник? — раптом скрикнув Богун. — Семене, коня!...

— Чекай, що ти хочеш робити? — заступив йому дорогу Немира.

— Що? . . . Бити ляхів! Де той сотник? . . .  
— Слухай . . . У Краснім сам Калиновський. Ляхи вдарять на Вінницю з Бару . . .  
— Коня, Семене! . . . Не слухай його!  
— Ех . . . і пам'ятатимуть же ляхи Нечая! . . . — крикнув Богун і вибіг із хати.

#### 4

Тієї ж ночі чотири козацькі сотні на чолі з Богоном вирушили на Красне.

Немира з невеличкою залогою залишився у Вінниці.

До всіх сотенних сіл Кальницького полку відряджено вістунів з наказом негайно вирушати всім козакам до Вінниці.

Полетіли гінці і на Умань — до полковника Глуха, і до гетьмана — в Чигирин.

Немира, схвилюваний звісткою про смерть Нечая не менше, ніж сам Богун, ходив по замку темний, як ніч.

— Ех, не гаразд учинив полковник: чого доброго, і йому те буде, що й Нечаяві . . . А нам тут, у Вінниці без нього теж пропадати . . . Ляхи ж не на жарт війну починають . . . Ех, не гаразд, не гаразд учинив полковник! . . .

Богуніві й самому хвилинами здавалося, що не можна розбивати козацькі сили, не довідавшись краще про ворога. Але гостре бажання помститися за Нечая взяло верх над усіма міркуваннями.

— Гетьман покинув нас на призволяще, — думав Богун, їдучи на чолі свого відділу, — тепер це ясно. Може навіть війни не буде: віддасть ляхам Україну по Білу Церкву — порайтесь, мовляв, як самі знаєте, з богунцями та нечаївцями . . . А може тільки з богунцями? . . . Може з Брацлавського полку тільки недобитки й залишилися? . . . Ех, Нечай! . . .

Богун ніяк не міг собі уявити, що такий обачний і досвідчений полковник, як Нечай, не встерігся, дав себе погромити і навіть сам наложив головою.

Скільки ж разів вони умовлялися: стежити за кожним пухом, за кожним кроком ворога, а коли він ударить

з переважними силами — неодмінно з'єднати полки під Вінницею . . .

— Чи може Нечай так само, як і я, гадав, що вже пізно, що ось-ось мороз пересядеться, почнеться відлига, і ляхи не наважаться почати війну через бездоріжжя? . . . Але пильнував же він, мусів же пильнувати кордонів? . . . Певно зрада якась . . .

— Вперед, вперед, хлопці! — підбадьорював Богун козаків, з тривогою помічаючи, що і коні, і люди померзли і потопилися вкрай, — вже недалечко . . . В Красному добре погріємося! . . .

Богун намірявся вдарити на поляків, коли вони ще стоять у Красному і зовсім не дождатимуть нападу з боку Вінниці. Швидкий, раптовий наскок міг дати перемогу над ворогом, навіть удесятеро сильнішим.

— Ех . . . і пам'ятатимуть же Нечая ляхи! . . . — знов і знов повторював сам до себе Богун. Але сталася річ, яка одвернула його думки в зовсім інший бік.

Надвечір передня чата підняла на дорозі козака з Нечаєвого полку. Відолаха тікав із Красного пішки. Сів край дороги спочити і так заснув. Неодмінно б замерз, якби не богунці. Це був Нечаїв сотник Степко. Він розповів жахливі подробиці.

Польний гетьман Мартин Калиновський якимось підступом знищив Нечаєву сторожу край Чорного Лісу на Бузі у Вороньківці. Нечай, нічого не знаючи про небезпеку, гуляв у Красному на заговинах. Гуляли, звичайно, і всі козаки і добре напилися. Аж тут неждано вдерся до Красного передній полк Калиновського. Нечай вискочив на гвалт. Усі, які ще могли одборонятися, скупчилися коло нього; але поляки наскочили з усіх боків, забили під Нечаєм коня, а потім поранили тяжко і його самого. В той же час ворог підпалив місто і почав рубати міщан, не виключаючи жінок і дітей. Недобитки козацькі під проводом Кривенка розом з частиною міщан зачинилися в замку. Сюди ж пощастило перенести і Нечая, вже мертвого. Три дні відбивалися козаки, а на четвертий не встояли. Ворог вирубав усіх до ноги. Священика, що читав над Нечаєм у церкві, спалили живого.

Сотника тростянського Гавратинського — з походження шляхтича — розстріляли, як зрадника.

— Здається, один тільки я і втік, — закінчив своє оповідання сотник Степко.

Козаки слухали мовчки.

Думка, що ворог знущується з тіла улюбленого полковника, оповідання Степка про потугу і жорстокість польського війська приголомшили всіх.

— А скільки війська в Калиновського? — поспитав Богун

— Важко сказати. Кілька полків. Ще перед нападом ми з Нечаєм рахували, що тисяч мало не десять, — відповів Степко.

Богун узявся за голову: нічого було й думати про напад на Красне з кількома сотнями. Треба було негайно вертатися до Вінниці, скупчити там усі сили і відборонятися, поки наспіє від Хмельницького відсіч.

— А чи наспіє вона коли? Ех, не треба, не треба було з самого початку звіратися на гетьмана й старшину!... Гадав, протягнемо якое до весни... От тобі й протягнули!... Лянцкоронський стоїть у Барі. Калиновський діятиме з ним спільно... Ну, що ж: раз мати народила... Поміряємось...

— Ану, поклич мені сотника Гаврика, — звернувся Богун до Приндяка.

Сотник з'явився.

— Побіжиш під Красне з десятком очох... Роздивитесь, розпитаєте... і негайно ж назад. Я повертаю до Вінниці. З Гавриком зголосилася йти мало не вся його сотня.

Почали сперечатися, кому йти.

— Швидше. Годі вже там! — крикнув Богун. — У Вінниці тепер усім роботи вистачить...

Гаврик вирушив.

До міста повернулися надвечір.

— Скільки прийшло сотень? — було перше запитання Богунове до Немири.

— Сім: Балабанівська, Кунянська, Рахнівська, Жорницька, Бабинська, Немирівська, Вороновицька...

— Швидко впоралися...

— За два дні всі тут будуть.

А де стоять?

— Більшість у місті, частина в замку.

— Покликати старшину.

— Може в кого якась несправа, — запитав Богун, коли всі зібралися.

Биявилося, що все гаразд: коні, зброя і припас — усе в належному стані.

— Завтра зранку всі на роботу, — сказав Богун, — насамперед монастир треба укріпити. Децо ми вже заздалегідь зробили... Найголовніше тепер — насипати вали...

— Важко буде: земля дуже промерзла, — зауважив хтось несміливо.

— Кому там важко?... Міщани й ченці допоможуть... Огнища треба буде порозпалювати. Зараз підемо, побачимо. Запаліть смолоскипи.

Максим і Приндяк рушили вперед, освітлюючи Богуніві дорогу. Він їхав, розмовляючи з Немирою. Трохи позаду — сотники мовчазні, зосереджені, суворі.

У монастирі вже спали.

Воротар, побачивши полковника з старшиною, швидко відчинив важку, обиту залізом браму і хотів був побудити ченців.

— Не треба, — сказав Богун, — перекажи тільки отцеві ігуменові, що буду в нього на ранок.

Воротар мовчки вклонився.

— Дивіться, панове товариство, — показав Богун од воріт у напрямі до Бугу, — там, од річки — валів і окопів майже не треба... Ляхи звідти не насідатимуть. Чортового батька... Зате з інших боків, я гадаю, треба вали в два ряди...

— В три ряди зробимо, пане полковнику! — обізвалися сотники.

— В три?... То ще краще. Гармати — отут над ворітьми дві, на дзвіниці — одну та гаківниць кілька... Потім на мурах — по кутках. У разі потреби будемо пересувати з місця на місце...

— А замок же як? — поспитав немирівський сотник.

— Замок?... А на чорта він нам здався?... Хай ляхи його



собі беруть: сил розбивати не будемо . . . Про оборону поговоримо докладніше завтра . . . Сьогодні обдивіться, де чия сотня працюватиме. Розкажіть козакам, що і до чого . . . Щоб знав кожний. Коли хто з козаків буде щось радити — переказуйте мені неодмінно: громада великий чоловік . . . Ну, а тепер я вже піду: по правді сказати, втомився так, що і головою повернути важко . . . Надобраніч . . .

— Надобраніч, пане полковнику.

— Надобраніч.

— Ну й голова! . . . Ой, голова, — говорили поміж себе сотники, уважно розглядаючи місцевість, — усе передбачив і обміркував заздалегідь . . .

А Богун тим часом біг конем додому.

— До ранку вже яких дві-три години дзигарових лишилося . . . Спати . . . Скоріше спати . . . Оксана певно чекає . . .

Справді, Оксана не спала.

— А ти й повечеряти не забіг, — зустріла вона його докором.

— Завтра повечеряю, — швидко відповів Богун і засміявся, — як я сказав? . . . Я хотів сказати: ніколи було . . . А ти чого не спиш? . . .

— Не знаю . . . Гадала, ти прийдеш раніше . . .

— Ніколи, ніколи було, серце! . . . Тепер спати довго не можна . . . Збудиш мене вдосвіта.

Помовчали.

— Знаєш що? . . . Ти вже, Оксано, якось удень поспиш. А зараз — сядь коло мене . . . Тільки-тільки почне сіріти, — торкни.

Богун ліг, не роздягаючись.

Оксана думала — вже спить, аж раптом він поспитав:

— Тобі дід Андрій казав, що треба буде перебиратися до монастиря? . . .

— Казав. Тимко не хоче: тут, каже, ковзанка добра, а там . . . Ну, спи вже, — увірвала Оксана, побачивши, що Богун заплющив очі.

— Що? . . . Що ти сказала? — раптом підвів він голову.

— Я кажу, ковзанка . . .

— Ковзанка? . . . Ага, так, оце мені й треба: ковзанка . . .

— Що ти верзеш? спи вже.

— Я кажу: ковзанка... Пообливаємо водою всі вали, всі мури. Мороз добрий... Ох, і ковзанка ж буде ляхам!...

## 5

Зважаючи на глибокі сніги та люті морози, можна було припускати, що поляки не вдарять на Вінницю раніше, ніж через кілька днів.

Проте гаяти часу не доводилося.

Було ще зовсім темно, коли Богун, поснідавши нашвидку, подався до монастиря.

Умовившись з ігуменом щодо участі ченців у копальних роботах, він вийшов за браму. Саме почали підходити сотні, щоб сипати навколо мурів окопи.

Підходили швидко, спритно — одна по одній. В кожного з козаків був заступ або рискаль.

— Ого! — донеслося до Богуна. — Хоч як поспішалися, а полковник таки нас випередив...

— Він, певно, не спав зовсім, — сказав хтось півголосом, — з таким не пропадеш...

— І чуприну нагрієш...

Богун посміхнувся

Козаки швидко розташувались і почали розкидати сніг. Незабаром чорна земля змішалася з білими кучугурами. Підвезено кілька саней з дровами, розпалено вогнища, і дим великими сизими стовпами знявся до неба...

Опівдні місцевости навколо монастиря не можна було впізнати.

Всюди, а надто на схилах до річки та коло брами метушилися люди. Були тут ченці, що перемішалися з козаками, прийшло багато міщан з старого і нового міста, немало було людей з околиць сіл: усі, хто тільки прочув про наступ польського війська, горнулися під захист вінницьких мурів.

Окопи й вали навколо монастиря зростали так швидко, що Богун навіть вирішив відрядити частину козаків до замку, щоб швидше перевезти звідти армату і припас.

Робили це обережно, без великого розголосу, а в замку навіть залишили замість гармат подібні до них цурпаки: Богун уживав усіх заходів, щоб до ворога якось не долетіла чутка про намір козаків покинути замок та місто і зачинитися тільки в монастирі.

Всюди навколо Вінниці чатували невеличкі козацькі загони, щоб не тільки своєчасно помітити ворога, а й захопити кожного, хто намірявся б прослизнути з Вінниці до польського війська.

На копальних роботах, що були найтяжчі, Богун запровадив регулярні — не дуже короткі і не дуже довгі — зміни, від чого праця почала посуватися ще швидше. Другого дня, коли передню лінію валів було вже закінчено, Богун показав козакам першу «ковзанку».

На Бузі прорубано велику ополонку, і валка саней з повними води широкими діжками спинилася коло свіжо насипаних валів.

— Нащо це воду привезли? — дивувалися козаки.

— Не знаємо... Полковник звелів, — відповідали ті, що були коло саней, — та ось він і сам біжить.

Богун передав поводи Максимові, повагом підійшов до першої діжки і націдив цеберко води.

Козаки дивилися, нічого не розуміючи. Богун зійшов з цеберком на вал, уважно глянув на схил і раптом почав поливати його водою.

— Що він робить?...

— Оце так!...

— Ого, тепер ляхи і підступитися до валів не зможуть! — здивовано-радісно загомоніло козацтво.

— Оце так ковзанка! — захоплено скрикнув Максим.

Козаки мить стали довгим ланцюгом. Відра швидко забігали з рук до рук. Вода, майже без перерви, лилася на схили валів.

— Оце так ковзанка!...

— Ну, й ковзанка! — з захватом вигукували козаки.

— Дивись, дивись: в одну мить замерзає...

— Ну, й ковзанка!...

— Здається, немудра штука, а спробуй но, вигадай...

— А де ж пан полковник? — дивувалися інші. — Тількищо наче тут був, а вже нема...

— І як він усюди встигає?...

Справді, за день Богун устигав побувати і в монастирі, і в місті, і в замку по кілька разів...

Оксана з Тимком і старим перебралася до монастиря, Приндяк та Максим ночували в Немирівській сотні. — Хата і двір діда Андрія стояли пустою, отже Богунові навідуватись до своїх було недалеко. Але за весь час він майже не бачився з Оксаною й Тимком.

Щось на четвертий день, проходячи повз монастирську пекарню, Богун крізь прочинені двері почув знайомий веселий голос.

— А ти чого тут вештаєшся, Максиме? — робити тобі нічого?..

Максим, на Богунове здивування, не вибіг, а щось промурмотів.

— Та ти скупався, чи що? — пошуткував Богун, розчиняючи двері і побачивши, що з хлопця текла вода. — Що трапилось?...

— Ота велика ополонка замерзла... Приндяк упав разом з конем... Якби не я, може й не врятувався б...

— Та ти не цокай зубами!... Скидай з себе геть чисто все: застудишся...

Максим, роздягаючись, розповів подробиці.

Через великий мороз ополонку, з якої брали воду для «ковзанки», затягнуло за ніч досить товстою кригою, вітер притрусив її трохи снігом, Приндяк не помітив і ледве був не загинув.

— Ну й молодець же той Приндяк! — скрикнув Богун, і здивований Максим навіть рот розкрив.

За хвилину Богун уже був коло брами і сідав на коня. Надвечір Максим побачив його на Бузі, якраз на дорозі з замку до міста: з кількома десятками козаків Богун прорубав широченні великі ополонки.

— Що ви робите? — сказав Максим козакам. — Так же зовсім не можна буде проїхати до міста... Та й до монастиря — дивіться, як далеко треба буде обминати.

— Мовчи глуха — менше гріха, — весело крикнув йому Богун, хоч хлопець і не думав, що полковник його почує.

Козаки зареготали.

— Якби тільки не дуже позамерзало, — почув Максим чийсь зауваження.

В цю мить на березі з'явився Приндяк і крикнув:

— Пане полковнику! Гавриків під'їзд повернувся...

Гаврик побував і під Красним, і під Мурахвою, і під Стіною. Поляки після упертих боїв захопили ці містечка, пограбували і попалили їх, повигонили, а подекуди навіть вистигнали і чоловіків, і жінок, і дітей. Втікачі переказували Гавриковим козакам, що Калиновський неждано вдарив і на Ямпіль. Там якраз був великий ярмарок, наїхала сила купців з Молдави, Угорщини, навіть з Московії. Поляки, напавши на безборонних, пограбували всі товари, забрали силу волів і коней. За останніми відомостями Калиновський з'єднався з брацлавським воеводою Лянцкоронським і за день-два вони мали бути під Вінницею.

Тієї ж ночі Богун сам поїхав на звіди і, повернувшись на світанку, повідомив усю старшину, що передові польські хоругви йдуть під проводом Лянцкоронського і певно через кілька годин ударять на Вінницю.

Негайно з замку виведено залого, знято сторожу навколо міста, половину всього козацького війська розташовано в манастирі, а друга половина під проводом Богуна почала шикуватися на річці, якраз коло тих ополонок, що їх попрорубували вчора.

— А я й не доміркувався був, до чого воно, — сказав Максим Приндякові, що саме підійшов до шеревів Вінницької сотні, — виходить, що ляхи спершу захоплять замок, а тоді через Буг ударять на нас...

Не через Буг, а через ополонки! — суворо сказав Приндяк. — Дивись, як їх добре снігом попритрушено.

Поляків довелося чекати недовго. Кінні хоругви Лянцкоронського зразу ж помітили, що козаки певно зовсім не чекають нападу, бо навіть чатових коло міста не поставили.

Лянцкоронський ухвалив захопити місто одним наскоком.

Побачивши, що козаки стоять понад Бугом, на протилежному боці, польська кіннота вихром полетіла вперед.

— Га, лайдаки... тікають! — закричав Лянцкоронський, побачивши в козацьких шерегах якесь замішання.

— Вперед! Не дамо їм навіть із мушкетів стрілити! — крикнули ротмістри.

Але в цю мить крига тріснула під Лянцкоронським, передні шереги з гуркотом проломилися, розпачливий крик струснув повітрям, задні не могли здержати коней і з розгону теж попадали в воду, деякі вершники метнулися вбік, але й там ламалася з гуркотом крига, і люди й коні тонули, борсалися в чорній страшній воді, кликали на поміч...

А козаки надбігали з другого боку, стріляли з мушкетів, кололи списами і рубали шаблями тих, кому пощастило вихопитися з води.

З передньої хоругви врятувалося лише кілька вершників; Лянцкоронського поляки, тікаючи, понесли на руках. Коня його, що теж не втопився, а вискочив на другий бік, козаки швидко вловили і підвели Богунові. Захоплено було ще кількадесят коней і три стяги польських.

— Ну, тепер не швидко прочухаються ляхи після цієї парні! — весело шуткували козаки. — Дивіться: навіть забитих своїх покидали псам на вечерю...

Проте Лянцкоронський спромігся знов наступати на Вінницю вже другого дня.

Козаки відстрілювалися в місті недовго, підпалили його і відступили до монастиря.

Це була тепер дуже міцна фортеця. І високі товсті мури, і вали з гостроколом, і навіть зарвистий берег Бугу блищали на сонці кригою.

Висока монастирська дзвінниця привітала поляків гарматним пострілом.

Козаки легко відбили перший штурм.

— Сидітимемо тут хоч цілий місяць, — казав Богунові Немира.

— Хто-зна, — похмуро відповів той, — мороз ось-ось пере-

сядеться. А ляхів же не менше, як десять тисяч . . . А як почнуться в нас пошесті ? . . . А як відріжуть ляхи воду?

— Ну, до того часу неодмінно відсіч наспіє.

— Хто-зна, — насупився Богун, і Немира навіть очам своїм не повірив: таким старим, таким стомленим здався тепер йому полковник, якого він звик бачити завжди бадьорим і молодим.

— Почнеться відлига, — думав Богун, — ляхи захоплять перші ряди валів, понасипають свої вали й шанці, і коли не візьмуть нас штурмом, то виморять голодом. Якщо не наспіє відсіч — доведеться або загинути, або прориватися на Умань чи на Білу Церкву . . . А відлига неодмінно цими днями почнеться.

— Ну, що ж, — пробував потішати себе Богун, — принаймі тоді ляхам буде важче йти далі на Україну . . .

Щоб Хмельницький так-таки і не відрядив нікого на відсіч — Богун не міг повірити. Але дивна річ: тепер, після смерти Нечая, він усією своєю істотою відчував, що страшно йому не того, що не буде відсічі, а того, що Хмельницький тепер уже йому чужий, що проти гетьмана доведеться боротися, що тепер і козаки мають неминуче розбитися на два табори: одні за Хмельницького і старшину, другі — за все поспільство, за весь народ козакоруський . . .

Неминучість цієї ворожнечі, а може й кривавої боротьби хвилинами відчувалась так гостро, що Богун навіть забував на деякий час про небезпеку, в якій опинився.

Але вона весь час про себе нагадувала: поляки щодня штурмували монастир і обстрілювали його з гармат. Кори-стаючи з теплої погоди, вони оточили козацькі укріплення своїми валами й шанцями і при першій же одлизі примусили козаків покинути передню лінію гостроколу.

Поранених ставало все більше, багато людей хворіло, і майже всі жінки, що були в монастирі, мусіли коло них ходити.

Богун знав, що через деякий час доведеться залишити і другу, і третю лінію валів і відборонятися тільки за монастирськими мурами. Він наказав готувати живицю, щоб обварювати нею ворогів, коли вони лізтимуть на мури, з валів поробити в кількох місцях підкопи та позакочувати туди діжки з поро-

хом, щоб у разі потреби висадити в повітря польські полки, якщо вони нападуть у найнебезпечніших щодо оборони місцях.

Обложенці, як і першими днями, швидко й ретельно виконували всі накази, але не важко було помітити, що не тільки ченці й посполиті, а навіть і звиклі до впертих боїв козаки дедалі все більше томилися.

А відсічі все не було.

— Забув про нас пан гетьман! — усе частіше чуто було поміж козаками.

— А без відсічі тут — капут: ну, ще тиждень, ще два відбиватимемось, а тоді що? . . .

Непевність, неспокій, тривога все більше опановувала обложенців.

А поляки насідали все сильніше і впертіше. Лянцкоронський Калиновський, маючи досить війська, легко могли давати окремим відділам належний спочинок, тоді як у козаків ледве вистачало людей, щоб одбиватися на валах, готувати в замку потрібний припас, гасити пожежі, що спалахували від огнистих бомб ворога, чатувати на мурах та на дзвіниці і взагалі виконувати низку дрібних, малопомітних, але конче потрібних обов'язків.

З тривогою помітив Богун, що військо занепадає духом. Тоді, щоб виграти час, він зважився на трактати. Ухвалено було запропонувати полякам тисячу волів, усе збіжжя й мед, що були в монастирі, повернути захоплених коней, в'язнів і прапори, взяті при першому нападі Лянцкоронського. За це поляки повинні були дозволити козакам збройно, з арматою, всім табором, а також із жінками та дітьми залишити монастир та відступити.

З цими пропозиціями виїхав до польського табору Филон Немира з двома сотниками. Повернулися швидко. Поляки обіцяли пустити козаків вільно і при зброї, але тільки в тому разі, коли вони видадуть Богуна, армату і козацькі корогви.

Богун сповістив про це козаків. Ухвалено, в крайньому разі, видати армату. Але про видачу Богуна козацтво й слухати не хотіло.

Другого дня Немира знову виїхав з монастиря і повер-



нувся тільки надвечір: поляки після довгих нарад пристали на пропозицію козаків.

Коли це стало відомо, ціла буря зчинилася серед обложенців:

— Не хочемо відступати!

— Не хочемо піддаватися!

— Краще всі тут поляжемо, ніж терпіти таку наругу!

— Дурять певно ляхи: тільки вийдемо — зразу ж наскочать на безборонних і вистинають усіх...

— Та й мені щось підозрілою здалася їхня згода: може й справді намислили якийсь підступ, — сказав Немира.

— Ну, от бачите... Сам Немира вагається! — кричало козацтво.

— Так то воно так, але що вдієш? — казали обережніші. — Адже довго тут не висидимо... Може б таки видати армату та поставити ляхам умову, щоб одійшли на милю від міста!...

— А як погодяться?...

— Як погодяться — відступати: все 'дно довго не встоїмо... За день-два така відлига почнеться, що відсіч нізащо не наспіє, он і так уже крига на Бузі посиніла...

— А як пан полковник гадає?... Чого полковник мовчить? — питала більшість.

— Краще з доброго коня впасти, ніж на поганому їхати, — сказав Богун, — не йму я віри ляхам. Не додержать вони слова: хіба ж один раз таке бувало?... Є в мене одна думка... Може й без відсічі якось дамо собі раду з ляхами: не той козак, що поборов, а той, що вивернувся... А зрештою — як військо хоче. Коли скаже — «битися», будемо битися, коли ні — спробуємо трактатів...

По довгих нарадах ухвалено битися. Тієї ж ночі Богун викликав півсотні охочих і зробив висадку.

— Думка моя така, — сказав він перед виправою, — прослизнути якось повз лядський табір, податися на Кальник і Липовець, розпорошитися по селах і всюди поширювати поголоску, що на Вінницю іде полковник Глух із десятима тисячами, що Хмельницький стоїть у Білій Церкві і теж скоро рушає на Калиновського... Тут, серед ляхів певно таки

чимало «пилявчиків»... Може, як під Пилявою, з самого тільки острашу накивають п'ятами. А коли й ні — все ж таки будуть стурбовані і муситимуть відрядити на звіді частину війська... А посполиті — ті, що схочуть гуртуватися в заго-ни — хай скупчуються всі під Липовцем: може й без полковника Глуха стануть нам у пригоді...

— А ти ж як? — поспитав Немира. — Невже й ти хочеш нас тут покинути?

Богун засміявся.

— А хіба я це казав? Звичайно, ні: я тільки на прогулянку виїду... Гадаю, що зо мною буде зручніше обминути табір... А потім мені, звичайно, вертатись...

— Як, самому?...

— Авжеж...

Козаки не заперечували: ні в кого не було сумніву, що Богун зробить усе найкраще.

Вирушили опівночі. Щоб коні ступали тихо, пообмотували їм ноги ганчірками, уважно оглянули зброю, щоб не бряжчала, випили на дорогу по добрій чарці горілки і опинилися за ворітьми.

Стояв досить густий туман, і з валів до Бугу спустилися непомітно. Крига була ще міцна, хоч подекуди вже й вода хлюпала.

— Погано, — подумав Богун, — це хлюпання може нас зрадити...

Справді, коли вже були близько протилежного берега, чийсь кінь певно спіткнувся, і чатовий, що стояв на березі, голосно скрикнув:

— Хто йде?

Козаки мовчки завернули і поїхали вздовж берега.

— Хто йде? ... Гасло? — почувлися голоси.

— Чортового батька помітять у тумані! — подумав Богун. — Женіть, хлопці, тепер на берег, а тоді — чимдуж ліворуч: прогавили ляхи... Я зараз вертаюся...

— Стій! ... Гасло! — знов закричали на березі. Розлігся мушкетний постріл... другий... третій...

— Ого, та тут їх добіса! — прошепотів Богун завертаючи коня — Щасливо, хлопці! ...

Козаки, вже не криючися, швидко винеслися на берег.

— Бий!... Забігай навперейми!... Вищечка! — галасували поляки і безладно стріляли в темряву.

— Якраз!... Поцілите куцого під хвіст, — посміхнувся Богун, радіючи, що козаки вже в небезпеці.

Він їхав посередині річки в напрямі до монастиря і певний був, що в тумані його не помітять.

Аж раптом, наче з-під землі, вирости перед ним два вершники.

— Стій! — крикнув хтось, хапаючи Богунового коня за поводи. Кінь метнувся, Богун ударив жовніра шаблею.

— Та це ж Богун! — розлігся здивований крик. — Ага!... Попався!

Богун скочив конем убік, пригнувся до кульбаки і помчав навтіки.

Вітер сліпив йому очі, кінь, відчуваючи небезпеку, нервово козиририв ушима і біг з усієї сили, але переслідувачі не відставали.

— Якби тільки до валів... тільки до наших валів! — майнула думка.

І раптом кінь упав з розгону на передні коліна, репнула крига, і не встиг ще Богун зміркувати, що сталося, як уже був під водою разом з конем.

— Ага!... Рубав для нас ополонки!... — закричали поляки, але Богун їх не почув. Він навіть не встиг випустити поводи, як кінь уже виринув на поверхню і вихопився на лід.

— Бах! Бах! — ударили постріли і завили кулі.

Кінь з розпачливим сопотом біг, як скажений... Тільки коло самих козацьких валів Богун помітив, що загубив шапку.

Козаки на руках понесли його до монастиря, роздягли, вкрили теплими кожухами і напоїли горілкою.

— Коня... Коневі теж дайте горілки, — сказав Богун, коли трохи вгрівся...

Другого дня зранку він уже був на валах.

— А що, скупався? — кричали поляки.

— Дякую, панове! — відповів Богун. — Добра парня. Ви певно ще не забули, як я вас нею почаствував?...

— Пам'ятаємо . . . Почекай: здобудемо монастир — віддячимо ! . . .

Богун кепкував і вдавав, що дуже задоволений з виправи минулої ночі.

Козаки раділи, що полковник такий веселий і що всьому загонові пощастило вимкнутися на Липовець і Кальник.

Але, коли поляки знов почали штурм, і довелося битися з ними ледве не цілу добу — тривога і безнадія знов почали закрадатися в серця обложених.

Богун потішав їх надією на відсіч, поставив на дзвіниці вартових, щоб стежили, чи не з'явиться в далині військо полковника Глуха, але сам хвилинами думав уже не про визволення, а про те, щоб загинути по-козацьки.

Він уважно оглянув усі запаси пороху, зміркував, що їх далеко не так багато, як йому здавалося, і мусів одмовитися від думки, що настирливо скрадалася йому в голову:

— Пустити ляхів на монастирське подвір'я і висадити їх у повітря з рештою обложених . . .

. . . . .

Якось опівдні стояв він на мурах, майже коло самої брами, дивився на польський табір і міркував, чому поляки зрана не починали штурму, як це вони робили ось уже протягом кількох днів.

— Знають же, мабуть, ворожі сини, що ще якісь два-три штурми — і ми не здержимо . . . Знають же, мабуть, що потопилися козаки вкрай . . . Чи може мають відомості, що відсічі так і не буде? . . . Невже мають? Коли мають, то, справді, якого біса їм поспішати? . . . А сонце . . . Сонце як припікає, — глянув Богун угору.

В прозорій блакиті було щось мрійне, весняне. І як завжди, коли він дивився на небо, йому згадалися Оксанині очі.

— Ех, змарніла вона! Мені що: мені хоч би й ціле життя воювати . . . А їй . . .

— Пане полковнику! — гукнув чатовий на дзвіниці. — Пане полковнику — поміч іде ! . . .

Богун здригнувся всім тілом.

— Яка поміч? . . . Що ти верзеш! Дивись пильніше . . .

Чатовий мовчав.

— А може ляхи тому і не наступають, що помітили щось, — раптом подумав Богун. — Невже відсіч?

Колишні думки проте, що з гетьманом доведеться боротися, спалахнули тільки на мить.

— Коли відсіч — і Вінниця, і полк, і Оксана — всі врятуються... Погонимо ляхів геть... .

— Поміч іде! — знов крикнув козак. — Поміч!... Пане полковнику! За новим містом на узгір'ї цілий полк... Ні, два...

— Поміч... Гетьман на поміч іде! — залунало на манастирським подвір'ї, по мурах і по валах.

— Що ти брешеш! — закричав Богун чатовому. — Один полк Уманський, а другий?...

— Не видно ще... Якийсь лівобережний... Гей, поміч іде!...

— Поміч! Поміч — радісно і потужно загукали на валах козаки. — Поміч!...

— А дивіться, дивіться, що в таборі лядському! — закричав чатовий. — Тікають!... Тікають і з міста, і з замку!... Ого!... Тікають!...

Богун уже був на коні.

Поляки кидали вози, припас військовий, зброю і тікали наосліп.

Під старим містом спалахнула стрілянина: то Уманський і Полтавський полки поспішали на відсіч.

## 6

Король Ян Казимир з військом стояв під Сокалем. Уже трохи не п'ятдесят тисяч раховано в польському таборі, а щодня надходили з Польщі все нові й нові військові відділи.

Приєднався до короля в середині травня і польний гетьман Калиновський з рештками своїх полків, що тікали з Вінниці спершу на Бар і Кам'янець, а звідти на північний захід — на Сокаль, перетинаючи річки Жванчик, Ничлаву, Серет і Стрипу.

Гнав Калиновського великий відділ козацького війська на чолі з осавулом Демком та полковником Гладким, Пушкаренком, Кресою і Богоном.

Дуже насідали козаки на поляків на переправах, багатьох побили, чимало і в полон узяли, але все ж таки не пощастило

їм остаточно погромити польного гетьмана або навіть одрізати його від головного польського війська, що скупчилося під Сокалем на чолі з гетьманом великим коронним Потоцьким та самим королем... Голодні, знесилені вкрай, переполовинені, прибули до Сокалю полки Калиновського і прилучилися до короля.

Широко розложилося табором королівське військо, немов би нову військову столицю хотів заснувати король. У центрі її височили дерев'яні будівлі, де жив Ян Казимир із двором та міністрами, тут же стояли бараки численних канцелярій та касарні королівської гвардії і кварцяного війська, оточені шанцями. Навколо них, на рівному місці, а далі по долинах і на околишніх узгір'ях білїли десятки тисяч наметів посполитого рушення, довжезними ланцюгами, а подекуди і безладними купами стояли вози, ридвани, панські карети.

Сила-силенна жовнірів, панства, ксьондзів і монахів, челядь, пахолки і хмари перекупців та базарників сновигали по табору зрання до вечора в густій куряві.

Десятки тисяч людей і коней, гомін, вереск, спірки і торги на кожному кроці, вигуки, лайка, гойкання і окрики машталірів, кур'ерів і скороходців — це був неймовірно мінливий вир...

— Дорогу, дорогу! геть із дороги! — кричав одного травневого ранку широкоплечий машталір у шведській одежі, намагаючися проїхати крізь юрбу до касарень кварцяного війська. — Дорогу кареті пана Наперського!...

— А ти не знаєш хіба, що тут їздити заборонено? — з погрозою озвався до машталіра високий вусатий жовнір.

— Як заборонено? ... Кому? Мені заборонено? — підвівся в кареті невисокий худий панок у кумедному чорному строї. — Хіба тобі невідомо, що я Наперський?

Жовнір з презирством глянув на чорнявого панка з невеличкою гострокінчастою борідкою і тонким кучерявим вусом. поволі перевів погляд на досить таки стареньку карету, на машталірову шведську одежу і на пару стомлених, непоказних коней.

— Ти чого роздивляєшся? — крикнув Наперський, при-

бираючи грізно-бундючну поставу. — Ах ти, лотр! Філіпе, дай йому пуги.

Машталір Філіп, замість виконувати панів наказ, не поспішаючи, потер потилицю і почав завертати назад.

— А вам кого треба? — поспитав жовнір, побачивши таку покірність.

— Пана старосту Новоторзького — з Нового Таргу, — сказав машталір.

— Це певно туди, — зробив жовнір невиразний рух у напрямі до Бугу, — деь серед посполитого рушення...

Машталір глянув на свого пана і торкнув коні.

Якийсь час їхали мовчки.

— Філіп, — стиха промовив Наперський. — Філіп... Досить непогане ім'я...

«Філіп» тільки похитував головою:

— Ну, де його знайдеш тут отого старосту Новоторзького? ... Цілий день можна їздити в цьому натовпі! ...

— Пане вельможний, — звернувся він до якогось задрипаного шляхтича з лисою, як кавун, головою: — чи не знає пан часом, де тут стоїть воєводство Краківське?

— Певно пан... не маю чести...

— Пан Олександр Лев із Штернберку Наперський, — поважно сказав машталір.

— Певно пан Наперський тільки сьогодні приїхав? — підлесливо вклонився шляхтич. — Воєводство Краківське... Ага, так: треба їхати туди, ближче до мосту на Бузі... Коли не знайдете, та на сьогодні там призначено попис усього війська: там уже неодмінно побачите, кого панові треба... Коли пан дозволить, я тут у кареті... в куточку...

Наперський скося глянув на шляхтичів задрипаний зелений кунтуш.

Шляхтич розставив руки, одвів їх трохи назад, високо підняв плечі і похилив свою, подібну до кавуна голову на знак покори.

— Будь ласка, пане, — протекторським тоном сказав Наперський.

Шляхтич низько вклонився, скулився і сів у карету. За хвилину він сидів уже трохи вільніше, а трохи згодом

уже розсівся, наче рівня Наперському. Дивлячися на них, легко було зробити висновок, що виїзд належить не Наперському, а лисому шляхтичеві.

Виялилося, що він може бути дуже корисним: дорогою він зустрівчав немало знайомих, правда, все більше хляштичів непевного вигляду, але ці знайомі дуже допомагали кареті просуватися вперед.

— Пане Феліціяне! — що, земляків зустрів? — досить часто кричали шляхтичеві з натовпу.

— О, так! — відповідав, закопилюючи губу, пан Феліціян. — Хіба ж ви не бачите? Це ж пан Олександр Лев із Штерн-бёрку!...

Машталір кілька разів скося поглядав то на біляве миршаве шляхтичеве обличчя, то на його занадто вже зелений кунтуш.

— А чому пан голови не покриє? — Спитав Наперський, ледве помітно підморгуючи машталірові. — Бач, як сонце почало припікати... Та й не зовсім пристойно якимось...

— Ох, — зідхнув шляхтич, — це мій хрест!... Зарік поклав: казали, як виходжу так ціле літо — неодмінно волосся виросте.... Там одна панна...

— Гм... Гм... — недовірливо глянув на голу шляхтичеву голову Наперський.

— Гей, дорогу!... Дорогу вельможному панові Чарнецькому! — почувлося спереду, зовсім близько.

І не встиг іще машталір звернути, як повз нього промчали два вершники, розмахуючи нагаями.

За вершниками, оточений кількома двораками самого гетьмана Потоцького, їхав Стефан Чарнецький.

Він майже не змінився з того часу, як після Жовтих Вод побував у татарському полоні. Тільки хижі зелені очі його трохи неначе прив'яли, та одежа була помітно пишніша і багатша.

Чарнецький кинув оком на лису голову пана Феліціяна, на коней і на машталіра.

Карета тим часом поволі рушила вперед.

За хвилину Чарнецький був уже досить далеко. Він їхав чомусь усе тихше й тихше, аж раптом став, наче вкопаний.



— Богун!... Небом присягаюся, що Богун!... Але Богун же полковник... Там... у Хмельницького...

Чарнецький протер кулаком очі.

— Пана полковника Чарнецького до яснеосвещеного князя Ієремії Вишневецького! — крикнув поблизу жовтоблакитний кур'єр.

— Га?... До князя Вишневецького?... Знаю вже, їду, — сказав Чарнецький. — Але присягаюся небом, що то Богун, — додав він стиха. — А коли не Богун, то інший якийсь лотр!...

— Гей, слухай! — звернувся Чарнецький до одного з прибічних жовнірів. — Негайно візьми з собою двох... ні, трьох підручних і рушай назад... Бачив оту старосвітську карету?...

— Бачив... Себто, яку карету, насмілюся запитати? — улесливо нагнувся жовнір.

— Оту, що зараз минули... Ще в машталіра така морда... лотрівська... І пан з лисою головою...

— Бачив! — радісно скрикнув жовнір. Хоч він і не пам'ятав карети, але тепер уже був певний, що зовсім легко її знайде по тих ознаках, які назвав Чарнецький.

— Доженеш карету і негайно візьмеш під варту і машталіра, і пана... Та без галасу... А мене повідомити тієї ж хвилини.

Чарнецькому дуже хотілося поїхати з жовніром самому, але цього ніяк не можна було зробити через конечну потребу негайно бути в князя Яреми в зв'язку з призначенням на сьогоднішній день пописом війська.

Поки Чарнецький вагався, карета Наперського від'їхала вже досить далеко: юрба була велика лише навколо центру польського табору, далі ж, до Бугу, куди скерував карету пан Феліціян, людей було значно менше.

Таким чином відряджений Чарнецьким жовнір не міг відразу виконати наказ свого пана. Але, розпитуючи зустрічних, він узяв вірний напрямок, і віддаль між ним та каретою все зменшувалась.

Пан Феліціян почував себе чудово. Він безперестанно розмовляв з паном Наперським, уважно стежачи за ним і не-

гайно ж міняючи тему розмови, якщо помічав на обличчі свого нового знайомого хоч тінь незадоволення.

— А звідки, насмілюся запитати, пан прибув? — питав пан Феліціян.

— З Краківського. З Нового Таргу...

— Знаю, знаю... Якже, навіть бувати доводилося!...

— А тут куди їхати? — раптом запитав машталір, видимо, з чогось незадоволений.

Пан Феліціян показав напрям і знову звернувся до Наперського:

— Якже, кілька разів доводилося бувати... тільки щось, вибачте, пане, щось не доводилося там чути про панів Наперських...

— А про пана підстаросту Вікторина Здановського чув пан?...

— Господи!... Матко свента! Та хто ж не чув про пана підстаросту?... Чекай, пане, чекай, не кажи мені нічого... Я знаю, хто такий пан. Пан... пана підстарости сестринич... Недавно приїхав. Знаю!...

Машталір весело хляснув пугою.

Пан Феліціян захлинався від задоволення.

— Сестринич! Якже, чув... Усі кажуть: культуральна, шляхетна людина... Навіть за кордоном пан був?... І шведську, і німецьку. і французьку мову знає?... Хе-хе-хе! Якже, чув!... А чи давно зволив пан із Парижу повернутися, дозвольте запитати?... Як там король, панство? Ну... і взагалі...

— Нічого цікавого, — сказав Наперський, — а от краще хай пан розкаже, які новини тут?...

— З охотою!... Хе-хе-хе!... з величезною охотою... Ну, насамперед, попис війська... Ми тут швидко зупинимось: за якісь півгодини почнеться... Ну, і пан побачить усю Річ Посполиту в усій красі... Які ж іще новини?... Ага!... тільки це межі нами... пан розуміє... Тут бо особа самого короля фігурує!...

— Розумію, — сказав Наперський.

— Ну, от... про пана підканцлера коронного Радзейовського пан чув... Цими днями з ним таке трапилося, таке...

Хай пан тільки уявить собі... Не знаю вже як, а з наказу королівського взяли та й перехопили лист... Підканцлер — тепер уже всім відомо — потайки листувався з самого королевою... Ну, от... перехопили... Король почав читати... А там... Хе-хе-хе... — тільки уявити собі!... там Радзейовський пише, що найясніший король — нікчема, що він зовсім нездатний керувати військом, що він зраджує королеву направо й наліво і з ким же?... Хе-хе-хе!... з ким же? — з дружиною самого пана підканцлера...

— І це король! — скрикнув Наперський. — Коли я буду...

В цю мить коні чогось так рвонули вперед, що пан Феліціян і Наперський повинні були ухопитися один за одного і, природно, припинили цікаву розмову.

Наперський вилаяв машталіра, пан Феліціян обтер собі лоб рукавом кунтуша і оповідав далі:

— А про Хмельницького пан чув?... Теж, так би мовити, родинне щастя... Пан певно знає, що дружина Хмельницького полька. Там, казали, така вітролетка!... А він то пиячить без просипу, то воює... Ну, й злигалася вона з Хмельницького дзегармістром. Чоловік у похід, а вона до дзегармістра... та ще й діжечку з золотом захопила з скарбниці Хмельницького... А пан же знає, що в того ребелізанта цілий склеп величезний з скарбами: з-під самої тільки Пиляви вивіз аж вісімнадцять возів!... Ну, а Хмельницький уже мав підозру: ще як у похід був вирушав, доручив стежити за мачухою синові... А той же Тимошко кровожер!... — Та й на мачуху, казали, давно був злий. Злапав він її з дзегармістром, пороздягав, зв'язав їх до купи та й повісив обох на воротах любенько...

— Як?... З наказу Хмельницького?...

— З наказу... Кажуть, тепер жалкує Хмель, волося на собі рве, занедбав усі справи і піє на умор...

— А давно це було?...

— Та, кажуть чи не цими днями: у Сокалі тільки вчора звістку одержали. Сам король оповідав на бенкеті... Ох, і реготалося ж панство!...

— Ну, а як військо? Як настрої? — спитав Наперський.

— Військо ? . . . нічого . . . Попервах довелося дуже погано. Жовнір — обдертий, голодний — вимагав хліба й платні . . . А грошей не було. На щастя, воевода Кисіль підвіз збіжжя . . . А потім, пан певно чув . . . Обивателі поховали були всі коштовності в кляшторі . . . Ну, то їх узяти та й для війська . . . Ох, і галасу ж було ! . . .

— Ну і що ж, багато забрали ? . . .

— Та невідомо . . . Кажуть, що мало, але звозили на схованку ледве не з усіх воеводств полудневих!

— І що ж, дуже незадоволені обивателі з короля?

— Ой, дуже . . . Обіцяв після війни все повернути. Видавали якісь квитки . . . Але що з воза впало — те, мабуть, пропало . . .

— Ну, а тепер як?

— Та тепер нічого . . . Тільки от пошесті не припиняються . . . Чув пан, як смерділо отам, коли повертали до Бугу ? . . . Там шпиталі. Тисячі хворих . . . Мруть, кажуть, як мухи . . . Ну, а все ж таки настрої тепер чудовий. Видно з усього, що переможемо . . . Навіть знамена небесні . . .

— Які знамена ? . . .

— Ой, то пан зовсім нічого не знає ! . . . Ротмістрові хоругви канцлерської було видіння: вночі, коли хоругов стояла на чатах — побачили в небі, над хмарами короля, що сидів на золотому престолі межі двома янголами. Один янгол держав меч, а другий — над головою короля його мосці — корону. А навколо, в голубій хмарі — вертоград і напис великими золотими літерами: «імператор мунді» — імператор світу . . .

— Ну, а що ж король?

— Молиться . . . а інші з ним . . . Костьол коло намету королєвого завжди повний . . . А крім цього, бачила піхота угорська на небі Матку Боску, що благословляла весь табір . . .

Машталір повернувся і запитав, куди їхати.

Пан Феліціян озирнувся навколо і задоволено лягнув себе по стегнах.

— Приїхали ! . . . Дивись, пане: оце річка, а онде міст. Через нього має проходити все військо. Там і намет короля. А ми станемо осторонь. Отам на холмовині . . . дивися, скільки

панства зібралось . . . Ого ! . . . А онде ще їдуть, і ще, і ще ! . . .  
А онде юрбами йдуть: мабуть, скоро почнеться . . .

Машталір скерував карету до холмовини, прив'язав коней до якогось стовпчика і задоволено почав розминати затерплі ноги. Наперський спершу розмовляв з паном Феліціаном, потім одійшов трохи вбік. Незабаром до нього підійшов машталір, і вони хотіли вже були повертатися до своєї карети, аж раптом юрба чомусь посунула наперед і відтиснула їх від пана Феліціана, що для зручності примостився на козлах.

Наперський і машталір спершу спробували були протиснутися назад до карети, але натовп був настільки великий, що зробити це навряд чи пощастило б. Але і з цього їм було чудово видно і міст, і майдан, і шлях, яким повинно було маршувати військо.

Пан Феліціан з віддалі кроків чи не на двадцять зрідка щось показував на мигах Наперському; але, коли вдарила музика і почалася парада, всі погляди звернулися в той бік, де проходило військо.

Ні Наперському, ні машталірові не було видно королєвого намету, але без виинятку військові відділи вони могли розгледіти якнайкраще.

Попереду, під золотогоптованими прапорами з гербом королєвим — погонь і білий орел на червоному полі — ошатно, пишно, урочисто ішли під музику королівські двірські хоругви.

Спершу — напрочуд розкішно вдягнені вершники в панцерах з золотими розводами, з білими крилами за плечима, в тигрових і леопардових шкурах замість плащів. За лицарством — молоді зброєносці, в червоних мантах з золотистими на них орлами, далі — райтарія, гайдуки, двірська піхота . . .

За хоругвами королівськими виступала гусарія.

Коливалися струєві пера на головах незрівняної краси коней і на шоломах лицарів, блищали срібнокуті тиліяги, шуміли і дзвеніли крила на залізних раменах, горіли від самоцвітів панцері, палаші, кінська зброя; вигравали під ошатними вершниками гарячі арабські коні, тріпотіли в повітрі

знамена і прапорці на блискучих списах — блакитні, рожеві, зелені, з білими і блакитними китицями.

Захоплено, здивовано, радісно, голосними віватами вітало королівські хоругви й гусарію панство, а з ним і весь кількатисячний натовп.

Тільки Наперський та його машталір, здавалося, не поділяли загального настрою. Мовчки, напружено вдивлялися вони вперед — туди, де важко сунула численна армата, рипіли вози з порохом, огнистими бомбами та іншим припасом військовим, струнко йшла ланова піхота, піхота угорська, німецька, пікінери, лучники, хоругви волоські, мультанські й татарські.

Поруч із машталіром здавався Наперський підлітком. Він кілька разів чомусь пробував ухопити машталіра за руку, але той так грізно глянув на нього, що Наперський навіть трохи відсунувся вбік, наскільки це було можливо в тісному натовпі.

— О... О... Посполите рушення! Посполите рушення! — закричали навколо.

Машталір повів своїми напружуд широкими плечима, глянув скося на пана Феліціяна, що сидів на передку карети Наперського, і знову з напруженою увагою почав стежити за посполитим рушенням.

Це була справді «вся Річ Посполита в усій красі», як казав пан Феліціян.

Воеводства, замлі, повіти в одежі всіх кольорів райдуги — кожний вояк не так, як інші, вдягнений, не так, як інші, озброєний, на конях турецьких, татарських, арабських, литовських, поморських, подольських, черкеських...

Посувалися урочисто, бундючно, але з чималим неладом, а подекуди і замішаниною.

На кількадесят тисяч, що встигли пройти повз машталіра і Наперського, ледве чи половина була здатна до бою...

Машталір — ледве помітно — зневажливо посміхнувся.

— А де ж відділи пана гетьмана польного? — запитав він у якогось дворака, що стояв поруч.

— Далі, там далі — за посполитим рушенням, — махнув рукою дворак.

Машталір глянув на нього, а разом кинув оком і на пана Феліціана.

Подібної до кавуна голови чомусь не було видно.

Машталір став навшпиньки, придивився пильніше і побачив, що пана Феліціана обступили три жовніри і зв'язують йому руки.

Машталір зблід, потім почервонів. Очі йому заблищали, ніздрі почали роздиратися, ледве помітний шрам над переніссям позначився чіткіше. Він відітхнув глибоко, повів плечима і раптом кинувся до Наперського:

— Що панові? Недобре? . . . Пан непритомний?! — голосно скрикнув машталір, ухопив Наперського на руки і, наче малу дитину, почав виносити з натовпу.

Коли вони опинились уже кроків за сто від жовнірів і пана Феліціана, машталір поставив Наперського на ноги, запитав, як він себе почуває, і покірно похнюпився, коли Наперський різко й сердито звелів йому йти за собою. За годину вони вже йшли вулицями Сокаля, а через деякий час, обидва на добрих конях, виїхали з міста на Белз. Наперський зовсім непогано правив конем, а машталір, здавалося, не злавив з коня з дитинства.

Їхали швидко, розмовляли уривками.

— То пан полковник гадає з Белзу на Львів? — запитав Наперський.

— Неодмінно.

— А я на Любачів, Ярослав . . . Хай пан перекаже гетьманові: повстання почнеться відразу, як тільки приїду. Спершу захопимо Чорштин . . .

— Тільки нехай пан Наперський буде обрешніший: Чарнецький мене пізнав — це ясно. А Феліціан отой неодмінно про пана скаже! . . . Коли б іще до Нового Таргу когось не відрядили.

— Однаково не встигнуть . . . А як пан полковник гадає: поб'є гетьман короля чи ні? . . . Адже пан тепер бачив усе військо польське . . .

— На мою думку, мусить побити . . .

— Коли погонить гетьман короля так, як пан полковник погнав од Вінниці Калиновського — спалахне вся Поль-

ща: не буде хлопа, що не повстав би проти панів на мій заклик!...

— І будуть тоді тільки хлопи... — напівжартома, напівсерйозно сказав машталір.

— І я — їхній король! — урочисто промовив Наперський.

## 7

Коли король стояв під Сокалем, головні сили Хмельницького скупчилися між Тернополем і Збаражем.

Це була дуже вигідна позиція, бо протягом тільки двох днів гетьман без перешкод міг опинитися або під Сокалем, або під Львовом, з'єднатися з угорським королем Ракоцієм, одержати підкріплення турецькі й татарські.

Отже королеві не можна було ані поділити свої сили, ані рушити вперед.

Знаючи про намір польського війська йти на Берестечко, Богун був певний, що козаки досить легко можуть погромити поляків, коли вдарять на них у поході.

В міру того, як усе далі й далі залишалися позаду львівські околиці, певність майбутньої перемоги над королем ставала у Богуну все міцнішою.

Чим ближче до Збаражу, тим усе частіше попадалися численні табори, на які Хмельницький поділив військо, щоб приховати своє справжнє розташування, наміри й сили.

Козаки з одного табору не знали, де розташовано інші табори: отже, якби якомусь ворожому під'їздові і пощастило захопити язика, якби в тому чи іншому таборі поляки мали навіть своїх шпигів, — однаково їхні відомості не дали б нічого певного щодо козацького війська в цілому. Тільки від значнішої старшини Богун і міг довідатися, яким чином потрапити йому до головного гетьманського табору.

Перший з полковників, якого зустрів Богун, подоружуючи зі Львова, був Филон Джежелій.

Старий полковник так зрадів, що навіть сльози блиснули йому в узеньких татарських очах:

— Цілий? ... Живий? ... Ну, й боялися ж ми тут, щоб ти знав! — сказав Джежелій, обнімаючи і цілуючи Богуну.

— А чого там було боятися?



— Як чого? ... Та без тебе тут ... Та хіба ж це по-товариськи? — ні в гетьмана не поспитався, ні в старшини, та й подався з отим крученим! ... Та ще куди подався? ... У самісіньке пекло ... І полк покинув ...

— Не покинув, а передав Гладкому.

— Однаково ... Хіба ж можна було? Який тебе дідько тягнув до Сокалю?

— Не дідько, а гетьман: від нього ж приїхав Наперський ...

— Від нього ... Але гетьман писав: «відрядіть вірного козака ...»

— А хіба я вже став невірним? ...

— Залиш! ... Певно ти й сам тепер пересвідчився, як небезпечно було їхати з отим крученим, а ще кепкуєш ...

— Пересвідчився. Але, по правді сказати, той Наперський не такий уже дурний, як дехто гадає ...

— Не дурний ... Це я тобі скажу ... Але кручений ... Як заскочить йому щось у голову, як уявить себе королем, — відразу все йде обертом ... І як тільки ти зважився? ...

— Дуже просто: як виїхали ми з ним із нашого табору під Поморянами, я собі й гадаю: «втік чи не втік, а побігти можна» ... Дуже цікаво побачити і короля, і панство. Але якщо цей Наперський йолоп — скажу йому це одверто, та й подамся назад ... Аж виявилось, що в нього голова на плечах є ... Ну, і ті гедзики його, виявилось, досить корисні ... Як скаже ото: «Хіба ви не знаєте, що я Наперський?» «Філіп ... дай пуги отому лотрові», — головою ручуся, що жоден із панства не візьме його на підозру ...

— То, виходить, може й люди колись будуть із того Наперського? ...

— Хто-зна ... Казав, що в нього там у Новім Таргу все готове ... Рушимо, казав, спершу на Краків, а там, коли Бог допоможе, підемо через усю Польщу ...

Джеджелій замислився ...

— Ну, а в Сокалі як?

Богун розповів.

До пізньої ночі розмовляли полковники, і Джеджелій погодився, що треба вдарити на короля неодмінно під час походу його на Берестечко.

— Так перекажи від мене гетьманові, — сказав Джеджелій на прощання, — якщо не перешкодимо ляхам стати під Берестечком — буде погано: там для короля є добрі позиції.

— А хіба гетьман сам цього не знає? . . .

— Знає то знає, але все ж таки . . . Та ти сам там побачиш . . .

«На що Джеджелій натякав? — міркував Богун, наближаючися наступного ранку до Збаражу, де в колишніх козацьких шанцях був тепер головний табір гетьманський. — На що він натякав? . . . Невже тепер ще не відмовився гетьман від надій на трактати? . . . А може щось інше? Може татари, як отоді під Зборовом, знову щось намислили? . . . Може п'є гетьман занадто? . . . Може ота пригода з дружиною та дзегармістром його непокоїть? . . . А може якийсь нелад у війську? То Джеджелій сказав би . . . А проте — хто його знає, того Джеджелія: хіба він коли насмілився щось проти гетьмана мовити? Для нього кращого, ніж Хмельницький, і бути не може . . .

«А що діяти, коли гетьман намислив не битися з ляхами, а миритися? Що, коли він потай готує якусь угоду з королем і панами на користь старшині, на погибель поспільству? . . . Що тоді? . . . Зрештою, від нього тепер усього можна чекати: зміг же він залишити Нечая напризволяще?»

Згадавши про Нечая, Богун глибоко зідхнув і глянув навколо.

Над шляхом схилилися мрійні берізки, весело яріли гайки, буйними травами і квітами зеленіла, синіла, рожевіла, червоніла, голубіла земля.

Весело щebetали в гайках птахи, кружляли різнобарвні метелики, гули бджоли, вітер п'янив весняними пахощами, ранкове сонце пригрівало і пестило.

«Зроду б не сказав, що лише два роки тому точилися тут збаразькі бої, — подумав Богун. — І всюди так . . . Тільки де-не-де між травою білють кості, а тисячі ж, десятки тисяч лягли трупом».

За поворотом почулося тупотіння копит. Чимала чата вибігла з лісу Богунові назустріч.

— Куди їдеш? . . . Гасло? — запитав отаман.

Богун показав Джеджелієв пірнач.

— Як тут до пана гетьмана ближче проїхати?...

— До великого дубняка — просто, коло ліщини повернеш праворуч, а там уже й табір побачиш, — поважно сказав отаман. — Гайда, хлопці!...

Загін подався своєю дорогою.

Чим ближче до табору, тим більше зустрічалося чат.

Богун їхав дедалі тихше: вагання й сумніви опанували його...

«За годину-дві зустрінуся з гетьманом... Що я йому скажу?... Ляхів можна побити... А коли не пойме віри?... Мусить повірити: бачив же я все військо лядське на власні очі... Мусить повірити. Це — головне. А про Нечая?... Казати чи ні, що не йму віри і ніколи вже йому не повірю?... Казати чи ні, що як тільки поб'ємо ляхів — зразу ж візьмемося і за Виговського, і за Крису, і за нього самого?... Ні, не казати. А може навчила його за цей час лиха година?... Ні, не навчила: той, хто карав людей на горло, щоб догодити панам, — не повинен гетьманувати. То може б так йому просто в вічі і сказати: «Ти мені більше не гетьман». А як же тоді з ляхами, з татарами?...

Ні, не час тепер скликати зуповну раду, не час обирати нового гетьмана: треба вдарити на ляхів якнайшвидше... Вояк же він добрий... А тоді — видно буде... Головне — побити ляхів...»

Богун згадав польський табір у Сокалі, величезне, але безладне посполите рушення. Уявив, як розтягується воно не кількадесять миль, як застрягає по багнах, плутається по лісах, губить шик на важких переправах...

— А таки поб'ємо ляхів, далєбі поб'ємо! — весело майнула думка.

Богун повернув коло ліщини праворуч і зразу ж побачив козацький табір. Він розкинувся на просторій похилій рівнині широким чотирикутником.

Посередині стояло високе шатро, над яким горів золотом хрест: це була похідна церква. Навколо неї — майдан, оточений просторими різнокольоровими наметами. Над найбільшим із них — малиновий гетьманський стяг.

До церкви і до майдану гетьманського з усіх боків прилягали широкі вулиці, утворені рівними рядами возів і наметів. Подекуди вони переривалися широкими полковими майданами, коло яких майоріли прапорці і корогви окремих полків.

В таборі рух був чималий: козаки і посполиті проходили в різних напрямках, метушилися коло наметів, юрмилися купками на майданах і вулицях. Також можна було помітити то невеликі, то значніші відділи війська, що поверталися до табору або виходили з нього.

На першому, ближчому до Богуна майдані зібрався чималий натовп. Лунали якісь вигуки, але слів ще не можна було розібрати.

Богун торкнув коня і помчав до майдану.

— Не займай, не займай його! — кричали в юрбі.

— Не займай, а то тут тобі й тельбухи випустимо!

— І чого він до нього присікався? А ще сотник...

— Не займай, матері твоєї сто чортів!

— Що тут таке? — запитав Богун у якогось дядька.

— Не знаю, здається, б'ють отого, що з малпами...

— Що? ... Б'ють Кремезного? Хто сміє? — голосно скрикнув Богун.

Юрба розступилася. Дехто з козаків пізнав полковника.

— Та це ж Богун!

— Богун!

— Вінницький... Оце наш!

— Здоров, Богуне!

Богун зняв шапку і вітався.

«Либонь, Кремезний проти когось прошпетився — зміркував він, побачивши червоновидого сотника з синьожупанним джурою, що, мабуть, тільки не пустили хазяїна малп. Сотник тримав видобуту з піхов шаблю.

— Пане сотнику, — лагідно промовив Богун, — я цього чолов'ягу знаю. Коли завинив чим, може б ти йому на цей раз пробачив? ...

Сотник, видимо, трохи заскочений, глянув скося на хазяїна малп, на юрбу, що вже починала розходитися, плюнув з серцем і просичав:

— Ну, щастя твоє!... А то б я тебе провчив, волоцюго... Ходім!... — звернувся він до свого джури і подався з ним геть, відсапуючи і похитуючи черевом.

— А ти наче з неба впав! — підбіг Кремезний до Богуна.  
— Ну й зрадіють же наші!...

— Чого він до тебе присікався? — запитав Богун, зсідаючи з коня. — Я зараз до гетьмана... Ходім разом.

— Чого присікався?... Та все оті малпи... Обридло їм усе про ляхів та про ляхів... А тут же й свої — чи ще не кращі від ясновельможних... Ну, ото й почали ми з Максимом та дідом Панасом ходити від табору до табору... А їм, звичайно, це не подобається...

— Кому їм?...

— Та тим, що про них малпи розповідають. Ти ось уяви собі... — Тут Кремезний потер шорсткою долонею лоб і почав оповідати, підносячи або знижуючи, де було треба, голос і домальовуючи рухами та виразом обличчя те, що, на його думку, не досить чітко підкреслювали слова:

— Уяви собі: стоять малпи в подертих кожухах. Я підходжу і кажу:

— Здорові були!

— Здоров, козаче... А чого це на тобі свита вітром підбита?

— А хіба що?... На козакові й рогожа пригожа. А от чому на вас кожухи драні?

— Бо ми піддані...

— Піддані?... Це мені дивно:

Тепер же всі рівні!...

Невже ж ви ще й досі панські?

— Ні... Ми гетьманські...

— А чого ж ви такі нужденні?

— Того, що в панів гепи товстенні!

— Що ви верзете?... Де ті пани взялися?...

— А он глянь, подивися!

— Тут з'являється товстезний чи то сотник, чи то полковник. Пика йому — як не лусне... Ну, звичайно, в кармази-

нах, у сап'янцях... Таких тепер серед старшини чимало...

Я вдаю дуже здивованого:

— Ого!... А це що за птиця?

Чи шпак,

Чи хом'як,

Чи перепелиця?...

— Хіба не бачиш, який жулан? — каже одна малпа, а друга:

— Це ж пан!

— Що ви, Бог з вами: це ж сотник!...

— Сотник то сотник,

А гірший, ніж пан-мерзотник!...

У нього й стави, й лани,

І пасіки, й буди, й млини...

Та і в млинах є що молоти:

Не те, що в голоти...

І де він на нашу голову взявся?

Певно з ляхами злигався!...

Кремезний зупинився і помовчав.

— Ну, що — подобається? — запитав він перегодом.

— То невже він тебе за це хотів шаблею рубонути? — здивувався Богун.

— Атож!... У них тепер швидко!... Надто з посполитими. Та й з простими козаками не дуже то воловодяться... Я кажу: якби довелось, боронь Боже, скрутно — вистинали б усю старшину, як стій, або пов'язали та й віддали б ляхам на заріз!

Богун замислився.

— Не ймуть тепер віри старшині. Ой, не ймуть люди віри: кажуть — якщо, може, не до витриму буде, пустить старшина знов ляхів на Україну, та ще й на горло людей каратиме за непослух тому панству! — з сумом сказав Кремезний.

Богун стояв темний, як ніч.

— А де ж малпи? — спитав він глухо.

— Дід Панас із Максимом десь повели: до них тут теж були причепилися...

Похмурий підходив Богун до гетьманського намету. Пригода з Кремезним не виходила йому з голови:

Старшина хоче панувати так само, як колись панували ляхи, — міркував він, — старшина вже панує, і це сталося не кілька днів, не кілька місяців тому, а вже після Зборівської умови, якщо не раніше... Гетьман, звичайно, спиратиметься на старшину, а старшина на гетьмана... Ну, та покищо — хай їм абищо: якби тільки розбрат у війську не поширювався, доки не переможемо короля».

— Богуне!... Здоров! Яким побитом! — кинувся хтось Богунові на шию.

Це був Зорка.

— А де ж кінь твій? Я щось коня не бачу? — питав Зорка, то обтираючи рукавом губи, то знову цілуючи Богуну.

— Там! — махнув рукою Богун. — Віддав одному козакові піддержати..

— Ну, гаразд, гаразд... Я, знаєш, з раннього-рана писав... Трохи в голові замакітрилося: треба про твоє здоров'я питати, а я про коня... Ну, як ся масш?

— Дякую... Як ти, як гетьман?

— Я — що ж... Я все пишу діяріюш... А гетьман... слава Богові... Здається, тепер уже трохи заспокоївся після тієї звістки...

— Це про дружину? — А хіба що? — дуже погано було?

— Ой, дуже погано! — П'є цілими днями й ночами, кричить, волосся на собі рве... Жодних паперів читати не хоче... Навіть змарнів був страшно. Ну, а тепер нічого. Все гаразд. Хан цими днями тут буде.

— А хіба його ще немає?... Джеджелій казав...

— То він тобі певно казав про ті три тисячі, що прийшли минулого понеділка. Іслам Гирей тільки за два-три дні має тут стати... Отож гетьман і повеселішав... Тільки... ти знаєш що, Богуне?... Не турбуй, не хвилюй ти гетьмана хоч сьогодні!... Почнеш там свої «поспільство», «підданство», «панство»... Не доречі все це тепер... Тепер би скоріше ляхів побити...

— Авжеж.

— То не будеш гетьманові про колишне згадувати?... Що ж... ніде правди діти: були гріхи після Зборова, алеж минулися!... минулося тепер усе: не сваритися, а новий договір треба писати — мечем та шаблею...

— Я ще й тоді був казав, що такий договір найкращий...

— Тоді... Е-е... тоді, знаєш, не те було... Та цур йому... Ти ж знаєш... Ну, благаю тебе, дай слово чести, що не хвилюватимеш гетьмана!...

— Та чого ти до мене чіпляєшся?... Я й сам намірився покищо про минуле не згадувати.

— От і добре!... Оце добре... Оце по-козацьки... Знаєш, у гетьмана зараз митрополит Корінтський Іоасаф: мусиш почекати хвилинку, то ходім тим часом до мене медку вип'ємо..

— Гарзд... Митрополит, кажеш?... Що він, весь час при війську?...

— Весь час...

— То-то ж, бачу, попів щось у таборі багато.

— Інакше не можна: тут і патріярха Олександрійський Євдоксій, і митрополита Київський... Щодня службу Божу правлять...

— І гетьман щодня молиться?...

— Аякже!

«І король у Сокалі теж молиться», — чомусь подумав Богун.

У невеличкому Зорчиному наметі чекати довелося недовго: прибіг джура, і за хвилину Богун уже розмовляв з гетьманом.

Перше, що зразу ж кинулося Богунові в очі, була сліпуча пишнота і розкіш намету Хмельницького. Певно і в самого короля не краще», — подумав Богун і пригадав свої думки про гетьмана й старшину. Почуття ворожости до них спалахнуло йому в серці, але він швидко переборов себе і спокійно глянув Хмельницькому в вічі.

«Та й пристарівся ж він! — мимоволі думав Богун, розповідаючи Хмельницькому про свої спостереження над польним військом. — Так постарів, що й не впізнати... І посивів, і зморшки, мов борозни, тільки очі хіба та голос такі самі...»



Геньман слухав уважно. Дедалі чоло йому яснішало.

— То поб'ємо, кажеш, ляхів, матері їх чорт? — весело підвівся гетьман, коли Богун скінчив. — І я так міркую, що поб'ємо... Вдарити на короля під час вимаршу? Чудово!... Між Сокалем і Берестечком самі багна й ліси: загонимо ляхів десь у тісний кут та й виб'ємо, щоб і на розплід не залишилося!...

— Тільки як би не прогавити, коли вирушатимуть з-під Сокаля, — обережно зауважив Богун.

— Га-га-га!... А ти такий самий, як і під Корсунем?... Я, друже, і без тебе це знаю... «Не вчи орла літати, а рибу пливати»... Чортового батька вирушать непомітно: Крися з під'їздами за ними весь час стежить...

— Щось не подобається мені той Крися, — подумав Богун, але не сказав і спитав натомість: — А чи вистачить у нас часу перетяти королеві дорогу? Може він уже вирушив?...

— Не вирушив: того ж дня буде мені відомо... А як татари надійдуть — ми і в Сокалі на нього вдаримо.

Виходило, що все гаразд.

— Ну, а військо як?... Як з Москвою, з султаном, з Ракоцієм? — запитав по хвилинному мовчанні Богун.

— У війську лад непоганий. Зброї, припасу й поживи — досить. Послух — сам побачиш — зразковий... Правду кажучи, ніколи так добре не було... Це вже тобі не Пилява і не Збараж навіть... Тільки одно не гаразд: щось дуже вже пошесть поширюється, ой, дуже!... Віриш: ми з Зоркою підраховали: за останній тиждень двісті шістдесят возів трупу з табору вивезено...

Хмельницький насупився.

— Ну, що зробиш! — додав він перегодом. — Ти казав — і в Сокалі так само мруть?... Розходилася кирпата... Йй що?... Ходить і косить... Про що, пак, ти ще питав?.. Ага, про Москву. Цар погодився перепустити наших через Брянщину... Небаба вдарить на Радзівіла, а той, звичайно, боятись, що й воеводи московські надійдуть... З султаном теж добре: він короля ненавидить... Ракоцій ось-ось перейде кордон... А там може й Наперський щось допоможе. Його

легковажити, брате, не слід; хай тільки почне хлопів на панів підмовляти — спалахне вся Польща!...

Богун слухав і дивувався: йдучи до гетьмана, він у глибині душі певний був, що той неодмінно чогось вагатиметься, звертатиме своїм звичаєм увагу на складність становища, на якісь великі чи малі хиби у війську, а головне — перебільшуватиме сили ворога.

Тепер же виходило, що гетьман твердо надіється на перемогу, зважив усі дрібниці і почуває себе міцним, як ніколи.

«А я ще боявся! — радіючи, думав Богун. — Чудово: з таким настроєм навіть і не такого, як король ворога не страшно... Каже — у війську все гаразд. Теж певно не помиляється... Звичайно, коли не рахувати розбрату між старшиною і поспільством... Але це може ще не так страшно, якщо вдаримо на короля цими днями...»

— Ого... та ти зовсім не слухаєш! — скрикнув Хмельницький і глянув — уперше за весь час — просто Богунові в вічі. — Ну, чого зажурився? — поклав він йому на плече важку свою руку і раптом, зовсім несподівано, заспівав тихо й сумно:

Молодий козаче, чого зажурився?

Чи воли пристали, чи з дороги збився?...

Воли не пристали, з дороги не збився, —

Полюбив дівчину, та не оженився...

І здригнулося чомусь Богунові серце: смутком і гострим, пекучим болем обізвалася в ньому пісня Хмельницького. Немов би не він розмовляв щойно бадьоро і упевнено.

І немов би співав він протє, що «полюбив» і «не одружився», а про повний надій початок повстання і про дальші тяжкі пригоди та зради, що важким тягарем гнітять йому серце.

Гей, джуро!... Горілки! — крикнув Хмельницький на весь свій гучний, могутній голос. — Вип'ємо, пане полковнику.

— Вип'ємо, — тихо промовив Богун і навіть не здивувався, що зараз питиме і сидітиме поруч гетьмана, якого він уважав і завжди вважатиме за ворога.

Богун літав конем од полку до полку.

Шапка йому зсунулася на потилицю, сорочка була мокра від поту, очі горіли, ніздрі широко роздimalися.

Осаули, джури, полковники бігали кіньми туди й сюди, переказуючи полкам і сотням накази гетьманські.

Військо йшло спершу лісом, потім низинами й багнами, поспішаючись розташуватися табором на захід від річки Пляшової — якраз проти польського війська, що вже стояло на широкій рівнині, готове до бою, маючи позад себе Берестечко і річку Стир, спереду, на півдні — праворуч — татар під Ісламом Гиреем і ліворуч — козаків, праве крило яких притикалось до багнистого берега Пляшової.

Цілий день, не відпочиваючи, йшли козаки і тільки надвечір спинились і почали отаборюватися. Всім, від простого козака і до гетьмана, навіть і подумати про відпочинок було ніколи.

Тим більше не думав відпочивати Богун, літаючи від полку до полку.

Чітко, спокійно лунали його накази, блискавками спалахували дотепи і голосним сміхом лунали в козацьких лавах.

Але на серці йому було неспокійно:

«Прогавили короля! . . . Дали йому стати під Берестечком. . . Може Криса навмисне спізнився з повідомленням про вимарш ляхів з-під Сокалю? . . . Так чи так — прогавили. Гетьман казав: Нічого, піддуримо, виманимо з Берестечка на Дубно і розгромимо під час вимаршу» . . . Не пощастило. А табір у короля добрий . . . Хан спізнився . . . Може навмисне спізнився? . . . Гетьман весь час запевняв, що все гаразд, а як почув, що король за два дні буде під Берестечком — тільки за голову взявся . . . А хан коли б таки справді не зрадив . . . А розташування в короля чудове . . . Обійти не можна . . . Розгорнути як слід до бою козаків й татарські сили — теж не можна. А королеві — широко, вільно, зручно . . . А в нього ж тепер певно тисяч двісті . . . І лад, кажуть, непоганий: просто аж дивно, що тоді, під Сокалем військо в короля було те саме . . .

«А Наперський там у себе, в Новому Таргу певно вже тижнів три, як почав», — несподівано і чітко майнула думка.

«Е, що там Наперський! . . . Коли поб'ємо ляхів тут — і без Наперського цілу Польщу пройдемо! А треба побити. Треба».

І чим більше міркував Богун про становище, що утворилося, чим частіше згадував про спізнення хана та про потугу короля, — тим гострішим і міцнішим ставало бажання подолати, перемогти ворога.

Коли козаки почали отаборюватись — кожний полк, кожна сотня на своєму, точно визначеному місці, — коли над річкою й багнами вже почав уставати білий вечірній туман, — Богун дав своєму полкові останні накази і подався до гетьмана.

Він міг їхати спокійно, бо передні козацькі чати повідомили, що до ворожого табору не менше, як півтори милі.

Зразу ж за Богуновим полком стояли звягельці, за ними — білоцерківці й корсунці, а далі — на захід — притикаючись до головних сил татарських — полки Чигиринський, Черкаський, Полтавський, Лубенський. Решта полків іще тільки підходила.

Богун їхав нешвидко і уважно роздивлявся, де який відділ стоїть і чи нема якоїсь несправи.

Не зважаючи на важкий цілоденний перехід, майже всюди помітно було добрий лад. Козаки в чорних легких свитах без метушні і зайвого галасу розсідлували і розпрягали коні, риштували рядами вози.

Посполиті, на обов'язку яких було доглядати за кіньми й возами, готувалися з кіньми на пашу.

Звертаючи від Черкаського полку на захід, Богун помітив у півтемряві чимале стовпище і вже хотів був покликати сотника та вилаяти його за безладдя, аж раптом почув, як упевнено і чітко зацокали об тверде дерево сокири.

«Вози лаштують, — зміркував Богун, — цюкають собі. А по гаслі полягають і спатимуть . . . Не треба їм ані до гетьмана, ані до хана . . . »

— Ну й кусаються ж бісові душі, ці комарі, щоб їх вовки поїли! — почулося коло ближчого воза.

— А ти їх ломакою! — озвався Богун.

Коло воза зареготали.

Богун торкнув коня острогами і за кілька хвилин уже був у гетьмана.

Той сидів з полковником Джеджелієм. Ні Виговського, ні кого іншого з генеральної старшини не було.

— Сідай, — привітався Хмельницький. — Які полки бачив дорогою?

Богун сказав.

— Тобі сьогодні наказів не буде, — посміхнувся гетьман.  
— Сідай.

Один по одному почали надходити полковники.

Гетьман уважно вислухував їхні звідомлення, давав накази, але залишатися чомусь не запрошував.

— А що, хіба ради не буде? — запитав Богун.

— Яка там рада: тут треба швидше. Та й знати про все багатьом навіть полковникам не слід, — відповів Хмельницький, — почекай — виправлю всіх — розповім докладніше.

Останнім із полковників давав звідомлення Матвій Гладкий.

— Одержавши наказ від гетьмана і побачивши, що Богун і Джеджелій сидять, Гладкий сів і собі.

— Ради не буде! — гостро сказав Хмельницький і, не ховаючи роздратування, додав:

— Ладу не знаєш, пане полковнику! . . .

Гладкий підхопився. Худе, енергійне обличчя його спалахнуло гнівом. Він хотів щось сказати, але переборював себе, зціпив зуби і пішов геть.

— Не подобається! — віддихнув Хмельницький. — Йому б тільки ради радити та галасувати! . . .

— Ой, дограється колись гетьман! — гостро сказав Богун Джеджелієві так, щоб почув і Хмельницький.

Але той, здавалося, навіть уваги не звернув.

— Ну, куди йому гетьманувати, тому Гладкому? — тягнув далі гетьман, немов би розмовляв сам із собою. — А дивись, тягнеться за булавою, накладає з голотою! . . .

— Неодмінно треба буде з Гладким поговорити, — подумав Богун.

— Пане гетьмане, може почнемо? — обережно запитав Джеджелій.

— А чому ні? Можна. Тільки ось вип'ю води холодної.

Хмельницький випив води просто з полив'яного глечика, обтер руками губи і раптом звернувся до Богун.

— Знаєш, як король військо шикують? . . .

— Ні.

— Бачили коли шахи турецькі? . . .

Джеджелій — татарин з походження — кілька разів бував у Турції, Богун бачив шахи в Кам'янці, у турецьких купців.

— Бачили, — відповіли вони в один голос.

— Ну, от . . . Повідомляють мене, що ляхи стоятимуть шахівницею . . . Це вже вам не старопольський хрест, не квадрат московський і не трикутник або п'ятикутник шведський! . . . Це так німці короля порадили. Стоятимуть, як на шахівниці; кінні хоругви по черзі з піхотою . . . Один відділ захищатиме другий. На лівому їхньому крилі Ярема та Калиновський, а головне — німецький генерал-майор Убальд. Ой, і голова, кажуть . . . А все таки німець . . . Посередині з усією арматою — генерал Пшиемський . . . Спереду в нього панцерні полки, по боках і в проміжках поміж арматою — ледве не половина всіх їхніх регіментів піших. Ну, звичайно, там же і король, і гвардія Фромгольда Вольфа, чи як там йому? На правому крилі — теж німці всуміш із литовськими, шведськими й польськими відділами. Ця частина, здається, під Богуславом Радзівілом та полковником Борґеманом.

— А хіба не однаково, чи під Борґеманом, чи під ким іншим? — сказав Богун.

— Та, звичайно, однаково! Я тільки так кажу, бо цікаво ж! . . . А зрештою — головне, що шик у ляхів добрий, позиція дуже міцна. Ви ж дивіться: позаду в них Стир і Берестечко, з лівого боку — Пляшова, багна, з правого — ліс, — пащі вистачить хоч на місяць . . .

— Все це більш-менш відомо, — зауважив Богун.

— Ото, який ти нетерплячий! Ну, а те, що король нас неодмінно поб'є, коли ударимо на нього в лоб, тобі теж відомо? . . .

— Ну, так уже й неодмінно! — підвів голову Джеджелій.

— Ти слухай спершу. Коли я щось не так зміркував —

скажете. Обмізкуємо. На те й покликав. А я так гадаю: стоять вони міцно; майже всі военачальники — звичайно, крім короля — непогані, а надто німці. Потім той новий шик чужоземний... Не знаю, як хто, а я собі довго тер потилицю, коли довідався... В чистому полі, та коли до того нам і сил усіх розгорнути не можна — козаки, на мою думку, не здержать. А татари звикли обходити, зажинати півмісяцем... Як хочете, а страшно, щоб не зламали вони свого серпа на тій шахівниці...

— То що ж, відступати? — похмуро сказав Богун і подумав: «Скільки вже пам'ятаю цього Богдана — завжди перед боем вагається».

Хмельницький устав, знову випив води, повернувся лицем на схід і простягнув перед себе руки так, що вони опинилися на одній лінії з його плечима:

— Дивіться: отак вони, — струснув він лівицею, — а де права рука — ми... Ну, а якби пощастило тепер повернутися так?...

Тут Хмельницький зробив півповорота наліво.

— Тоді у ляхів праве крило притикатиметься до Стиру, а ліве до Пляшової, — сказав Джеджелій.

— Ну!? — скрикнув Хмельницький.

Полковники дивилися на нього здивовано.

— Ех, ви!... Ну, а ліс?... Де тоді ліс у ляхів буде?...

— Праве крило одсунеться... Не буде в них лісу!... — сказав Джеджелій.

— Ага! То ж то й е!... Ну, а паша в них буде?... Не буде паші!... А коні без паші будуть?... А живности надовго вистачить?...

— Чекай, чекай, пане гетьмане! — схвильовано підвівся Богун. — Ляхів же ніяк не обйдеш... Адже з лісу може вдарити якась сотня, ну, нехай цілий полк наш: більшої сили ніяк не розгорнеш...

— А ми й розгортати не будемо... Я гадаю: бити на короля так, як він став — безглуздя... Хай спершу стане так, як нам хочеться, а тоді побачимо: може й без бійки аману проситиме!... Розумієте: позавтра чи то пізніше — починаємо наступ. На ліве крило ляхів — од Пляшової — битиме — ча-

стина наших полків, на праве — татари. Удаватимемо, що напружуємо всі сили. А тим часом позад татар у нас уже буде готовий табір: поставимо вози в десять рядів. Ну, а в довжину — скільки вистачить: може й на півмилі . . . Зробимо так, щоб вози посувалися по змозі швидше . . . Ланцюгів у нас вистачить . . . Уявляете, який велетенський «вужака» буде? Спереду нарихтуємо кількадесят гармат: це голова . . . Ну, а всередині, між двома валами з возів, поставимо якнайбільше піхоти . . . Як бачите — шик наш, звичайний. Тількищо довgezний . . . Ну от . . . Коли наші коло Пляшової, і вся орда татарська бавитимуть ляхів, наш «вужака» потроху лізтиме собі до лісу . . .

— А як ляхи помітять? — запитав Джеджелій.

— Не помітять! А помітять — гірше не стане, будемо боронитися табором . . .

— А чи не двома таборами? — зауважив Богун. — Адже наші частини, що битимуть на ляхів від Пляшової, — зовсім окремих табір.

— Ні, не зовсім: між хвостом нашого «вужаки» і тими, що битимуть від Пляшової, тільки тоді буде проміжок, коли «вужака» вже зовсім підлізе до лісу і рикне на ляхів з гармат. Тоді — хай помічають: «вужака» пролізе тільки з краєчку їхньої шахівниці, повернеться головою праворуч уздовж Стиру та й стане собі . . . А хвіст негайно ж почнемо вигинати . . . Пропустимо повз нього татар та й зачепимось хвостом за той табір наш, що стоятиме проти королєвого лівого крила. А тоді негайно ж почнемо шанцюватися! Що? . . . Зрозуміло? . . .

Задум Хмельницького був надзвичайно простий: відрізати поляків від лісу та паші і замкнути короля в широкому трикутнику, дві сторони якого становитимуть Стир і Пляшова, а третю — міцний ланцюг козацького табору.

— А тоді — загопи татарські на той бік Стиру, і король у матні! — захоплено скрикнув Джеджелій.

— Не зовсім, — зауважив Богун, за який час долізе «вужака» до їхнього правого крила? . . . Добре, як за день. А що, як за цей час наші коло Пляшової та татари не здержать і



почнуть відступати? Ляхи неодмінно помітять тоді «вужаку» і враз доміркуються! . . . А потім, коли навіть і одріжемо пащу — чи не задовга буде наша бойова лінія, чи не розірвуть їх ляхи? . . .

— Чудово, чудово! — засміявся гетьман. — Тепер уже не мене, а тебе опанували сумніви. Слухай же: будемо чекати, поки ляхи самі не почнуть бою . . . Може навіть півдня таким чином виграємо . . . Потім . . . З риштуванням «вужаки» будемо поспішати, скільки сил вистачить . . . Потім, коли опиниться король у матні, насиплемо такі шанці, що і чорти не переплигнуть! . . . А головне — змішаємо королеві шик, притиснемо в тісний кут: там з двома сотнями тисяч не дуже то зручно буде ляхам розгортатися! . . . Тільки треба швидко, швидко все це зробити. Ой, як швидко! . . . Завтра світанком і почнемо: за ніч люди спочинуть . . .

— Тут тільки одного страшно, — сказав Джеджелій, — щоб короля якісь перекинчики наші не повідомили: адже табір треба шикувати не менше, як два дні . . .

Хмельницький нахмурився: з того часу, як стало відомо, що король уже під Берестечком і що хан не дуже то охочий битися з поляками, чимало козацької старшини перебігло до польського табору. Тепер з наближенням вирішальної хвилини, кількість таких перекинчиків, природно, мала збільшитися.

— Тому то я й не скликав усієї старшини, — похмуро промовив гетьман. А що тікають до короля зрадники — це завжди бувало . . . Ні, ні, не завжди! — раптом заперечив Хмельницький сам собі. — Ще ніколи такого розбрату не було між простим козацтвом і старшиною. А посполиті і на козаків, і на старшину ще ніколи такими вовками не дивилися! . . . Тому то й не люблю я отих . . . Гладких! — скося глянув Хмельницький на Богуна. — Замість подбати про лад у війську, про перемогу, — вони тільки й думають про внутрішні заколоти, про чорну раду . . .

— Гладкі тут ні до чого! — спалахнув Богун. — Про цей розбрат треба було думати зразу ж після Зборівської угоди! . . .

— Кажеж, пізно? — криво посміхнувся Хмельницький. — Побачимо! Дай ось тільки ляхів побити . . .

— То й кажіть про це: про торішній сніг ще встигнете наговоритися! — пробурмотів Джеджелій.

— Справді. То як же, панове товариство? ... Споряджати-мемо «вужаку» чи ні?

— А може б ударити на ляхів завтра та й край? — завагався Богун. — Я одного боюся: як постоїмо днів три — а треба ж не менше, — то коли б часом татари навтікача не подалися...

— Та що ти!... Збиралися аж за Вислою мед вибирати з лядських уликів, та щоб тепер одмовлятися навіть закурити ляхам під ніс? І потім же Іслам Гирей з Амуратом не абиякі вояки!... Вони ж побачать... Ні, щодо татар — я певний!...

— Ну, що ж? — тоді спробуємо, — тихо промовив Богун. Джеджелій мовчки схилив голову.

— Ну добре! — повеселішав гетьман... — Ось побачите, все буде гаразд... А потім іще одно. Ви свої полки передасте наказним. Будете весь час при мені... Хто-зна, що там ще може трапитись: обміркували, здається, докладно, а через якусь там дрібницю, через якусь несподіванку може доведеться міняти все... То згода?... Тепер — що робити зранку.

Хмельницький почав докладно з'ясовувати, хто з полковників де стане; як розподілити полки і, головне, як прискорити спорудження велетенського табору — «вужаки».

Богун і Джеджелій уважно слухали, додавали свої пропозиції. Хмельницький майже не заперечував.

— Ну, нарешті! — сказав він. — До світанку вже недалеко: поспимо трохи... Тільки ой як тепер треба поспішати!... Це тобі, пане Богуне, не під Вінницею...

— Про Вінницю краще не згадувати! — шорстко промовив Богун.

Очі Хмельницькому спалахнули:

— Ага, так?... І ти вже, як Гладкий, не ховаєшся?... Я гадав, що то тільки голота по табору блягузкає, наче б то я залишив тебе з Нечаєм напризволяще... Коли так, то й так... Принаймі, одверто і щиро... Гадаєш, почну виправдуватись?... Не діждете!...

Хмельницький віддихнув тяжко, і гіркий усміх неждано пробіг йому по обличчю:

— Дурниці, дурниці все!... Думаєш, не знаю, що і мене, і старшину майже всю того ж дня ляхам видадуть, якщо, боронь Боже, не встоїмо?...

— Коли не встоїмо — всім пропадати: і старшині, і посполитим! — сказав Джеджелій...

— Здається мені, що ляхів таки погромимо добре, — немов би розмовляючи з самим собою, зауважив Богун, виходячи з намету.

## 10

Уже другого дня Хмельницькому довелося трохи змінити свій плян: проти правого польського крила він вирішив поставити не менше, як шістдесят тисяч козацтва, отже, щоб спорудити «вужаку», залишалось тільки сорок. З них він вибрав дві тисячі охочих і відрядив їх пішо з кількома арматами в обхід, через ліс.

Богун передав свій полк Филонові Немирі і став за помічника гетьманові.

З раннього-рана полки почали пересуватися на призначені місця. Богун стежив за виконанням гетьманських наказів і, де треба було, давав накази сам.

Головну увагу звернув він на риштування широкого табору-чотирикутника проти правого крила поляків. Кількадесят тисяч козацтва і посполитих швидко і метко сипали шанці, копали окопи, зв'язували товстими ланцюгами вози по три в ряд і посували вперед довгими ланками, розташовуючи їх на невисокому узгір'ї. Робота відбувалася без галасу, тихо, з короткими перепочинками.

Богун дивився, як тисячі людей у чорних свитах, згинаючи і розгинаючи спини, напружуючи міцні, вузлуваті м'язи, обливаючись потом і глибоко вдихаючи вогкість пухкої чорної землі — уперто і розмірено працювали лопатами...

І здавалося Богунові, що немає, не може бути праці, яка була б не під силу цим чорним, міцним, мов залізо, людям, цим козакам, міщанам, селянам, колишнім ковалям, крав-

цям, теслярам, винникам, будникам, панським попихачам, слугам — колишньому «бидлові» . . .

І справді: ще сонце було високо, а табір-чотирикутник уже стояв майже готовий і щірівся на поляків чорними жерлами важких гармат, рурами гаківниць і мушкетів.

Над спорудженням «вужаки» працював Джеджелій. Там робота посувалася куди повільніше, бо була не зовсім звичайна: треба було перевіряти кожний віз, кожний ланцюг, кожну ланку, а, головне, стежити, щоб велетенський «вужака» міг рухатися вільно. Гадали, що до кожного воза доведеться поставити двох козаків, аж виявилось, що й трьом дуже важко.

Джеджелій, мокрий від поту, з чорним від коломазі і пилу обличчям, сам лазив під вози, показував, як закручувати і заклепувати ланцюги . . .

Він тільки рукою махнув, коли перед вечором Хмельницький покликав його і Богуна подивитися на герці.

Богун поїхав. Вони стали на свіжо насипаному валу і мовчки дивилися на грізний, міцно уфортифікований польський табір.

Після вчорашньої розмови Богун намагався не говорити з гетьманом: боявся, що не уникне гострої суперечки. А тепер, перед рішучим боєм, вона здавалася Богунові зовсім зайвою.

Герці довго не розпочиналися: татарські гарцівники в гостроверхих кудлатих шапках-кучмах і в баранячих кожухах вовною догори крутилися коло польського табору на своїх непоказних конях і голосно викликали на герць. Поляки довго вагалися: чекали, щоб виїхав у поле хоч один татарський мурза; але жовтогарячих керей серед татар було непомітно: певно хан дав дозвіл виїздити на герці тільки рядовикам.

Довго викликали вони собі супротивників, аж нарешті з проміжків поміж валами, де стояла польська кіннота, виїхало кілька їздців, і «танець татарський» розпочався.

Богунові завжди смішно було дивитися на татарських гарцівників: чудові, спритні, надзвичайно витривалі верхівці, вони проте так високо підтягували стремена, що на своїх

низькорослих бахметах нагадували малп верхами на в'юнких, товстомордих собаках.

Юрбою кинулися вони на своїх супротивників, не доскочили, метнулися врозтіч. . . Поляки теж розбіглися по широкому полю, і тоді кожний вибрав собі, з ким помірятися силою і спритністю.

Кожний намагався захопити свого супротивника живцем: під'їздили один до одного, ганялися наввипередки, удавали, що ловлять гав, щоб обманити ворога і неждано наскоком приголомшити його, міцно вдарити, зв'язати і одвести в полон до свого табору.

Обидва війська — козацько-татарське і польське — з захопленням стежили з валів і шанців за герцівниками.

Аж ось серед баранячих кожухів заманячили в далині і жовті киреї мурз.

Вихопився один наперед: кремезний, міцний, на чудовому рябому коні.

Кинувся на нього якийсь шляхтич у зеленім жупані. Довго змагалися вони, і ніхто не міг подолати: спритний і міцний був мурза, але негірший від нього був і зеленожупанний шляхтич.

Розпалилися вони дуже, і нарешті не витримав шляхтич: ударив мурзу на гостре, захитався в сідлі мурза і покотився з коня. . .

— Дивися, дивися — куди головою впаде! — захвилювався Хмельницький.

Мурза впав головою до свого табору. . . Вереск і повний люті крик почувся серед татар.

— Погана, ой погана признака! Це не перед добром, — похитав головою Хмельницький.

— Бабські зобобони! — сказав Богун, але і йому теж стало тривожно:

Татари мали за звичай пильно стежити, в який бік упаде головою перший забитий: коли він падав головою до татарського табору — це віщувало неминучу поразку.

Тим часом татари, розлютовані смертю одного з найкращих своїх мурз, миттю скупчилися в густу хмару і вихром помчали до польських шанців. Кинулися їм на зустріч

польські гусари і улани, розпочався не абиякий герць, але швидко темрява вкрила поле, і обидва війська засурмили гасло на відступ.

Богун із Хмельницьким подалися до хана.

Той у пишнім колі своїх мурз і беїв теж стежив за герцями і тепер повертався, видимо, дуже роздратований . . .

— Ну, що? — закричав він Хмельницькому по-татарськи. — Бачив, яка потуга в невірних? . . . А я на тебе звірявся! . . . У короля ж не менше, як двісті тисяч! . . . І військо все добре, добірне . . . А ти мені що писав? . . . От і вірйя після цього на козаків! . . .

— Вони тільки попервах завзяті! — відповідав теж по-татарськи Хмельницький. — А як скоштують наших куль та шабель, як попрацюють ночами в таборі, як поголодують, померзнуть та помокнуть під дощем, — відразу занепадуть на душі. Та й війська доброго в них мало. А посполите рушення розбіжиться від одного вигляду твоєї ханської потуги! . . .

Іслам Гирей щось сердито промурмотів і рушив уперед. Хмельницький поїхав за ним, тримаючися трохи ззаду.

Принижений вигляд гетьмана роздратував і одночасно занепокоїв Богуну.

— Слухай, пане гетьмане, — хай їй біс, отій татарві! Коли не треба мені бути з тободю, волів би краще повернутися до табору . . .

— Як знаєш. Тільки нехай Джеджелій приїде. Негайно ж. Він уміє з ними розмовляти!

Богун розшукав Джеджелія, дав накази полковникам і ліг спати, але заснув нескоро: дуже непокоїло його незадоволення хана і те, що татарське військо через нещасливу пригоду з мурзою може втратити дух.

. . . . .  
Другого ранку Богун прокинувся з неприємним передчуттям якогось неминучого лиха.

Джеджелій його заспокоїв. Він сказав, що татари мають намір ударити сьогодні на поляків ледве не всією ордою, але за порадою гетьмана до рішучої битви не встраятимуть.

— Гетьман каже, що ляхам досить тільки побачити всю

потугу татарську, щоб устрахнутися. А нам сьогодні тільки цього й треба, — додав Джеджелій. — Ну, а завтра, Біг дасть, і вирішального бою вже не боїтимемось: «вужака» наш сьогодні вночі буде готовий.

— Ого, — зрадів Богун, — невже всю ніч працювали?...

— Атож. Швидко працюють, хоч і потомилися вкрай...

— То, кажеш, завтра й битися можна?...

— Гадаю, що можна.

«Завтра!... Завтра або поб'ємо ляхів, або... Ні, неодмінно мусимо побити, — думав Богун, — а тоді...»

Він не міг уявити, що станеться після повної перемоги над королем, але відчував, що тоді не буде вже й мови про якісь подібні до зборівських реєстри, про панів і підданих, навіть про панські наміри старшини і принижене становище посполитих... І чим більше захоплювався Богун цими думками, тим незначнішим здавалося йому його ворогування з гетьманом, немов би ганебні часи післязборівські були колись дуже давно.

«Розгонимо, виб'ємо лядське панство і будемо собі порядкувати в своїй вільній землі!... А з татарвою... помір'яємося... Коли почнуть насідати — вдаримо і на море, і на Перекоп одночасно!»

Несамовитий галас, верещання і загрозливі вигуки «алла, алла» раптом розірвали ранкову тишу.

Богун швидко побіг конем до передніх шанців. Грізне, грандіозне видовище відкрилося перед його очима:

Не менше, як п'ятдесят тисяч татарських комонників величезним широким трикутником мчали навскіс через розлогу рівнину на ліве крило поляків.

Земля стугоніла під цією страшною навальною масою людей і коней. А на зустріч їй, все більше й більше прискорюючи рух, тісними залізними колонами котилися польські панцерні полки. Оглушливий удар струсонув землею: сто тисяч комонників ударилися — стіна об стіну. Сірою хмарою закрутилася курява над полем бою. Тільки жажливий скрегіт заліза, тільки нелюдські вигуки й стогони стотисячної маси свідчили, що боротьба триває. А з польського табору і від

козацьких шанців уже мчали нові полки і поринали в густій куряві . . .

Серце здригнулося Богунові, коли він побачив панцерний полк на чолі з Стефаном Чарнецьким.

Гостре бажання помірятися з особистим ворогом охопило його.

Але дивна річ: одна тільки згадка про те, що має бути наступного дня, немов би вогнем, спалила Богунове бажання помститися над Чарнецьким:

— Завтра . . . Завтра помірємося! — прошепотів Богун. — Що той Чарнецький, коли завтра розгромимо всю Польщу! . . .

— Ти гляди мені — не встрявай сьогодні в оту колотнечу! — сказав, під'їжджаючи до Богуна, Хмельницький. — Бач, як очі горять! . . . Пам'ятай: завтра мусимо побити ляхів. Коли в тебе там усе гаразд — допоможи Джеджелієві . . .

Ого-го! — та вони вже й роз'їздяться потроху, — додав гетьман, глянувши на поле бою.

Польські хоругви відступали до своїх валів і шанців, татари і подекуди козаки гнали за ними, але татарський «балт» — ханський бубон — уже закликав своїх вояків до табору . . .

— Вистачить на сьогодні! — посміхнувся Хмельницький. — А татарва таки дала хлости ляхам . . . Це добре . . . відразу настрій покращає і в хана, і в нашого війська.

Справді: куди тільки не доводилося заглядати Богунові, готуючись до наступного рішучого дня, — всюди помітно було бадьорість і певність майбутньої перемоги.

Немов би сонце світило ясніше і над передніми козацькими шанцями, і над табором-чотирикутником, і там у глибокім заплі, де посполиті разом з жінками й дітьми так мирно і спокійно, наче десь на косовиці або на полі, саме збиралися вечеряти.

Хвилюючися, що до ночі часу вже небагато, Богун востаннє оглядав шанці, вози, військо. Якась урочистість помітна була в усіх рухах, в усіх поглядах, що до них Богун придивлявся: немов би так само, як він, усім серцем своїм відчували ці козаки, селяни й міщани, що завтра неймовірно важкою працею, залізом і кров'ю, страшним напруженням усіх своїх сил



мають вони вибороти собі волю й долю . . .

Швидко минула коротка червнева ніч. А на ранок густий туман украв усе берестецьке поле і обидва ворожі табори.

Довго стояли незримі в імлі обидва війська. Аж ось прорізали і розрізали запону туману соняшні промені.

Ні поляки, ні козаки, ні татари не ворухнулися.

Немов би дивуючись, оглядали вони свою й ворожу потугу, і нестерпно тяжке було це глибоке мовчання обох таборів: здавалося, не витримають кінні й піші полки, кинуться в бій без наказу. А проте ні кроку не посувалися вперед і стояли так майже півдня.

Грізна була польська залізна бойова лінія, що тягнулася аж на милю — зі сходу на захід, страшні були і хмари татарських баранячих кожухів, і чорні свити козацьких полків, що стояли тісними лавами.

Аж ось вискочили вперед татарські герцівники, збилися в купу майже перед самою арматою польською, і не витримав тоді король: наказав гарматам стріляти.

А на лівому крилі поляків уже ворухнулися панцерні хоругви князя Яреми.

Заграла труба, і Ярема на чолі своєї гусарії вдарив на козаків.

Хмельницький кинув йому назустріч козацьку кінноту. Ринули вперед і татари.

Курява вкрила поле.

Якийсь час не було видно нічого. Але певно міцні були удари залізних польських панцерників: Усе ближче й ближче до козацького чотирикутника спалахували в куряві хоругви князя Яреми.

— Побіжи — нехай корсунці перетнуть їм дорогу назад! — наказав Богунові Хмельницький, але не встиг ще Богун від'їхати, як поляки з нечуваною силою вже вдарили на козацький чотирикутник.

Затріщали від масивних ударів вози, заскреготіли, розриваючись, ланцюги . . .

— Передній ряд розірвали, зараз будуть у таборі . . . — почувся зловісний шепіт у козацьких шерегах.

— Тихо там! — гримнув на весь голос Хмельницький. — Зараз татари дадуть їм!...

Але сталося неймовірно: поляки зламали передне ребро козацького чотирикутника і вдерлися до табору...

Богун і гетьман кинулися в саму гуцу бою.

Але раптом ворог відринув назад так само неждано, як і вдарив: то татари потужно натисли збоку.

— Підкочуй!... Підкочуй!... Ставляй один на один!... Тепер ланцюгом... Тепер так! — весело гучно наказували і Богун, і Хмельницький, і козаки швидко і метко виправляли і риштували ребро чотирикутника, пошкоджене ворогом.

А бій уже кипів по всій лінії, і ворожі гармати ревли, мов громи, і земля стугоніла від пострілів, від важкої потужної руханини кількасоттисячної маси людей і коней, від могутніх ударів криці, заліза і міцніших од криці й заліза — жиливих, мускулястих рук.

— Ну, ти тут пильнуй, — сказав Богунові гетьман, а я до Джеджелія навідаюся: чи багато вже проліз наш «вужака». Я тебе повідомлю...

Богун пильно, наскільки міг, оглянув поле бою. Важко було зміркувати, хто перемагає, але вже те, що бій точився ближче до польських шанців і що перший потужний наступ відбито, давало надію на перемогу.

Вона світилася Богунові в очах, відчувалася в його наказах, рухах...

Він помічав, що забитих у козацькому таборі майже нема, що поранених небагато, що настрої у війська добрий... І цей настрої передався йому, і він, як завжди під час бою, з захватом відчував свою близькість, свою несхопну словом, міцну єдність з усім ледве не стотисячним військом козацьким.

Він не міг зміркувати, скільки часу вже тривав бій, але гадав, що до вечора небагато.

Щасливий і повний надії на перемогу, він зліз на вартівню і пильно дивися ліворуч: вир велетенського бою трохи посунувся до польського центру.

Вітер трохи розвіяв куряву.

І раптом неначе земля заколивалася під Богуном: величез-

на густа хмара куряви ураганом летіла від бойовища до татарського табору: татари тікали...

Богун не вірив собі, навіть провів по очах рукою...

Татари тікали...

Тікали нестримно, безладно, наосліп, тікали всією стотисячною масою...

— Тікають!...

— Татари тікають! — стогоном пролунало в козацьких шерехах.

А орда за кілька хвилин уже була на узгір'ях і зникала за обрієм...

Поляки майже не гналися за нею.

Козацькі полки один по одному поверталися з поля до табору...

Богун, темний, як ніч, відрядив Немиру знайти гетьмана — чи не буде яких наказів: він ще ніяк не міг повірити, що хан зрадив.

У таборі знявся приглушений гомін.

— Тихо!... Гармаші, до гармат!... Оглянути зброю... Чатові, пильнуй! — чітко і спокійно наказав Богун, і сотники, а за ними отамани так само чітко і спокійно повторили Богунів наказ.

Стало тихо, немов перед грозою.

— А як же з «вужакою»? — раптом згадав Богун і знов поліз на вартівню.

Довбезний табір скутих ланцюгами возів — страшний «вужака» що мав відтиснути праве польське крило від лісу й паші, не встиг пролізти й половини призначеного шляху і щірився тепер на поляків гарматами своєї велетенської голови.

Ворог певно зміркував, що в ньому була вся сила, вся надія козацька: поляки тісними колонами вже йшли на нього в наступ.

Немов би щось обірвалося Богунові в грудях.

— Програли!... — хотів прошепотіти.

Але натомість наказав голосно і чітко:

— Табір відступає до річки!... На чолі — наказний Богун!...

І так само голосно і чітко пролунали голоси полковників, сотників, отаманів:

— Табір відступає до річки!... На чолі — наказний Богун!...

І в ту ж мить зарипіли вози, дзвязнули ланцюги: табір-чотирикутник почав посуватися назад — до Пляшової...

«Хмельницький теж повинен відступати до річки, — думав Богун, — там отаборимося... В запіллі буде багnistий берег і річка... Скоро вже й вечір: не встигнуть ляхи до вечора...»

Сальвами залунали гарматні постріли: певно «вужака» відстрілювався від ворога.

Але постріли швидко замовкли: налетіла хмара, полив дощ, стало темно.

«Чортового батька тепер насідатимуть ляхи», — повеселішало козацтво.

Але поляки ще кілька разів кидалися і на чотирикутник, і на «вужаку». Нарешті, настала ніч. Дощ лив, як із луба. Мокрі до нитки, знесилені вкрай козаки швидко котили вози. Чотирикутник з'єднався з возами «вужаки».

— А де ж гетьман? — чи не вдесьте запитував себе Богун. — Повинен би вже когось сюди відрядити.

Але ні Хмельницького, ні Джеджелія не було...

Коло Пляшової козаки, не чекаючи наказу, почали копати рови і насипати вал.

Дуже важко було зміркувати, в якому саме місці найзручніше отаборюватись.

Богун, теж мокрий до нитки, схвильований непевністю становища, злий на гетьмана, до крови кусав собі губи.

Він не думав уже про зраду татар, не відчував уже гострого болю від свідомости, що поляки перемогли... Він усією своєю істотою прагнув тепер тільки одного: стати над річкою міцним табором і битися з ворогом до загину...

Не можна було зволікати й хвилини, а гетьмана не було...

Раптом із темряви виринув Джеджелій. Обличчя йому було темне, аж чорне, очі горіли, мов дві жарини...

— Де гетьман? — скрегонув зубами Богун.

— Хоче зупинити татар... Подався за ханом, — тихо відповів Джеджелій.

— Подався за ханом? ... Як? ... За ханом?! ... Покинув військо? ...

Джеджелій мовчав.

## 11

Цілу ніч ішов дощ, і цілу ніч окопувалися козаки коло багнистого берега річки Пляшової.

Коли на ранок виглянуло з-за хмар сонце, подив і лють опанували поляків: на сході, притикаючися запіллям до непрохідних багон, стояла потужна фортеця. З високих валів грізно дивилися гармати, військо козацьке стояло готове до бою, новий гетьман — Филон Джеджелій або попросту «Татарчук», під бунчуком і корогвами, оточений генеральною старшиною, оглядав козацькі шерехи і давав накази.

Король спробував був розгромити козаків одним потужним ударом, але швидко переконався, що козацького табору жодними штурмами не здобути.

Тоді поляки почали регулярну облогу. Король наказав підвезти з Бродів та Дубна якнайважчі гармати, а покищо обстрілювати і тривожити козаків щодня і щоночі.

Ще під час першого штурму перебігло до польського табору кілька душ старшини козацької з повідомленням, що Хмельницький утік разом з татарами.

Дуже зрадив цій звістці король, а з ним і магнати, і панство, і все військо польське: козаки були без голови, та ще без такої, як голова гетьмана Богдана...

— Пощо там тепер проливати марно шляхетну кров польську? — говорили пани. — Почекаємо, поморимо козаків голодом, а тоді заберемо голіруч...

Становище козацького табору було безпорадне: дехто з найсміливіших запевняв, що можна пробитися через польське військо і відступити, але і Богун, і Джеджелій, і навіть ті, що спершу пропонували цей плян, скоро переконалися, що здійснити його не можливо.

Табір міг витримати облогу тиждень, два, а може й три. Але що мало бути потім? ...

Богун намагався про це не думати. Він ні на хвилину не погоджувався з Джеджелієм, який запевняв, що Хмельницький або повернеться з ордою, або збере посполитих та козаків, що залишилися на Україні, і прийде на відсіч.

— Гетьман ганебно втік! — казав Богун Джеджелієві. — Злякався, що видадуть його козаки ляхам... Пам'ятаєш — він про це говорив ще першого дня, як стали під Берестечком?

— Пам'ятаю. Але ніколи не повірю, що Богдан дбав тільки про свою шкуру: знаю я його вже не один десяток літ... Це тобі не Виговський... Виговський справді чкурнув за Богданом, як заєць... Але Богдан цілком щиро мав надію затримати хана... А тепер може і хотів би повернутися, та не може... Але я певен, що він уже збирає військо і повернеться. Якби тільки не спізнився...

Джеджелій говорив упевнено і щиро, так само, як говорив він і першого страшного дня облоги, коли їздив із старшиною по табору і доповідав військові, що гетьман подався за ханом і передав булаву йому, Джеджелієві, та що гетьман неодмінно повернеться — коли не з татарами, то з новозібраним військом.

— Якщо навіть це і зовсім не так, — міркував Богун, — краще хай хоч така надія буде у війська...

Хоч козацтво попервах і повірило Джеджелієві, проте ближчими ж днями пішли поголоски, що гетьман зрадив і залишив військо напризволяще.

Щодня посполиті і просте козацтво збиралися юрбами і нарікали на гетьмана, а разом і на всю старшину.

Розбрат, що був помітний ще перед походом під Берестечко, тепер поглиблювався з кожним днем:

— Зрадники вони всі! — кричало поспільство. — Гетьман утік, тепер починає тікати старшина! Вистинати їх усіх, та й край!...

Передчуваючи недобре, дехто з старшини утік до польсько-го табору, інші намагалися не попадатись посполитим на очі...

Якби ще поляки були штурмували табір, може б у війська не залишилося часу на суперечки... Але король, видимо, ухвалив узяти козаків на замору.

Богун спробував зробити кілька вилазок, вони відбулися з великим успіхом і дуже втішили військо, але, кінець-кінцем,

ще більше переконали козаків, що становище табору безвиглядне.

Якось проходячи ввечорі табором, Богун почув розмову про конечну потребу якоїсь угоди з королем.

— Ранком неодмінно сказати про це Джеджелієві, — подумав Богун.

Але на ранок, не встиг ще він побачити Джеджелія, як у таборі вже шаліло і вирувало:

— На раду! . . . На раду! — кричали юрби і бігли до Джеджелієвого намету.

— На раду! — Годі вже звірятися на старшину!

— Геть їх усіх, товстопузих!

— На заріз нас сюди привели!

— Пов'язати їх усіх та й віддати найяснішому королеві!

— Король — батько наш: він помилує, він зглянеться!

Богун спав на коня і чимдуж побіг до Джеджелієвого намету.

Джеджелій, оточений страшиною і духовенством, саме виходив.

На широкому майдані вже хвилювало море козацтва і посполитих.

«Ну, буде буря! — подумав Богун, придивляючися до схвилюваних облич, до гарячих поглядів, до гнівно піднесених рук. — Буде буря . . . Невже кінець? . . . Невже піде намарне вся боротьба — довголітня, кривава? Невже піддадуться з доброї волі? . . .»

— Клади булаву! . . . Геть старшину! — кричали з юрби, і Богунові здавалося, що Джеджелій зараз нахилиться і покладе булаву.

— Тоді край: пов'яжуть і його, і старшину . . .

Але Джеджелій тримався урочисто і твердо.

Під бунчуком і корогвами гетьманськими він немов би виріс і споважнів.

Спокійним, неспішним кроком, гордо підвівши голову, пішов він просто на юрбу, зійшов на підвищення і підніс булаву, вимагаючи тиші.

Всупереч дожданому величезна юрба почала заспокоюватись.

— Хто скликав раду? — спокійно спитав Джежелій.

Всі мовчали.

— Ніхто не скликав?... Ну, тоді я скликаю... Довбиші!... Вдарте в казани!

Загули казани, і до площі з усіх кінців таробу рушили нові юрби.

Джеджелій знов підніс булаву.

— Не гаразд учинили, — сказав він голосно, — треба було скликати ради по окремих полках... Тоді б усі чули, про що говорять і що ухвалюють... А тепер навіть десята частина війська не зможе радити: дивіться, скільки вже набилося на майдан... А ще йтимуть і йтимуть...

— Годі там розбалакувати! — ревнув чийсь голос. — Починай раду!...

— А чого старшина ховається? — додав другий голос. — Звичаю не знає чи що?

— А тобі що? Повилазило? — гостро відказав Джеджелій. — Старшина, як належить, стоїть позад гетьмана лавами...

— Стоїть та не вся, — подумав Богун. — Криси нема і ще декого...

— Преславне військо запорізьке низове і все поспільство! — залунав Джеджелій голос. — Про що будемо раду радити?...

— Про старшину!

— Про трактати з королем найяснішим!

— Про послів до короля його мосці! — закричали з усіх боків.

— Ну, то добре... Я гадаю, що спершу будемо про трактати, а про послів уже потім: бо може трактувати військо не схоче — нащо ж тоді в чорта послити?

— Авжеж!... А в Татарчука таки справді голова на плечах, а не гарбуз!...

— Тихо там! — споважнів Джеджелій. — Хто пропонує трактати?...

— Всі, всі!...

— А хто не хоче трактатів?... Хто не хоче просити ласки в панів і короля?... Ніхто? — запитав Джеджелій, чи то вдавано, чи то щиро дивуючись.



Величезна, чорна, немов пригнічена страшним передчуттям, юрба мовчала.

Глянув Богун на це море голів, плечей, спин, могутніх грудей — і занімів: «Та невже ж ця велетенська, незмірна сила, для якої, здавалося, не було нічого неможливого, невже ж усі ці загартовані в боях козаки справді воліють підкоритись і знову — може на віки вічні підставити шию під панське ярмо? . . .»

— Ніхто? — знов запитав Джеджелій, і голос йому урвався. Мертве мовчання було йому за відповідь.

— Я, — тихо сказав Богун, виходячи наперед.

І почули його всі, хоч промовив зовсім неголосно.

— Пане гетьмане і все товариство! — почав Богун. — Краще з доброго коня впасти, ніж поганим конем їздити. Не на те ми лили кров козацьку, не на те терпіли холод, і голод, і спеку, не на те брати наші рідні у кривавих боях козацькою смертю загинули, не на те, кажу я, повставали ми на панів і магнатів, не на те погромили їх під Корсунем, під Пиллявою і Зборовом, щоб тепер у тяжкій пригоді духом занепадати! . . . Не вперше вже козакам трактувати з панами . . . Знаємо всі ми на власній шкурі панську ласку . . . Коли не порадимо собі самі — ніхто нам не порадить . . . А моя думка така: не піддаватися панам, не просити їхньої ласки — може таки потрапимо якось вирватися з біди . . . А не пощастить — раз мати народила! . . . Оце і вся моя рада . . .

Ціла буря знялася на Богунову промову . . . Немовби торкнувся він до найболючішого місця, немов би розворушив найглибші глибини бажань і надій козацьких.

— Оце добре! Краще з доброго коня впасти . . .

— Оце гаразд!

— Оце до діла.

— Зразу видно, що Богун.

— Не хочемо трактувати! — залунали з усіх боків голоси.

Але тут вийшов на підвищення якийсь посполитий з сивою бородою.

— Хто тут кричав «не хочемо трактувати»? — міцним, наче мідяним голосом, запитав сивобородий. — Богуна ми всі зна-

емо: вояк добрий!... іншого він і не міг сказати, бо тільки війну і знає... А ми ж майже всі не з війни живемо. Ми й воювати пішли, щоб на землі було спокійніше сидіти... А вийшло що?... Вийшло ще гірше: раніше хоч на панській землі сиділи, а тепер, певно, сидітимемо на палях... Отож я й кажу — а чому не спробувати? Чому не попросити у найяснішого короля ласки?... Він милостивий...

— Геть з очей, гречкосію нещасний!

— Цить, опудало чортове!

— І звідки він такий узявся? — закричали з натовпу.

Джеджелій підніс булаву. Настала тиша.

— Я що ж... Я нічого, — тягнув далі сивобородий, — як поспільство скаже...

— А що гадає пан гетьман? — голосно запитав Богун.

Джеджелій ступив один крок наперед:

— Що ж гетьман може сказати?... Як військо воліє, так і гетьман... Так само, як і полковник Богун, жодних надій на трактати я не покладаю... Гадаю, що всі в цьому можуть легко пересвідчитися... Досить тільки відрядити послів до короля... А щоб відрядити — я не від того... Тільки нехай військо знає — наперед кажу: краще нам усім головою наложити, ніж покластися на панську ласку...

— Оце так!

— Молодець Татарчук!

— А послів відрядити — хіба ж це що? Хай спробують...

— Ну, то виходить згода?... Обиратимемо послів — запитав Джеджелій.

— Згода, згода!...

За послів обрали Матвія Гладкого, Петрашенка і зовсім неждано для Богуна — Крису.

Посли негайно ж вирушили до королівського табору, рада почала розходитись, а Джеджелій одвів Богуна набік і тихо сказав:

— Ну, покищо обійшлося... Як ти гадаєш, чого король вимагатиме?...

Богун здвигнув плечима:

— Однаково: не миритися ж будемо, а битися...

— А коли військо примусить миритися? Ти гадаєш отой

сивобородий так собі, від себе варнякав? ... Голову даю в заставу, коли більшість війська не держиться такої самої думки: обридла війна ... Потомилися всі страшно ... А тут ще й стан безвиглядний ... Я гадаю, що король насамперед вимагатиме видати всю старшину.

— А старшина? ...

— Мусітиме піти під ніж.

— Догралися, — уїдливо зсміявся Богун. — Все в пани пхалися.

— А ти? — запитав Джеджелій.

— Що я? ...

— А тебе ж певно теж з усією старшиною ...

— Мене? ... Ти збожеволів? ... Щоб ото свої, козаки-товариші, та видали мене найлютішому ворогові? ...

— А чого ж, — криво посміхнувся Джеджелій, — приклади такі бували ... Ти ж старшина ...

Думка Джеджелія була настільки неочікувана і в той же час така звичайна і проста, що Богун розгубився.

— Коли видаватимуть старшину, — тягнув далі Джеджелій, — може тільки тебе одного і пожалують ...

— Ну, а тебе? ... А ти що гадаєш?

— Гадаю, що наложити головою не жаль. Тільки було б за що, — відповів Джеджелій і нахмурився ...

## 12

Розмова з Джеджелієм не йшла Богуну з голови.

Він уважав, що в простих козаків та в поспільства були всі підстави не любити старшини; але в той же час він був глибоко переконаний, що видача старшини не вирятує козацтва.

Про себе Богун якимось чином не думав: він уже давно вирішив не датися ворогові живим, і тому Джеджелій натяк стривожив його ненадовго. До того ж тепер, коли козаки опинилися в безвихідному становищі, Богун думав тільки про спільні — козацькі, громадські справи і майже ніколи не думав про свої особисті.

Тепер, перед лицем страшною, неминучою небезпеки, Богуну здавалося такими незначними і його давнє ворогування

з Чарнецьким, і особиста ненависть до Семена Забуського, і навіть мрії про Оксану й Тимка:

Хан зрадив... Гетьман утік... Надії на відсіч нема... Все військо може загинути... Що робити? ... Як вирятувати козацтво?» — з такими думками Богун і лягав, і прокидався щодня...

Тепер, після обрання послів, ці думки цілковито опанували його.

Він блукав табором, виходив на передні й бічні вали, годинами простоював на березі і похмуро дивився на непролазні багна Пляшової.

«З трьох боків — польські шанці, з четвертого — річка й багна... Ну, як тут вимкнутися, як відступити, та ще з кількадесяттисячним військом?» — гірко думав Богун.

«У крайньому разі можна б покидати вози, навіть армату... Але — хоч би й самим тільки комонником — хіба ж можливо дістатися цими багнами до лісу? ...»

«А в лісі — воля, в лісі ляхів ще нема... А хоч би й значний відділ там чатував, хіба ж ми не пробились би! ... Але як дістатися до лісу? ... Може поодинці? А чому б і ні? ... Скільки треба часу, щоб перейшло поодинці все військо? ...»

Богун почав рахувати, сплутався, знов почав і покинув:

— Спершу треба спробувати — чи можна перейти на той бік принаймні вдвох? ...

Богун подався розшукувати Приндяка і дорогою несподівано зустрів Кремезного.

Хазяїн малп розмовляв з якимсь дядьком. Богун покликав його, і Кремезний з великою охотою погодився негайно зробити спробу.

Вони озбрєілися довгими списами, роздяглись і полізли в болото.

— Про що ти там розмовляв з отим дядьком? — спитав Богун.

— Та все про те саме: шемрають посполиті на старшину, ой шемрають... І дома, кажуть, від тих сотників та полковників ще гірше, як від панів, і на війні не дадуть, кажуть, ради військові. Хоч би й тепер, кажуть: невже ж таки нема серед старшини нікого, хто б повернув головою та й визволив

усе військо з біди: у Вінниці ж, кажуть, Богун не звонпив...

— Е, то ж у Вінниці... Держись, держися за спис! — закричав Богун, побачивши, що Кремезний аж попід руки шурхнув у ковбаню і ще не дістав дна.

Кремезний, тримаючися за Богунів спис, виліз на твердіше місце:

— От якби через кожную ковбаню спис покласти, тоді навіть і з малпами перейшов би!...

— А самі малпи перейшли б? — посміхнувся Богун.

— Атож! — малпі що?... Малпі навіть кожух через ковбаню покласти — і того досить...

Богун засміявся і пішов уперед, досліджуючи ґрунт списом і відважно плигаючи через ковбані. Кремезний захопився його прикладом, і вони зовсім непомітно опинилися досить далеко від берега.

— А скільки б, на твою думку, кожухів у нас у війську набралось? — несподівано запитав Богун.

Кремезний хотів був відповісти, аж раптом у таборі голосно загули казани, вдарили тулумбаси, почувся гомін, залунали, мов постріли, якісь вигуки...

— Що таке? Невже рада? — перелякано скрикнув Кремезний.

— Коли рада, то незвичайна: Джеджелій би мене попередив, — похмуро сказав Богун.

Казани скликали на раду.

Табір гудів, наче величезний розтривожений вулій.

Коли Богун і Кремезний дісталися нарешті до берега, вони зрозуміли, що тим часом трапилося щось страшне.

— Бий старшину! — галасували в таборі.

— В'яжи їх, собачих синів!

— Король усіх, окрім старшини, помилував!

— А це хто такий? Це ж полковник! — закричали в першому натовпі, коло якого опинилися Богун і Кремезний. — Авжеж полковник! В'яжи його...

— Кого?... Богуна в'язати? — розлютовано гримнув Кремезний. — Ах ви, малпи нещасні!...

— Тю на тебе!... Та хіба ж це Богун?...

— А ти що, Богуна не знаєш?...

— А справді, братця, — Богун... — почулося в натовпі.  
— І треба ж таки... на кого наскочити...

— А чи нема в кого коня, товариство? — спокійно спитав Богун. — Пішки, чого доброго, і не встигнеш на раду...

— Як не бути? ... Ведіть коня, хлопці...

— А про мене забули? ... Мені ж ще й до малп забігти треба! — пожартував Кремезний...

За хвилину вони з Богом уже їхали верхи в напрямі до гетьманського намету.

— Гей, дорогу, дорогу! — кричав Кремезний. — Дорогу полковнику Богонові і хазяїнові малп!...

Юрба хвилювала навколо, мов розбурхане море. Здавалося, хвилі його порвуть зухвалих вершників, потоплять їх і знов лютуватимуть, немов би нічого не сталося...

Але на голос Кремезного розступалися хвилі, і вершники досить швидко посувалися вперед.

Богун їхав темний, як ніч: подекуди серед розколиканих хвиль людського моря він помічав нерухомі острівці: то коло возів і наметів посполиті й козаки держали позв'язуваних сотників, осавулів, навіть полковників.

Інколи кидалося Богонові в вічі чиясь червоне від люті обличчя або жилаві кулаки, що погрожували йому здалеку; але він не звертав на них уваги і думав тільки про те, щоб скоріше дістатися до Джеджелія. Щось підказувало Богонові, що вже пізно і що Джеджелія певно вже схопили, як і всю старшину.

Але Богун помилявся: коло Джеджелієвого намету стояв митрополит Корінтський Іоасаф у розкішних ризах з хрестом в одній руці і з кропилом у другій. Навколо митрополита було не менше, як двадцятьє священників, теж усі в ризах, немов би на урочистому молебні.

Митрополит чи то співав щось, чи то промовляв грецькою мовою і кропив усіх святою водою.

«Цей ще краще від хазяїна малп їх заспокоював», — раптом подумалося Богонові; але він відразу ж перестрашився цього блюзнірського порівняння і перехрестився.

— А чи довго ж вони його слухатимуться? — прошепотів Богонові Кремезний.

Раптом з намету з'явився Джеджелій під бунчуком і корогвами.

За ним, трохи позаду йшли Гладкий і Петрашенко.

— О, послі такі повернулися! — зрадів чомусь Богун, плігнув з коня і приєднався до Джеджелія.

— Знов без гетьмана раду скликаєте? — суворо запитав Джеджелій.

— Немає вже гетьмана!... Геть!...

— Нема старшини!... Всіх уже пов'язали!...

— Клади булаву! — крикнули сотні розгніваних голосів.

— Покладу, коли буде треба, — спокійно відповів Джеджелій. — Хіба вже й послів вислухати не хочете?...

— Де Криса? — запитав хтось із юрби.

— Крису ми залишили королеві заручником, — урочисто промовив Гладкий і додав переогодом:

— Він залишився власною волею. Маю підстави гадати, що Криса зрадник...

— Усі ви, старшина, зрадники!

— Геть! — вибухнула юрба.

— Якби всі були зрадники, — закричав Джеджелій, — залишилися б у короля і Гладкий, і Петрашенко!... Будете слухати послів, чи ні?

— Не будемо!

— Будемо!

— Хай говорять!

Гладкий вийшов уперед, зняв шапку, вклонився низько і розповів, що король вимагає видати Хмельницького і всю старшину, а за це обіцяє пробачити козакам і поспільству всі їх провини.

На промову Гладкого знявся такий несамопитий галас, що Джеджелій довго махав булавою, поки настала тиша.

— Ну, що? — запитав Джеджелій. — Погоджуетесь?... Звіряєтеся на панську ласку?...

— Геть!... Клади булаву!... Вже всіх пов'язали... Йди і ти до купи!...

— Беріть його! — мов громом, ударило з тисяч грудей, і кілька найближчих метнулося до Джеджелія...

— Стий! — гримнув той на весь голос. — Чекайте, я ще гетьман!...

— Геть!... Геть!... Беріть його!...

— Я ще гетьман! — промовив Джеджелій урочисто. — Волите, щоб поклав булаву?... Але знайте, що вимога така: досить буде видати королеві самого тільки гетьмана, тобто мене...

— Що він верзе? — мимоволі скрикнув Богун, і гострий, владний голос його лунко прокотився в сторожкій тиші...

Але Джеджелій опанував був увагу всіх тільки на мить.

— Клади булаву!... — знов заревла юрба.

— Видати всю старшину — і край!

— Беріть його, чого там з Татарчуком воловодитись!

За мить його б ухопили і зв'язали.

— Не клади!... Не клади!... — металевим голосом скрикнув Богун і кинувся до Джеджелія.

Але той уже поклав булаву і відійшов набік.

— Що ви робите? Що ви робите? — закричав Богун. — Це ж ганьба!... Ласки королівської закортіло?... Чекайте... Буде вам ласка!... І вам, і дітям, і їхнім онукам!... Це ж ганьба!... Я не прихильник старшини, я може б сам пов'язав її, але не тепер!... Не тепер... Не тепер, коли є надія, коли всі можемо врятуватися!... А хоч би й не було надії?... Хіба ж таки панська ласка — це порятунок?... Алеж надія є!... Є надія. Кажу вам!... Усі можемо врятуватися!...

— А коли можемо врятуватися — бери булаву та й рятуй військо, хай тобі Бог допоможе! — почувся чийсь владний голос.

Богун ледве пізнав, що це був голос діда Панаса.

— Бери булаву! — крикнув Кременний, і луною відповів йому натовп:

— Бери булаву!...

— Та ви збожеволіли, чи що?! — закричав мідяним голосом сивобородий дядько. — Король обіцяє ласку, а ви знов старшину починаєте слухати?...

— Не старшину, а полковника Богуна! — крикнув Кременний.

— А хоч би й Богуна?... Який там ще ти порятунок вигадав! Забирайся собі! — лютував сивобородий.



— Який я порятунок вигadaв? — весело-дзвінко звернувся до сивобородого Богун. — А отже й вигadaв! Тільки не казати му всього тут привселюдно: боронь Боже, пани довідаються.

— Бач, який хитрий! Знаю, мовляв, та не скажу.

— А чоґо ж не скажу? Тільки не тут: оберіть від сотні по одному ... Тільки глядіть — стережіться зрадників ... Кожному, коґо оберете, скажу ...

Богун повів своїми широкими плечима і немов би відразу виріс на цілу голову. Голос йому задзвенів завзяттям і вірою:

— А як не лізтемете самі в панське ярмо, то хай мене тут, на цьому місці святий грім уб'є, коли не вирятуємося всі до одного! ...

— Я знаю! ... Я знаю, що він намислив! — несподівано закричав Кремезний, вибігаючи вперед. — Я знаю! Тількищо вдвох міркували ... Я знаю!

Сльози не дали йому договорити. Зворушений докраю, намагаючись не заридати, стояв він поруч із Богоном, і тисячі людей, що звикли бачити Кремезного завжди з малпами, завжди веселого й дотепного, тепер дивилися на нього здивовано і розгублено.

— Бери булаву! ... Рятуй військо! — знову залунав міцний голос діда Панаса.

— Бери булаву! Рятуй військо! — крикнули тисячі, мов один чоловік.

Богун низько вклонився і взяв булаву.

### 13

Богунів плян відступу козацького війська був дуже простий, а разом і такий незвичайний, що всі ті, які про нього довідались, тільки за голову брались: Богун пропонував зробити через баґна й Пляшову, від табору аж до лісу, три греблі ...

— Робити греблі, коли немає ні лісу, ні хмизу, ні каміння? — дивувались полковники, — та це ж безглуздя! ...

— Є вози, є кожухи, є сідла, є списи, є намети, нарешті, є коні й воли! — упевнено відповідав Богун.

— Однаково: гірше не буде, — казали всі.

І Богун того ж дня наказав сипати греблі.

І коли полетіли в воду поламани ратища, потроцнені, а потім і зовсім нові вози, коли з'явилися на березі величезні гори кожухів, наметів, свит і всього, що тільки можна було зужиткувати, коли, нарешті, потроху, але все ближче й ближче почали посуватися до протилежного боку греблі, — козацтво переконалося, що Богунів плян — не бредня...

Тисячі людей з захопленням кинулися до праці, і надвечір першого ж дня Богун почав уже міркувати, як одвернути увагу поляків від цієї роботи та підготуватися як найкраще до відступу.

Він наказав непокоїти поляків раптовими вилазками, доручив Гладкому виконувати обов'язки гетьмана, а сам зосередив усю свою увагу тільки на спорудженні переправ і на впорядковуванні війська до відступу.

Ніколи ще не відчував він такого піднесення, такого захвату, такого незмірно глибокого щастя.

І як могло бути інакше!

Хіба ж давно не було жодних надій на порятунок... Хіба ж давно все козацьке військо згодне було стерпіти найстрашнішу ганьбу і на колінах благати в панів пробачення?... Хіба ж давно страшною примарою здавалось і ближче, і найдальше майбутнє всього народу козако-руського?...

А тепер... тепер за день-два військо буде вже на тому боці, в лісі...

«Буде тяжко, доведеться відступати в глиб України, татари зрадили, Хмельницький теж зрадив... Довга, страшна, кривава буде війна... Алеж вона буде!... Не піде, не захоче піти в ярмо козацтво і поспільство... О, тепер уже не звірятимуться на старушину люди!... Тепер уже не жовтоводські, не пилявецькі і навіть не збаразькі часи... Багато лилося крові, і ще проллється багато... Але тепер уже всі знатимуть, що не на орду татарську, не на Ракоція, не на Москву і не на старшину треба звірятися, а тільки на свої власні сили...»

Так думав Богун, і груди йому ширшали, і кров іще швидше, ніж завжди, струмувала по жилах, і руки відчували в собі ще більшу, ніж завжди, здавалося, нездолану міць.

І все міцніше, все яскравіше і глибше відчував Богун той могутній зв'язок, що вже багато років з'єднував його з полком, з усім військом, з усім народом.

І хвилинами здавалося Богунові, що то не тисячі окремих людей працюють на греблях, а то він сам — тисячорукий, тисячорудий — напружує свої могутні м'язи прокладаючи і торуючи шлях до визволення.

Нарешті, все було готове до відступу, і Богун перед вечором востаннє поїхав табором. Усюди був добрий лад, військо ретельно готувалося до походу. Настрій козацтва був бадьорий, веселий. На багатьох майданах грали музики, а подекуди, казали, з'являвся і Кремезний з малпами.

Богун хотів уже був повертати до свого намету, аж раптом почув знайомий голос:

В невеличкому натовпі грав і співав дід Панас. Тут же, коло нього Богун побачив і Приндяка, і Максима.

Хлопець мав вигляд справжнього козака та й був таки справді приписаний до Кальницького полку; а все ж таки стара звичка брала своє, і Максим, коли тільки можна було, тримався коло діда Панаса.

Той грав веселої:

Ішла баба дубнячком, дубнячком,  
Зачепилась гапличком, гапличком!...  
Сюди — смик, туди — смик,  
Одчепися, мій гаплик!...  
Одчепися, мій гаплик!...

Богун постояв трохи, послухав і подався геть. Але довго ще бриніло йому в ушах:

Ішла баба дубнячком, дубнячком,  
Зачепилась гапличком, гапличком!...

В наметі Богун чекав Зорка. Йому Богун доручив усю канцелярію Хмельницького, і останніми днями Зорка набрид Богунові своїми запитаннями, куди покласти та як спакувати той чи інший з паперів, що робити з скарбом Хмельницького і з великим скарбом військовим...

— Ну, незадоволено зустрів його Богун, — ти знов з ти-

ми клятимися паперами!... А діярюш свій принаймні знаєш куди сховати? ...

— Знаю... Ні, я вже тебе не турбуватиму... Я тільки прийшов сказати про того... Наперського... Загинув Наперський...

— Як загинув?! Звідки тобі відомо?

Зорка мовчки подав Богунові аркуш паперу. Це була частина листа з Кракова під Берестечко до якогось шляхтича. Хмельницький звідкись одержав його за день перед битвою і нікому не встиг чи не схотів показати. Сьогодні Зорка востанє переглядаючи і пакуючи папери, між іншим, знайшов і цей лист.

«Неякі Костка Наперський, — написав хтось під Берестечко, — маючи певність, що хлопство всюби готове до повстання, захопив замок Чорштин і розіслав свої зрадницькі універсали по всій країні. Обіцяв хлопству вільність, поділ ґрунтів і лісів шляхетських, а також допомогу козацьку... Великий був пострах у Кракові, бо хлопство всюди злим духом дише, і з того Наперського легко міг би вирости другий Хмельницький... На щастя — нех Пан Буг бендзе похвальйони — того Костку Наперського схопили і до Кракова припровадили... »

— А що?... Справді цікава новина? — запитав Зорка.

Богун мовчав. Пригадалися йому і перша зустріч з Наперським у Хмельницького під Збаражем, і Сокалем, і королівський табір, і те, як тікали вони з Наперським від посіпак Чарнецького...

— Пропав бідолаха! — думав Богун. — Не врятували, не розпізнали хлопи свого короля!...

А Зорка дивився на Богуна і дивувався, що від такої, на Зорчину думку, незначної новини в одну мить посмутніло Богунові обличчя, ще за хвилину перед тим ясне і щасливе.

— Що ж, — тихо промовив Богун, знімаючи шапку, — зичу йому загинути по-козацьки...

— Піди, перекажи Джеджелієві і Гладкому, додав Богун перегодом, — хай до мене навідаються: ніч коротка — певно вже й виступати час...

Відступ почався ще до світанку.

Богун вирішив перевести на той бік спершу кінноту з двома гарматами, потім найпотрібніші вози з припасами і скарбом військовим, а потім уже піхоту, артилерію і всіх таборових.

З першою сотнею перейшов на той бік сам, потім вернувся і почав стежити, як один по одному підходили до гребель кінні полки, шикувалися по два вершники в ряд і тихо, обережно ступали на хитку греблю і зникали в темряві червневої ночі.

— А нічого собі, — м'якенько ступати по кожухах! — шуткували півголосом козаки, але товарищі негайно ж затуляли їм рот. — «Щоб не було найменшого гомону», — наказав Богун.

І військо йшло так обережно, так тихо, що навіть глухе тупотіння копит, навіть дихання десятків тисяч людей здавалося надто вже голосним.

— Знають ляхи чи не знають? . . . Довідаються чи не довідаються? — хвилюючись, думав Богун і навіть хвилинами затримував віддих, немов би від того залежало — почують чи не почують поляки.

Але в польському таборі все було, як звичайно, бо всі — від короля до простого жовніра — були певні, що козаки не сьогодні-завтра виконають усі королеві вимоги і піддадуться.

Правда, неочікуваним було для короля те, що козаки відмовилися видати старшину, а про Хмельницького написали, що як спіймають, то видадуть . . .

«Видасте і Хмельницького, і усю старшину, зробіте все, що звелю: ви всі в мене в руках!» — радів король і спокійно чекав, поки козаки віддадуться на його ласку . . .

«А певно таки не знають ляхи», — міркував Богун і все певнішим ставав, що військо буде врятоване.

Уже кілька годин переходили козаки по греблях, а на тому боці не було ще й половини кінноти.

Засірив день, зійшло сонце, а все ще багато кінноти залишалося в таборі . . .

Богун наказав прискорити рух.

Швидше і швидше почали посуватися по греблях вершни-

ки, швидше і швидше підходили до берега нові полки, а на тому боці шикували їх Джеджелій з Матвієм Гладким і поволі скеровували далі — в ліс і навіть за ліс — у чисте поле.

Коли кінноти зосталося в таборі не більше, як два полки, Богун і собі подався на той бік: треба було і там дати лад, а потім повернутися до табору і керувати відступом піших частин.

Це була вже не така складна справа . . .

Богун був щасливий: ще кілька годин, нехай ще півдня, і все військо буде на тому боці . . .

Сонце було вже високо, коли Богун торкнув коня і подався до греблі, щоб переїхати на той бік.

Зовсім недалеко від греблі помітив він діда Панаса, Максима і Кремезного з малпами: вони повинні були залишити табір негайно потому, як кіннота опиниться на тому боці . . .

Богун посміхнувся їм весело, вони помітили і радісно його привітали.

З греблі Богун ще раз глянув на них і проковтнув слину: хазяїн малп уместився на возі і смачними шматками нарізував сало.

— Погано гетьманувати, — казав Кремезний, смакуючи сало, — ні тобі поснідати в свій час, ні з малпами побавитися.

Дід Панас хотів щось відповісти, аж раптом страшний крик прорізав повітря:

— Зрада, братове! Старшина тікає! . . .

— Тікає! . . .

— Старшина тікає! . . . розпачливо, божевільно простогнав весь величезний табір козацький, і очманіла від жаху кількадесятисячна маса людей ринула наосліп на греблі, обліпила їх, придавила своєю страшною вагою, розчавила, змішала з багном, і сама почала загрузати і гинути в страшних трясовинах . . .

Лемент і крик, стогін і зойк стояли в повітрі. Ближче до польських окопів чутно вже було стрілянину: то поляки вдерлися в табір, стріляли і різали опанованих жахом людей, грабували і бігли до переправ, де гинули в болоті десятки тисяч козацтва . . .

Коли Богун помітив, що на греблях щось негаразд, він хотів був негайно переїхати на той бік і відразу припинити замішання.

Але не встиг ще він підбігти конем до греблі, як замішання передалось і на цей бік, і козацтво чимдуж кинулося з гребель до берега.

— Стійте! . . . Стійте! — напружуючи всі сили, кричав Богун. Але божевільні від жаху маси людей не чули, не слухали його, стогнали, кричали, що старшина тікає, борсалися в багнах і гинули.

. . . . .

Почувши перший розпачливий крик: «Старшина тікає!», дід Панас в одну мить зміркував, в якій страшній небезпеці козацький табір.

Коли ж нестримною, важкою, страшною масою ринули люди до гребель, дід ухопив однією рукою Максима, а другою хазяїна малп і чимдуж потягнув їх убік.

Вони відрназу ж переконалися, що уникнули неминучої смерти, бо страшний людський потік за кілька хвилин поламав, потрощив і вдавив у землю їхній віз.

Перелякані, збентежені, розгублені вкрай, вони довго бігли вздовж берега, потім звернули до табору. Там поміж возами вони побачили митрополита Іоасафа в золотих ризах, що горіли від самоцвітів. Митрополит тікав від кількох жовнів.

— Назад! — скрикнули разом і дід, і Кременезний, хапаючи Максима за поли.

Назад був тільки один шлях — до болота.

На березі, кроків за триста від гребель, вони побачили кількох козаків, що, видимо, шукали броду.

— Сюди! — кричав передній козак, що був уже досить далеко в болоті. — Тут ґрунт троха твердіший. . . Тут острівець. . .

Дід перший ступив у воду, за ним — Максим і Кременезний. На невеличкому острівці вони огледілися.

Позаду — через нешироку смугу болота, яку вони тільки-що перейшли — був козацький табір. Там лютували поляки.

Вони вже були і коло гребель, — стріляли, кололи і сікли шаблями тих, кому пощастило вихопитися з болота . . .

На протилежному боці — далеко під лісом, маяли козацькі корогви, шикувались кінні полки і поволі зникали в лісі.

Максим махнув їм на прощання рукою. Кремезний хотів зробити те саме, але малпа, яку він весь час держав на руках, заметушилась, і Кремезний мусів притиснути її до грудей міцніше.

Дід Панас зідхнув і перевісив бандуру з лівого на праве плече.

Він подивився на кількох козаків, що були разом з ними на острівці.

Дехто держав в руках дорогі шати, в інших були череси й барильця з золотом.

«На той світ хочуть з собою забрати чи що?» — подумав дід, посміхнувся ледве помітно і хотів щось сказати Максиму . . .

Аж раптом з берега хтось закричав польською мовою:

— Ага! . . . Осьде вони! . . . Кладіть зброю! . . .

— Чортового батька! — крикнув хазяїн малп.

Високі дебелі жовніри спершу поволі, а потім усе швидше і сміліше почали наближатися до острівця.

Назустріч їм залунали мушкетні постріли.

Жовніри завагались, але незабаром почали стріляти й собі.

Ніхто з козаків не ховався. Та гаразд і не було куди.

Стріляли набивали мушкети і знову стріляли.

— Кидайте шати, кидайте золото в воду! — кричав Кремезний, — кидайте, щоб не дісталоя клятим ляхам . . .

Жовніри були вже близько. Стріляли вони похапцем, але влучали дедалі частіше.

Огрядний сивоусий козак, що стояв поруч Максима, захитався і впав.

Максим ухопив його мушкет і хотів стрілити. Раптом щось ніби штовхнуло його в груди, він поточився і впав неприємний . . .

Коли через деякий час він розплющив очі, стрілянини вже не було.



Кров гарячим струмком біла йому з лівого боку. З нелюдським зусиллям Максим підвівся на лікоть і востаннє глянув навколо:

Дід Панас лежав горілиць і дивився в небо скляним поглядом. Кремезний — лицем до ворогів — стояв, притискаючи до грудей малпу. Жовніри були від нього за кілька кроків.

На березі колихалися королівські корогви.

## 14

Оксана нетерпляче чекала вістей про козацьке військо, про Богуна. Але вісті надходили рідко, були непевні, часто зовсім неймовірні.

Ще на весні, невдовзі після того, як козаки погнали гетьмана Калиновського на Бар і Кам'янець, Оксана довідалася, що козацькі полки невдало штурмували Кам'янецьку фортецю та що під Богуном гарматною кулею забито коня.

Потім, аж до місяця травня не було майже ніяких новин.

У травні пройшла на з'єднання з гетьманом страшна орда татарська; люди боялися, нарікали на козаків, ховались, але татари не чинили дорогою жодних насильств і грабунків і зникли так само швидко, як і з'явилися.

Потім була чутка про короля, про царя московського, що наче б то теж вирушив на поляків, про пощесті і голод у польському і козацькому війську.

А врешті не було нічого певного, і ця непевність дедалі більше непокоїла і тривожила Оксану.

То їй здавалося, що війна триватиме довго-довго, цілими роками, то вставали в уяві страшні криваві бої, то ввижався Богун — постріляний, порубаний, укритий червоною китайкою . . .

Найтяжчі були ночі: вдень за роботою, з бабою Івгою чи з Оленою Оксана не почувала себе такою самотньою, такою нещасною, як уночі, коли кінчалися щоденні турботи, і в хаті, в саду і на подвір'ї ставало тихо-тихо.

Оксана не чула, як у саду заливалися солов'ї, як мрійно шепотіли тополі і як тиховійний вітер дихав пахощами буй-

норозквітлих троянд. Вона відчувала тільки гнітючу тугу і страшну, зловорожу тишу. Занадто важкими здавалися їй буйні її коси, немов би чужим, помертвілим і млявим стало все тіло.

І така пекуча, така нестерпна була та туга, що інколи з непереможною силою тягнуло Оксану кудись іти, їхати — однаково куди, аби тільки не відчувати цієї пекучої туги, не чекати щодня, щохвилини якоїсь жахливої, неминучої, невблаганної біди.

Але, коли сходило сонце, і день тисячами голосів, тисячами дрібних турбот відганяв страшні примари тяжкої, безсонної ночі, — Оксана ніби заспокоювалась.

Вона працювала дома, навідувалась до шпиталів, вигадувала все нові й нові невідкладні роботи і частіше почала ходити разом з Оленою до церкви.

— Треба б нам, сестро, якось до Києва на прощу зібратися, — сказала якось Оксані Олена, — помолимося святим угодникам, відповімося . . .

— А як же тут? . . . Як же старі з Тимком? — запитала Оксана. Але серце їй забилося швидко-швидко . . .

— До Києва, на прощу — помолитися за нього, поставити свічку . . . Може хоч трохи на серці полегшає . . .

— А як же тут? А що, коли від Івана буде якась звістка? . . . Ні, не можна на прощу . . . Треба чекати тут, — вирішила Оксана і сказала Олені, що треба трохи заждати.

І знову минали в напруженому чеканні одноманітні дні, тягнулися без кінця страшні, зловорожі, безсонні ночі.

Аж ось, наче грім, ударила звістка:

— Орда повертається! . . .

— Хмельницький у хана в полоні . . .

— Орда зрадила козаків . . .

— Король погромив усе військо козацьке . . .

І справді: незабаром пройшла орда і, казали, багато погнала людей у ясир.

Але під Вінницею якось минулося щасливо . . .

Сумніву не було: козацьке військо було погромлене.

«А коли військо погромлене — Іван теж загинув, — з роз-

пачем думала і боялася повірити Оксана. — Загинув . . . Знову придуть пани . . . Знову Чарнецький . . . Та невже ж таки Іван загинув? . . . Ні, буде, повинна бути якась звістка . . .

Тепер тільки чеканням цієї страшної звістки і жила Оксана. Здавалося, прилетить ця чорна, ця неминуча звістка — і тієї хвилини порветься останній зв'язок Оксани з життям.

Але минали дні, тижні — звістки все не було . . .

Натомість почали гомоніти люди, що під Берестечком король погромив не все військо козацьке, що трохи чи не половина всього козацтва врятувалась і відступає і що веде те військо наказний гетьман Іван Богун — полковник Вінницький.

Дід Андрій, баба Ївга, Олена, Варка, Тимко — всі були певні, що чутка про Богунове гетьманство правдива, що тільки йому, Богунові, і могло віддати козацтво гетьманську булаву в цей страшний час.

Оксана боялася вірити. Серце їй билось radoщами, гордощами, але думка уперто допитувалася: чи ж правда цьому? . . .

Аж ось Богун з'явився під самою Вінницею . . . Казали, що військо козацьке стоїть десь аж під Білою Церквою, а він сам з невеликим загоном їздить по всій Брацлавщині — набирає нове військо і за день-два стане у Вінниці.

Але минув цілий тиждень — Богун не було.

Щодня проходили повз місто все нові й нові заони повстанців; здавалося — всі, хто здатний був воювати, рушили з Богунового наказу під Білу Церкву.

— Дивно якось: — казав дід Андрій. — Якщо Іван гетьман — чого ж би йому їздити по Брацлавщині, коли військо отаборилося під Білою Церквою? . . . Якщо ж він не гетьман і справді десь недалеко — чому не заверне хоч на півдня додому?

Дідові сумніви розвіяв Тимко: з кількома хлопцями він роздобув коней і крадькома подався одного ранку до батька, що стояв, за Тимковими відомостями, щось тільки за милю від міста.

Повернувся Тимко надвечір веселий і життєрадісний, що дід ледве примусив себе спитати суворо й погрозливо:

— Ну, знов цілий день волочився?

— До батька їздив!...

— Що? ... Що ти кажеш? — схвильовано запитали Оксана і баба Івга.

— Їздив до батька. То, виходить, зовсім не він. То якийсь інший козак!... А всі кажуть — Богун. І сам він себе Богунем називає. А як довідався, що я Богуненко — дуже зрадив: казав, що я зовсім, ну зовсім такий, як батько... І ще казав, що таких, як він — Богунів — тепер сила-силенна по всій Україні! А що справжній Богун тепер справжній гетьман і справді стоїть з усім військом під Білою Церквою.

— А може сказав неправду той козак? ... Може не знає? — запитала Оксана.

— Не знає!... Та він сам із батьком під Берестечком був і греблі через Пляшову гатив!...

— Які греблі?...

Тимко, плутаючись від захоплення, довго розповідав про відступ козацького війська.

Оксана слухала, розпитувала, але раптом немов би отруєна стріла вдарила їй у серце:

«А що, як і той — гетьман — такий самий, несправжній, як і козак, що його бачив Тимко?»

І так отруїла ця думка змучене Оксанине серце, такою пекучо-нестерпною здавалася непевність, незрозумілість, неясність усього, що було Оксані відомо про Богуна, такими страшними були наступні дні і ночі, що Оксана не могла вже далі нести цей пекельний тягар і сама запропонувала Олені йти вдвох на прощу до Києва:

«Може дорогою про щось певніше довідаюся, може справді Іван у Білій Церкві?» — гадала Оксана і вже не могла чекати жодного дня, не розуміла і не слухала дідових і бабиних остережень.

Найупертіше відраджував дід Андрій. Він казав, що по шляхах тепер неспокійно, що тільки но, цими днями наскочив на Липовець чамбул татарський, що, нарешті, це гріх перед Богом і чоловіком без потреби наражатися на небезпеку.

Але ніщо вже не могло затримати Оксану. Другого ж дня вирушили вона і Олена з юрбою інших прочан.

Перший день Оксана нічого не помічала, нічого не відчувала, крім заспокоєння й радості, що в неї вже є мета, що вже не буде нестерпних мук, безсонних ночей.

Увечорі, в придорожній корчмі вона, дуже стомлена, швидко заснула і міцно спала всю ніч.

На ранок, коли прочани знову рушили в далеку дорогу зеленим, свіжим від срібної роси шляхом, Оксана відчула таку бадьорість, таку весняну безмежну радість, що страшне недавнє минуле здалося їй напівзабутим, далеким сном.

З насолодою ступала вона босими ногами по зеленій траві, глибоко вбирала в себе свіже повітря безкраїх полів і мріяла, мріяла... І очі її тепер були такі глибокі, такі ж спокійні і світлі, як неосяжна глибинь блакитного неба...

Ночувати спинилися в якомусь селі. Оксані снилася втеча з Підгорецького замку, місячна ніч, швидкі, як вітер, козацькі коні...

Вона прокинулася — немов би хтось легенько її штовхнув.

У хаті було повно диму.

— Пожежа! — закричала Оксана. — Пожежа!...

Вибігла в сіни, потім надвір... Було ясно, немов удень: горіли сусідні хати, клуні. Ревла худоба, десь перелякано скрикували і немов би стогнали люди...

У дворі, як і в хаті, теж не було нікого.

Пожежа! — скрикнула знов Оксана і вихопилася через перелаз на вулицю.

Яскраво сліпучим снопом спалахнула стріха сусідньої хати.

На вулиці, просто перед Оксаною стояв вершник у кожусі і татарській кучмі...

В одну мить підхопив він зомлілу Оксану, поклав поперек сідла і помчав крізь полум'я і дим.

Важкий камінь лежав Богунові на серці, коли козацькі полки вирушали з-під Берестечка.

Богун знав, що жодною силою не можна було запобігти

тому, що сталося, він намагався думати про майбутнє — про відступ і дальшу боротьбу з ворогом, але страшна різанина весь час стояла перед очима, і пекучий жаль стискав йому серце.

Він певний був, що дід Панас і Максим, і Кремезний загинули, а все ж чомусь поглядав на козацькі шерехи, чи не побачить де діда, хлопця або хазяїна малп.

І те, що їх не було, як теж не було доброї половини його полку, як не було всієї піхоти і армати козацької, — хвилинами розпалювало Богунові в грудях таку лють, що він був би щасливий, якби можна було повернутись і загинути в нерівному бою.

Але треба було відступати...

«Добре, добре! — думав Богун, стискаючи острогами коня: — Будемо відступати... Але чекайте, кляті пани! — підготуємо вам таку зустріч, що аж небо здригнеться...»

Ще під Збаражем ухвалено було: головним козацьким силам під Гладким і Джеджелієм поспішати на Білу Церкву і стягати туди всіх, хто здатний носити зброю, Богунові ж звернути на Брацлавщину, на Поділля — підняти людність, підготувати пограниччя до оборони, зібрати нові полки і потім приєднатися з ними до головних козацьких сил.

Від Меджибожа рушило все військо козацьке на Костянтинів, Богун же подався на південь і за два дні був уже в Брацлаві.

Шодня приєднувались до нього нові селянські загони, людність присягалася краще померти, ніж піддатися під панську кормигу. Хлібороби палили на полях ще не зведені копи, руйнували і підпалювали власні оселі, гнали до війська скотину...

Не залишайте ляхам ні поживи, ні пристановища! — наказував Богун, і ніколи ще так швидко, з таким завзяттям і запеклістю не виконувала людність його наказів, як тепер.

Протягом кількох днів зібралось під Богунові корогви понад шість тисяч поспільства. Він формував новоприбулих по сотнях, наказував обирати отаманів або затверджував тих, що вже були обрані, і щодня виправляв під Білу Церкву все нові і нові відділи.

Не було містечка й села, не було закутка, куди б не долетіла звістка, що Богун збирає нові полки, і всюди Богунове ім'я стало гаслом і закликком до останньої рішучої боротьби за волю.

Пересуваючися з надзвичайною швидкістю і всюди готуючи край до оборони, Богун перевів нарешті свій полк з лівого боку Бугу на правий і намірявся завернути на Вінницю, щоб потім іти на з'єднання з головними козацькими силами.

Він зупинився під Манастирищем — дати короткий перепочинок полкові, і тут несподівано одержав від Джеджелія звістку, що Хмельницький у Паволочі, що з ханом він дійшов якоїсь угоди і що козацтво закликає його на Чорну Раду на Маслів став.

Сумніви заворушилися Богунові в грудях: «Страшний час, ніколи ще не була Україна в такій небезпеці, як тепер . . . Чи знайде на цей раз козацтво вірну дорогу, чи може знов візьме верх старшина?»

Але дивна річ: чим більше думав Богун про Чорну Раду, тим усе спокійніше ставало йому на серці.

Він не міг бути певний, що на цей раз козацтво не піде за Хмельницьким, Виговським та їхніми прихильниками. Але зате про себе міг твердо сказати, що ніколи вже не йтиме цим хибним шляхом, не силуватиме себе зв'язатися на старшину, на Хмельницького і чужоземну поміч, як це він зробив під Берестечком.

І це глибоке, незламне переконання заспокоювало його.

І дивно було Богунові, що тільки тепер дійшов він до цього переконання: хіба ж не жило воно в його душі весь час, від самого початку повстання?

Але тоді воно тільки зрідка нагадувало про себе, тепер же назавжди стало міцною, невід'ємною частиною його душі.

Тільки тепер, після Берестечка, немов би новими очима оглядався Богун на минуле і з новою, все більшою силою прагнув майбутньої боротьби, хоч інколи і передчував, що вона буде нерівною . . .

«Може й загину, не подолавши, але не так, як Нечай, — думав Богун, — коли б не покладалися ми тоді на гетьмана, може б ще й досі Нечай був живий . . .»

І раптом спогади про Нечая і про облогу Вінниці опанували його. Мов жива, вставала перед ним сумна, покірنا постать Оксани.

Він відрядив посланця з повідомленням Джеджелієві, що за три дні вирушає на Маслів став, а сам рушив з полком на Вінницю.

Але не пройшов він і милі, як прибігли чабани з Уманщини: десь недалеко в степах бачили кілька тисячний чамбул татарський . . .

Це був один з тих чамбулів, що, повертаючися з-під Берестечка, брали ясир і на Вінниччині, і на Білоцерківщині, і на Уманщині.

Чуючи весь час про татарські напади, Богун тільки безсило стискав зуби: гадав, що чамбули вже десь далеко.

Тепер виявилось, що татари почували себе безпечно і додому не поспішали.

Богун уже не думав ні про Вінницю, ні про Маслів став: розшукувати чамбул, погромити, помститися над ордою за зраду, визволити нещасних бранців, що може ніколи не були б у полоні, якби не ганебна козацька спілка з татарами, — тільки про це тепер треба було дбати.

Не гаючи ні хвилини, помчав Богун з полком у степи.

Буйні степові трави пожовкли і подекуди вигоріли під пекучим липневим сонцем. Червоними островами в чорножовтій безводній пустелі здавалися густі зарослі високих степових бур'янів.

Спека і спрага мучили і козаків і коней, але Богун протягом кількох днів майже не давав їм перепочинку.

Тільки тоді, коли досвідчене око його помітило безсумнівні ознаки того, що чамбул близько, Богун зупинився з полком у яру і чекав, поки люди й коні будуть здатні до бою.

А тим часом відрядив трьох козаків на звіді.

Вони поскидали жупани й шапки, взяли з собою тільки пістолі та черкеські кинджали і, ховаючись у густих бур'янах, подалися в степ.

Повернулися швидко.

Татари стояли не далі, як за півмилі, в широкій розлогій



долині. Вони не ждали нападу і не поставили навіть сторожі.

Щоб зміркувати, з якого боку найкраще зробити напад, Богун подався до кочовиська сам.

Воно зовсім не нагадувало військового табору: кілька сот наметів і юрт, розкиданих по долині без певного ладу, при кожній юрті по кілька коней — бахметів — незграбних, низеньких, товстомордих, з густими гривами і довгими, аж до землі хвостами, ординці в баранячих кожухах, у коротеньких легких сорочках, у високих кучмах, посередині кочовиська — барвистий намет мурзи, а трохи осторонь від нього — широкий майдан...

На майдані — між рядами незграбних гарб — під сторожею — сотні знесилених, пов'язаних міцною сирицею, бранців — дівчат, жінок, дітей, парубків, підлітків...

Скільки разів з юнацтва бачив Богун цю картину!...

Але тоді хижацькі чамбули приходили на Україну, як вороги... Тепер же вони прийшли, як спільники: тепер їх покликали самі козаки...

І він, Богун, теж їх кликав!... Принаймі, не заперечував, коли покликали інші...

Тільки кров може змити цю ганьбу!...

— Глядіть же, глядіть, хлопці: щоб ні один поганець не втік! — суворо наказував Богун, шикуючи полк до бою.

Оглянув востаннє козацькі шерegi і махнув рукою...

І налетіли лютим вихром козаки, змішали і розбили на безладні, розгублені купи кількатисячний чамбул татарський... На всій широкій рівнині закипіла страшна різанина.

Богун запекло кидався в найнебезпечніші місця, рубав і колов без жалю, без милосердя, жадаючи тільки помсти і крові...

І навіть тоді, коли скривавлені, порубані трупи татарські і козацькі густо вкрили долину, а рештки ординців почали кидати зброю, — він не спиняв розлютованих козаків.

Сп'янілий від крові, в скривавленому, пошматованому жупані стояв він коло намету мурзи і диким, нелюдським поглядом дивився на бойовище...

А визволені з полону бранці підходили до нього щасливими юрбами, низько вклонялись і дякували за визволення.

Дівчата, парубки, підлітки дивилися на нього вдячними поглядами і дивувалися, що він такий суворий, похмурий, навіть страшний...

Матері показували на нього маленьким дітям і шепотіли: — Дивися... Дивися... Запам'ятай: це полковник Богун...

А діти лякались, одвертались, плакали... І дивно лунав їхній плач у той час, коли всюди чутно було радісний гомін...

Тільки в одному місці люди, здавалося, зовсім не раділи:

З самого краю майдану, де татари стерегли були ясир, похмуро стояв невеликий натовп... У цьому місці під час бою ординці відборонялися найзапекліше: козакам навіть довелось взятися до вогнепальної зброї.

І сталося, що куля козацька вдарила просто в серце якійсь молодій жінці-бранці.

Здавалося здалеку, що жінка спить... Але на грудях їй червоніли криваві плями...

Богун, проходячи табором, підійшов до натовпу. Люди розступилися перед полковником, і він глянув мертвій в обличчя.

І раптом, ніби захищаючись від незримого ворога, звів руки, здригнувся всім тілом і простогнав: «Оксано!...»

Другого дня полк вирушив на північ, на Білу Церкву. Щоб не спізнитися на Чорну Раду, Богун з кількома сотнями подався вперед.

Розмірено били копита об тверду, спраглу землю. Суворі і мовчазні, похитувалися в кульбаках вершники.

Суворо дивився Богун перед себе...

Десь далеко — в мертвій, чорно-жовтій пустелі спаленого сонцем степу скиглила чайка...

